

Жахон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 8(123)

2007 йил, август

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- КРИСТОФЕР БАКЛИ. Арабистонлик Флоренс. *Роман*.....3
ЮСУФ АС-СИБОЙИ. Мунофиқлар юрти. *Роман*60
ЛУ СИН. Бир жиннининг хотиралари. *Ҳикоя*115

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ВИКТОР СОСНОРА. Шуълалардан қамашсин кўзлар.....53
АЛЁНА ЕЛЬЦОВА. Тушларимга киради баҳор.111

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

- ШАБОТ ХЎЖАЕВ. Абдулла Қаҳҳорни эслаб.123

ФАЛСАФА, МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- ВЛАДИК НЕРСЕСЯНЦ. Бобби Фишернинг мушкул ўйини.....127
АКМАЛ САИДОВ. Шахмат даҳосининг қилиқлари.....132

АДАБИЙ ТАНҚИД

- МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ. Бадииятдан ўн икки сабоқ.....138

ТОШКЕНТ
АВГУСТ

АДАБИЙ ЖАРАЁН

ДИЛАФРУЗ МУҲИДДИНОВА. Сурия ҳикоянавислигида янги тамойиллар153

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

РЭЙ БРЭДБЕРИ. Фаренгейт бўйича 451 даража. Роман.....155

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖўРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Гайрат ШОУМАРОВ
Тўленберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ИБРОҲИМОВА

Жаҳон адабиёти, 8. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Журналдан кўчириб босилган асарлар
«Жаҳон адабиёти»дан олинганлиги кўрсатилиши шарт.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 15.08.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—617 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 2007 й.

КРИСТОФЕР БАКЛИ

Арабистонлик Флоренс

Роман

Бобга, Рунга, Стив ва Тим Форбсга бағишлайман

МУҚАДДИМА

Васабия қироллигининг Америка Қўшма Штатларидаги элчиси Ҳазрати олийлари шаҳзода Бавад бен Румалла ал-Хамужнинг расмий қароргоҳи жўшқин Потомак дарёси қирғоғида, Вашингтондан оқим бўйлаб бир неча мил юқорида — Колумбия округидаги 18 миллион долларли мустаҳкам, ҳашаматли биноларда жойлашган эди. Бу муҳташам мажмуанинг асосий дарвозасига олтин суви юритилган герб — Хамуж қироллигининг нишони осиб қўйилган. Нишонда хурмо дарахти, яримой ва кимнингдир боши узра кўтарилган ятагон тасвирланган эди. Яқинроқдан қараганда ҳозир ятагон шарт кесиши аниқ бўлган калла жуда аянчли кўринарди.

Тарих китобларида ёзилишича, бу калла Аҳмоқ лақабли Рафиқ ал-Савах деган кимсаники бўлган. У 1740 ёки 1742 йилда (тарихчилар сана борасида аниқ фикр айтолмайдилар) — кунларнинг бирида кечаси Васабия сулоласининг асосчиси, бўлажак қирол, Доно лақабли шайх Абдулабдулла Ваффо ал-Хамуж ҳокимиятини зўравонлик билан тортиб олмоқчи бўлган. Эндиликда мактабларда тарихий далил сифатида ўқитиладиган бу ривоятда айтилишича, Рафиқнинг кесиб ташланган калласи шаккоклик қилганлигидан ўкиниб, шайхдан кечирим сўраган ва жойига ўрнатиб қўйишларини илтижо қилган экан. Бироқ шайх Абдулабдулла бу илтижоларни эшитишни ҳам хоҳламаган. У Рафиққа туғишган укасидек муносабатда бўлган эди-ку! Қисқаси, шайх ҳамон жавраётган офизни туянинг гўнги билан тўлдириб, каллани қарға-кузғунларга ем бўлсин деб саҳрога улоқтиришни буюрган эмиш.

Бу воқеа ҳар йили Рафиқнинг шаккоклик куни сифатида нишонланади. Ёши катта эркаклар шу куни офизларига қироллик нишони ва унга тажовуз қилмоқчи бўлганларнинг аҳволини англатувчи туя кумалоқларини солиб оладилар. Аслини олганда, Хамуж қироллиги ҳукумати ходимлари ва энг ашаддий васабийликларгина бу одатга амал қиладилар. Юз йилча аввал пойтахт Каффадаги бир қандолатчи худди ўша, офизга солиниши шарт бўлган кумалоққа жуда ўхшаб

Кристофер Тейлер Бакли (1952 йилда туғилган) — Америка ёзувчиси ва журналисти. 70-йилларда “Эсквайр” журналида ишлаган, 80-йилларда Вашингтондаги йирик сиёсий арбоблар учун нутқлар ёзиб берган. 1990 йилдан “Форбс Эф-Уай-Ай” журналининг Бош муҳаррири. “Оқ уйда тўполон” (1994), “Яшил одамчалар”, “Бу ерда чекиш мумкин” (1999) каби романлар ва кўплаб ҳикояларнинг муаллифи.

кетадиган ширинлик ихтиро қилди. Бу эса бояги одат қандай бажарилаётганини назорат қилувчи мукфеллинлар — диний полициячиларни бемалол лақиллатишга имкон туғдирди. Васабийликлар шундан кейин ўзига хос ҳидли бу матоҳни оғизларига солиб, кечгача кўзбўямачилик қилиб юришлари мумкин эди. Бироқ, афсуски, бу алдов ошкор бўлиб қолди ва бечора қандолатчи қандолат ишлаб чиқаришдан ташқари, тилидан, ўнг қўлининг тирсагидан ҳамда чап оёғининг товонидан жудо бўлди. Қирол Таллула 1974 йили тахтга ўтирар экан, ушбу одатни анча енгиллаштирувчи фармон чиқарди — қумалоқ номигагина оғизга солинадиган бўлди. Бу васабийлик муллалар ва мукфеллинларнинг ғазабини келтирди, аммо катта ёшдаги эркаклар ниҳоят енгил нафас олишга муяссар бўлдилар.

28 сентябр — кузнинг салқин тунларидан бирида, ярим кечаси қироллик нишони ўйилган дарвоза очилди ва ичкаридан шаҳзода Баваднинг рафиқаси Назра ал-Бавад бошқараётган автомобил чиқиб келди.

Агар малика машинани тузукроқ ҳайдай олганда дарвозадан силлиққина чиқиб олган бўларди. Анъанага кўра, васабийлик аёлларнинг машина ҳайдашига рухсат берилмайди. Шундай бўлса-да, эпчил ва сергайрат Назра ёшлигиданоқ барча таниш эркаклар, хусусан, акаси Тамсага, ялиниб-ёлвориб автомобил ҳайдаш, тормоз ва газни босиш сирларини ўрганиб олган эди. Саҳрода отасининг “кадиллак”ини бошқариш қийин эмасди. У кўпинча Вашингтонда ўзининг камгап ҳайдовчи-қўриқчиси ҳамда зарурат туғилганда котиблик ҳам қилувчи Халилга пул бериб, камқатнов кўчаларда, шунингдек, ўзи ёқтирадиган савдо марказлари бўлмиш “Нейман Маркус” ва “Сакс Бешинчи авеню” сингари автомобил тўхташ жойларида машина бошқаришга рухсат оларди. Вақти-соати келиб, у автомобилни тузуккина ҳайдайдиган бўлиб қолди. Халил эса бу худуддаги аҳоли орасида лапашанг ҳайдовчи номини орттирди.

Бугунги тунда машина ҳайдаш Назра учун анча қимматга тушди. Дарвозадан чиқаётиб у орқани кўрсатувчи ойнани синдириб, 85 минг доллар турадиган машинанинг ён эшигини суғурта компанияларининг энг уста авточилангарлари кўрганда ҳам додлаб юборадиган даражада дабдала қилди. У аввалига чапга, Вашингтон томонга юрмоқчи бўлди. Аммо ўша томондан келаётган автомобилнинг яқинлашаётган чироқларини кўриб, саросимага тушди ва шаҳарга туташ Маклин томондаги хазон баргларига кўмилиб ётган йўлга бурилди.

Очигини айтганда, Назра енгил-елпи иш тутмоқда эди. Тўғриси, у ҳозир маст бўлиб қолганди. Бунинг эса ўзига яраша сабаблари бўлиб, фақат мазкур масалага ҳакамларнинг қандай қараши номаълум эди.

Вашингтонда йигирма йилдан ортиқ хизматда бўлган эри — Васабия қироллиги шаҳзодаси кутилмаганда ватанига қайтмоқчи эканини, ёлғиз ўзи эмас, Назра ва яна учта хотини билан йўлга чиқишини маълум қилди. Тоғаси бўлмиш қирол кўп йиллик ҳалол хизматларини муносиб тақдирлаб, жиянини Ташқи ишлар вазири этиб тайинлаш ҳақида фармон чиқарибди. Бу хизмат поғоналаридан жиддий кўтарилиш бўлиб, унга янада муҳташам сарой ҳамда қиролликнинг нефтдан келадиган даромадидан катта улуш ажратилиши кўзда тутилари.

Бу янгилик шаҳзоданинг энг ёш, энг гўзал ва эркин яшашга ўрганган хотини Назрани унчалик қониқтирмади. У Васабияга қайтишни сира хоҳламасди. Гарчи, Америкадаги ҳаёти Баваднинг ўта хушёр хуфя ходими Шаззик (айримларнинг айтишича, у бичилган эди) нигоҳлари остида ўтганига қарамай, у ғарб жамиятида аёллар ҳам катта мавқеда туришини билиб олди. Шу боис, у гўзал қадди-қоматини

беўхшов чодрага ўраб юришга мажбур бўладиган мамлакатга қайтишга кўнгли жудаям чопмаётганди. Бунга яна бир сабаб “Сўқир бош” деб ном олган машъум майдонда аёллар ҳамон тошбўрон қилиб ўлдириладиган, боши танасидан бемалол жудо қилинадиган бу юртдан кўнгли қолган эди.

Бугун оқшом Назра шаҳзодага АҚШда қолиш нияти борлигини билдирмоқчи эди. Аёл буни шаҳзодага АҚШнинг собиқ президентлари, собиқ давлат котиблари ва собиқ мудофаа вазирлари, Марказий разведка бошқармасининг собиқ директори, умуман, ўта жиддий инсонлардан ташкил топган “Уолдорф-груп” ташкилоти аъзолари билан овқатланиб бўлганидан кейиноқ маълум қилишни режалаштирганди. Бу ташкилот ўн йил аввал Нью-Йоркдаги “Уолдорф-Астория” меҳмонхонасининг муҳташам хоналаридан бирида ташкил этилган ва шу йиллар давомида Васабия қироллигига тегишли энг нодир лойиҳаларни беш миллиард доллардан ортиқроқ маблағ билан таъминлаб, иш юзасидан амалий алоқаларини ниҳоятда кенгайтирган эди. Бу ташкилотга қарашли директорлар кенгашининг кўплаб аъзолари Васабия инвестицияларидан тузилган бошқа кенгаш ишларида ҳам иштирок этар эдилар.

“Уолдорф-груп”нинг бугунги йиғилишида чучук сув лойиҳаси муҳокама қилинди. Васабия ўзига хос жуғрофий ҳудуд бўлгани туфайли қиролликда шўр сувларни тозалаш ҳамиша долзарб муаммо бўлиб келарди. Мамлакатда денгизга тўғри олиб чиқадиган бирорта ҳам йўл йўқ эди. Лоақал ўн сантиметр бўлсин денгиз чизиги йўқлиги бир пайтлар Лондондаги ўз клубида ўтириб Васабиянинг замонавий чегарасини салфеткага чизган Уинстон Черчиллнинг ҳам роса газабини кўзитганди. Конференция пайтида қирол Таллула оғзига сўк солиб, индамай ўтирган, ширакайф Черчилл эса кўлидаги авторучка билан бир неча чизиқ тортиб, мамлакатни денгиз портларидан бутунлай маҳрум этганди. Шу тариқа, икки қадах ўртасидаги қисқа муддат ичида империянинг тақдири ҳал қилиниб, тарихга киритилганди.

Васабия қироллигидаги ҳар бир эркак тўрттагача хотин олишга ҳақли бўлгани туфайли мамлакатда аҳоли сони жуда тез кўпайди. Йигирмага яқин фарзанди бўлмаган эркак одам қаторида саналмасди ҳам. Натижада миллат ёшарган сари тоза сувга эҳтиёж кўпайиб бормоқда эди.

Бугунги кенгаш мажлисида шаҳзода Бавад “Уолдорф-груп”нинг йиғилган директорларига, ўзининг фикрича, энг азиз дўстларига қироллик ушбу ажойиб ташкилот тузиб берадиган янги лойиҳаларни 1,2 миллиард доллар билан таъминлашга тайёрлигини билдирди. Гуруҳ, ўз навбатида, янги сув тозалагичларни қурувчи ва Васабиянинг қақроқ ерларига қувурлар тортиб боришга қурби етадиган техаслиқ мутахассисларни — саҳродаги қардошларни ёллаши лозим эди. Йиғилишнинг энг масъулиятли пайтида АҚШнинг собиқ президентларидан бири бўлган директорлар кенгашининг раиси қоғозга маълум бир рақамни ёзиши ва уни шаҳзода Бавад томонга суриб қўйиши, рақам бу корхонадан унга тегадиган “улуш” (“пора”, “бўнак”дан чиройлироқ бу сўз)ни билдириши лозим эди.

Қоғоз билан боғлиқ бундай “одат” ҳамиша силлиқ кечарди. Бироқ ҳозир Жексон—Хоулда 150 000 квадрат метрли чанғи учиш майдончасини қураётган шаҳзода Бавад учун бу рақам бироз шубҳалироқ туюлди ва у собиқ-президентга эътироз билдирди.

Умуман олганда, улар — шаҳзода Бавад ва жаноб собиқ президент яқин дўст эдилар. Собиқ президент ҳали президент бўлиб юрганда шаҳзоданинг Аспендаги ҳозирги 100 000 квадрат метрли чанғи май-

дончасида кўп марта меҳмон бўлган. Одатдаги вазиятда у қоғоздаги рақамни ўчириб, сал кўпроқ миқдорни ёзиб қўйган бўларди. Бироқ бу гал у бундай қилмади. Гуруҳнинг бир қанча аъзолари бир муддат вазминлик билан Васабиядан норози эканликларини билдиришди. Қироллик қўяётган талабларига кўра, агар куч-ғайратини инобатга олмаганда, негадир жангари бўлиб бормоқда эди. Тижорат эса ҳаминша тижоратлигича қолаверади..

Собиқ президент Бавадга мулойим жилмайди. Бавад қошини чимирганича, қоғоздаги рақамга розилигини билдириб, им қоқди. Собиқ президент яшнаб кетди ва шаҳзода билан келишиш осон эмаслиги, у ўта жиддий тижоратчи эканлиги ҳақида енгилгина ҳазил қилди. Шу билан йиғилиш тугади. Эшик очилиб, официантлар анвойи газакларни олиб кирдилар. Ҳақиқатан бу ўта ёқимл ташкилот бўлиб, у билан ҳамкорлик қилиш ҳаминша фойдали эди.

Айни шу паллада шаҳзоданинг қароргоҳига Назра кириб келди. У одатда эри ичадиган 150 йиллик француз коньягидан қадаҳга қуйди. Соат ўн бирда ҳам шаҳзода келавермагач, яна бир қадаҳ коньяк ичди. Кейин учинчисини. Соат 11.40 да шаҳзода уйга қайтганда, у дилидаги гапларни эсдан чиқариб бўлганди. Неча марта такрорлаб, кўнглида пишитиб олган дардларини айтишга тили келишмай, нималардир деб ғўлдиради. Бу, албатта, ажойиб “Наполеон” коньяги таъсирида эди. Қоғоздаги рақам туфайли ҳамон алаmidан тушмаган шаҳзода газаб билан Назрага хонадан чиқишни буюрди.

Тантиқ шаҳзода ва сархуш кичик хотин орасидаги гиди-биди ниҳоят шаҳзода қимматбаҳо сигара ҳиди анқиб турган қўллари билан Назранинг башарасига аёвсиз тарсаки туширгандан кейин ниҳоясига етди. Сўнг шаҳзода аёлларни йўлдан ураётган ғарбни лаънатлаганича, бошқа — мўмин-қобил хотинининг ётоғига йўл олди.

Назра ўз хонасига оловдек отилиб кирди. Тунни шаҳзода билан ўтказиш режаси барбод бўлган эди. У қўлига дуч келган нарсаларни йўл сумкасига тикдию ўн битта машина қатор турган гаражга йўл олди (Шаҳзода машинани ўзи бошқаришни хуш кўрар, Виржиния штатидаги йўлларда хизмат қилувчи полициячилар унинг машинасини яхши танирдилар). Назра кўплаб нотаниш тугмачалари бўлган “мазерати”, “ламборджини”, “майбах”, “феррари”ларни хоҳламади. У кўпинча Халил ўзини олиб юрадиган “мерседес”ни танлади. Чунки ундаги барча тугмачаларни билар эди..

Шу тариқа Назра эрининг машинасини ҳайдаб, иккита ёрдамчиси билан кўриқчилик қилиб, хўмрайиб ўтирган Шаззик ёнидан ўқдай ўтиб кетди. Шаззик ва ёрдамчилар шу заҳоти Назранинг ортидан қувишга тушдилар.

Бироқ Назра қаёққа ҳам борарди? Вашингтонга элтувчи бурилишдан ўтиб кетган эди.

Дарахтларга урилай-урилай деб, йўллардаги қизил чироқни писанд қилмай бораётган Назра катта тезликда кетар экан, машинани шимолий йўналишдаги 123-шоссега бурди. Бу ҳолат эса, Виржиния штати йўл полицияси хизматчиси Хармон Ж. Жиллетснинг эътиборидан четда қолмади. Жиллетснинг қизил, оқ, кўк рангдаги чироқлари липиллаб ёниб-ўчиб, бўғиқ сиренаси янграб турган машинаси унга етай деб қолган пайтда Назра “Жорж Буш номидаги разведка маркази” деган сўзлар ёзилган кўрсаткични кўриб қолди.

Бўрон пайтида ҳар қандай манзил яхши кўринади.

Полиция машинасидан қочиб, ўқдек учиб келаётган автомобил-

нинг кўриниши АҚШ давлат махфий муассасаси хизматчиларига ҳам катта ташвиш туғдириши аниқ эди. Шу сабабдан Назра МРБ штаб-квартираси ҳудудига кириши биланоқ бетон қопламадан пўлат тишли тўсиқ “ўсиб” чиқиб, машина ҳаракатига халақит берди. Энг қалтис паллада “мерседес”нинг ичида кўпдан-кўп ҳаво ёстиқчалари пайдо бўлиб, шовқин-сурон билан ёрила бошлади. Ўзини йўқотиб қўйган Назра ҳушидан кетди.

Шундай қилиб, Назра бепоён қоп-қора саҳрода ферузаранг антилопалар ва баҳайбат қизил қисқичлари билан уларни тутишга интилаётган қисқичбақаларни томоша қилиб юрган пайтда (адреналин, бренди ва ҳаво ёстиқчаларининг ёрилиши оқибатида, одатда, фаройиб нарсалар кўзга кўрина бошлайди) Қўшма Штатлар ҳукуматидаги масъул ходимлар ҳушёр тортиб, ушбу ёқимсиз ҳодисанинг нокулай жиҳатларини англай бошладилар.

БИРИНЧИ БОБ

Назра ҳаёлидаги фаройиботлар билан банд бир пайтда МРБ ходимлари ҳамда Виргиния штати йўл полициячиси Хармон Ж. Жиллетс қуролларини шай қилган ҳолда автомобил ойнасидан мўралаб, кутилмаган ўлжани кузата бошладилар. Кўплаб ҳаво ёстиқчалари орасидан аёл кишининг икки кўлидан бошқа нарса кўринмас эди: Қўллардан бири, аниқроғи чап қўл бебаҳо жавоҳирлар билан шунчалик безатилган эдики, бу тақинчоқлар пулга, чақилса, йиғилганларнинг барча бола-чақаларини “Духобалар лигаси”¹ даги истиқболли коллежда ва ҳуқуқшунослик факультетида ўқитиш учун етиб-ортган бўларди.

Шу пайт воқеа жойига немислар ишлаб чиқарган яна битта қимматбаҳо автомобил етиб келди. Унда ранги докадек оқариб кетган, тумтайган Шаззик ва икки мукфеллин ўтирарди. МРБ қўриқчилари ҳамда патрул Жиллетс автомобилдаги дипломатик рақамни кўрсалар ҳам қуролларини ўқталиб туравердилар.

Шаззик машинадан тушиб, одатига кўра такаббурлик билан (дарвоқе, Хамуж қироллиги қонига қони яқинлашиб қолганлар ўзларини шундай тутадилар) қаршисидаги оддий одамларга ушбу транспорт воситасида қироллик оиласи аъзоларидан бири борлигини билдирди ва дарҳол эслатилган “аъзо” олдидаги ўз ҳуқуқларини рўкач қилди.

Буни эшитиб, патрул Жиллетснинг жон-пони чиқиб кетаёзди. У денгиз пиёдалари сафида хизмат қилган йилларида бир неча ой Васабия қироллигида бўлган эди. Шу пайтларда Американинг ташқи сиёсати анча танг аҳволга тушиб қолганди. Шу боисдан унинг васабийликларни кўргани кўзи йўқ (ўша ерда бўлганлар орасида кенг тарқалган ҳиссиёт) эди. Шаҳзода Вадум номидаги ҳарбий-ҳаво базасида ўтган ярим йил ичида Жиллетснинг қалбида “Васабия” деган сўзга нисбатан мислсиз нафрат туйғулари уйғонганди. Шунинг учун у катта йўлда тўхтатилган ҳар қандай одамга ҳам ҳурмат юзасидан айтиладиган “сэр” сўзини тилга олмади. Кўлидаги тўққиз миллиметрли “Глок” тўппончасини янаям қаттиқроқ қисганича, мустақил Виргиния штати полицияси ҳамда захирадаги пиёда денгизчисига хос тарзда кўкрагини кериб ҳарам оғасининг рўпарасига борди. “Биринчи Кўтослар сўқмоғи”даги даҳшатли фуқаролар урушида

¹ “Духобалар лигаси” — Атлантика қирғоғи штатларидаги нуфузли саккизта кўҳна университет.

иштирок этган “Тош девор” лақабли генерал Жексон ҳам ҳозир Жиллетснинг мардона туришига қойил қолган бўларди.

МРБ кўриқчилари эса айти шу дақиқада кўринмас тугмачаларини босиб, ҳимоячи сифатида (вазият ўта мураккаблашса) ракета отишга шай турган бронетранспортёр кўринишидаги ёрдамчи техникани чақиритишга улгуришган, у кутилмаган меҳмоннинг бемаъни танаси орқали зарур миқдорда электр қуввати юборитишга ҳам қодир эди. Ҳар эҳтимолга қарши снайперли вертолёт ҳам шай турарди.

Ҳар нарсани кутиш мумкин бўлган пайтда пачакилашиб ўтиришадими?

Бронетранспортёр ва вертолёт паррақларининг шовқин-сурони, эркақларнинг сўкиниши ичида бирдан... Назранинг қарахтлиги тугади. У немисларнинг аёло навли поместролларида ясалган “пилла”си орасида гимирлай бошлади. Ҳаво ёстиқчаларини туртиб-суртиб, бир амаллаб бошини чиқарди-ю, ойнадан ташқарига кўз ташлади. Кейин шундай оғир аҳволда қолган ҳар қандай одам қиладиган ишга қўл урди — чўнтагидан уяли телефони олиб ишга солди.

Флоренс Фарфалетти АҚШ ташқи ишлар вазирлигида узоқ муддат ишлаган, шу боис агар ярим тундан кейин кўнғироқ жирингласа яхши билардики: а) бирортаси рақам теришда адашган бўлиши мумкин эмас; б) бу кўнғироқдан яхшилик кутиб бўлмайди. Бироқ Яқин Шарқ масалалари бўйича давлат қотиби ўринбосари ёрдамчисининг муовини (ЯШМБДКУЁМ) бўлгани сабабли; в) гўшакни олишга мажбур эди.

— Фарфалетти, — деди у овозига иложи борича тетиклик ва касбига хос дадиллик оҳангларини (ярим тунда уйқудан уйғотилган одамнинг қўлидан келганича) сингдиришга уриниб...

— Фло-ренс!

Флоренс уйқу қарахтлигини енгишга зўр бериб уринмоқда эди. Шундай бўлса ҳам у васабийликлар талаффузига хос “с” товушини эшитиши биланоқ кўркүв тўла овоз эгасини таниди.

— Назра?

— Ҳа, Флоренс, бу — мен, Назраман.

Флоренс жаҳл билан афтини буриштирганича, чироқ тугмачасини босиб, соатга қаради. Яна нима бало бўлдийкин?

У Назра Хамужни яхши биларди. Улар Флоренс Каффада, Васабия пойтахтида яшаганда танишган эдилар. Азамийлар қабиласига мансуб кичик бир шайхнинг қизи бўлган Назра ақлли, мулойим ва саводли аёл эди. Васабиялик аёллар фақат мустақил ўқиш билангина ўз билимларини оширар эдилар. Чунки ўн беш ёшдан кейин уларнинг ўқув муассасасига боришлари тақиқланади. Назра ўз кундошларини деярли хурмат қилмас ва уларни киноя билан номигагина “опаларим” деб атади. Флоренс Каффада ўтган зерикарли ҳаёти давомида “шаҳзода Бавад такаббур иккинчи хотини Бисманинг попугини пасайтириб қўйиш учун ундан анча ёш ва ижтимоий мавқеи паст бўлган Назрага уйланиб, икковининг мавқеини тенг қилиб қўйган” деган ғийбат гапларни кўп марта эшитганди.

Вашингтонда Флоренс билан Назра васабияликларнинг рафиқаларига камдан-кам насиб этувчи қандайдир элчи уюштирган қабулда учрашиб, дўстона алоқаларни мустаҳкамлаган эдилар. Шундан кейин улар яна бир неча марта француз ресторанларида бирга тушлик қилишди. Бундай зиёфатлар пайтида Назра қимматбаҳо виноларни буюриб, газабдан қизариб ўтирган Халилга мулойим жилмайиб кўярди. Флоренс Назрага самимият билан қарарди. Назра эса бўлар-бўлмаста кулаверар,

Ўзини тутишни деярли билмас эди. Назра Флоренснинг васабия шаҳзодаларига муносабатини яхши билгани учун унга тўла ишонарди. Флоренс ўз навбатида у билан ҳар бир учрашувдан кейин давлат департаментига расмий ҳисобот тайёрларди. Азбаройи ҳурмат қилганидан у ҳисоботларида учрашувлардаги айрим мулоҳазаларни, масалан, шаҳзода Баваднинг ишқий амалиётига боғлиқ гапларни ёзиб ўтирмасди. Аммо Назра унга ишониб, АҚШ учун стратегик аҳамиятга эга бўлган бирор муҳим сирни айтса, Флоренс шу заҳоти давлат хизматчиси сифатида бу ҳақда зарур идораларга хабар бериши шарт эди.

Тун ярмида Назра нимадан безовта бўлди экан?

— Фло-ренс! Менга ёрдам беришинг керак! Менга сиёсий бошпана керак. Илтимос қиламан!

Флоренснинг жони ҳалқумига келди. Сиёсий бошпана! Давлат департаментида бу сўзни “К” ҳарфи билан ифодалашади. Биринчи тоифали!

Расмиятчилик салтанатидаги энг бемаъни иш.

Бу салтанатда фақат пичирлаб: “Менга сиёсий бошпана керак” дейилса бас, минглаб энг нозик умуртқаларда титроқ туради. Давлат департаментидаги мияларда бу сўз иблис қиёфасида намоён бўлади: қоғозбозлик, расмий ҳужжатлар, учрашувлар, ноқулай ҳалоқатлар, рад этишлар, янги арзномалар ва албатта, тушунтиришлар. “Менга сиёсий бошпана керак” дейилгандан кейин сизга рад жавоби бериладими ёки ижобийми, бундан қатъи назар, иш кўзёшлари билан яқунланади. Рад этилса, одатда, ҳамма нарса, оқшом хабарлари билан тугайди. Миллат учун шармандалик. Телесухандон экрандан кўтаринки қиёфада қараб, гўрдан чиққандек овоз билан: “Умуман, АҚШда бундай воқеа қандай қилиб юз бериши мумкин?” деб гўё ажаблангандек гапиради.

Қисқаси, Флоренснинг уйкуси қочиб кетди. Ундан, Ташқи ишлар вазирлигининг ўрта бўғинидаги ходимидан Америкага катта миқдорда нефть ва газ экспорт қиладиган мамлакат вакили — элчининг хотини сиёсий бошпана сўраб турибди, ахир.

АҚШ ҳукумати идоралари хавфсизлигига таҳдид қилинганда, одатда, олти хил — қизилдан тортиб яшилгача бўлган рангли код ишга тушади. Флоренснинг эса ўз тизими бор. У уч хил даражадан ташкил топган: “Чидаса бўлади”, “Ана холос?” ва “Бало борми!” дан иборат эди.

Ҳозир у бу иборалардан бирортасини эслайдиган ҳолатда эмасди. Флоренс бехос ич-ичидан келаётган овозни эшитиб қолди. Овоз: “сузиб кетишяпти”, дегандек бўлди. Кейинги сонияда уни бошқа овоз босиб кетди: “Эй худойим, нима қилиш керак?” Иккинчи овоз, табиийки, унинг ички овози эмасди. У телефон гўшагида, васабия лаҳжасида айтилаётганди.

Шундан кейин Флоренс яна ўз овозини эшитди: — Уларга “яраланганман” деб айт. Касалхонага олиб боришларини сўра. Ферракс касалхонасига. Уларни йўлга сол, Назра! Тушуняпсанми?

У ўрнидан туриб кийинди, шошиб турганига қарамай, марварид кўзли зирагини тақди.

“Ҳар доим зирак тақиб юргин”, деб уқтирарди онаси унга болалигидан.

“Тез ёрдам” бўлимига кираверишда Флоренс Шаззик ва икки мукфеллинни кўрди. У умрида биринчи марта бошида чодраси йўқлигидан афсусланиб кетди. Васабияда яшаганида чодра ёпинишга мажбур эди, лекин бунга асло кўника олмади.

Шаззик газабдан ўзини қаерга қўйишини билмас, чамаси МРБ хавфсизлик ходимларидан ниманидир талаб қиларди. Аслида, уни

касалхона ёнида турган Виргиния штати полициячиларининг кўплиги кўпроқ ташвишга солди. Бу ерда етгита патрул машинаси турарди. Мана, ҳозир кимдир журналисларга хабар қилса керак. Унда иш расво бўлади.

“Тез ёрдам” бўлимига кириладиган эшикнинг икки томонида қуролланган соқчилар туришарди. Флоренс шарфини бошига чодрадек ёпиб, энгашганича уларнинг ёнига борди.

— Мен Назра Хамужни кўрмоқчи эдим. Биз битта оиладанмиз.

Флоренс иложи борича араб лаҳжасига урғу беришга уринди. Қора сочлари ва буғдойранг юзи туфайли у араб аёлларига ўхшаб кетарди.

— Исмингиз?

На Флоренс, на Фарфалетти васабийча исмга ўхшарди. Шунинг учун у ўйлаб ўтирмасдан, “Мелатх” деди. Васабия тилида “бошпана” маъносига бу сўз Виргиния касалхонаси соқчиларида шубҳа уйғотмас эди.

Соқчилар бошлиқларига хабар беришди. Уни ичкарига қўйиб юборишди.

— У соппа-соғ. Томографик текширувда ҳеч қандай хасталик аниқланмади.

Доктор ёш, лекин телесериалларда ярқираб кўринадиган касбдошларига ўхшамайдиган йигит эди. Флоренс унга бир қарашдаёқ гўзал аёлларнинг қадрига етишини сезиб олди.

— Сиз уни яна бир марта текшириб кўролмайсизми? Ҳар эҳтимолга қарши.

— Сиз кими бўласиз?

— Опаси.

— Биз синглингизда тиббиётга алоқадор бирор камчилик топмадик. Унинг мастлиги сизга маълуммиди?

— Вой худойим-ей!

— Омади бор экан. Тирик қолибди.

— Уни шу ерда, назорат остида ушлаб тура оласизми?

— Бу ер Бетти Форд номидаги тадқиқот маркази эмас.

— Илтимос, фақат икки соатга.

— Биласизми, суғурта компанияси...

Флоренс докторни қўлтиғидан олиб, бурчак томонга сургади. Энди у ҳеч қанақа лаҳжасиз гап бошлади.

— Мен сизга Кўшма Штатлар ҳукуматида ишлайдиган шахс сифатида мурожаат қиляпман, — у гувоҳномасини кўрсатди. — Яқин бир неча соат ичида бу аёлни касалхонадан чиқармаслигингизни сўрайман. Ахир уни яна қандайдир текширувлардан ўтказарсиз?

— Нима бўлаётганини тушунмаяпман.

— Сиз “шаънини ҳақорат қилгани учун қатл этиш” деган ибора нималигини тушунасизми?

— Биласизми, бизнинг касалхона...

— У туғилиб ўсган мамлакатда эри ёки қариндошларини шарманда қилган аёлга нисбатан ана шундай чора қўлланади. Ҳеч қандай судсиз — бошқасиз ўлим жазоси берилади. Бир зумда. Топшўрон қилишади ёки бошини узиб ташлашади. Гапимга тушуняпсизми?

— У аёл ким ўзи?

— Васабия қироллиги элчисининг хотини. Аниқроғи, хотинларидан бири. У қочиб кетмоқчи. Агар мен бирор нарса ўйлаб топгунимча уни чиқариб юборсангиз, ўлимга ҳукм қилган бўласиз.

— Худойим! Нималар деяпсиз ўзи?

— Буни зиммангизга юклаганим учун мени кечиринг, доктор, — синиқ жилмайди Флоренс.

— Бу ерда уни қанча тутиб туришим керак?

— Бор-йўғи икки соатча. Сиздан қанчалик миннатдор бўлишимни билсангиз эди. Ташқарида баланд бўйли, озғин, турқи совуқ шарқ кишиси турибди. Мўйлови, эчки соқоли ҳам бор. Унга яна айрим таҳлилларни олиш лозимлигини, ҳеч кимни ичкарига киритиш мумкин эмаслигини айтинг.

— Худойим, мен нима қиляпман?

— Сиз ажойибсиз! Чинакам олижаноб инсон! Доктор, мен сиздан умрбод қарздорман.

Флоренс уни эшик томон аста итарди, кейин Назра ётган палатага кириб, каравотидаги пардани очди.

Шу пайтгача ўзини тутиб турган Назра Флоренсни кўриб, ҳўнграб юборди. Киприкларига сурилган қуюқ бўёқлар мўл-кўл кўзёшларига чапланиб, қорамгағиз юзидан оқиб туша бошлади. Флоренс унинг гапларини тинглаб, бош ирғитганича, тинимсиз салфетка узатиб турди. Назра ҳиқиллаб, аслида ҳеч нарсани режалаштирмаганини, Флоренс-ни ҳам бу ишга аралаштиришни хоҳламаганини, вокзалгача бориб, у ердан Нью-Йоркка элтувчи экспрессга ўтирмақчи бўлгани, у ёғи... нима бўлса-бўлар деб ўйлаганини айтиб берди. Беихтиёр машинани ўнгга буриб юборди. Бу ерда эса полиция машинаси, кейин МРБ дарвозаси қаердан чиқиб қолганини билмайди... Кейин даҳшатли зарба. Ва у қўнғироқ қилиши мумкин бўлган ягона одам Флоренс эди. Назра шуларни айтиб, Флоренсдан кечирим сўради.

Флоренс кўнгилни кўтарувчи нимадир демоқчи бўлди, лекин дийдиё қилишга вақт йўқлиги учун тилини тийди. У ўзи сезмаган ҳолда Назранинг қўлларини қаттиқ ушлаб турарди.

Ниҳоят шиддатли кўзёшлар оқими тўхтади. Назра чарчаб, тинчланди. Касалхона шифтига қараб ётар экан, бирдан сўраб қолди:

— Энди мен нима қилишади?

Шу пайтда парда сурилди ва уларнинг ёнида шаҳзода Бавад шахсий кўриқчилари ва бошқа аъёнлари билан пайдо бўлди.

“Худди Отеллога ўхшайди-я, — деб ўйлашга улгурди Флоренс. — Яго ролида эса манави Шазик”.

Ичкари кирганлар орасидан Давлат департаменти хавфсизлик хизмати раҳбарини ва (жин ургур!) мистер Даккеттни, шунингдек, МРБнинг Яқин Шарқ бўлими бошлиғи Макфоллни таниди.

Уларнинг орқасида турган доктор қандайдир хавф ҳақида кўйибпишиб гапирар, лекин энди у бу ерда ҳеч қандай мавқеда эмаслиги кўриниб турар эди. Бир ишора билан бутун қиролликни оёққа турғазига қодир шаҳзода Бавад хотинини бу ердан олиб кетиш учун шахсий шифокори ва санитарини ҳам олиб келганди. АҚШга нисбатан Назра суверен Васабиянинг дахлсиз ҳудуди ҳисобланарди.

ИККИНЧИ БОБ

— Нима учун у сизга қўнғироқ қилди?

— Бу ҳақда ўн иккинчи марта сўраяпсиз.

Уч марта сўроқ давомида ўн икки марта.

Бу сўроқда Яқин Шарқ бўйича давлат котиби ўринбосарининг ёрдамчиси (ЯШДКУ) Чарльз Даккетт; Оқ уй қошидаги хавфсизлик бўйича Миллий кенгашдан икки рангсиз нусха; ФРБ давлат департаментидан икки ходим, МРБда Макфолл учун ишловчи, номини ўзгартириб айтган бир йигит қатнашди.

Флоренс нима сабабдан, масалан, шаҳар қурилишидан ҳам бирортасини юборишмабди дея энсаси қотиб ўтирарди.

— Унда, мен сиздан яна бир марта сўрайман.

— Балки, менга махсус симларингизни улаб кўярсизлар?

У ҳозир ёлгонни аниқловчи детектордаги тест саволларидан ўтишни афзал кўрмоқда эди.

— Ҳеч ким бундай қилмоқчи эмас. Нима учун у сизга кўнғироқ қилди?

— Нимага, нимага! У аварияга учрабди, Чарльз. Ойнадан қараб қуролли эркакларни кўрган. Биз у билан анчадан буён таниш дугона-намиз. Мен — аёлман. У ўзини билмайдиган ҳолатда эди. Балки, АҚШ ҳукуматидаги бирорта жонкуяр одам билан гаплашишни хоҳлагандир. Бунақасини топиш қанчалик қийинлигини биласизлар-ку.

— Нима учун бу ҳақда зудлик билан кўнғироқ қилмадингиз?

— Қилмоқчи эдим... Вазият таранглашгандан кейин.

— Таранглашгандан кейин. Дипломатнинг қочиб кетган хотинини яширишга уриниш! Шаҳзода Баваднинг хотинини! Буни, марҳамат қилиб айтинг-чи, қайси тилда “вазиятни барқарорлаштириш” дейилади?

— Мен бироз вақтдан ютишга ҳаракат қилдим, холос. Бор гап шу. У талвасага тушиб қолганди. Буни изтироблар хуружи деб номлашларинг мумкин. Сизларда шубҳа қолмаслиги учун айтиб кўяй: Мен қочоқ васабиялик аёллар учун бирорта яширин темир йўлга эга эмасман. Тушунарлими?

Даккетт четига “Мутлақо махфий” деб ёзилган қизил папкани очиб, нималарнидир ўқиди.

— Сиз унга шундай дегансиз: “Уларга “яраланганман” деб айт. Сени касалхонага олиб боришларини сўра. Фэрфакс касалхонасига. Уларни шунга кўндир, Назра! Мени тушуняпсанми?” Нега айнан Фэрфаксга?

— Флоренс Назра билан телефон суҳбатини ёзиб олиш учун иккита сабаб борлигини биларди: ё МРБ мутахассислари назорат ҳудудидаги ҳар қандай уяли телефон суҳбатини шу заҳоти “ушлаб қолиш” имкониятига эга ёки ундан ҳам муҳими, ҳукумат кўпдан буён Назранинг уяли телефонидаги гапларини эшитиб келган.

— Бу — энг яқин касалхона.

Даккетт қовоғини солганича “Мутлақо махфий” деб ёзилган яшил филовни очди.

— Сиз у билан... ҳар хил сабабларга кўра етти марта учрашганман, деб хабар қилгансиз.

— Тўппа-тўғри. Тўрт марта тушлик, бир марта “Йил фасллари” меҳмонхонасида чойхўрлик ва икки марта магазинларни айланганмиз. Буларнинг ҳаммаси папкангизда мавжуд. Сарик папкада, қараб кўринг.

Даккетт сарик папкани очди.

— Бу ёзувлар мукамал маълумотларни ўзида акс эттирганми?

— Қандай маънода — мукамал?

— Ҳамма нарса ҳақида ёздингизми?

— Албатта. Ишга тааллуқли ҳамма нарсани.

— Ишга тааллуқли эмас деб нимани ҳисоблайсиз?

— Шахсий ҳаёт ҳақидаги тафсилотларни.

— Марҳамат қилиб аниқроқ айтинг.

— Аёлларнинг суҳбатини.

Бу, чамаси, ўзига ишонган эркаклар олдида муаммони ҳал қилишнинг энг ишончли йўли эди.

Даккетт чинакам расмиятчиға ўхшаб қалбининг тўб-тубидан чиқариб, офир тин олди.

— Флоренс, бу ерда “йигирмата савол” викторинаси ўтказилаётгани йўқ. У сизга нимани гапирган бўлса ҳаммаси ишга алоқадар.

Флоренс атрофида тикилиб турганларга бирма-бир нигоҳ ташлади. Кейин яна Даккетга ўтирилди.

— Яхши... Назра менга шаҳзода наша чекишни яхши кўришини айтди. Шундан кейин у чавандозлик этигини кийиб, анави, бошга ўрайдиган миллий латтага ўраниб олар экан. Бошқа ҳеч нарса бўлмас экан. Кейин тўртта хотинини қатор қўйиб, энгаштириб... менимча, буни амалий жиҳатдан шундай тасвирлаш мумкинки...

— Майли. Раҳмат, айтмай қўя қолинг.

МРБ ходими қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Оқ уй вакиллари момақалдироқдан қараётгандай қотиб туришарди.

Флоренс кўшимча қилди:

— Кейинги гал дипломатнинг хотини ўз сирларини менга ишониб айтса, ҳаммасини ёзма равишда маълум қиламан.

— Бизни бир дақиқа ёлғиз қолдилинг, — Даккетт атрофидагиларга, кейин стенографистга мурожаат қилди: — Сиз ҳам.

МРБ ходими чиқиб кетаётиб, Флоренсга қовоғини солиб қараб қўйди.

— Худойим! Нега бунақа нарсалар ҳақида гапирасиз? — ваҳима босиб хитоб қилди Даккетт. — Яна ановиларнинг олдида. Нима, вазиятни тушунмайсизми? Васабияликлар шундай ҳам кутуриб ётишибди. Агар улар Давдеп МРБга одамлар ҳаётидаги шундай нозик томонларни ошкор қилаётганини билса... — у қўллари билан бошини чангаллади. — Худойим! Бу, ахир, фалокат-ку. Бунинг учун улар таъзиригимизни беришади. Сиз, ахир, улар нима дейишларини биласиз-ку! Буларнинг ҳаммаси сиз учун шахсий уйдирма бўла қолсин.

— Кўйсангиз-чи! Мен фақат бошига кулфат тушган одамга ёрдам бермоқчи эдим. Бу нарса урфдан қолган бўлса, кечиринг.

— Сиз васабияликка турмушга чиққан эдингиз. Италияликсиз. Уйдирма — “вендетта” — итальянча сўз.

— Сиз қанчалик америкалик бўлсангиз, мен ҳам шундайман. Ва бу бутунлай бошқа масала. У ҳақда эслашнинг ўзи бемаънилик.

— Буни сиз уларнинг Ташқи ишлар вазирига тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Флоренс бобосининг Яқин Шарқдаги саргузаштларини тинглаб вояга етганди. У коллежда араб маданиятини ўрганди ва Йель университетини битириш пайтларида араб тилида бемалол гаплашадиган бўлди. Айнан Йелда у унчалик машҳур бўлмаган васабиялик шаҳзодалардан бири — Хамзир билан танишди. Келишган, чиройли, бебош, бадавлат Хамзир Васабия ҳаво кучларида синовчи-учувчи бўлиб хизмат қилишга улгурган, мақтанишни яхши кўрарди. Шарққа меҳр қўйган қайси америкалик қиз бундай одамга бефарқ қарай олади? Улар айнан битириш кечасида турмуш қурдилар.

Ўрта ер денгизида 42 метрли яхтада асал ойини ўтказиб, Флоренс Каффадаги янги маконига келгач, қатор кўнгилсиз ҳодисаларни бошидан кечирди. Маълум бўлдики, Хамзир унга бўлғуси ҳаёти ҳақидаги ҳамма гапни айтмаган экан. У Флоренсга маҳаллий аёлларга нисбатан жорий этилган қаттиққўлликлар қўлланмайди деб ваъда берган эди.

Ҳеч нарсадан хавотир олма, азизим!

Аслида эса Флоренс ҳақиқий уй қамоғига тушиб қолди. У чодрасиз, бирорта эркакнинг кузатувисиз уйдан чиқолмасди. Флоренс бунга кўниқишга мажбур эди. Орадан уч ой ўтиб, кимдир унинг ҳомиладан сақловчи дорисини оқ қандга алмаштириб қўйганини билиб қолди.

Унинг хархашасига жавобан Хамзир елкасини қисди ва ҳарҳолда фарзанд кўриш вақти келганини айтди. Флоренс унга ўз ҳақ-ҳуқуқини тушунтирмоқчи бўлди — Аристофаннинг Лисистратига ўхшаб у билан ҳамтўшак бўлишдан бош тортди. Хамзир бу гапдан қутуриб кетди. Эртаси куни кечки овқат пайтида эса гўё эртага тиш дўхтирига боришини шунчаки эслагандек, қариндош қизлардан бирини иккинчи хотин қилиб олишини айтди.

Бир бўлагини қўзичоққа ҳам бер, марҳаматли бўл.

Эртаси эрталаб Флоренс автомобилни ўзи бошқариб (калтаклашга лойиқ қилмиш) АҚШ элчихонаси томон йўл олди.

У ердан: “Ўзингиз пиширган овқатни ўзингиз енг. Марҳамат қилиб, манавини ўқиб чиқинг” деган жавоб бўлди. Унга: “Васабия миллатидан бўлган шахсга турмушга чиқаётган америкалик аёл нимани унутмаслиги керак?” деган узундан-узоқ сарлавҳали буклетни тутқазди. Чет элда фавқуллодда ҳолатга тушиб қолган АҚШ фуқароларига кўлидан ҳеч қандай иш келмайдиган маҳаллий адвокат билан ана шунақа буклет берилар ва: “Биз сизни огоҳлантиргандик” деган гап қўшиб қўйиларди.

Бироқ Флоренс бундан кейин Васабияда қолмоқчи эмасди. У қатъий туриб, элчихонани фақат шахзода Бабулла номидаги аэропорт томон кетаётган автомобилда, элчихона ходими кузатувида тарк этишини айтди. Натижада келиб чиқиши италян бўлган бир элчихона ходими қонун-қоидаларни четлаб ўтиб, гайрирасмий йўллар билан бўлса-да, унга италян паспорти тўғрилаб бериб, мамлакатдан чиқариб юборди.

Флоренс Америкага қайтгач, Вашингтондаги Яқин Шарқ жамғармаларидан бирига ишга кирди. Бир гал зерикканидан ҳамда Ташқи ишлар вазирлигида ишловчи каффалик бир мансабдорнинг ташаббуси билан вазирликка суҳбатга борди. Уни ишга қабул қилишди. Тилни ва маҳаллий маданиятни яхши билишини ҳисобга олиб, уни Чадга юборишди. Бироқ, 11 сентябр воқеасидан кейин раҳбарият у штатларда фойдалироқ деган қарорга келди ва Флоренсни Яқин Шарқ масалалари бўлимига ўтказишди.

У Даккеттга қаради ва:

— Унинг телефонини доим эшитишармиди? Ё шунчаки, кўнғироқни тутиб олишдими? — деб сўради.

— Нима фарқи бор? Уларнинг кўлидаги тасмада овозингиз ёзилган. Сиз уни қочишга ундаяпсиз. АҚШ ҳукуматига амалий ёрдам бераяпсиз.

— Бироқ, ким телефонни эшитиб турди, ахир? Сизга суҳбат ёзилган тасмани ким берди?

— Макфоллнинг одами. Брент шекилли...

— Ундан сўранг-чи, бу суҳбат қандай ёзиб олинди экан.

— Улар бунга айтишмайди. Тумшуғингизни тиксангиз нима дейишларини биласиз-ку.

— Улар қилаётган ишлардан хабардор эканлигингизни айтинг, — пичирлади аёл.

Даккетт унга ажабланиб қаради:

— Яъни?

— Яъни, Назра дарвозага урилмасдан анча аввал МРБ унинг гапларини эшитадиган аппарат қўйишган, улар анчадан буён уни кузатиб юришади. Назра уларнинг объектига айланган. Улар Назрани кўлга тушириб, шахзода Бавадга босим ўтказишмоқчи денг.

Даккетт лабларини қимтиди ва:

— Шарофатингиз билан ҳозир, уларда бу аёлга қарши нималардир бор, — деди.

— Бироқ агар сиз “Фикрларингизни англадим” десангиз улар ҳеч нарса қилолмайдилар. Уларни кузатаётгандек бўлинг. Гўё уларнинг операциясини чиппакка чиқаринг. Энди Вашингтоннинг ҳайкали устига чиқиб, оламга жар соламан, денг.

— Ҳаммаси бундай бўлмаса-чи?

— МРБ директорининг ўзи рад этсин. Президентнинг иштирокида. Унинг хонасида.

Даккетт бир дақиқа жим турди, кейин нимадир деб тўнғиллади. Унинг МРБга нисбатан нафрати Эквадорга қилган дастлабки хизмат сафарларидан бирида бошланган эди. У ерда Даккетт маданий алмашувлар билан шуғулланувчи ғалатиноқ Америка марказининг очилишига жавобгар эди. Бу марказ “Қўшма Штатлар ва Эквадор маданиятлари орасидаги тарихий алоқаларни ёритиш” деб аталарди. Марказ очилган куннинг эртасига уни портлатиб юборишди. Расмий тахминларга кўра буни маҳаллий партизанлар амалга оширишди, аслида эса бомбани МРБ мутахассислари жойлаштирган эдилар... Даккетт ўшанда олган жароҳатини ўн йил даволади.

У ташқаридагиларни таклиф қилиб, шундай деди:

— Мен мисс Фарфалеттига барча зарур саволларни бериб, жавоблари тўлиқ ва қониқарли эканига ишондим. — У Назранинг телефондаги суҳбати ёзилган қоғозни қўлига олди. — Манави маълумотларга келсак, мэн бу ҳақда бирорталарингдан у қандай ҳолда ёзиб олинганини сўраб ўтирмайман. Бу, фақат сизларнинг усулларинг ва ахборот йиғиш омилларингни фош қилиш учун эмас. АҚШ ҳукуматига бўйсунувчи бир ёки бир нечта ташкилот таниқли дипломат, бунинг устига бутун бошли дипломатлар корпуси бошлиғи ва Қўшма Штатлар президентига яқин дўст бўлган элчининг хотини орқасидан жосуслик қилган экан, деган гап-сўз бўлмаслиги керак.

— Ҳа, ҳаммаси расво бўлади, — деди МРБ чи.

— Сиз ёки сизнинг директорингизга, — Даккетт иккала ходимга қараб хиёл эгилди, — бу воқеадан кейин осон бўлмайди.

ФБР ва МРБ агентлари Даккеттга ажабланиб қарашди.

— Агар, албатта, — ўз ғалабасидан лаззатланиб, давом этди у, — ҳаммамиз бир бўлиб ишни ёпиш мумкин деган хулосага келмасак. Малика айни дамда Васабия ҳаво кучлари транспорт самолёти бортида уйига кетаяпти. Оммавий ахборот воситалари ҳеч нарсани сезгани йўқ. Шундай қилиб, жаноблар, сизлар нима дейсизлар?

Оқ уйдан келган одамлар махсус хизмат ходимлари билан бироз пичирлашиб олишди. Сўнг ФБР ходими хомушлик билан: “Бошқа саволимиз йўқ”, деди. МРБ чи остонадан ўтаётди, Флоренсга кўз қисиб қўйди.

Эртаси куни эрталаб Флоренс Давлат департаменти эшигидан кириб, турникетдаги махсус тешикчага гувоҳномасини киритар экан, дисплейда “яроқсиз” деган сўз чиқиб қолмасин деб ич-этини еб турди. Бироқ бундай бўлмади. Демак, уни ишдан бўшатишмабди.

Флоренс Жоржни қидира бошлади. Жорж сиёсат ва иқтисодиёт бўлимидаги чинакам хонаки чувалчанглардан бири эди. Тушлик пайтида қадимги финикия тилида кроссворд тузганини айтиб, яна ўн бир тилда бемалол гаплаша оламан деб мақтанар эди. Унинг идеали ўн тўққизинчи асрда яшаган, ўттиз беш тилни ўрганган саёҳатчи — сиёсатшунос жаноб Ричард Бёртон эди. Жорж бош айланишидан азият чекар, шу боис бир неча йиллик хизмати давомида барча чет эл хизмат сафарларидан воз кечиб келган, фақат бир ярим йилга Оттавага хизмат сафарига бориб, шунда ҳам канадалик туб аҳоли микмакларнинг мураккаб тилини ўрганиб қайтганди...

— Жорж, бугун тунда Назра Хамуж мендан сиёсий бошпана сўради. Флоренс унга тундаги воқеани сўзлаб берди.

— Ҳа-а. Мен, тўғриси айтсам, қандайдир ош пиширилаётганини сезгандим. Каффага ва ундан орқага кетма-кет депешалар учяпти. Жексон вилладан Вашингтонга Васабияга тегишли юк самолёти ўша ташвиш бўйича учиб кетди. Ана сенга тўрачилик.

Бирдан у Флоренснинг юзидаги ўзгаришни сезиб қолди.

— Ҳа, демак, бортда ўша бор экан-да? Вой худойим! Қаердандир гингирлаган овоз келаётганини эшитяпман.

— Мен Каффага, Тони Базиллага қўнғироқ қиламан, — деди Флоренс. — Балки унинг қўлидан..

— Нима? Штурм билан саройни қўлга олишми? Қўйсанг-чи. Буни қаллангдан чиқар. У бор-йўғи юз қамчи билан қутулади, — Жорж Флоренсга диққат билан қаради. — Чамаси, биз ниманидир охирига-ча гаплашмадик. Ҳаммасини айтмадикми? Қани, гапир-чи.

— Мен... Шунчаки, — аёл қўл силтади.

— Унда итальянчасига айт.

Улар офисда ана шу тилда ғийбатлашишарди.

Флоренс унга бор гапни айтиб берди.

— Мама миа! — хитоб қилди Жорж. — Тўртовини ҳам-а? Бир вақтнинг ўзида-я? Мен шаҳзода қувноқ одамлигини билардим. Лекин бу даражада деб ўйламасдим. Вой қари така-е! Бечора, бекорга сиёсий бошпана сўрамаган. У балки Нью-Йорк чеккасида тинч осуда ҳаёт кечиришни орзу қилгандир... Энди у Васабияга қайтиб кетяпти. Бахт ва куёш ўлкасига... Қулоқ сол, азизим, сен қўлингдан келадиган ҳамма ишни қилдинг. Кучинг борича елиб-югурганингни худо билади.

Орадан икки кун ўтиб, Флоренс Каффадаги Америка элчихонасига, Базилга қўнғироқ қилди. У Сўқир Бош майдонидаги воқеа-ҳодисаларни ҳисобга оладиган элчихона ходими телефонини улаб берди. Маълум бўлишича, ўша кун тонгда “Эрига хиёнат қилгани учун” деган айб билан Назра Хамужнинг бошини танидан жудо қилишибди.

— Биздаги маълумотларга қараганда, у ўзини осойишта тутибди. Баъзида жазога маҳкум этилган аёллар айюҳаннос солишади. Утган ойда шаҳзода Раҳмалланинг хотинини олиб келишганди. Додлаб, ҳаммани юлиб, тегиб, дабдала қилганди. Унга махсус доридан укол қилилмагунча (валиум) жаллод ёнига боролмади. Эртаси кун уларнинг дастурида йўлдан озганларни калтаклаш маросими кўрсатилди. Қандайдир аёл ўзининг қора танли ошпази билан дон олишишга ҳаракат қилибди. Уларда чинакамига “Минг бир кеча”. Бундай нарсаларни сира йўқота олмайди. Яна улуг мамлакат эмиш.

УЧИНЧИ БОБ

Флоренснинг алоҳида иш хонаси бўлганида, эшикни ичидан беркитиб, тўйиб йиглаб, кўнглини бўцатарди. Бундай имконияти йўқлиги учун аёллар ҳожатхонасидан фойдаланишга тўғри келади. Флоренс у ерда то Жоржнинг илтимоси билан чақришмагунча ўтираверди.

Флоренсни кўриб, у бошини чайқаганича:

— Тўғриси айтсам, бу қиёфадан кўра сени чодрада кўрганим афзал эди, — деди.

Шундан кейин уни таксига ўтқазиб, уйига жўнатиб юборди.

Флоренс уйга келгач, телефон симини узиб қўйиб ўринга ётди.

Тушида кўзига сурган бўёқлари чаплашиб кетган Назрани кўрди. Ҳамшира кийимидаги Шазик томирига суюқ дори юборармиш, у дори эмас, оғу эмиш. Назранинг жуссаси тобора кичрайиб, оғу томаётган найчанинг ичига кириб кетаётганмиш. Кейин у захар солинган пластик қоп ичига тушиб қолибди. Назра у ердан ёрдам сўраб қичқираётганмиш-у, сира овози эшитилмасмиш.

Совуқ терга ботиб уйғонган Флоренс ҳаммомга кирди ва отилиб тушаётган сув зарралари остида узоқ турди.

Эртаси эрталаб ишга борган Флоренс кейинги уч кун давомида ярим тунгача идорада қолиб кетди.

Ниҳоят оғир, диққинафас меҳнатини тугатиб, учта рақамланган нусха тайёрлади, уларни “Мутлақо махфий” деб ёзилган жилдларга солиб, биттасини Даккеттнинг котибасига, иккинчисини Жоржга берди. Учинчисини эса энг юқори идорага жўнатди.

— Уч кун давомида шу билан банд бўлган экансан-да, — деди Жорж жилдни очаётди.

У махсус белгили қоғоздаги сарлавҳани ўқибоқ, хуштак чалиб юборди. Шундан кейин эллик бетдан ортиқ ёзувни қимирламай ўтириб, ўқиб чиқди.

— Қалай? — сўради Флоренс.

— Бошимни кўтармай ўқидим. Ўртароғида бироз шиббалаш керак бўлса ҳам. Аёллар жинсий аъзосидаги бир жойни кесиб ташлаш ташаббускори Таллула Учинчи эмас, Иккинчи бўлган. Бинобарин, бу операция куйшаа эмас, куйша деб аталади.

— Яна нималар дейсан?

— Ўйлайманки, буларни ёзиб, асабларинг анча тинчланган бўлса керак.

— Биласанми, мен буни Даккеттга ҳам бердим.

Жорж унга ажабланиб тикилди.

— Нима учун уни бир йўла Малал ханжари билан сўйиб қўя қолмадинг?

Васабия Қишлоқ хўжалик вазири шаҳзода Малалнинг совғаси бўлмиш бу ханжар олтин ва қумушдан ясалган бўлиб, бошлиқларининг столи устида ётарди: Бу, балки қироллик қони кўшилган одамнинг қачонлардир қилган энг арзон совғасидир, бироқ Даккетт у билан жуда фахрланарди. У ханжар билан жилдларни очар, баъзан эса муҳимроқ гап айтмоқчи бўлса уни важоҳат билан боши узра айлантирарди.

— Жорж, сендан сўраяпман. Бу ҳақда нима деб ўйлайсан?

— Нимадан бошлашни ҳам билмайман. Бу бизнинг оддий меморандумларимиздан кескин фарқ қилади. Сен, ахир, буни унга бермагандирсан? Тўғриси айт.

Флоренс бош ирғади:

— Унга ва ДКга

Ҳайратдан Жоржнинг кўзи олайиб кетди.

— Наҳот ДКга юборган бўлсанг.

— Албатта. Даккетт нари суриб қўяқолмаслиги учун. Ўзинг ҳаммиша “рухсат сўрашдан кўра кечирим сўраш осонроқ”, дейсан-ку.

— Қара-я, — деди Жорж. — Зўр-ку.

Шу пайт Флоренснинг телефони жиринглади.

— Флоренс? Мистер Даккетт сизни зудлик билан кўрмоқчи.

— Қайси бирини афзалроқ деб ўйлайсан? — сўради Жорж. — Кремацияними ё анъанавий кўмишними?

Флоренс эшикни тақиллатмасдан Даккеттнинг хонасига кириб борди.

Чарльз Даккетт рўпарасида, стол устида ётган ҳужжатдан иложи борича нарироқ бўлишга урингандай, оромкурси суянчигига ястаниб ўтирарди. У Флоренсга қандайдир ҳайвоннинг ўлимтигига қарагандай қаради. Унвон варақда сарлавҳа кўз-кўз бўлиб турарди:

“Яқин Шарқда узоқ муддатли сиёсий барқарорликни сақлашда аёллардан манфаат воситаси сифатида фойдаланиш”

Тузувчи: Флоренс Фарфалетти. Давлат котиби учун.

— Мен сизга жуда оғир бўлганини тушунаман, Флоренс, — ниҳоят гап бошлади Даккетт. — Яна шуни ҳам тушунаманки...

— Чарльз, бу ҳужжатни сиздан розилик олмасдан Давлат котибига юборганимга сабаб шуки, сизнинг зиммангиздан ҳар қандай масъулиятни соқит қилишни хоҳладим. Тўғриси айтсам, шундай қилишга ҳайрихоҳ бўлмаслигингизни билардим. Шундай қилиб, нима деб ўйлайсиз?

— Нима деб ўйлардим? — гап бошлади Даккетт қуруққина қилиб. — Менинг қўл остимдаги ходим, ўринбосарим мени хабардор қилмасдан АҚШ энергетика эҳтиёжининг асосий қисмини қондириб келаётган, расмий иттифоқчимиз, биз билан амалий ва стратегик алоқада бўлган мамлакатда инқилобий ҳолат юзага келтиришга чақирувчи маъруза ёзувларини тарқатса... Бу одам уни шунчаки тарқатмаган, тўғридан-тўғри давлат котибига юборган. Яна сиз мени нима деб ўйлаётганимни сўраясизми?

— Мен самимий ишонаманки...

— Тўхтанг, столимдаги мана бу телефонни кўряпсизми?

— Ҳа, Чарльз. Телефонни кўряпман.

— Ҳар дақиқада бу телефон жиринглаб қолиши, кўнғироқ ДКнинг идорасидан бўлиши мумкин. “Жаноб Даккетт, давлат котиби сизни кўрмоқчи. Ҳозироқ” — мана шундай дейди телефондаги овоз.

— Чарльз...

— Шу ерда ишлаётганимдан буён ҳамиша менинг ДКга ташрифим мен учун бахтли лаҳзалардан иборат бўлишига ҳаракат қилдим. Ҳар хил сиёсий сабабларга кўра бунга ҳамиша ҳам эриша олмадим. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам мени хонасига қираётганимни кўрган Давлат котиби ўзига-ўзи: Мана, Чарльз Даккетт. У анави, ходимлари менга Американи Яқин Шарқ билан бўлган муҳим стратегик алоқаси — ижтимоий тузумини ўзгартириш ҳақида бемаъни таклифлар баён қилинган ҳар хил туғуруқсиз нарсаларни ёзадиган хизматчиларимдан бири эмасми? Ҳа, албатта, кир, қария Чарли! Бу гал анави галварс ходимларинг нималарни бошлашди? Ҳо-ҳо-ҳо! Умид қиламанки, “Вашингтон пост”нинг газетачилари мен Васабияда тўнтариш қилиш ҳақидаги лойиҳаларни ўқишимни билиб қолишмайди. Ҳо-ҳо-ҳо! Акс ҳолда келгуси пайшанба кuni менинг уйимда бўладиган тушликда шаҳзода Бавад билан суҳбатлашим осон кечмайди. Яна нима гаплигини биласанми, укагинам Чарли! Айтишларича, сенинг одамларинг унинг қочоқ хотинлари учун яширин темир йўл қуришганмиш. Нега бу аввалроқ ўзимнинг калламга келмади экан? Бу, мамлакатларимиз орасидаги ўзаро ҳамкорлик борасида энг зўр ютуққа эришиш усулику? Кел, “шу қизчангнинг мансабини кўтарайлик”, деса.

Ниҳоят, Даккетт бир лаҳза тин олди, сўнг бақириб юборди.

— Нима, бутунлай ақлингни едингми, Фалфетти?!!

— Давлат котибига ёзган хатимда сиз менинг маъруза ёзувларимга рухсат бермаганингизни алоҳида таъкидлаганман.

Даккетт қўли билан пешонасини артди. Пешонасидаги ажинлар бу гал анча чуқурлашганди.

— Эшитинг, Флоренс, мен айбингизни яширдим — умуман қилишим керак бўлмаган ишни қилдим. Энди эса сиз уларга хизмат қила-япсиз, деб ўйлай бошляпман.

— Уларга? Ким ҳақида гапиряпсиз?

— Анавиларга, — Даккетт юз ифодаси билан нималаргадир ишора қилди.

— МРБ гами? Чарльз, мен Давлат департаментида, сизда ишлайман.

— Йўқ-йўқ. Бундай нарсаларни фақат улар ўйлаб топиши мумкин. Давдепни ичдан вайрон қилиш. Улар бундай ишларга жуда уста.

— Чарльз, мен сиз томондаман. Мен фақат эски қолипдан воз кечиб, янгича фикрлашга ҳаракат қиламан. Тор қутидан чиқиб...

— Яна қанақа қути? Пандоранинг қутисиданми?

— Агар биз ҳақиқатан ҳам Яқин Шарқда ўзгариш бўлишини хоҳласак, бу — унга эришишнинг энг ақлли усули. Мен бунга ишонаман. Балки, ҳатто ягона усулидир.

— Эшитинг... Сизга қандай тушунтирай? Тушунинг, Яқин Шарқдаги ўзгаришлар бизнинг ишимиз эмас.

— Бизнинг ишимиз эмас?

— Ҳа шундай. Бизнинг ишимиз бор нарсани йўлга солиш.

Шу пайт стол устидаги телефон жиринглади. Даккеттнинг юзини гўё ажал фариштаси силаб ўтгандек бўлди.

— Эшитаман, — тушкин овоз билан жавоб берди. — Яхши. Ҳозир бораман.

У гўшакни қўйиб, Флоренсга юзланди: — Қалай, хурсандмисиз?

Ранги ўчган Даккетт стол ортидан имиллаб турди.

— Мен элчилик лавозимига умид боғлагандим, — деди у. — У аслида меники эди. Ҳаммаси ҳал қилинганди. Менга айтишганди.

У оёғини судраганича хонадан чиқди.

Жорж Флоренсни иш жойида кутиб турган экан.

— Хўш, суякларингни қаёққа юборишимни буюрасан?

Эртаси кунни эрта билан Флоренснинг столи устида унинг АҚШ консуллигининг Кабо-Вердедаги виза бўлимига ўтказиш ҳақидаги илтимоси қондирилиб, зудлик билан ишга киришиш ҳақидаги хабарнома ётарди.

— У ёққа ишга ўтказишларини сўраганингни менга айтсанг бўларди, — деди Жорж. — Мен муносабатимиз яхши деб ўйлардим.

Флоренс хабарномага хомуш тикилди.

— Яхши, кел, бунинг нимаси яхшилигини ҳисоблаб чиқамиз, — деди Жорж. — Мовий денгиз, чағалайлар, тоза ҳаво, барқарор иқлим. Айниқса, тўфонлар даврида. Бунинг устига, китларни кузатиш учун бой имконият...

— Оғзингни юм, илтимос, Жорж.

— Мен бу — зўр таклиф деб ўйлабман... Жин урсин. Мен сенсиз зерикиб қоламан.

— Мен Кабо-Вердега бормайман. Сўкинаверма.

— Нима, ишдан бўшамоқчимисан? Қўйсанг-чи. Бир-икки ойга бор. Унгача Даккетт ҳам бирор ёққа силжийди. Бир зумда ўтиб кетади. Таътилга бордим, деб ҳисобла. Тасаввур қил: Кабо-Вердеда қумлоқ, кечқурун маҳаллий барно йигитлар билан... Чиниқиб, тобланиб, дам олиб, жангга шай бўлиб қайтасан. Қисқаси, боравер, Флоренца.

Жорж унинг номини шундай атайдиган ишхонадаги ягона одам эди. У буни қандай фаҳмлагани номаълум. Бу исм чўқинтирилаётганда қўйилганди. Флоренцияда туғилган отаси бу исмни қўяман деб руҳоний билан тортишиб ҳам қолганди...

Синфдошларининг доимий масхаралашларидан безор бўлган Флоренс бешинчи синфдан ўзини шу ном билан атай бошлаганиди. Бироқ Жорж уни Флоренс дейишдан кўра Флоренца дейишни ёқтирарди.

— Йўқ, мен кетаман, — деди у қатъий.

Кейин нарсаларини йиғиштириб, хайрлашув олдидан Жоржнинг пешонасидан ўпди.

Энди келажаги қандай бўлади?

Вашингтонда Яқин Шарққа доир билимлари зарур бўлган ташкилоту жамғармалар тўлиб-тошиб ётарди...

Кун салқин эди. Флоренс ишдан бўшаш ҳақида аризасини ташладию кўп йигитларнинг кўзини ўйнатган чарм комбинезонини кийиб, бошига қалпоқ илди. Мотоциклини шахд билан ҳайдаганича, катта тезликда шаҳардан чиқиб кетди.

Дивер-роуднинг охирида чапга бурилиб, шаҳар четидаги йўл билан елиб кетди. Спидометрга кўз ташлади: мотоцикл соатига 140 километр тезликда учиб борарди. Қандай зўр!

Орадан бир неча сония ўтиб, кўзи мотоцикл ойначасида липиллаб кўринаётган чироқларга тушди. Бир кўнгли, тезликни яна оширмақчи бўлди. Лекин тормозни босганича, тезликни камайтириб: “Қандай тезликда кетаётганингизни биласизми?” деган саволни кутганича, йўл четида тўхтади.

Орқадан етиб келган автомобил полиция машинасига ўхшамас эди. Машинадан чиққан эркак ҳам негадир полиция кийимида эмасди. Флоренс унинг ёши олтмишдан ошганига эътибор берди. Қалди-қоматига қараганда у қачондир ҳақиқий спортчи ёки ҳарбий хизматчи бўлганга ўхшарди. У яқинлашар экан, Флоренс кўзларига қаради. Ҳаворанг кўзларига нимадир жилваланиб тургандек кўринарди. Қаттиқ қисилган лабларида ним табассум бор эди. Кўриниши ҳозирги ҳолатга асло мос келмасди. Флоренс машина тепасида липиллаб, айланаётган рангли чироққа қаради. Бу одам ким бўлдийкин? Полиция бошлиғими ё шерифми?

— Вой худойим-ей, ёшгина хоним! Баъзида кийиклар чиқиб қоладиган йўлда бир юз қирқ километр тезликда юрса-я? Бир кориҳол юз бериши мумкин-ку?

Кутилмаганда унинг гап оҳангида оталарча меҳрибонлик сезилди:

— Ҳаммамиз учун қандай катта йўқотиш бўларди-я.

— Кечирасиз, — гапини бўлди Флоренс. — Ким бўласиз?

— Саволингиз қизиқ бўлди, тўғрими? — кулимсиради у. — Мотоциклингиз зўр экан. Илгари мен ҳам мана шундай юришни ёқтирардим.

Ҳалиям мотоциклда ўтирган Флоренс стартер тугмасига қўл узатди.

— Тўхтанг, шошмасангиз-чи, — уни тўхтатди эркак. — Фикримча, гапларимни тинглаш сиз учун қизиқарли бўлади. Жуда ҳам қизиқ.

Флоренс негадир тугмачани босмади.

— Ҳужжатларингизни кўрсам бўладими? — мулоимлик билан сўради у.

Афтидан, эркакка бу гап кулгили туюлди.

— Албатта, — деди у. — Қайсинисини кўрсатай?

— Эшитинг, сэр...

— Биз сизнинг маъруза ёзувларингизни ўқидик, Флоренс.

Флоренс кўзларини катта очди.

— Яқин Шарқдаги барқарорлик ҳақидаги лойиҳангизни кўзда тутяпман. Жуда ҳам қизиқ ва ўзига хос. Сизга бир қолипдан чиқиш имкони яралибди. Давледаги расмиятчилар сизни нима учун Кабо-Вердега жўнатмоқчи бўлганлари тушунарли! Мен, масалан, уни ха-

ритадан узоқ қидирдим. Ҳақиқий овлоқ жой — тупканинг таги! Сизга қаҳва таклиф қилишимга рухсат этинг? Мен, албатта, воқеаларни бирмунча тезлаштираётганимни тушунаман...

— Ўзингиз давдепартаментдан эмасмисиз? — сўради Флоренс.

— Э йўқ, унга ўхшамайди. Қисқаси, мен сизни меҳмон қиламан. Шу атрофда “Старбакс” бўлиши керак.

— Ахир, мен...

— Каффадаги “Старбакс”ни эслайсизми?

— Нима?

— Алькаказир ва Бен Катиф кўчалари бурчагидаги? Мукфеллинлар сув парисининг яланғоч кўрагини ёпишга хўжайинни мажбур қилишгани эсингиздадир? Мен яхши жиҳозланган хавфсиз жамоат жойида ўтириш учун ўн дақиқа вақт сўрайман, холос. Суҳбатимиздан кейин кетмоқчи бўлсангиз, ҳеч ким сизни тутиб қолмайди. Албатта, қаҳванинг пулини мен тўлайман. Қуввати кам икки порцияли қаҳвани катта стаканда битта қилиб ичишни ёқтирасиз-ку? Қанднинг ўрнига эса ҳомиладорликнинг олдини олувчи ҳапдориға ўхшамаган, аммо унинг ўрнини босувчи махсус нарса...

Ҳапдори ҳақидаги гапни Флоренс ишга кираётганда Давдепартаментда, ёлғон гапни аниқловчи детектор билан ишлайдиган операторга айтган эди. Флоренс бу одамга нима дейишини билмай қолди ва мотоциклида машина ортидан шаҳар ташқарисидаги “Старбакс”га йўл олди.

Улар ташқарида, кўплаб қимматбаҳо автомобиллар турган жойга яқин ерда ўтирдилар. Бу машиналарнинг эгалари ҳаммаси бирдек, от заводининг хўжайинига ўхшарди.

— Эшитинг, — деди Флоренс. — Гап бошлашдан олдин... Балки, кимлигингизни айтарсиз?

Эркак бир неча сония ўйлашиб қолди, кейин кулимсираб:

— Мени Сэм тоға деб қўя қолсангиз-чи? — деди.

— Ҳукумат учун ишлашингиз кўриниб турибди. Сизга нима керак?

— Сизга керак бўлган нарса мени ҳам қизиқтириши мумкин. Яқин Шарқда узоқ муддатли сиёсий барқарорлик. Нима бўпти? Ёмон мавзу эмас.

— Менинг маъруза ёзувларимдаги фикрларимга қўшиласизми?

— Менимча, бошқа ҳамма нарсани синаб кўрдик. Бундан нимага эришдик? Натижа йўқ. Биласизми, мен ҳамиша айтаманки, агар муаммони ҳал қилишга қурбинг етмаса, шундай қилгинки, ҳеч бўлмаса, у катталашсин. Биз, америкаликлардаги энг ажойиб нарса яхши ниятлар. Бироқ, алал-оқибат негадир ҳаммаси қинғир-қийшиқ бўлиб чиқади. Бинобарин, мен сизни бу бемаъни гаплар билан қийнамоқчи эмасман. Нима ҳақида гаплашишимизни сабрсизлик билан кутаётганингизни билиб турибман. Ҳа, майли, келинг, ишга ўтайлик. Биласизми, нима? Бизни қизиқтирадиган регионнинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, буни “Минг бир кеча” эртагидек қилиб ўтказасак-чи? Мен сиз учун чироқ ичидан чиққан жин бўламан. Кекса, меҳрибон АҚШ ҳукумати бажариши мумкин бўлган учта тилагингизни айтинг. Агар норози бўлсангиз... ҳечқиси йўқ, текин қаҳва ютуфингиз бўлади. Нима дейсиз?

Флоренс бир муддат жим қолди.

— Эртанги ПХКЯО, — деди оҳиста.

Сэм тоға қалқиб кетди:

— Эҳ-ҳе!

Давлатнинг биринчи шахси — президентга бериладиган ҳар кунги ангиликлар таҳлили ҳукуматнинг энг махфий ҳужжати ҳисобланарди.

Ундан Қўшма Штатлар президентида ташқари яна беш кишигина хабардор бўлиши мумкин.

— Қаҳва учун раҳмат.

— Йўлда эҳтиётроқ бўлинг, ёш хоним.

Эртаси куни эрталаб Флоренс одатдагидек соат беш яримда уй-фонди ва ҳар кунги беш миллик югуришига шайланди. Эшикни очар экан, остонада ётган хатжилдни кўрди. Уни очар экан, Флоренс букланган қоғоз тепасига йирик ҳарфлар билан ёзилган “Фақат Президент учун” деган ёзувни ўқиди. Пастроқда сана қўйилган, бу сана бошланганига атиги олти соат бўлганди.

Флоренс қоғоздагиларни ўқий бошлади.

Кремлда чечен жангарилари масканларига ҳужум қилиш учун асабни фалаж қилувчи газлардан фойдаланишга қарор берилди. Венесуэла Президенти... Флоренс ҳайрон бўлиб, қошларини чимирди. Япон денгизда Америка сув ости кемаси бортида тахминан... бўлган Шимолий Корея қуруқ юк ташувчиси ортидан махфий равишда кузатган... Вой, худойим.

Шундай бўлса-да, ҳужжатни асл нусха дейишга ҳеч қандай асос йўқ эди. Флоренс бошқа тузукроқ тилак билдира олмаганидан афсусланди.

Орадан икки кун ўтиб, у эрталабки газета саҳифаларини кўздан кечирар экан, қуйидаги сарлавҳани ўқиди:

ҲДФ Япония қирғоқларида Шимолий Кореянинг бортига ядро ракетаси ўрнатилган қуруқ юк ташувчи кемасини тутиб олди.

Ҳали хаёлларини йиғиб олмасидан, орадан бир соат ўтиб, телефон қўнғироғи жириглади. Қўнғироқ қилган Сэм тоға эди.

— Сиздан илтимос, — деди у. — Иккинчи тилагингиз жиддийроқ бўлсин.

— Келишдик. — деди у. — Васабиянинг олтин пуллари бўйича ўн миллион доллар.

— Сиз уларни албатта қайтарасиз-а?

— Эҳтимол.

Эртаси куни оқшомга яқин эшик тақиллади. Тешикчадан қараган Флоренс “Фэд.Экс”¹ хизмати ходими қўлида каттакон қути билан турганини кўрди.

— Фарфалеттимисиз? Мана бу ерга, марҳамат қилиб, имзо чекинг. Сизга айтсам, улар жуда офир.

Телефон жиринглаганда Флоренс меҳмонхонасида кўкрагига Васабия қиролининг герби ўйилган тилла тангани қўйиб ўтирарди. Телефон гўшагидан Сэм тоғанинг овози эшитилди:

— Федэкс. Тез ишлашади, шундай эмасми?

— Ҳа, майли, ишондим, — деди у. — Сиз мени ишонтирдигиз.

— Учинчи тилагингиз бўлмайдими?

— Уни кейинроқ айтаман.

— Хайрият, елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди, — хўрсинди у. —

Бу гал ядро ракетасининг каллагини сўрайсизми, деб ўйлагандим. Сиз жуда, жуда талабчансиз, ёш хоним. Жамоамизга хуш келибсиз.

— Умуман олганда... қанақа жамоага?

— Ҳеч нарса ҳақида сўраманг ва ҳеч кимга гапирманг. Билишингиз керак бўлган ягона нарса — энди сизнинг Қўшма Штатлар ҳукуматида энг яхши ишингиз бор. Елкаси оша сизга қаровчи Чарльз Даккетлар, ҳеч қанақа чеки-чегараси йўқ ҳисоботлар ва бошқа нарсалар йўқ энди. Ҳеч қанақа инспекторлар ва сенат комиссиялари ҳам. Агар иш

¹ Федерал экспресс — майда жўнатмаларни етказиб берувчи почта хизмати.

юзасидан бирор нарса керак бўлса, меҳрибон тоғангизга мурожаат қилинг. Соғлом фикрни унутмаган ҳолда, албатта. Мен Мазарати ёки Шанель ёхуд Ван Клиф Энд Арпелсдан ҳисоб қоғози олишни сираям хоҳламасдим.

- Мен ҳукуматнинг қайси секторида ишлайман?
- Эркин фикрлаш департаментида.
- Мен тўғрисини билмоқчиман.
- Ёш хоним, сиз лимитсиз кредит карточкасини оласиз. Қанақа савол бўлиши мумкин?
- Мени ушлаб олишса-чи?
- Ҳа-ҳа, — кулди у. — Иккаламиз бир-биримизга ўхшар эканмиз. Ҳамиша энг ёмон томонини тахмин қиламиз.
- Биласизми, қандайдир сонияда худди шайтон билан гаплашаётганга ўхшаб кетдим.
- Шайтон билан? Қанақа бемаъни нарсаларни гапирасиз-а. Мен дунёдаги энг беозор инсонлардан бириман.
- Ҳа, яхши. Лекин нима учун айнан мени танладингиз?
- Ахир бу — сизнинг роғонгиз-ку. Бундан ташқари сиз тилни ва ҳудудни яхши биласиз.
- Бунақа мутахассислар кам эмас.
- Тўғри-ю, бу ҳали вендетта эмас. Сиз ахир, италянсиз-ку?
- Агар сизни қаердан топиш мумкинлигини билганимда, мени камситаётганингиз учун сизни судга берардим.
- Ана, кўрдингизми, эҳтиросингиз қанчалик кучлилигини. Сиз жуда осонлик билан бутун араб мамлакатларидаги аёлларни озодликка олиб чиқишингиз мумкин. Регионда узоқ муддатли сиёсий бар-қарорликка етиш учун, албатта. Бу бизнинг нозик миллий фахрланиш туйғуларимизни юпатадимми?
- Бошланишида шундай бўлади.
- Кейинги марта, италянча чорраҳани кўрсам, шу заҳоти Биби Марямнинг кўйлагига ўн доллар ёпиштираман.
- Бу сизга йигирма баксга тушади.
- Шимолий Африкада жанг қилган Бенито Муссолинининг собиқ аскарларидан бирининг набираси учун сизнинг феъл-атворингиз жудаям муносиб эмас, менинг ёш хонимим. Умуман, ҳа, майли... Келинг, гуруҳингизнинг таркибини муҳокама қиламиз.

ТЎРТИНЧИ БОБ

“Репард статижик кемьюникейшнз интернейшл” дея узундан-узун номланган идора К-стритдан анчагина узоқда, Вашингтоннинг Дюпён-серкл районида икки маҳалла нарида жойлашган бўлиб, Рик айнан шу ерда ишлайдиган дўстлари билан майхўрлик, шакаргуфторлик қилишига имконият бор эди.

Телефонда учрашувга келишиб олган Флоренс “жиддий корпоратив мижоз” билан учрашаман деган умидда эди. Чунки Ренард кунлари қатъий иш жадвалига ажратилганини айтиб, ҳа, мана, орада бироз бўш вақтим бор экан, деди. Ҳа, у Флоренсни бугун тушликдан кейин қабул қилиши мумкин.

Унинг ҳузурига кирган Флоренс Рик Ренард хонасида ҳамма сиёсатчиларнинг рамкага солинган ҳолда сотиладиган суратлари йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди. У ёки бу сиёсатчининг баҳоси суратининг ҳажми билан ўлчанарди.

Флоренс Ренарднинг иш столи устида суратлар ўрнига журнал муқовасида чиққан ва катталаштирилган Нью-Йоркнинг ғарбий қисми ҳудуди расмини кўрди. Бу хона эгаси қанчалик баланд парвозга шайланганини кўрсатувчи камтарин рамз эди.

Деворнинг бошқа томонида дунёнинг турли мамлакатлари пойтахтлари ва вақтни кўрсатувчи қатор соатлар осиилиқ. Бу, чамаси, Ренарднинг компанияси глобал равишда кенг қулоч ёзганидан дарак берарди.

Рик Ренард стол ортидан жилмайганича туриб унга қўл узатгунча Флоренс бу нарсаларга кўз югуртириб улгурди.

— Мисс Фарфалетти, — деди у чуқур эҳтиром билан, гўё дунёда бу исмдан азиз ва мўътабар нарса йўқдек оҳангда.

У аёлга суқланиб қарамасликка уринар, лекин ундаги беқиёс гўзалликдан кўзини узолмасди. Аёл унга итальян рассомини эслатди. Унинг исми нима эди? (Хотирам устида ишлашим керак, у керакли пайтда панд бериб қолиши мумкин, деб ўйлади у).

— Жаноб Ренард?

— О, мени кечиринг. Негадир хаёл олиб қочди. Илгари бирор ерда учрашмаганмизми, мисс Фарфалетти?

— Йўқ. Лекин мен сизнинг мухлисингизман.

— Фарфалетти, — хаёлчан қайтарди у. — Бу...

— Финча фамилия.

Ренард жилмайди. Биринчи рақамли қоида: мижоз бўлиши мумкин бўлган одамнинг ҳазилига ҳамиша жилмайиш лозим.

— Мен энди Данияча демоқчи эдим.

— Итальянчадан буни “кичкина капалак” деб таржима қилиш мумкин.

— Бу фамилия эрингизникими?

— Йўқ, жаноб Ренард.

— Яхши... Шундай қилиб, сизга қандай ёрдамим тегади? Телефонда ишим Яқин Шарққа алоқадор деган эдингиз, — у назокат билан кўлини Дубай соати томон чўзди. — Бу ҳудудда бир қанча филиалларимиз бор.

— Жаноб Ренард, — жилмайди Флоренс. — “Бу ҳудудда” деган сўзингизда почтадан кўчирма бор. Оддий почта қутилари. Уларни “филиаллар” деб атаб бўлармикин?

Рик енгилгина қизарди.

— Ҳа-а, — деди у. — Биласизми, мен аниқ мижозлар ҳақида гапира олмайман. Умуман, ҳозирги алоқа воситалари даврида идоралар кимга керак? Лекин сизни ишонтириб айта оламанки, бизнинг у томонлар билан алоқамиз кучли. Айнан бугун эрталаб Дубай билан гаплашдим.

— Шундайми? Дубайда нима гаплар экан?

— Нима деяпсиз? Биласизми, мен аниқ бир мижоз ҳақида гапира олмайман. Фақат у ердаги ҳолат қувонадиган эмас, дейишим мумкин. Умуман, у томонларда қанақа қувончли воқеа бўлиши мумкин?

— Ўзингиз ҳалиям Шимолий Корея ҳукуматига ишляпсизми?

— Йўқ, Фарфалетти хоним. Бу бир марталик лойиҳа эди. Ва мен унга то япон шов-шуви бошлангунига қадар рози бўлгандим.

— Японияни ракета билан урмоқчи бўлишганда кўтарилган шов-шувларни назарда тутяпсизми?

Ренард ўнғайсизланиб, йўгалди ва:

— Ҳозирги пайтда мени Шимолий Корея ҳукумати билан иш юзасидан алоқаларим йўқ, — деди.

— Эсингиздами, ўша жанжални газеталар нима деб аташганди? “Қийноқлар даласи” миди?

— Гольф учун ташкил этилган бу дала кулларча меҳнат билан юзага келгани менга маълум эмасди, — елкасини қисди Рик. — Куллик бу нисбий тушунча, шундай эмасми?

— Жудаям унчалик эмас.

— Мендан шунчаки, халқлар ўртасида ўзаро муносабат ва дўстона алоқалар ўрнатиш учун таниқли юлдузлар иштирокида гольф бўйича турнир ташкил этишни сўрашди. Бу таклифдан бирор ёмон нарса кўрган-ним йўқ... Мен бу иш билан яна шуғулланармидим? — Рик яна елкасини қисди. — Йўқ, албатта. Бироқ менинг ишим мижозларимдан қай бири яхши, қайсиниси ёмонлигини ажратиш эмас. Менимча, кенг жамоатчиликка мижозларим тинчликни хоҳлашини етказишим керак. Стратегик режалаштиришнинг стратегик вазифаси ана шундай... — Менга қаранг, — жилмайди у. — Наҳотки сиз менинг олдимга Шимолий Кореядаги гольф муаммоларини муҳокама қилиш учун келган бўлсангиз?

— Йўқ, Ёнингизга Яқин Шарқда доимий барқарорлик бўлишини хоҳлаганим учун келдим.

— Ҳм, — Ренард гўё ундан янги тиш пастасини бозорга чиқариш учун бир гоё сўрашаётгандек ўйланиб қолди. — Гап қанақа бюджет устида боради?

— Бу вазиятда пул асосий нарса эмас. Маълум чегарада, албатта.

— Тажрибамдан сезишимча, мисс Фарфалетти, бу “маълум чегара” ҳамиша энг муҳим бўгин бўлиб қолади.

Флоренс кейсини Ренарднинг столи устига қўйди ва моҳирлик билан ялтироқ кулфчаларини буради. Кейсда янгигина икки тахлам юз долларлик пуллар ётарди. Флоренс уларни олиб, стол устига қўйди.

Ренард ўзини кўлга олишга уринди.

— Сиз кимга ишлашингизни айтдингизки...

— Кўшма Штатлар ҳукуматига.

— О-о...

— Мижозларингиз икки юз минг долларни столингиз устига қўйганда сиз ҳамиша ҳам мана шундай аҳволда бўласизми?

— Йўқ-йўқ, нима деяпсиз? Психоаналитикнинг айтишича, ичимдаги “бола” доим хурсандчиликдан, шу аҳволга тушади. Ҳа, айтгандай, аниқ нима ҳақида гапиргандингиз? Сизни қанақа барқарорлик қизиқтиради? Ва, сўрашга рухсат этинг: сиз ажойиб ҳукуратимизнинг қайси соҳаси вакилисиз?

— Давдепартамент.

— Тушунарли... Демак, МРБ. Мен сизнинг ҳақиқий мухлисингизман. Сизнинг ҳамкасбларингиз, жин урсин, Шимолий Кореяда гольф даласида мина портлаганда катта ёрдам беришган.

— Мен МРБ да ишлайман, деганим йўқ, жаноб Ренард.

— Йўқ, ундай демадингиз. Яхши. Демак, мен энди Давдеп учун ишлайман.

— Ва, сиз, албатта, бу — ўта махфий бўлиши лозимлигини биласиз.

— Фарфалетти хоним, биз сир сақлашни биламиз, — Ренард жилмайганича, тахлам пулларни қўлига олиб, ўйнатаётгандек, енгилгина ирғитиб, илиб олди. — Ҳамиша Ватанга хизмат қилишни орзу қилардим.

— Сизга ўхшаган ватанпарварлар билан ишлаш ёқимли, жаноб Ренард.

— Агар Ватан чорласа, “кечирасан, негадир қулоғим яхши эшит-маяпти” демайман-ку?

БЕШИНЧИ БОБ

Флоренс ва ўзини Сэм тоға деб атаган сирли одам икки кундан буён Виргиния штатига қарашли Александриядаги кичик бир уйчада, оламдан узилган ҳолда сон-саноксиз шахсий маълумотномаларни ўқиб ўтиришарди. Одатда бу уй тергов қилиш ёки қайтиб чиқмайдиганлар билан сўроқ ўтказишга хизмат қиларди. Хоналарга ўтириб қолган бадбўй сигарет ҳидига қараганда, бу ердан қайтмайдиганларнинг ҳаммаси ўпка ракидан ўлган бўлса керак.

Флоренс ва Сэм тоға АҚШнинг махфий хизмат идораларида ишловчи ҳар бир ходим ҳақидаги ҳар қандай маълумотга эга бўлган ноутбукдан фойдаланиб, ҳар бир ходимга ажратилган файлларни кўриб чиқишди. Сэм тоға Флоренсда ҳар хил шубҳа туғдиришидан қатъи назар бу одам катта алоқаларга эгаллигига қаттиқ ишона бошлади.

— Агар ноутбукингни автотубусда унутиб қолдирсангиз, нима бўлади!

— Мен автотубусда юрмайман, — тўнғиллади у.

— Агар кимдир уни сиздан ўғирлаб кетса-чи? У шу файлларнинг ҳаммасини ўқий оладими?

Сэм тоға чуқур хўрсиниб:

— Паролни билмасдан ушбу компьютерни очишга уринган ҳар қандай одам ўзини катта хавф-хатарга қўяди.

— Нима, у портлаб кетадими?

— Ҳа, Флоренс... Ундан кўра айтинг-чи, манави одам ҳақида нима дейсиз? — Сэм тоға навбатдаги файлни очди. — У Карачидаги резидентимиз эди. Ҳарбий бўлган. Бизга тўғри келиши мумкин.

Флоренс очиқ файлни тезда кўздан кечириб:

— Йўқ, — деди.

— Унинг нима камчилиги бор экан?

— Менга шахсий фикрга эга бўлган одам керак.

— Яъни ўзига ишонадиган одам керак экан-да? Ахир сизга неча марта такрорлашим керак: васабийликларни ҳамма ёмон кўради.

— Кўриниб турибдики, сиз бунга қатъий ишонасиз.

— Э, қўйсангиз-чи, — Сэм тоға ҳатто қўл силтади. — Сиз уларнинг қанақанги тасқаралигини биласиз-ку. Улардан биттасига эрга тегиб кўргансиз.

Флоренс Сэм тоға тавсия қилган номзодларнинг биронтаси ёқмаганини айтгиси келмади. Бунинг устига у Флоренс Рик Ренардни танлаганини эшитиб, жиғибийрон бўлди: — Бу яна нимаси? Бизда масхарабозга ўрин йўқ, — деди. Бироқ Флоренс ўз сўзида туриб олди. Ё у ўз гуруҳини ўзи танлайди ёки умуман, гуруҳ бўлмайди.

— Келинг, давом эттираемиз, — деди у.

Сэм тоға ҳатто инграб юборди.

— Қанча файлларни кўриб чиққанингиз ҳақида ўзингизга ҳисоб берасизми?

— Зериккан бўлсангиз, боринг, сайр қилиб келинг. Мен ўзим давом эттиравераман.

— Ва шу жойда портлаб, бурда-бурда бўлиб кетасиз. Сиз бирор нарса харид қиласизми? Ё шунчаки, молларни кўздан кечирасизми?

Тинкаси қуриган Сэм тоға бироз дам олиш учун тепага чиқиб кетди. Флоренс эса жон-жаҳди билан ишни давом эттирди.

Қандайдир муддатда барча махфий ходимлар унинг кўз олдидан

яхлит ҳолда ўтди. Кейин Флоренс ўзини уларнинг фақат ташқи кўриниши қизиқтираётганини сезиб қолди. Яна бир соатча ўтириб, у ҳам ишни тўхтатди.

Бу эркак ҳарбий кийимда, қора қалпоғини олифтанамо қийшайтириб, кийиб олганди. Флоренс унинг кўксига орден ленталарини диққат билан кўздан кечирди, сўнгра нигоҳини унинг чехрасига қаратди. Таржимаи ҳолини ўқимасдан ҳам у жанублик дея ишонч билан айта оларди. Суратдаги одам ўзига ўта ишониши билиниб турарди. Балки у ўзининг қатор мукофотлари туфайли ана шундай мағрурдир. Флоренс унинг туғилган жойини қидириб топди: Алабама штати, Мобайл. Сурат ўн икки йил аввал олинганди. Флоренс унинг яқинроқда тушган суратини қидириб, дарҳол топди. Энди юзида ўзига ишонч белгилари йўқ, ҳозир аввалги олифта йигит эмасди. Унинг шахсий ҳужжатларини кўздан кечира бошлади. Бундан яхшисини топиб бўлмади.

— Мен уни топдим, — деди у Сэм тоға қайтгач.

Сэм тоға шахсий ҳужжатларни кўриб чиқди.

— Худойим! У бизга сираям тўғри кемайди.

— Айнан шунинг учун ҳам ўшани танладим.

— Ёш хоним, бу ер танишув идораси эмас.

— Мен унинг бўйнига осилиб олмасликка ҳаракат қиламан. Яна бир қизиқ томони, сиздек ажойиб одам нима сабабдан аёлларни озод қилиш масаласи билан қизиқиб қолдингиз?

— Бунинг ҳужжатларини бир кўздан кечиринг, — энсаси қотди Сэм тоғанинг. — Унинг ҳалиям давлат хизматида юргани галати. Балки, аҳамият бермагандирсиз, айнан шу ўтган йили Дор-ус-Саломга ракета зарбаси берган. Эсингизда бўлса, ўшанда Индонезия элчисининг қароргоҳи вайрон бўлган эди.

— Э, йўқ, эътибор бердим, — жавоб берди Флоренс. — Менимча, нишон муваффақиятли танланганди.

— Кулоқ солинг, Флоренс, давлат котибининг шахсан ўзи Индонезиянинг бош вазиридан узр сўрашига тўғри келган.

— Сиз ўзингизни менинг бошлиғимдай тута бошлаяпсиз. Давлат котиби Индонезия бош вазиридан кечирим сўраган бўлса, нима бўпти? Бу зарба билан кимёвий курул ишлаб чиқарадиган Ал-Қоида заводи яқсон қилинган. Улар бу заводни болалар учун протез ишлаб чиқарувчи завод дея ниқоблаб, элчининг қароргоҳи панасига яширинишган. Шунинг учун ўша заводни топиб вайрон қилгани учун унга қойил қолиш керак. Биз эса президент сайлови олдида ўзини омма эътиборини қозонишга уринган қандайдир сенатордан уялишимиз керак.

Сэм тоға намойишкорона чуқур хўрсинди ва курсорни босиб, матннинг янги саҳифасини очди.

— Мана буниси-чи? Матардаги резидентимиз бўла туриб, Америка элчисининг хотинини йўлдан урган. Бунисига нима дейсиз?

— Хотинбоз экан, дейман. Бунақаси бўлиб туради. Тез-тез учрайди.

— Фақат менинг дўкончамда эмас, — унинг гапини бўлди Сэм тоға.

— Асосийси, у кимнингдир хотинини йўлдан ургани эмас, Матарда резидент бўлгани. Унинг тажрибаси катта. Шахсий ҳужжатларига чуқурроқ эътибор беринг. Амо-Амасда уч йил резидент, Каффала икки йил резидент ёрдамчиси бўлган. Араб ва француз тилларида эркин гаплашади. Террорчилар ҳақидаги мана бу маълумотларни қаранг. Ахир дунёдаги энг даҳшатли одам деса бўладиган Аднан Бахешни у қўлга олган. Ва айнан у Саддам Хусайн 1993 йилда Бушга суиқасд уюштирмақчи бўлганини аниқлаган. Олган мукофотларини кўринг. Учта “Бронза юлдуз”, иккита “Биллур юрак”, Сизнингча,

булар камми? — Флоренс компютерини ёпиб, нари суриб қўйди ва қўлларини кўксига қовуштирди. — Бўлди, қидирув тугади.

— Яхши, яхши, — деди Сэм тоға норози қиёфада, — Лекин сизни олдиндан огоҳлантириб қўяй: агар у билан дон олишадиган бўлсангиз, ҳамма ишни хавф остида қолдирасиз.

— Бундай бемаъни гапга жавоб беришни ҳам истамайман.

— Тушунинг ахир, у жанублик. Бундай одамлар шаҳватдан бошқа нарсани ўйламайди. Яна автомобил пойгасининг шайдоси бўлишади.

— Англашимча, сизнинг аждодларингиз Америкага, “Мэйфлауэр” кемасида келган, шекилли? — захарханда қилди Флоренс. — Ёки ундан ҳам аввалроқ — викинглар биланми?

Сэм тоға тан бергандай тин олди ва қўлларини ёйди:

— Истеҳзоларингизни Васабия қироллигида яшовчилар учун сақлаб қўйинг деб маслаҳат бераман.

Энди Флоренс учун биттагина одамини кўндириш қолганди. Бироқ бу осон эмасди. У Александриядаги хилват уйда айнан белгиланган вақтда пайдо бўлди. Чунки у ҳеч қачон кечикмасди.

— Фльоренца? Бу нимаси? Худойим? Бу ер қанчалик жирканч-а!

Жорж хонани кўздан кечирди... Деворлардаги суратларга қараб:

— Ҳа, кўриб турибман, Сотбис кимошди савдосига борибсан деди у.

— Бирор нарса ичишни хоҳлайсанми?

— Ичишга ниманг бор? Қутиларда арзон шаробми? Ёки ўткирроқ пивомми?

— Жорж, иккаламиз ўта жиддий бир иш билан шуғулланишимиз керак бўлади. Ҳақиқий жиддий иш, менга ишон.

— Ўйлаб кўрсам бўладими? — сўради у ва шу заҳоти қўшиб қўйди:

— Йўқ, раҳмат.

— Ҳагто нима гаплигини ҳам билгинг келмайдими?

— Умуман олганда — йўқ, — у елкасини қисди. — Демак, биз Шимолий Кореядан қайтмаганларни шу ерда сақлар эканмиз-да? Улар ўзларини ўз уйларидагидек ҳис қилишлари учун-да, а?

Флоренс унга имкони борича Сэм тоға, президент учун кундалик янгиликлар таҳлили, олтин билан ўн миллион ва бошқалар ҳақида гапириб, энди унинг қўлида Жоржни бошқа ишга ўтказиш имкони-ни берувчи ҳокимият борлигини билдирди.

Жорж унинг гапларини тобора тунд қиёфада тинглади.

— Жорж, — деди ниҳоят Флоренс, — Эсингдами, ҳеч бўлмаса ўн дақиқа рулни бошқариш қўлимизда бўлиб қолса, нималар қилиш ҳақидаги суҳбатимиз?

— Жуда яхши эслайман. Мен ўшанда рудда бўлишни хоҳламайман, дегандим. Ўн дақиқа ҳам, ярим соат, бир ой ҳам. Мени тинч қўйишларини хоҳлайман, Флоренца.

— Шунинг учун Давдепартаментда ишлаяпсанми?

— Нима сабабдан у ерда ишлаётганимни яхши биласан.

— Миннатдорлик кунда онанг овқат пайтида айтган бир оғиз ноҳўя гап учунми?

Жорж Боготодаги Америка дипломати ва элчиси, айнан президент Теодор Рузвельтга 1902 йилда машҳур: “Рошдештвода сўр тантаналарни тайминанглар” дея телеграмма жўнатган Адлер Филлингтон Фишнинг эвара жияни эди...

Тўртта авлод ўтгач, саҳнада Жорж пайдо бўлганидан кейин бу бойбадавлат хонадондан фақат Фишнинг уйи — Жоржтаундаги қизил гиштдан қурилган муҳташам, лекин таъмирталаб уй қолди. Жоржнинг

¹ Ж о р ж т а у н — Вашингтондаги имтиёзли маҳаллалардан бири.

онаси Филлиппа Фиш-Тиббетс кўлидан кетган бойликлари дардида-ми ёки тўсатдан йўқолиб қолган эри Жемсон Фишнинг доғидами, ичкиликка берилиб кетган аёл “Улуғ кун”ларнинг бирида, қариндош-уруғ, қадрдонлар билан тушлик қилаётиб, маст ҳолда ҳар доимгидек хўмрайганича ликопдаги таомга тикилиб ўтирган ўглининг бошида ҳамиша “битта мурват етишмаслиги” ва шу боис Ташқи ишлар вазирлигига ишга кира олмаслигини айтганди. Шундан кейин душанба куниёқ Жорж Ташқи ишлар вазирлигига ишга кириш учун суҳбатга йўл олди. Мана, ўн олти йилдирки, шу ерда хизмат қилади.

— Жорж, — деди Флоренс. — Сен мен билган энг иқтидорли одамлардан бирсан. Сен хонангда ишлаб ўтиравериб, ўзингни еб битирасан. Қандай имкон туғилганини ўйлаб кўр. Кейин бунақаси бўлмайди.

— Сен ахир Сэм тоға ҳақида ҳеч нарса билмайсан-ку? — жавоб берди Жорж.

— Ана энди худди менинг онамга ўхшаб фикрлай бошладинг. Бу, ахир, тарихни ўзгартириш учун имконият-ку. Саккиз юз миллион мусулмон аёлларига ёрдам берилишини-ку, айтмаёқ кўя қолай.

— Бу аёлларнинг кўпчилиги ўз тақдирдан рози. Гаров ўйнашга тайёрман, уларнинг ярмига чодра ёпиниш ёқади. Шунингдек, улар эрларининг муносабатидан норози ҳам эмас.

— Қара-я, ёпиниш ёқади эмиш. Бундай муносабат сенга ёқадими?

— Менга паст табақа сифатида қараладиган, менинг ҳуқуқларим чекланадиган жамиятда яшайманми? Нима, мен тентакка ўхшайман-ми?

— Эдмунд Бёрк¹нинг сўзларини эсла: “Жаҳолатнинг тантанаси учун энг зарур нарса — бу меҳрибон инсонларнинг ҳаракатсизлигидир”.

— Сен ҳам Мэл Брукс²нинг фикрини эсла: “Бир гал югуришга бошласанг бутун умр тўхтай олмайсан.”

— Мен бунга сенсиз эплай олмайман, Жорж. Менга ишон, зўр бўлади.

— Йўқ, дабдала бўлади. Лекин энг даҳшатлиси, чамаси, мен рози бўламан.

Флоренс нафис дид билан ясатилган дастурхонни кўздан кечирди. Сэм тоға гуруҳнинг биринчи учрашувини ўта хилват гўшада нишонлашни таклиф этди. Лекин Флоренс ўзининг Фогги-Боттом шаҳарчасидаги уйида ҳақиқий итальянча дастурхон тузишга аҳд қилди. Ранг-баранг, мазали таомларни дастурхонга дид билан жойлаштирган Флоренс қора кашмирий кофта, “торeadор” усулидаги тор шим, баланд пошнали туфли кийиб олганди. Кулоқларида марварид зираклар. Кофтаси устидан тақиб олган четлари жимжимали пешбанди уни ниҳоятда жозибador кўрсатарди.

Биринчи бўлиб МРБда ишлайдиган Бобби Тибодо деган йигит келди. У эшик кўнғироғини беш дақиқаси кам саккизда чалди. МРБнинг одамлари ҳамиша эртaroқ келинади. Улар вазиятни назорат қилишни ёқтиришади. Жорж роппа-роса саккизда келди. Йигирма дақиқача кечиккан Рик Ренард “битта конгрессчининг кўлидан сира чиқиб кетолмаганини” тушунтира бошлади.

Флоренс меҳмонларга нафис қадаҳларда муздек “Прозекко” таклиф қилди. Эркаклар бир-бирларига эҳтиёткорона қарашар, Флоренс эса Рик билан Жоржга дикилиб қолган Бобби Тибодони кузатарди.

Бобби қирқ ёшларга яқинлашиб қолганди. Унинг гавда тузилиши мукамал, ўзи ҳам оғир-босиқ, гўё кучини сарфлашга эринаётган-

¹ Эдмунд Бёрк (1729-1797) инглиз-ирланд давлат арбоби, моҳир нотик.

² Мэл Брукс (1929 й.т.) — Америка кинорежиссёри, актёр, сценарист.

дек, кам ҳаракат қиларди. У Флоренсга мурожаат қилиб, дарҳол уни “Мэм” деб атаётган бошлади. Флоренс у билан араб тилида саломлашди, унинг “салом” деганига Бобби Алабама аҳолисининг кучли лаҳжаси билан жавоб берганда кулишдан ўзини аранг тийди.

Бобби Флоренс яширинча унга қараётганини сезиб қолди. У унчамунчани қўлдан бой берадиганлардан эмасди. Флоренс қизариб кетаётганини ҳис қилди.

— Қани,— деди у қадахни ҳамма билан бирма-бир чўқиштири. — Акаба учун.

— Акаба учун? — тушунмасдан сўради Ренард. Қолган икки эркак унга қизиқиш билан қарашди ва Бобби:

— Демак, ўша устаси фаранг сен экансан-да? — деди.

— Стратегик коммуникациялар бўйича мутахассис, — жавоб берди Рик.

Боббининг чеҳрасида табассум жилваланди. У Жоржга ўгирилди:

— Сен, демак, Давдепдан экансан-да? Чет элда ишлаб тажриба орттирган МРБ ходимлари Давлат департаменти ходимларини “элчихона қусуғи” деб атар эдилар.

Флоренс гап бошлаш фурсати етганини тушунди ва:

— Мен Акабада бўлганман. У ер жуда ажойиб. Иордания қироли кичикроқ сарой қурган, — деди.

— Қаерда хизмат қилгансан? — сўради Бобби Жорждан.

— Умуман олганда ҳеч қаерда. Фақат Вашингтонда.

Бобби қошини энгилгина чимирди:

— Давдепда неча йилдан бери ишлайсан?

— Ўн олти йилдан буён.

— Ўн олти йилдан буён Вашингтонда ўралашиб юрибсанми?

— Ҳатто ўн олти ярим йил.

Бобби Ренардга ўгирилди:

— Сен неча йилдан буён коммуникацияларни режалаштираяпсан?

— Тўрт йилдан буён хусусий фирмамни бошқараман, — жавоб берди Рик.

— Яқин Шарқда тез-тез бўлиб турасанми?

— Дубайга мунтазам бораман.

— Қалай, уларнинг янги аэропорти ёқадими?

Жорж Рикнинг кўзларига қарашга уринди.

— Ҳа энди... яхши. Чиройли.

Бобби жилмайди.

— Куладиган гап гапирдимми?

— Дубайда янги аэропорт йўқ, — чуқур тин олди Жорж.

— Балки дастурхонга марҳамат қиларсизлар? — таклиф қилди Флоренс.

Дастурхонга тортилган мазали таомлар ва ичимлик юзага келаётган тарангликни бироз юмшатди. Жорж Флоренсга дастурхондаги идишларни йиғиштиришга ёрдам берди. Ошхонага чиқишгач, у Флоренсга шивирлади:

— Уни қаердан топдинг? “Ижрочи киллёр”данми? Бу ахир, одам эмас, горилла-ку?

— У бизга керак.

— Дарвоқе, анави ракета зарбасини айнан шу амалга оширган.

— Тўғри қилган.

— Чет эл элчихоналарини бомбардирмон қилишга қарши бирор нарса демоқчи эмасман. Лекин бу ҳар қандай қишлоқни...

— Жорж, зарба Ал-Қоиданинг махфий заводига берилган.

— Менга фарқи йўқ. Яхшиси, яна битта вино очиш керак, деб ўйлайман.

— Кириб, Ренардни ҳимоя қилиб тур.

— Ҳа, бу йигит сал чатокроқ, зўр команда йиғибсан. Махсус хизматдан тўполончи, сотқин ўйинчи ва ТИВ нинг чала амалдори. Биз ҳақимизда баллада тўқилади, лекин худога шукур, унга мен бўлмайман.

Флоренс навбатдаги бир шиша винони кўтариб ичкари кирганда Бобби Рикка чамаси, ўзини ҳақиқатан ҳам ҳаяжонлантирган воқеа ҳақида ҳикоя қилмоқда эди.

— Вьетнамдаги “Денгиз-мушукчалари” Вьетконгда бирортасини ўлдиришса, жигарини кесиб олишар, ундан жиндек-жиндек тишлаб олиб, мурданинг ёнига ташлашарди. Будда таълимотига кўра, агар тана аъзоларидан, биронтаси салгина кам бўлса ҳам сен учун у дунёнинг эшиги ёпиқ бўлади. Буни улар жуда ёмон кўришади.

Рикнинг ранги оқариб, қўлидаги пичоқ ва санчқини дастурхонга қўйди.

— Овқатингни емайсанми? — сўради Бобби.

— Э-э... Йўқ.

— Унда мен еб қўяман. Майлими? — Бобби Рикнинг ликопини ёнига тортиб, Флоренсга қаради.

— Мэм, тўғриси айтсам, ажойиб таом бўпти. Ҳеч қачон кўнғизли ширин таом емаганман.

— Кўнғизли?

— Мен туғилган жойда қисқичбақани кўнғиз дейишади.

— Нима учун мени Флоренс деб атамайсиз?

— Флоренс? Яхши... Арабистонлик. Флоренс.

— Яхшиси, оддий Флоренс, — у қадаҳини кўтарди. — Акаба учун ичамиз?

Бобби ҳам қадаҳини кўтарди:

— Ҳа, уни жин урсин! Акаба учун бўлса Акаба учун-да.

— Бу — ўхшатиш, — деди Жорж Рикка. — Бу — биз у ёққа етиб боргунча ўламиз, — дегани.

— “Агар туялар ўлса — биз ҳам ўламиз” — гап қўшди Бобби. — Туялар эса йигирма кундан кейин харом ўла бошлашади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Матар амирлиги (нима учундир “Матере” деб талаффуз қилинади) Доро кўрфази томонга эни ўн ва бўйи уч юз эллик милга чўзилиб кетган, қумли худуддан иборат эди. Шимолдан у чивин босиб ётган Ум-Катуш ботқоқликларидан бошланиб, асосан жануби-шарқда Ксеркс бўғозига, у ердан ғарбга хиёл бурилиб, Ҳинд океани қирғоғидаги серқуёш Алфатушгача борарди.

Матарнинг пайдо бўлиши ҳақидаги маълумотларни Дэвид Времкиннинг “Ироқ бу ерда, Ливан эса мана бу ерда бўлади: замонавий Яқин Шарқ қандай ташкил топган” номли тарихий асаридан билиш мумкин.

Черчиллнинг французлардан қаттиқ жаҳли чиққан ва бунинг ўзига яраша сабаби бор эди. Чунки улар Таллула (Васабия қироли) билан денгиз порти хусусида аввалдан келишиб олишганди. Конференция чақириш пайтига келганда, унда Франция Ташқи ишлар вазири Делаваль-Путриер билан музокара қилиш истаги қолмаганди. Уша тунда Черчилл соат бешгача полковник Лоренс, Глэндсбери ва Тафф-Ближет, шунингдек, иссиқдан ҳамда подагра касалининг навбатдаги хуржидан қаттиқ қийналаётган Жереми Питт билан бирга ўтирди. Эрталаб, ҳамма гаплашиб олиш учун йиғилганда Баске билан Гостон

Тази Тафф-Ближетнинг бармоқларига яшил, кўк, сариқ ва қизғимтир сиёҳ текканини сезиб қолишди ва шу заҳоти васваса билан француз делегатларига ҳам хабар бера бошлашди. Бироқ вақт ўтган эди. Элликта иштирокчининг ҳаммаси устига яшил мовут ёзилган стол атрофига йиғилиб ўтиришган пайтда Мажма саройидаги Салоҳиддин залида британияликларнинг хусусий картаси тайёр бўлганди. Ва Шамондели сезганидек, улардаги сиёҳ ҳам “бутунлай қуриб бўлганди.” Қирол Таллула ўзига ваъда қилинган қирғоқ британ харитачиси чизган бир неча чизиқ билан йўққа чиққанини кўриб, жиғибийрон бўлди. Бор овозида конференцияни “қурбақалар ва шақоллар йиғилиши” деб атади, шовқин-сурон кўтариб, зални ташлаб чиқди ва икки юзта бадавий шахсий кўриқчилари билан Дамашқни тарк этди...

Айни замонда бу қирғоқни Искандар Зулқарнайн давридан буён эгаллаб келаётган, савдогар ва балиқчилардан иборат вази-ход қабиласининг бошлиғи, бақалоқ ва ширинликка ўч Газзир бен Хаз бирданига Васабиядан денгизга нефт чиқарадиган ҳамма йўлларни тўсиб қўйган янги мамлакатга амир бўлиб қолди...

Қирол Таллула Матар амири билан битим тузишга мажбур бўлди. Шартнома имзолангандан кейин Васабия қисқа муддатда Матар орқали кўрфазга нефть қувурларини тортиб келди. Кейинги йилларда яна ўнлаб ана шундай қувурлар ётқизилди. Васабия ўз нефтини бозорга чиқариш учун бошқа йўл тополмади.

Бу қора олтин оқими Матар иқтисодиёти учун фақат фойда келтирарди.

Амирлар ҳеч қачон расмий ҳисоботларни эълон қилмасдилар. Бироқ ҳар йили Васабия хазинасига ўтказиладиган ва “мулоимлик бадали” деб номланувчи даромад юз йилликнинг охирига келиб, ўн миллиардлаб долларни ташкил этди. Шу билан бирга бен Хаз сулоласи мамлакатнинг ана шундай ҳисобсиз бойликларини расмий равишда эгаллаб олди. Хукумат зайтун ёғи, хурмо, балиқчилик ва туризмни даромад манбаи деб эълон қилди. Матарнинг кум бўронлари, қирқ даражадан тушмайдиган иссиғини ҳисобга олганда бундай эътироф ўта сурбетликдан бошқа нарса эмасди. Бироқ Матар даромадининг асосий қисми қарта ўйинларидан келишини очиқ тан олса бўларди. Ҳозирги амир ўн мил наридаги тўғонгача чўзилган қирғоқ бўйлаб меҳмонхоналар мажмуи, қиморхона “Бевафолар мамлакати” деб ном олган истироҳатгоҳлар қуриб ташлаганди. Амирликнинг туб аҳолисига расмий равишда оролга бориб, қимор ўйнаш, кўнгилхушлик қилиш тақиқланган бўлса ҳам амалда у билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Амир бу қарорни маҳаллий уламолар кўзи учун, шунчаки, чиқариб қўйганди.

Диний муаммоларни ҳал қилиш учун топилган бундай чора кўпчиликни қойил қолдирди. Матар руҳонийлари дунёдаги энг бой уламолардан ҳисобланарди. Давлат уларга мўмай маош, ҳашаматли уй-жой, янги “Мерседес”лар бериб қўйган эди. Бунга қўшимча сифатида ҳар уч йилда бир ярим ойлик таътилга чиқиб, Франциянинг жанубида — ислоннинг энг муқаддас жойларида дам олиб келишарди.

Амирнинг саъйи-ҳаракатлари туфайли Матар диний бағрикенглик воҳасига айланиб қолди. Бир олим айтганидек; “Бу ерда ҳақиқатан ҳам ислом бахтиёр” Хуллас, матарда руҳонийларнинг мавқеи жуда баланд эди.

Динга бундай муносабат кўшни Васабия қироллигидаги муслимлар эътиқодидан кескин фарқланарди. 1740 (ёки 1742) йилда тахтга Донишманд лақабли шайх Абдулабдулла келди. У пайсалга солиб ўтирмасдан бутун мамлакат худудини бирлаштириш учун Мустафо Кум

исмли имом Нажоз билан битим тузди. Мустафо исломда “Мукфеллоҳ” деб ном олган ўта ашаддий мазҳабини тарғиб қиларди. Абдулабдулла мукфеллоҳни Васабиянинг расмий дини деб, Мустафо эса Хамуж сулоласига садоқатда бўлиш ҳақида қасам ичиши лозим эди. Шундай қилиб, Васабия ягона ҳукмдор қўл остига бирлашди.

Афсуски, бу мамлакат, бир тарихчининг эътироф этишича, Яқин Шарқдаги энг “Хомуш” давлатга айланди...

Гапнинг қисқаси, бу ҳудуд Флоренс ва унинг жамоаси учун муносиб истехком бўла оларди. Бундан ташқари, Матарда яна битта қулайлик мавжуд — барларда бемалол ичкилик ичиш мумкин эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Амирга нима совға қилишни ўйлаб, Флоренснинг анча боши қотди. Унинг эътиборига сазовор бўлиш учун қимматбаҳо совға топиш лозим. Бундан ташқари Флоренс шу баҳонада ўзаро алоқа ришталарини мустаҳкамлаб олмоқчи эди.

Амир “Хаммер” машинасининг радиаторига ўрнатилган махсус курсичаларда ўтириб, жайрон овлашни яхши кўрарди. Бобби шуни эслаб унга “Холланд энд Холланд” фирмаси ишлаб чиқарган тилла суви юритилган бир жуфт милтиқ тақдим этишни таклиф қилди. Жониворларнинг ўлдирилишига қатъий қарши бўлган Жорж бусиз ҳам амир жамғармасида икки юзта ана шундай милтиқ бор деб эътироз билдирди. Яхшиси дунёдаги энг қимматбаҳо китоб — XII асрда ёзилган ва фил суяги, араб марвариди, Цейлон зумрадлари билан безатилган нархи уч миллион тўрт юз минг доллар турадиган; бир пайтлар сўнгги Испан Мавританияси султонига қарашли бўлган ноёб Куръонни ҳадя қилайлик деди. Расман амалиётчи бўлган Рик эса бу нодир китоб Испаниянинг сўнгги султонига тегишли бўлгани ишга зарар етказди деб туриб олди ва “Шарпер имиж” каталогига киритилган шахсий сув ости кемасини тақдим қилиш ҳақида таклиф киритди.

— Араблар энг яхши кўрган нарса—сув. Гаров ўйнайманки, бу совға унга ёқади. — Лекин Жорж ўн миллиард доллар маблағга эга одам учун беш юз минг долларлик совға тўғри келмайди деб дарҳол эътироз билдирди. Сэм тоға Доро кўрфазида жанговар америка кемалари сузишини эслатди ва сувости кемаси душманлик мақсадида юборилган деб портлатиб юборишлари мумкинлигидан огоҳлантирди.

Охир-оқибат, Флоренс вертолёт олишни маъқул кўрди. Жанговар “Блэк Хоук” вертолётининг фуқароларга мўлжалланган нусхаси совға қилинадиган бўлди.

Амир бу совғадан мамнун бўлди. Тез орада Флоренс Матарнинг пойтахти Амо-Амосдаги қирол саройига таклиф қилинди.

Тўрттала шерик пойтахтдаги энг яхши “Опьюлент” (Фаровонлик) меҳмонхонасига тушишди. Рейдда турган нефть танкерларининг чироғи узоқдан милтираб кўриниб турарди. Черчилл майдонига Матар ҳомийсининг маҳобатли ҳайкали ўрнатилган. Ҳозирги амирнинг буваси бу ҳайкални йигирманчи йилларда тиклаганди. Монумент Васабия томонига қаратилган эди.

Гуруҳ аъзолари Флоренснинг аъло жиҳозли хонасига йиғилишди. Бунгача барча озиқ-овқатлар тўғридан-тўғри Париждан келтирилганига қарамасдан Жоржнинг ошқозони оғриб қолди. Шунинг учун у қўлида “Пептобисмола” шишчасини чангаллаб ўтирарди.

— Яқин Шарқда роҳат қиялсанми? — сўради Бобби.

— Ишга киришайлик, — таклиф қилди Флоренс. — Менимча, бу ер биз учун анча қулай.

— Тўғри, — деди Бобби. — Фақат суварак кўп экан.

Жорж жирканиб, сесканиб тушди. Боббининг бармоқлари лэптоп асбоби тугмалари узра ҳаракатланди. Деворда амирнинг сурати кўринди. Бобби яна бир неча тугмани босган эди, унинг хотини пайдо бўлди. Флоренс аёлнинг юзига қизиқиш билан тикилди. Ҳукмдорнинг рафиқаси жуда жозибали эди. Ёши қирқларда бўлиб, ақлли кўзларида ҳайрат аломатлари кўринарди.

Бобби яна бир нечта тугмани босди. Деворда бирин-кетин кўзлари чақнаб турган гўзал аёлларнинг суратлари пайдо бўла бошлади.

— Бу нима? — сўради Рик. — Аёлларнинг ички кийимлар дўкони каталогими?

— Амирнинг дўстлари, — тушунтирди Бобби. — Асосан итальян ва француз аёллари. Дарвоқе, кейинги пайтларда у рус аёлларига ҳам кўз тика бошлади. Умуман, у ўта маишатпараст...

— Одоб сақлаганимиз яхшидир? — деди Флоренс. — Гапларимиз ёзиб олиниши мумкинлигини унутмайлик.

Бобби гапида давом этди:

— Унинг хотини, шайх Лайло. Онаси Матардан, отаси — инглиз. У муҳандис бўлган. Нефть қувурлари бўйича ишлаган. Катта миқдорда пул олган. Маҳаллий йўлбошчилардан бирининг қизига уйланган. Лайло... Лозаннадаги Швейцария мактабида таълим олган. Оксфордда ўқиган. Иқтидори бор. Лондон телевидениесига ишлаган. Фойдали одамлар, жумладан, қиролликка тегишли кишилар билан муносабатда бўлган. Бир ёки икки марта шаҳзода Чарльз билан учрашувга борган, лекин ёраларида ҳеч нарса юз бермаган.

— Буни қаердан биласан? — сўради Рик.

— Манбаларни яширин сақлайман. Дарвоқе, МИ-5 да бутун бошли бир бўлим шаҳзоданинг саргузаштларини таҳлил қилиб турганда бунга ҳожат ҳам йўқ-ку. Давом этамиз — Лайло... У бўлажак амир Газзир бек Ҳазни қиролликка қарашли “Аскота”да кўриб, севиб қолган...

— Хабаримиз бор, — деди Жорж.

— Мен у ерда бирор марта бўлмаганман. Қисқаси, у аёлни худди жайрон овлагандек, қўлга тушириб, бу ерга олиб келган ва хотинига айлантирган, — Бобби Флоренсга бир қараб қўйди. — Шунақаси ҳам бўлиб туради.

— Давом эт, Бобби.

— Шундай қилиб, то вақти-соати келгунча ҳамма иш жойида бўлган. Ўғил кўриб, исмини Ҳамдул қўйишган. Кейин, ўзларинг тушунасизлар: эркак киши ҳар куни битта ресторанда овқатланишни хоҳламайди. Қисқаси, у ўзининг кайф-сафоси учун, кечирасиз, Мэм, қирғоққа сарой қурдирган. Ум-безир деб аталади. У ерда эркак кишининг кўнгли тусаган ҳамма нарса муҳайё...

— Батафсил таништирганингиз учун раҳмат, — луқма ташлади Флоренс.

— У ерда бир чақирим узунликдаги вертолёт майдончаси ва самолёт учадиган йўлак бор. Бу — қизлар олдида тезроқ, вертолётда эмас, самолётда бориш учун, — жилмайди Бобби. — Ҳа, амир бўлиш яхши-да. Шундайми-йўқми, бу шайх аёл тентак эмас-да. Унга Ум-безир ҳақидаги ҳамма нарса маълум. Илгари у бошқа хотинлар каби ҳамма нарсага кўникишга, эрининг унча-бунча ишларидан кўз юмишга рози эди. Бундан ташқари эрга тегаётгандаёқ шаҳзода амир

бўлишини билар, бошқа хотин олмасликка тилхат ёздириб олганди. Маҳаллий аҳоли бунга ёқтирмайди. Уларнинг ўз урф-одатлари бор, орқанда ўнлаб ўғилларинг қолмаса, қадринг бир чақа. Бунинг сабабини Васабияда қирқ мингта шахзода борлигидан англаса ҳам бўлади... Хуллас, у Лайлони севарди, шу боис ҳам унинг талабларига рози бўлди. Ва ҳатто Шайхулисломдан бу ҳолатни диний фатво билан мустаҳкамлаб қўйишни ҳам талаб қилди. Қисқаси, Лайло омма олдида ягона малика деб эълон қилинди.

— Амир бунга осонликча кўнмагандир?

— Албатта. Лайло ўз ўғли тахтга чиқишини хоҳлаган. Хотинлар тўлиб ётган ҳарамда эртанги кунга ишониб бўлмайди. Араб аёллари кейинги минг йил ичида ўз фарзандларининг келажагини ўйлаб бир-бирларини пойлаш, таъқиб қилиш, заҳарлаш билан шуғулланадилар. Мана, уларнинг ўғли Ҳамдулни олайлик. У энди ўн ёшга кирди... Энг қизиғи, Лайло яқиндан бошлаб, Ум-безирдаги дўкончаларини ёпмоқчи. Биздаги маълумотларга қараганда, у амирни ўз хонасига киритмай қўйганмиш.

— Нимага? — сўради Флоренс.

— Бу сал... анақароқ гап.

— Майли, чидаймиз.

— Бунга иккита омил сабабчи. Биринчидан, у эридан таносил касали юктириб олишни хоҳламайди. Иккинчидан, Ҳамдул катта бўлиб қолди. У сарой гийбатчиларидан отасининг аёлларга нисбатан суяги йўқлигини эшитиб қолиши мумкин. Гап шунда.

— Раҳмат, Бобби, — деди Флоренс. — Жуда фойдали маълумотлар бердинг.

— Балки ишга киришишдан олдин бу масалани чуқурроқ ўрганадими? — деди Жорж.

Унинг пастки лабида “Пепто-бисмола”нинг пуштиранг излари қолганди. Бобби унга хўмрайиб қаради ва:

— Қиладиган ишларимизни билиб олиш учун олти-етти ой сарфлаш керакми? — деди. — Бир дунё кераксиз жадваллар билан-а?

Жорж елкасини қисди:

— Албатта, агар ҳаммаси жойида бўлишини хоҳласак...

Матарда аёллар кийими масаласига бефарқ қарашарди. Бироқ Флоренс ҳар эҳтимолга қарши расмий кийинишни маъқул кўрди. У бежирим тикилган нафармон феруза рангли костюм-шим кийиб, бошига “Гермес” дўкончасидан харид қилган шарфни ташлаб олди. Боббининг гапи тўғри бўлса, амир ўз маъшуқаларига ана шунақа шарф ҳадя қилишни ёқтираркан.

— Агар улар тўшақда унга ёқиб қолса, бундай шарфга жавоҳирли билагузук кўшиб бериледи. Агар маъшуқалар ҳаддан ташқари маъқул тушиб қолса, қизил “Феррари” кўшиб ҳадя қилинади.

Ниҳоят, Флоренс учрашув ўтказиладиган залга таклиф қилишди. Эшикнинг икки томонида қилич тутган, расмий кийинган хос кўриқчилар туришарди.

— Салом алайкум, — деди Флоренс тоза араб лаҳжасида. — Шерифна, сомов кум.

Амирнинг кўзлари чарақлаб очилди. Бу, албатта, меҳмон араб тилида мукамал гапиргани учунгина эмасди. У аёлнинг кўлини олиб, эгилиб ўпти. Флоренснинг юзига енгил қизиллик югурди. У Матарда амирга учинчи шахс номидан мурожат қилиш таомили борлигини унутмаган ҳолда арабча сўзлашда давом этди. Танишган заҳотиёқ суҳ-

батдошига “ошна” ёки “азизим” деб муомала қилишга одатланган америкалик учун бу осон эмас эди.

Улар ўтиришди. Флоренс Людовик XVI давридан қолган стуллар Людовик XIV давридаги қараганда бир неча сантиметр паст бўлганига аҳамият берди. Газзир бен Хаз ёки яқинлари, атаганларидек, “Газзи”-нинг бўйи баланд эмасди. Бир юз олтиш икки сантиметрли бу одамнинг бўйи арабистонлик Лоуренсникига тенг эди. Ҳақиқатдан ҳам эркак киши буюк ишлар қилиши учун бўйи баланд бўлиши шарт эмас.

Амир бошдан-оёқ миллий кийимда эди. Тўртта дўмбоқ бармоғида жавоҳирли узуклар товланади. Эчки соқоли дид билан кузалган, ер куррасида мавжуд бўлган барча тансиқ таомларни тановул қилганидан лаблари ялтиллаб турарди. Амир дунёдаги энг бахтиёр одамлардан бири эди.

— Ҳазрати олийлари ўта меҳмондўст эканлар, — деди Флоренс енгил таъзим қилиб.

— Бу — бизнинг феъл-атворимизга хос, — деди амир инглиз тилида.

Амир Матардаги кўпчилик аслзодалар каби инглиз тили шайдоси эди ва имкон туғилиши биланоқ бу тилни аъло даражада билишини намоён қиларди.

— Матардаги энг камбағал одам ҳам йўловчига эшигини очиб борини баҳам кўради, — жилмайди у. — Тўғриси, Матарда биронта қашшоқ одамни тополмайсиз деб кўрқаман. Бу ҳам феъл-атворимиздан.

— Мамлакатингизда фаровонлик ҳукм сураётгани кўриниб турибди. Анжир мойи шарофатидан. Бошқа бунақа мамлакатни топа олмайсиз. — У бутун дунёга машҳур, — мақтади Флоренс. — Кўплаб тармоқлар йўлга қўйилган. Ҳеч бўлмаса, атир ёки бошқа саноатни олинг... Ҳатто хитойлар ундан ракеталарини мойлаш учун фойдаланишларини биласизми?

— Бундан хабарим йўқ экан. Қандай яхши! — амир хиёл энгашиб кўйди. — У холестеринни камайтиради. Айни замонда фойдали холестеринни кўпайтиради. Вақти келиб, тиббиёт ходимлари буни тасдиқлашади. Худога шукур!

— Матар аслида дунёга оқадиган дарё.

Улар бир-бирларининг кўзларига тикилишди.

— Балки бу ҳақда гаплашганимиз етар? — жилмайди амир.

— Ҳазрати олийлари ўта меҳрибон эканлар. Мен анжир ёғи ҳақида яна нималар дейишнйам билмай қолдим.

— Мен ундан ҳеч қачон фойдаланмайман, — деди амир олдида турган олтин қутичадан сигарета олиб.

Шу заҳоти қаердандир худди арвоҳга ўхшаб хизматкор кириб келди. У дераза пардаларига мос келадиган матодан кийим кийганди. У аминнинг сигаретига олов тутди-ю, кийимларини шитирлатиб, шу заҳоти гойиб бўлди.

— Бемаъни нарса, — давом этди амир. — Мен, шахсан французларнинг Дордонь қишлоғидан келтириладиган тўрт юз йиллик тегирмонда ишлаб чиқариладиган грек ёнғоғи мойини афзал кўраман. Уни менга тайёрада олиб келишади. Аслида холестерин кимни ҳам ташвишлантirmайди? Менга, масалан, Швейцария шифокорлари ҳар ойда қон қуйишади. Эскисини эса касалхонага бераман. Ишонасизми, у ерда менинг қонимга талаб кучли... Кулоқ солинг, Флоренс... нега энди сизни ўз исмингиз билан атай қолмайман? Ахир менинг тилим Тоскания унлиларини тўла ифодалашга ожизлик қилади... Гап шундай, сиз менга жуда ажойиб, ноёб совға келтирдигиз. Мен сизга бири- биридан хунук ҳадялар билан тўлиб кетган бутун бошли уйни кўрсатишим мумкин. Тушунмайман, дунёда дидли одамлар нега кам? Энг ёмони, йи-

гирма тўрт каратлик олтиндан қуйилиб, ёқут, жавоҳир ва бошқа қимматбаҳо тошлар билан безатилган уйча ва меҳмонхонаси платинадан ясалган бор-йўғи “Монополия” даги ўйин учун келтирилган тахта эди. Тасаввур қилинг-а? Бу одамлар мендан нима исташади ўзи? Бу совғаларни эритишимними? Йўқ, мен араблар қўполликлари билан машҳурлигини биламан, лекин бу ҳолда мени маъзур тутасиз... Дарвоқе, араб тилида чиройли гапирар экансиз. Тушунимсизча, ҳукумат учун ишласангиз керак? Ҳа, албатта. Бирор-бир махсус бўлимдами? МРБдами? Бу ёққа аёл кишини юбориш осон иш эмас. Буни тасаввур қилинг-а. Ишонмайман... Илгари, агар мамлакатингизга бирор нарса зарур бўлганда... Сизга айтсам, азизам, уларга ҳамиша нимадир керак. Улар шундай совға юборишибди... Мен, албатта, ношукур бўлиб қолмоқчи эмасман, лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор... Менга бир гал бир чамадон нақд пул таклиф қилишган...

У қулиб қўйиб, уйдаги тилла суви юритилгандек ярқираб турган буюмларни қўли билан кўрсатди. Икки марта.

— Айтинг-чи, мен пулга муҳтож одамга ўхшайманми? Ҳа, майли, — унинг кўзлари қисилди. Ва энди Флоренсга қувноқ амир эмас, тажрибали савдогар қараб турарди. — Сиз кимсиз ўзи, азизам? Қўполлигим учун кечирасиз-у, сизга нима керак?

Бундай дангалчилик арабларга хос эмасди ва Флоренс бирор хатти-ҳаракатим билан қовун туширмадиммикин, деб ўйлаб қолди.

— Ҳазрати олийлари ўзларининг тўғрисиқликлари билан менга лутф кўрсатмоқдалар. Мен сизнинг рафиқангиз Лайло билан суҳбатлашиш учун рухсат сўрагани келдим. Мен унга иш юзасидан фойдали таклифлар айтмоқчиман.

Амирнинг юзи қаҳрли тус олди.

— Фойдали таклиф? Менинг хотинимга-я? Нима, у сизга бирорта маҳсулотни ўтказишга ёрдам беришини хоҳлайсизми?

— Йўқ-йўқ, Соамов, ал-амир.

— Муҳим иш? Болаларча касаллик? Келинг, ўзим топаман. Пиёдаларга қарши минами? Барча аёллар бундай минани ёмон кўришади. Мен бундай нарса бизда йўқлигини билдиришдан бахтиёрман. Тўғрисиқини айтсам, баъзан ўзим уларни чегара бўйлаб, гулга ўхшатиб “экиб” чиққим келади. Бироқ жайронлар уларни босиб олиши мумкин. Жайронларни портлатгандан кўра отганимиз афзал, тўғрими? Бизнинг ажойиб вертолётимиздан. Йўқ, аслида бундай саҳийлик... Бунинг учун биз қандай хизмат кўрсатганимизга ақлим бовар қилмайди...

— Сиз ҳазрати олийларининг кўнглини топа олганимдан бахтиёрман. Лекин сизни ишонтириб айтаманки, қандайдир крем ёки эпидемия ёхуд минага қарши акциялар учун хотинингизнинг ёрдами керак эмас. Биз Матарда йўлдошли телевидение очмоқчимиз ва хотинингиз уни бошқаришини истаймиз.

Амир Флоренсга синчиклаб тикилди.

— Сиз бизни ҳайратга соляпсиз. Мен гап нефть ҳақида боради деб ўйлагандим. Ҳаммавақт гап шу ҳақда бўларди. Утган ҳафта Техасдан қандайдир америкаликлар келишди. Улар ҳамиша Техасдан ёки Оклахомадан бўлишади. Мен бошқа штатлардан келган америкаликларни кўрсам, қийналиб кетадиган бўлиб қолганман. Масалан, мана сиз, қаердансиз?

— Дарахлари кўп жойдан, ҳазрати олийлари.

— Демак, омадингиз бор экан. Телевидение дейсизми? Менинг хотиним билан... Билмадим — билмадим...

— Ҳазрати олийларининг рухсатлари билан баъзи рақамларни кўрсатмоқчи эдим.

— Йўқ, йўқ. Амир рақамлар билан шуғулланмайди. Бунинг учун вазирлар бор. Ҳамма рақамлар учун.

— Бироқ бу жуда қизиқ рақамлар, ҳазратим. Улардан ниҳоятда катта суммалар оқиб келади. Бироқ мен уларни, ҳазрати олийлари айтганларидек, вазирларга кўрсатаман.

— “Ниҳоятда катта” деганда нимани кўзда тутаяпсиз? Сахро — жуда катта. Океан — жуда катта. Буни мен тушунаман.

— Йилига икки миллиард доллар, ҳазратим.

— Бу, ниҳоятда катта рақамнинг ярмиси ҳам эмас-ку?

Флоренс аввалдан тайёрланган варақни амирга узатди.

— Бу қанақа ҳисоблар? — сўради у.

— Биз аёллар аудиториясини мўлжаллаб, аввалдан ҳисоб-китоб қилгандик, ҳазратим.

Амирнинг юзи қийшайиб кетди:

— Аёллар учунми?

— Аёллар асосий харидорлар ҳисобланади. Улар дўконма-дўкон юрадилар-ку.

— Тўғри айтасиз. Яна кимда шунчалик бекорчи вақт бўларди? Лекин эшитинг, ҳозир иккита араб канали — “Ал-Жазира” ва “Ал-Арабия” бор... Ҳар эҳтимолга қарши агар сиз МРБдан бўлсангиз, ҳозироқ расмий равишда айтиб қўя қолай: мен ҳеч қайси сиёсий йўналишни ёқламайман. Улардан қайси бирини бурасанг, у ерда, албатта, Усома ўз фори оғзида гўё унга шошилиш равишда янги буйрак зарурга ўхшаб ўтирган бўлади. Ахир, ҳар доим шунақа-ку. У тасавурида тугмачани босгандек бўлди. Тарих каналида нималар намойиш қилинаётганини кўринг. У ерда, албатта, Гитлер ҳақида бирорта ҳужжатли фильм бўлади. Менимча, улар ўзларини “Гитлер канали” деб аташлари керак. Шундай қилиб, хотинининг бунга қандай алоқаси бор?

— Бунинг сабаби кўп, ҳазратим. Биринчидан, у — сизнинг хотинингиз, Матарнинг биринчи хоними, ҳурматли ва обрўли аёл. Иккинчидан, у телеканалда ишлаш тажрибасига эга.

— Ҳа, — деди амир қандайдир ёқимли нарсани эслаб, — Лондонда унинг ҳақиқий омади кулганди. То у шон-шуҳратдан кечиб, бир бемаънига турмушга чиққунга қадар.

Флоренс мулойим жилмайди.

— Тўғри, жуда чиройли бемаънига, — қўшимча қилди у. — Яхши, давом этинг. Сиз бизни қизиқтириб қўйдингиз.

— Учунчидан, бу бизнесда бизга Матарлик шерик керак. Қонунга кўра ҳар қандай компания акцияларининг эллик бир фоизи Матар фуқаросига тегишли бўлиши лозим. Мана, хотинингизни компаниямиз бошлиғи сифатида ягона номзодини белгиловчи учта омил.

— “Бизнинг” деганингиз нимаси? “Биз” — кимлар?

— Мен бор-йўғи телевидения продюссериман ва бу лойиҳа — менинг гоям. Бироқ бундай йирик ишни амалга оширишга тўғри келганда иш йирик инвесторларсиз ва бошқа манфаатдор кишиларсиз битмайди. Бироқ биз сизга шундай имконият беришга розимизки...

— Сиз Матар халқини назарда тутмоқдасиз, — гап қистирди у.

— Эллик бир фоиз.

— Ҳм-м...

— Унда, балким эллик бешга кўнарсиз?

— Кейинги пайтларда негадир қулоғим оғирроқ бўлиб қолди. Узоқ йиллар жайрон отганимдан бўлса керак.

— Олтмиш фоиз?

— Нима? Етмиш фоиз дедингизми?

- Олтмиш беш.
- Келинг, олтмиш олтида тўхтаймиз. Бу учдан икки қисмга тенг. Ҳисобчиларга осон бўлади.
- Яхши, келишдик.
- Хотиним нима билан шуғулланади? Тўйбоши ролида чиқадими?
- Ҳечам ундай эмас. Биз у бу лойиҳада фаол иштирок этади деб умид қиламиз. Тўғриси айтсам, сиз ҳазрати олийлари билан учрашувга отланганимда айнан шу нарса мени безовта қилганди.
- Нима учун?
- Қўрқаманки, маълум маънода биз уни сиздан тортиб оламиз. Биласиз-ку, телевизион студияни ташкил қилиш ва ишга тушириш катта куч талаб қилади.
- Э, шундай маънодами? Буни унинг ўзи ҳал қилади.
- Ҳазрати олийлари, миш-мишлар сизни эр ва маърифатли инсон сифатида баҳолашга ожизлик қилади.
- Биз, ахир, қишлоқи одамлар эмасмиз-ку, мисс Фарфалетти. Биз ушбу ҳудудда яшовчи бошқа одамларга ўхшаган эмасмиз. Мен таклифингизни хотинимга айтаман. Тўғриси айтсам, менинг бу борадаги фикрим бир-бирига қарама-қарши. Ахир китобларда ёзилмаганми, хотинини қиролича қилган эр охир-оқибатда идиш-товоқни ўзи ювади деб?
- Ўша китобда, ҳукмдор, ўз хотинига машғул топиб берган эр ўзи-ўзига ажойиб бир воҳа ташкил этади, дейилмаганми?
- Китобнинг аниқ қаеридан иқтибос келтираётганимизни айта олмайман, лекин сиз нимагадир эришасиз, мисс Фарфа... Флоренс. Энди эса, рухсат этсангиз, бошқалар ҳам мен билан учрашувни кутмоқда. Амирнинг ҳаёти, агар билсангиз, фақат анжир мойидан иборат эмас.
- Ҳазрати олийлари буларнинг ҳаммасига қандай улгураётганини тасаввур ҳам қила олмайман.

САККИЗИНЧИ БОБ

Эртаси куни отелга шайх Лайло Флоренсни бир пиёла чойга таклиф қилаётгани ҳақида хабар келди.

Бу гал Флоренс негадир амир билан учрашувдан кўра кучлироқ хаяжонга тушди. Бунга балки Бобби тақдим этган қалтис маълумотлар ҳам сабаб бўлаётгандир. Флоренс Лайлони ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлади. Ҳозир унинг хаёлида бегона аёлнинг ҳаётига рухсатсиз мўралагандек туйғу пайдо бўлганди. У... айбдорлик ҳиссини туймоқда эди. Ҳа, айнан, айбдорлик ҳиссини. Чунки Газзи лақабли бақалоқ амирнинг бошини айлантириш бошқа-ю, кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирган хотинини алдашга уриниш бошқа нарса эди. Шуниси аниқки, Флоренсни энг эзгу туйғулар йўлга солган ва у бу аёл билан ўзини ҳамкор, ҳамфикрдек ҳис қилаётганди. Уларнинг иккови ҳам қобилиятли, иккови ҳам қумдан қурилган қасрларда яшаш учун шаҳзодаларга эрга теккан эдилар. Фақат Флоренснинг қасри биринчи бўлиб вайрон бўлганди.

Бобби йиққан маълумотларда кўп ноқулай ҳолатлар бўлиб, бу МРБ ходимларига теккан касаллик эди.

— Йўқ-йўқ, мен буларни билишни истамайман. — деди у Боббига, Лайлонинг шаҳвоний тажрибалари ҳақида гап бошланганда.

Боббининг айтишича, амирнинг бўлажак рафиқаси ўз қизлик ифатини ўн етти ёшида, мактабда Париж бўйлаб ўтказилган саёҳат пайтида, Луврлик экскурсоводнинг “шарофати” билан йўқотган экан.

— Бунинг ишга ҳеч қанақа алоқаси йўқ, — деди Флоренс. — Ва у биронтамизга ҳам тааллуқли эмас.

— Қанақасига алоқаси йўқ экан, — жавоб берди Бобби. — Қайси детал операцияни кутқариши мумкинлиги аввалдан ҳечам маълум бўлмайди.

У ҳужжатларни Флоренснинг олдидаги столга ташлади:

— Мен сиздан ушбу жилдагиларни диққат билан ўқиб чиқишингизни талаб қиламан, мэм.

У шундай деб чиқиб кетди.

Флоренс ошқозони бузилгандан кейин аста-секинлик билан ўзига кела бошлаган Жоржни излаб топди.

— Манавиларини ўқиганимда нима учун ўзимни гирт аҳмоққа ўхшаб ҳис қиламан? — сўради у.

— Бошқалар ундан ҳам баттар бўлади, — жавоб берди Жорж. — Фақат ўқишдан эмас. Унинг устига мени, масалан, жуда ҳам ичим қизиб кетаяпти. Ростдан ҳам улар Луврда... ҳмм...

— Унда ол, ўзинг ўқи.

Флоренс куннинг иккинчи ярмини амирнинг хотини дам олади-ган, деразалари денгиз томонга очиладиган айвонда ўтказди. Бу ерда, кумлоқдан юзлаб метр нарида, саройнинг ёнида бен Хаз сулоласи қироллиги герби шаклида денгиз суви отилиб турадиган бир нечта фавворалар бор эди. Амалий жиҳатдан олиб қараганда, улар саройнинг шу томонидан салқинлик бахш этиши билан фойдали, бироқ уларнинг ёнидан ўтилса, бироздан кейин теридаги тузлар аниқ кўришиб қоларди.

Лайло меҳмон билан саломлашиб, унинг қаршисига юрди. Флоренснинг кузатишича, бу хонадаги стулларнинг баландлиги бир хилда эди. Шайх аёл ўта чиройли эди ва бу шаҳзодалар кўядиган мезонлардан ҳам ортиқ даражадаги гўзаллик эди. Боббининг папкасидаги ҳужжатлар орқали Флоренс бу гўзал аёл яқинда ўттиз етти ёшга кирганини биларди. Аёл эридан кўра баландроқ бўлса ҳам кўпчилик араб аёлларига ўхшаб шиппак эмас, баланд пошнали туфлида юришни афзал кўрарди. Унинг юзлари тарашлангандек текис ва силлиқ, кўзлари эса лочиннинг кўзларига ўхшарди. У зўр модел бўлиши мумкин эди дарвоқе, бир пайтлар, коллежда ўқиб юриб, пул учун эмас, ота- онасининг жаҳлини чиқариш учун шундай қилган эди ҳам. Ҳозир унинг ёғнида Париждан келтирилган ипак костюм, куюқ қора соч-ларини яна ҳам чиройли кўрсатувчи оқ шифон шарф бор эди. Бўйнида тилла мунчоқ жилваланар, чамаси, саккиз каратлик жавоҳир кўзли никоҳ узуги бармоғини безаб турарди. Унинг орқасидаги столчада қумуш рамкаларга солинган иккита сурат бор эди. Уларнинг бири Лайлонинг шаҳзода Ҳамдул билан тушган расми, иккинчиси — расмий кийимдагиси— эрининг сурати эди. Флоренс иккала суратдаги одамлар бекорга ажратилмаган деб ўйлади.

— Хуш келибсиз, — деди амирнинг хотини стулни кўрсатиб.

У меҳмондўстлик тамойилига тўла амал қилаётганига қарамай, Флоренс ҳалеб Матарнинг об-ҳавосию иқлими, гўзаллигию фавворалари ҳақида гапиравермай, тезроқ асосий мақсадга ўтсин дегандек расмий қиёфада ўтирар эди.

— Умид қиламанки, амир ўз рафиқаси билан мени Матарга олиб келган иш юзасидан гаплашган бўлса керак, — сўз бошлади Флоренс.

Лайлонинг юзида табассум жилва қилди ва у ўта латофатли бўлиб кетди. Флоренснинг юзлари қизарди.

— Сизни Матарга олиб келган иш? Ҳа, у буни айтди. Балки бирор нарса ичарсиз? Мен бундай пайтда чойдан кўра бир қадаҳ кучлироқ нарсани афзал кўраман.

Бу гап оғзидан чиқиши билан хонада хизматкор пайдо бўлди. У ишора қилган эди, хизматкор чиқиб кетиб, орадан бирор сония ўтгач, кўлида патнис билан қайтиб келди. Патнисдаги узун иккита нафис қадаҳда пуфакчалар чиқариб турган олтинранг қизил суюқлик бор эди.

— Анор шарбати кўшилган шампан виниси, — деди Лайло қадаҳлардан бирини Флоренсга узатиб. — Матарча коктейл десангиз ҳам бўлади. Sahteun. Худога шукур, араб тилида унга ўхшаш “Sahte” сўзи бор. Ким ўйлабди дейсиз?

Флоренс суюқликдан бир ҳўплади. У томоғини қиздириб ўтди.

— Анъанага кўра мен сизни анжир мевалари билан меҳмон қилишим керак, — деди Лайло. — Миллий фахримизни тарғиб қилиш учун десак ҳам бўлади. Бироқ бу одат шунчалик ярамаски, мен уни бекор қилдим.

— Чамаси, амирнинг хотини анжир борасида эри билан турлича фикрда, шекилли.

— Келинг, расмий муомалага доир бу бемаъни нарсани бир чеккага қўйиб турамиз, хўпми? Бунга сира кўника олмаяпман. Ким-кимга мурожаат қилаётганини англаш учун доим атрофга аланглайман. Мени оддийгина қилиб Лайло деяверинг. Уйлайманки, лойиҳангиз билан шуғулланадиган бўлсак, сиз албатта, менга шундай деб мурожаат қиласиз. Сизга мисс Фарлфалатти деб мурожаат қилинишини ёқтирасизми?

— Йўқ, яхшиси Флоренс.

— Италиянчасига Флоренца?

— Ҳа, — деди Флоренс бир оз ажабланиб. — Отам италиялик эканлигидан фахрланарди. Дарвоқе, ҳамма италияликлар ҳам шундай.

— Бу ерда, Флоренциядан шунча узоқда нима қилиб юрибсиз?

— Амир нима учун келганимни тушунтирмадими?

— У менга умумараб аёлларига мўлжалланган қандайдир телеканални бошқаришни таклиф қилаётганингизни айтди.

Лайло оромкурсига ясланди.

— Кам учрайдиган таклиф. Бунақасини доим ҳам эшитавермайсан. Мен ҳатто ҳақиқатан шундай бўлса, ўта жозибали таклиф, деб ўйлайман.

— Биз сизни энг муносиб номзод деб ҳисоблаймиз. Тўғриси айтганда — ягона номзод. Ишонинг, бу ўта қизқарли лойиҳа.

— Қаранг-а.

Аёллар бир-бирларига узоқ тикилиб қолишди. Лайлонинг кўзларида душманлик аломати сезилмас, лекин у Флоренс туган қадаҳдек совуқ эди.

— Бу лойиҳани ўзингиз ўйлаб топдингизми?

— Ҳа. Лекин, албатта, ҳар қандай лойиҳа ортида ҳам манфаатдор одамлар бўлади. — Флоренс ёлғон гапираётгани учун ўзини ноқулай сезмоқда эди.

— Агар сир бўлмаса, улар кимлар экан?

— Мана бу жойдан тўлиқ маълумот топасиз.

Флоренс энгашиб, кейсидан жилд олди ва уни Лайлога узатди. У “манфатдор кишилар” деб ёзилган саҳифаларни варақлай бошлади. Рўйхатдагиларнинг ҳаммаси манфаатдор бўлмаслиги мумкин, бироқ Лайло кўнғироқ қилса, шу заҳоти жавоб беришарди. Лайло рўйхат билан танишиб бўлгунча Флоренс уни кузатиб ўтирди.

— Уйлайманки, уларни манфаатдорлиги фақат пулга боғлиқ, — деди у.

— Пул — ёлғончи дунёдаги чинакам ростгўй воситачи.

Лайло кулимсиради.

— Меҳмонхонадаги йўлдошларингиз — ходимларингизми?

— Ҳа. Мен уларни мабода, сиз лойиҳани қўллаб-қувватласангиз, дарҳол иш бошлаш учун, ҳар эҳтимолга қарши олиб келганман. Улар Матарни кўрмоқчи эди. Тўғриси айтсам, уларнинг завқ-шавқи бож тўланмайдиган ҳудуддаги спорт ўйинлари ҳамда “Бевафолар мамлакати” даги кўнгилхушликлар билан ҳам боғлиқ.

— Бепул спорт ва автомат ўйинлари, — деди Лайло, — тушунарли. Матар маданиятининг хилма-хиллиги ва бойлиги шу ерда. Ёрдамчингиз, жаноб Роберт Тибодо... Фарлфалетти ва Тибодо — жиддий ҳуқуқ фирмаси номига ўхшаб жаранглайди... Менга у ҳақда гапириб беринг.

Флоренс ўгирилиб, фавворага қаради. У ҳеч қачон бир зумда ёлгон тўқишга ўрганмаган эди.

— Бобби бизнинг ижрочи продюссеримиз. Ҳамма нарса ўз вақтида ва зарур даражада бажарилишини таъминлайди.

— Мистер Жорж нима иш қилади? Тузалиб қолдимми?

Флоренс оғзи қуриб қолганини ҳис қилди.

— Ҳа, сиздан миннатдорман. Маълумотлар билан жуда яхши таниш экансиз.

— Бу меҳмонхона менга тегишли. Менинг хусусий, унча катта бўлмаган даромад манбаим. Амир зерикиб қолишимни хоҳламайди. Банд бўлсин, дейди. Энди эса яна ҳам банд бўлишим учун сизнинг телевизион лойиҳангиз пайдо бўлди. Шундай бўлса керак, а? Ёки... бошланғич гоёнинг мақсади ҳам шумиди?

Флоренс ноқулай аҳволда қолди.

— Жаноб Ренард-чи?¹ — давом этди Лайло. — У айёр тулки ролини ўйнайдими?

— У дастурни режалаштириш билан шуғулланади, — деди Флоренс ва бирдан овози бўғилиб қолди.

— Бу саҳронинг ҳавосидан. Баъзан у жуда ёмон таъсир қилади. Озгина сув ичиб юборинг.

— Мени ноқулай аҳволга солиб қўяёйсиз.

— Ростданми? — жилмайди Лайло, — Менимча, бу ёмон чиқмади... Демак, ҳукуматнинг қайси хизматида ишлайсиз? МРБми? Бироқ уларнинг... ишлаш усули бошқача. Негадир сира боғланмаяпти. Сиз нима деб ўйлайсиз?

— Тўғриси айтсам, — деди Флоренс, — ўзим ҳам кимга хизмат қилишимни тўлиқ тушунмайман.

— Чамаси, сиз яна ичишингиз керак. Хавотирланманг, мен ҳеч кимга ҳеч нарсани айтмайман. Ҳозирча менда буларнинг ҳаммасини эътиборимни ўм-безирдан чалғитиш учун эрим ўйлаб топган, деган шубҳа йўқ. Аслида лойиҳангиз мени жуда ҳам қизиқтиради. Келинг, яна бир қадахдан ичамиз.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Малик бен Каш ал-Хаз амир Газзирнинг укаси бўлади. Фақат улар бошқа-бошқа онадан туғилган эдилар...

Ака-ука бир-бирига сира ўхшамасди: Газзир дангаса ва қўпол, эҳтиёткор; Малик қотма, ҳаракатчан ва баджаҳл эди. Уларни бирлаштириб турувчи ягона нарса ўта очкўзлик бўлиб, бу Маликка нисбатан олиб қаралганда, унинг дунёга келиши билан боғланиб кетар эди. Онаси яманлик хушрўй хизматчи аёллардан бўлиб, унинг латофати олдида амир ўзини тута олмаганди. Бола туғилиши билан

¹ Hole renard (фр.) — тулки.

онасига бир халта Матарнинг тилла тангаларидан бериб, зудлик билан Санага жўнатиб юборишганди. Бола ҳам у билан кетиши керак эди, лекин уни кўрган амирнинг қалбида шу заҳоти меҳр уйғонди ва: “Қаранг-а, қандай чиройли шайтонча!” деб хитоб қилди. У шу заҳоти болага “Малик” деб исм қўйди (матарчасига “кичкина, чиройли ташландиқ”) ва уни саройни тўлдирган бошқа болалари қаторига қўшди.

Малик ёш болалигиданоқ тадбиркорлиги ва бошқалардан юқори туришга интилишини очиқ кўрсата бошлади. Унинг саккиз ёшга тулиши муносабати билан ўтказилган байрамда туялар пойгаси ўтказиладиган бўлди. Малик отхонага яширинча кириб олиб, бошқа шахзодалар минадиган туяларга арпа билан қипиқдан тайёрланган кўмир аралашмасини едирди. Шундай қилинганда туялар ўта баджаҳл ва қайсар бўлиб қолар ва уларни бошқариб бўлмаслигини ҳамма биларди. Натижада Малик пойгада ютиб чиқиб, соврин олди. Шу кундан бошлаб у пойга спортига бир умр қизиқиб қолди.

Спорт, ахлоқ ва ёшларни тарбиялаш вазири бўлган Малик ҳар йили “Матар-500” деб номланган авторалли мусобақасини ўткази бошлади. Бу тадбир кўп йиллардан бери мамлакат ижтимоий ҳаётидаги муҳим воқеалардан бирига айланиб қолди. Малик мазкур пойганинг президенти ва бош ҳомийси ҳамда доимий қатнашчиси эди. У ҳар йили ғолиб чиқади. Ушбу мусобақа ишқибозлари кўпдан бери ким ютиши эмас, иккинчи ўринни ким эгаллаши устида баҳслашадиган бўлиб қолишди.

Ана шу пойгаларда ҳеч қутилмаган воқеалар рўй берарди. Уч юз саксон тўққизинчи айланишда италиялик Жентил Фабриани бошқараётган машинанинг кардан ўқи тушиб қолиб, тўсиққа бориб урилди. Ниҳоятда бақувват бавариялик Ульдо Панц финиш чизигига етайетай деб турган пайтда сирли равишда машинасининг тўрттала гилдираги ёрилиб кетди. 1999 йилда эса америкалик Бадди Бенфилд учун ғалаба нақд бўлиб, ҳамма унинг ғолиб чиқишига ишона бошлаган паллада учиб келаётган машина олдида ёғ кўлмаги пайдо бўлди ва бутун дунё пойгачилари машхур спортчи ҳалокатига мотам тутдилар. Шу сабабми, Матардаги пойгаларга энг зўр ҳайдовчи — мусобақачиларни жалб қилиш қийин бўлиб қолди. Малик эса иккинчи ўринга ажратилган соврин миқдорини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган миқдорда ошириб боришга мажбур эди.

Шунга қарамай, айнан мана шу пойга Матарни дунёга танитмоқда эди. Матар энди анжир ёғи, солиқ олинмайдиган мусобақалари ва қимор ўйинлари билангина эмас, сохталаштирилган автопойгаси билан ҳам ном чиқарди. Амир Флоренснинг лойиҳасини қувватлар экан, фақат хазинага келадиган даромаднинггина эмас, балки Матар ўз технология янгиликлари билан жаҳон бозоридан муносиб ўрин эгаллашга қодирлигини кўрсатиб қўйишни ҳам назарда тутган эди.

Ёши қирқдан ошган Малик эса автомобил пойгаси ғалваларидан чарчай бошлади. Тўғрироғи, “Матар-500”даги доимий ғолиблик меъдасига тегди. Саройидаги спорт хонаси ғолиблик совринлари билан шунчалик тўлиб-тошдики, бу ерга тўпланиб қолган олтин буюмлар асло завқини келтирмас, аксинча, уларни кўришга кўзи йўқ эди. Энди у Санада туриб, ўғлини электрон почта орқали жўнатилган хатларга кўмиб юбораётган қувғинди онасидан руҳланиб, акасининг тахтига кўз тика бошлаганди.

Газзи унинг ниятидан беҳабар деб бўлмасди. У жон-жаҳди билан пойгачи туя ўзини чакалақлар ичига улоқтириб юборган кундан бош-

лаб қондош укасининг ҳар бир қадамини синчиклаб кузатиб борарди. Малик “Матар-500”да айнан акаси юқоридан берган кўрсатма туфайли голиб бўлаётганини яхши биларди. Газзи вақти-соати келгунча совринлар ёш шаҳзодани қаноатлантиради деб ҳисобларди. Бироқ, ақлли китобларда ёзилгандек, “чаённи қанча боқмагин, иштаҳаси камаймайди”. Фақат қорни катталашади, холос. Флоренс келган пайтда пойтахт Амо-Амасда аҳвол ана шундай эди.

Бу ердаги вазиятни французлар ҳам бир қадар мураккаблаштириб қўйганди. Уларга Маликнинг кайфияти маълум бўлиб, ундан фаразли мақсадда фойдаланиб қолишга уринардилар. Франция Амо-Амасда элчихона очди, унинг ходимлари эса бўш вақтларини фақат қирғоқ бўйларидаги қаҳвахоналарда ўтказишдан бошқа ишларга ҳам сарфлай бошладилар. Улар разведка хизмати амалиёти нуқтаи назаридан Малик ўта истиқболли нишон эканлигини яхши билиб олишганди.

Францияда ҳали ҳам Черчилл ва унинг хариташунослари 1922 йилда ўтказган тазйиқни унутишмаган эди. Балки “Қасос — совуқ ҳолда қайтариладиган идишдир” деган мақол испанияликларга тегишлидир, бироқ айнан Ларошфуко бир куни “Инглизнинг томоғига тиқилиб қолган ўлик чиғаноқни кўриш ниҳоятда завқлидир”, — деб таъкидлаган эди. Энди Франция учун ўша эски аламлар қасдини олиш фурсати келди. Уларга қўшиб, Қўшма Штатларни ҳам бошлаб тузлаб қўйиш мумкин.

Узоқ йиллар давомида Франция АҚШ ва Васабия орасидаги тараф муносабатлардан имкон борича фойдаланиб келди. АҚШ Васабияга янги қирувчи самолёти ёки бошқа бирорта замонавий техникасини “Исроилга қарши фойдаланасизлар” деган баҳона билан сотишдан бош тортганида шу заҳотиёқ саҳнада Франция пайдо бўлар ва америкалик дипломатларга қарата “ҳаммаси тушунарли” дегандек бош ирғаб қўйиб, васабияликларга “Лекин сизлар биздан зарур нарсаларни сотиб олишларинг мумкин” деб қистирма қилишарди...

Тарих ўта камёб имкониятни рўбарў қилаётганини пайқаган француз разведкаси шаҳзода Маликни Парижга чорлади.

Таклифнома дунё миқёсида пойгачи машиналар ҳамда Американинг кам бензин сарфлайдиган оммавий кичик “Алла-оп” машиналарини ишлаб чиқарадиган “Анто-Витесс СА” концерни президенти томонидан жўнатилганди. 1912 йилда Эмил Лагасс-Поти томонидан асос солинган фирма ўнлаб автопойгачиларнинг “Гран при” олишига имкон берган автомобилларни ишлаб чиқарганди. Бу гал компания Маликка “Матар-500” пойгасида иштирок этиш учун ўз машинасини таклиф этмоқда эди. Малик таклифга жон деб рози бўлди.

Уни Францияда қандай қабул қутаётганди, дейсиз! Парижда, Елисей саройида президент Вильпен билан кечки овқат, опера театрида махсус концерт...

Кейинги куни Малик шоҳона ташриф билан Лион яқинидаги “Витесс” заводига борди. Матар шаҳзодаси бу ерда икки кунни чексиз чегарасиз тантаналар, тушлик ва кечки овқатлар билан ўтказди. У Францияни тарк этаётганида ҳукумат аэробуси бортида “Витесса”нинг олти яп-янги автомобили ярқираб турарди. Малик ана шу тарзда катъиятли франкофилга айланди. Сирасини айтганда, бировни йўлдан урмоқчи бўлган французларга ким ҳам қарши тура оларди?

Шу кунларда амирликдаги асосий газета “Ал-Матар”да амирнинг

хотини Лайло Ер йўлдошига уланган янги “ТВ Матар” телевизион каналига бошлиқ этиб тайинлангани ҳақидаги хабар пайдо бўлди. Бу янгилик Парижда эътиборсиз қолмади.

Флоренс ўз жамоаси билан Амо-Амаснинг ғарбида — шаҳар чеккасидаги катта идора мажмуасига жойлашди. Кўрфаздаги биринчи уруш даврида бу ерда Америка махсус вазифалар бўлинмаси ўрнашганди. Флоренс ўз хонасида, деворга кимдир ёзиб кетган “Урушга имкон беринг!” деган шиорни ўқиди. Мажмуа хоналарини маҳаллий аҳоли орасидан ёллаб олинган ходимлар эгаллаганди. Тезкор марказ бинонинг узоқроқдаги қанотидан жой олди. Лайлога ҳурмат юзасидан бу ердан эмас, шаҳар марказидан фин меъмори По Скаалмо томонидан қурилган қора ойнали ҳашаматли осмонўпар бинодан идора ажратилди. “Бевафолар мамлакати”даги кўнгилочар иншоотларни ҳам ана шу меъмор қурган эди.

Идорада кеча-кундуз иш қайнарди. Ҳамма ўз хонасидаги ўриндиқларда ухлар, лекин ҳеч ким шикоят қилмасди. Ҳатто Бобби билан Жорж ҳам анча мулойимлашиб қолишганди. Штатлардан Сэм тоға учиб келиб, Флоренс бажарган ишлардан қониқиш ҳосил қилганини билдирди. У ҳатто катта миқдорда маблағ сарфлангани ҳақида Жорж тақдим этган ҳисоботга аҳамият бермади ҳам. Шундан кейин у зарур Ер йўлдошлари борасида келишилганини айтиб ўтди.

— Миллий хавфсизлик бўлимидаги болалар чегирма қилишди, — деб қўшиб қўйди у.

Унинг кўриниши “Дженерал моторс”нинг эллигинчи йиллардаги ходимларини эслатарди.

Яна бирор нарса керакми? Ҳамма нарса муҳайё қилинади... Унда қўшма Штатлар ҳукуматидаги ҳар қандай хонага кириш учун махфий рухсатнома борга ўхшарди. Флоренс энди ким учун ишлаётганини аниқлашга интилмади қўйди. У ишга кўмилиб кетганди. Ўзича Сэм тоға МРБдан бўлса керак деб тахмин қила бошлади. Ваҳоланки, Бобби эса уни ҳеч қачон у ерда кўрмаганман, деб ишонтиришга уринарди...

Эшиттириш тармоғини бошқарувчи Ренард қувончдан боши осмонда эди. Қайси ишбилармон мутахассис ўз телевизион канали бўлишини хоҳламайди? Бугун эрталаб Рик ҳар қачонгидан кўра ўта ҳаяжонда, чунки у Флоренс билан Лайлони ТВ Матар каналининг эрталабки асосий намоишида томошабинларга илк бора тақдим этиши керак эди.

— Бу сизларга ёқади, — деб кўяр эди у.

Улар кўрсатувлар кўздан кечириладиган хонага йиғилишди. Қора кўзойнак тақиб олган Лайло тинимсиз чекарди. Уни кўрган ҳар қандай одам ҳам телевизион канал етакчиси эканлигини билиб оларди.

— Бу — бизнинг байроқдоримиз. Камертонимиз. Лангаримиз десангиз ҳам бўлаверади.

— Сен, яхшиси, лангарингни тезроқ кўтар, — деди Флоренс. — Менинг ярим соатдан кейин парфюмерия бизнеси вакиллари билан учрашувим бор.

Кейинги пайтларда Флоренс асосий ишдан ташқари реклама бўйича директорга айланиб бормоқда эди. У кўп вақтини реклама берувчиларни излаш билан ўтказарди. Бунга, умуман, эҳтиёж йўқ эди-ю, аммо каналда қанча кўп реклама бўлса, кўрсатувлар нуфузи шунча ортади, деган қарорга келишганди. Бундан ташқари тушган пуллар амир Газзанинг сандиғига оқиб бормоқда эди. Бу борада Лайлога тенг келиб бўлмасди, у умумий ишга Матар дўконларида сотиладиган турлитуман моллар ишлаб чиқарувчиларини жалб эта олганди. Лайло жуда кам сўзлар, агар улар ўз молларини у бошқараётган телевиденияда реклама қилишмаса, Амо-Амасдаги халқаро аэропортда сотиш ҳуқуқидан

осонгина маҳрум бўлишлари мумкинлигига шама қиларди. Энг катта даромад ўша ердан тушиши ҳаммага маълум эди.

— Унинг ҳақиқий исми Фотима, — деди Рик телеэкранда тасвир кўрингандан кейин.

Дастурни олиб борувчи студияда тўпланганлар олдига чодрада чиқди. Йиғилганлар уни олқишлашди.

— Буларнинг ҳаммаси Фотима, — деди Лайло сигарет тутунини бурқситиб. — Қолганларининг исми Лайло.

Чодрали аёл бошловчилик ўрнига йўл олди. У кутилмаганда қаҳва столчасига қоқилиб, йиқилиб тушди ва чиройли пайпоқли ниҳоятда силлиқ оёқлари кўриниб кетди. Аёлларнинг қувноқ кулгиси янгради.

— Кулги овозини ташкил қилишга тўғри келди, — деди Рик. — Аслида улар бу ҳолга қандай муносабат билдиришни билмай, ҳайрон эдилар. Биз уларга нима гаплигини тушунтирганимиздан кейин... Худди минг йиллик зулматдан озодликка чиққандек бўлишди.

— Балки, шунчаки, томоша қилармиз, Рик?

Экранда кўрсатув номи пайдо бўлди: Шер Озода.

— Текшириб кўрдик, — деди яна Рик. — Уларнинг кўпчилиги бу французча “Азиз Озода” деган сўзни билдиришини дарҳол англашди. Пичингни сезяпсизми? Худди араб эртақларидаги қизчаларга, Шаҳризодага ўхшаб...

— Қизчалар?

— Нима аҳамияти бор?

Номнинг пастрогида араб ёзуви пайдо бўлди: минг бир тонг. Аудиторияда шов-шув кўтарилди. Ниҳоят. Озода ўрнидан туриб, амаллаб жойига бориб ўтирди.

— Ҳаммаси мана шу янги чодра туфайли, — деди у. — Ҳеч нарсани кўрмаяпман.

Аёллар кулиб юборишди.

— Люси ҳақидаги сериални яхши кўраман, — деди Рик. — Бу сериални “Люси Оловиддинни излайди” деб номлаган бўлардим.

— Фақат мени диния полициясига айтиб қўйманглр, — илтимос қилди бошловчи Озода. — Акс ҳолда ўттиз қамчи ейман. Бор-йўғи оёғимнинг жиндэк жойи кўрингани учун.

Аёллар яна кулиб юборишди.

— Ҳа, — деди Флоренс. — Улар буни кечиришмайди. Сиз нима дейсиз, Лайло?

— Юз фоиз қўшиламан.

Бироқ Рик эътироз билдирди:

— Нима дейиш керак? Қонун бўйича улар унга ҳеч нарса қила олишмайди. Жорж Ҳамуж ёзган китобдаги хато нуқталарни топди.

— Рик, амирнинг хотини ёнида тилингни тий.

— Флоренс, ҳаммаси жойида, — деди Лайло.

— Ҳамужнинг китоби диний тартиб-қоидалардан иборат, уларда аёллар нима қилишлари мумкин эмас — ёзиб қўйилган, — давом этди Рик. — Уларга ҳатто... Мукфеллинлар, яъни дин полицияси ҳар ерда ҳозир нозир. Кўлларида қамчи. Агар аёлларнинг танасида бир сантиметр очиқ жой кўриниб қолса ҳам қамчи билан савалашади. Яқинда улар бир неча қизни ёнаётган мактабга қайтиб, ҳайдаб киритдилар. Сабаби, уларнинг боши очиқ экан. Мана сенга мамлакат. Лекин бизнинг бошловчимизга ҳеч нарса қилмайди, чунки у тасодифан йиқилди. Жорж ўша китобдан худди шундай жойини топди. У ўн тўртинчи юз йилликда ёзилган.

— Уларнинг газабдан қай аҳволга тушишини тасаввур қиламан, — деди Лайло.

Рик жилмайди:

— Мақсадимиз ҳам шу эмасмиди?

Улар дастурнинг қолган қисмини кўриб чиқдилар. Лайло Флоренс-га ўгирилди.

— Чамаси, энди Матарнинг ўз атом бомбаси бор. Кўлим қичишиб, уни тезроқ ишга солгим келяпти.

— Бу материални аввал амирга кўрсатсакмикин? — сўради Флоренс.

— Уни безовта қилиш шарт эмас деб ўйлайман. Кейинги пайтларда у давлат ишлари билан ўта банд.

ЎНИНЧИ БОБ

ТВ Матар ўз кўрсатувларини баҳорнинг биринчи тонгида бошлади. Бунгача Васабиянинг кўплаб газета ва журналларида аёлларни ана шу кўрсатувларни томоша қилишга чақирувчи кўплаб реқламалар пайдо бўлди. Уларда: “Фақат сиз учун!”, “Таҳсинга лойиқ рещептлар!”, “Ҳозирги кунда болаларни қандай тарбиялаш ва сеvimли рафиқа бўлиш мумкинлиги ҳақидаги маслаҳатлар” каби аёлларни жалб этувчи жумлалар битилганди. Эълон ва реқламалар Васабия цензурасидан силлиққина ўтди. Улар аёлларни уй юмушлари, пишириқлар ва эрга хизмат қилиш борасида яна битта ТВ-шоу очилипти, деб ўйлашди. Лекин Азиз Озода Каффадан Оқбукиргача бўлган ҳар бир уйда пайдо бўлганда аёлларнинг қаҳ-қаҳаларини эшитган эркаклар ҳайратда қолишди.

— Менинг навбатдаги меҳмоним... Негадир, уни кўрмаяпман. Шу ердამисиз, Фара?

— Шу ердман, Озода.

— Худога шукур? Шундай қилиб, Фара, сиз машина хайдайсизми?

— Ҳа! “Мерседес” хайдайман.

— Ажойиб. Рулни бошқараётиб, нималарни ҳис қиласиз?

— Ҳаяжон... Тасвирлаб бера олмайман.

— Бирортасини уриб кетмаганмисиз?

— Йўқ. Фақат мени қувлаган бир нечта мукфеллинни. Мен ҳатто кейин қайтиб, яна бир марта устиларидан ўтганман.

— Нега бундай қиласиз? — таъна қилди Лайло. — Бунинг учун сизни яхшилаб калтаклашади. Кейин нима бўлди?

— Кейин мен чегарагача бордим. Ҳозир машинам кўчада турибди. Ҳатто моторини ўчирганим ҳам йўқ. Бироз ҳайдамоқчимисиз?

— Фақат биз ҳам диний полициясидан бирортасини уриб кетсаккина машина минамиз. Энди эса бизни ажойиб атирлар реқламаси кутмоқда. Агар ҳақиқатан автомобилнингиз бўлса ҳам биз билан бирга қолинг. Бироздан кейин дастуримизни давом эттираемиз. Бугунги дастуримизга эр ёки жазманингиз қутуриб кетганда ўзингизни ҳимоя қилиш бўйича маслаҳатлар берувчи йўриқчи меҳмон бўлиб келган.

Каффадаги диний ҳуқуқларни ҳимоя қилиш вазирлигининг телефонлари тинимсиз жиринглади. Бироқ мукфеллинлар бирор чора кўришдан ожиз эдилар. Улар учун ягона чора шаҳар айланиб, аҳолидан телевизорларини тортиб олиш ёки уни сиңдириш қолган эди. Улар махсус хизмат машиналарида айланиб, телевизор ишлаб турган қаҳвахона ёки барлар олдида тўхтаб, қутурганича, қўлларида қамчи билан у жойга отилиб кирардилар.

— Худога шукур, биз яна эфирдамиз. Ўз-ўзини ҳимоя қилиш бўйича йўриқчиларнинг маслаҳатлари ўта фойдали бўлганини билдингиз.

— Ҳа, албатта, — жавоб берди Озодага иккинчи бошловчи. — Ўта зарур маслаҳатлар экан.

— Марҳамат қилиб, навбатдаги меҳмонимизни кутиб олинг. У китоб муаллифи.

— Қандай ажойиб!

— Дарвоқе, сиз унинг китобларини дўконлардан топа олмайсиз. Ҳозир экранда пайдо бўладиган телефон рақамига кўнғироқ қилиб, китобга буюртма беришингиз мумкин. Уни сизга кўзга ташланмайдиган, махсус муқоваларда келтириб беришади.

— Озода, китоб қандай номланади?

— У “Етар! Сен мени ўлдирасан!” ёки “Араб жамиятида аёл кишини таҳқирлаш ва сиз ундан қандай қутулишингиз мумкин”.

— Унда нималар ёзилган?

Студияга йиғилган аёллар кулиб юборишди.

— Биласанми, китоб уй юмушлари ҳақида эмаслиги аниқ.

Васабия Ташқи ишлар вазири Каффадаги Матар элчисига кўнғироқ қилди. Гўшакдан асабига тегаётган теледастур овозини эшитиб, баттар кутурди.

— Бу — душманлик билан суғорилган ҳаракат! — бўқирди у.

— Жаноби олийлари, бу ҳақда амиримга маълум қиламан, — шошилиб жавоб берган элчи дарҳол гўшакни қўйиб, телевизор ёнига шошилди.

— Бу китобни ёзишга нима мажбур этди?

— Дарҳол жавоб бериш қийин, азизим Озода. Чамаси, менга қизларни ёнаётган олов ичига ҳайдаётган мукфеллинлар туртки берди. Ушанда бундай даҳшатлар ҳар куни юз берса, қанчалик жохил жамиятда яшайпмиз-а, деб ўйладим.

Студиядаги аёллар қарсак чалиб юборишди.

— Суҳбатингиз учун раҳмат. Демак, китоб “Етар! Сен мени ўлдирасан!” деб номланади. Муаллифи — Ясмин Ҳамза. Бизни кўриб турганларнинг ҳар бири икки донадан китоб сотиб олишини хоҳлар эдим. Қўшимча яна биттадан, кундошларингиз учун, Шундай қиламизки, уларнинг бошлари гаранг бўлиб қолади, сингилжонларим. Бугун эрталабдан ташриф буюрганингиздан миннатдорман, Ясмин. Ҳозир яна бироз реклама томоша қилинг. Сўнгра модалар намоиши бўлади. Бошимизга, бесўнақай датталарни осиб юришимиз гўзал бўлишни билмаймиз деган гап эмас.

Парижнинг қаеридадир телефон кўнғироғи жиринглади.

— Вақт этди, — деди гўшакдаги овоз. — Айни вақти келди.

— Фикрингизга тўлиқ қўшиламан.

Ум-безирда амир шойилар билан безатилган шийпончада уч аёл билан айш қилаётган бир пайтда унинг катта хизматкори Фетиш хўжайинини безовта қилишга юраги бетламай типирчилаб турарди. Роҳатижон гўзалларнинг иккитаси яқинда Киев ва Санкт-Петербургда келишганди. Учинчиси Париждан бўлиб, у ҳам наригилардан қолишмасди. Амирнинг ҳарамига у ниҳоятда туллак ва айёр Маликнинг тавсияси билан тушганди. У Аннабел исмли бу қизни Францияга пойга машиналари олиш учун яқинда қилган сафари чоғида учратганди. Амир укаси келтирган совғани муносиб баҳолади ҳамда севги ва пазандалик масаласида французларга ҳеч ким тенг келолмаслигини яна бир марта таъкидлашга тайёр бўлиб қолди.

Телевизион лойиҳалар Лайлони шунчалик ўзига жалб қилиб олдики, Газзи яна озод бўлиб, феруза ранг денгиз сувига кўмилиб, гўзаллар билан маишат қилиши учун яна қулай имкон топилди.

— Ҳукмдор, — журьатсизгина чақирди хизматкор.

— Топган вақтингни қара, Фетиш... Ҳозир вақтим йўқ.
 Фетиш телефон гўшагини қўли билан беркитиб, шивирлади:
 — Қирол Таллуланинг ўзи қўнғироқ қилипти.
 Васабия қироли амирга ҳар доим қўнғироқ қилавермасди.
 — Унга нима керак экан?
 — Ҳукмдор, у бунга менга айтгани йўқ. Лекин овозида норозилик бор, у ўта ғазабнок.

— Телефонни бу ёққа бер... Қани, азизларим, — у аёлларга мурожаат қилди. — Бориб, чўмилиб турунглари-чи... Алло?

Кайфи учган амир тумтароқ фикрларини йиғинга уринди.
 — Ҳазрати олийлари! — деди у гўшакка. — Қўнғироқ қилиб, мени бахтиёр этдингиз. Ҳамиша соғ бўлинг, ўзингиздан ёш ўнга йигитнинг кучи сизни асло тарк этмасин. Номозимни бузиб, телефон қилишингизга нима мажбур этди? Телевидение? Йўқ, йўқ, йўқ. Бу — Лайлонинг бизнеси. Яъни, шайх Лайлонинг. Аёлларга тегишли латта-путта рецептлар, бола тарбияси дегандек, А? Ҳа-а! О! Ҳм... Йўқ. Лекин бунга қандайдир изоҳ керак. Ўзим кўриб чиқаман. Ҳа, ҳа. Уҳ-хў... Шаҳзода, укангизнинг тан-жонлари соғми? Худога шукур. Қирқ минг меросхўр шаҳзодалар-чи? Оллоҳ саҳий ва меҳрибон. Тўппа-тўғри. Кун ботмасдан олдиноқ сиз билан боғланаман, ишонинг. Малика ва ўғил-чангизга саломимни етказинг.

У телефон тугмачасини босиб, қўл қовуштириб турган Фетишга улоқтирди.

— Ҳукмдор, қиролик учувчисига Амо-Амасга қайтишимизни айтиб қўйишим керак эмасми?

— Ҳозирча йўқ. Бу қария, Миср фоҳишасининг ўғли ҳали менинг қўл остимда, тепки еб юради! Матар — Васабияга қарам вилоят эмас. Харитага бир қараб олсин! Чамаси, бу телевизион лойиҳа унга ёқмабди, шекилли, — ўйчан гапирди Газзи. Унинг юзида қаноат ҳосил қилганидан жилмайиш зоҳир бўлди. — Ҳа! Яхши. Аззимга айт, бунга кўриб чиқиб, маъруза тайёрласин. Лекин... биласанми, нима?

— Нима, ҳукмдорим?

— Аззимга айт, унчалик шошилмасин.

Амир ҳиринглади, кейин шийпончадан мўралади. Хурмо дарахтлари билан ўралган саёз қўлда учта ярим яланғоч аёл вақтихушлик қилмоқда эди. Улар бир-бирларига сув сепишиб қулишар, бир-бирларининг сочларини тарашарди.

— Ҳукмдорим тушликкача қўлда ювиниб олармиканлар?

— Яна орқамдан телефон қўтариб, югуриб юрсанг, ҳар қандай хоҳиш-истак йўқ бўлади. Тушундингми?

Фетиш табассум билан таъзим қилди:

— Ишонтириб айтаманки, ҳукмдоримни бошқа ҳеч нарса безовта қилмайди.

— Ундай бўлса, қўлга бориб, бироз тиниқлашиб келай. Кейин тушлик қиламан. Рус меҳмонларимиз ўзларини уйларидагидек ҳис қилишлари учун қора икрани таом еймиз. Кейин мирта шарбати билан мевасидан тортасан.

— Бош устига, ҳукмдорим.

Гоген тасвирлаган аёлларга ўхшаган ярим яланғоч қизлар ҳамон қўлда шўхлик қилишар, уларнинг мой сурилган терилари хурмолар орасидан тушаётган қуёш нурида ялтирарди.

— Фетиш, шарбат тортаётган пайтингда ҳар бир идиш ичига биттадан йирик марварид солиб қўй.

— Плантацияда етиштирилган марваридданми ё кўрфаз тубидан олиб чиқилганиданми?

Амир бир соғия ўйланиб қолди.

— Кўрфаз тубидан олиб чиқилганидан. Бугун алоҳида кун, Фетиш... Баъзида сен жуда қурумсоқ бўлиб қоласан-да...

— Амрингиз бош устига, ҳукмдор.

Сэм тоға Флоренсга кўнғироқ қилди. У жуда мамнун эди.

— Қойил, қойил! Уларга чинакам саҳродаги бўронни кўрсатиб қўйдингиз. БМТда шунга доир йиғилиш бошланди. Васабия вакиллари матарлик вакиллардан кечирим сўрашларини талаб қилишди.

— Келаси ҳафта янги дастур намойиш этила бошланганда ҳам шундай бўлармикин?

— Албатта, телевизорда кўриб тураман. Сиз эса, ёш хоним, у ёқда эҳтиёткорроқ бўлинг. Саҳрода илонлар кўп, ҳадеб кўзга ташланмасликка ҳаракат қилинг. Марҳамат қилиб, Тибадонгизга ҳам қараб юринг.

Васабияга ўхшаш мамлакатда рейтинг сўровномасини ўтказиш ўта эҳтиёткорликни талаб қилади. Бу иш билан Жорж шуғулланадиган бўлди. У Гаагадаги Голландиянинг бир фирмасини Васабия аҳолиси билан телефон орқали сўровнома ўтказиш учун ёллади. Кўпчилик саволлар импорт сабзавотларнинг сифати ҳақида эди.

Жорж ўтказилган тадқиқотлар натижаларини Рик, Флоренс ва Лайлога тақдим этди. Бобби хавфсизлик муаммолари билан шуғулланмоқда эди.

— Чамаси, улар хўракни ютишди, — деди Жорж. — Умуман олганда, ҳозир Васабияда машҳурликда бизга тенг келадигани йўқ.

— Ишимиз яхши, Ренард, — деди Флоренс. — Тадбиркор дастур ўзини оқламоқда.

Рик бош ирғади.

— Эркақлар бизга нисбатан қандай муносабатда? — сўради Флоренс.

— Мутаассибона кайфиятда — унчалик яхши эмас. Улар ё телевизорларини ўчириб қўйишган ёки деразадан улоқтириб юборишган. Бу, дарвоқе, “Сони” учун ажойиб янгилик. Ёшларга эса жуда ёққан, — Жорж қоғозларидан нигоҳини олиб, хўрсинди. — Бу, албатта, илмий ёндошувдан узок. Мен янада аниқроқ тадқиқотлар тарафдориман...

— Вақтимиз кам. Яна нима?

— Саксон фоиз аёллар яна чодрани қандай ечишни тўғридан-тўғри экранда кўришга хоҳиш билдиришяпти.

— Бунга ҳали тайёр эмасмиз деб ўйлайман, — деди Лайло. — Озода аста-секин очилиши керак бўлган гул.

— Учдан бир қисми рецептлар камроқ бўлишини хоҳлаяпти, — давом этди Жорж. — Кўпроқ шахвоний нарсалар бўлсин, дейишмоқда. Шунингдек, Брични Сприс ҳам... киндигини қандай тешганини айтиб беришини сўрашяпти... Бу масала рўйхатга қандай кириб қолганига ақлим бовар қилмайди. Мен уни кўпмадим. Мен Брични Сприсни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Ясминнинг китобига муносабат қандай?

— Аёло даражада сотиляпти! Кўпчилик аёлларда кредит карточкаси бўлмагани учун кўпроқ бепул тарқатишимизга тўғри келяпти. Голландия ва Франциядан жўнатаямиз. Лекин ярмини Васабия божхонаси мусодара қилиб қолаяпти. Боғламларга ижодий ёндошишга мажбурмиз. Ҳозир қутиларга “Лолалар” ёки “Шоколад” деган қоғозларни ёпиштириб, “Тез бузиладиган маҳсулот” деб ёзиб қўяёلمиз. Бироқ тез кунда бу усулни ҳам ўзгартиришга тўғри келади, шекилли. “Фед Экс” почта хизмати норози. Қутилар жуда оғир.

— Раҳмат, Жорж. Аёло даражада ишлабсан.

— Келгуси ҳафта янги сўровнома ўтказамиз. Иккинчи томошадан кейин.

Иккинчи томоша “Секир-Бош майдони” деб номланган енгилелпи опера бўлиб, янгиликлардан кейин намойиш қилинарди. Унинг сюжети Васабияга очиқчасига ўхшайдиган, лекин номи айтилмайдиган мамлакатда яшовчи қирол оиласи ҳақида эди. Соат кечки саккизда бошланган сериал эртаси кунни эрталаб беш юзта мачитда муҳокама қилинди. Васабиянинг ахборот вазирлиги уни “Яратганга қарши исён” деб атади.

Уйқусизликдан ранг-рўйи бир аҳволда бўлиб қолган Бобби Васабиянинг бош муфтиси оғир фатво беришга тайёргарлик кўраётганини маълум қилди.

— Нима бўпти, — жавоб берди Лайло навбатдаги сигаретни олар экан. — Уйлайманки, бу Газзанинг қулоғидаги мумни эритиб юборади.

Флоренс юз бераётган воқеалардан Лайло роҳатланаётганини билиб турарди. Бунинг сабаби ТВ Матар васабийликлар орасида юзага келтирган газаб эмас, Лайло эрини рўбарў қилган фавқуллодда вазият билан боғлиқ эди. Бундан бир кун аввал, Лайлонинг Флоренсга айтишича, амир саройида катта оилавий мажоро юз берганди.

Амир унга:

— У ерда анави америкаликлар билан нима ишлар қиляпсизлар? Таллула менга уч марта кўнғироқ қилди, — деди.

— Аввал у бу ёққа кўнғироқ қилди, азизим. Мен Ум-безирда эканлигингни, у ерда оғир мажбуриятларингдан фориг бўлиб, дам олаётганингни айтдим.

— Ана шу гапни айтмаслик керак эди, хоним. Менга ўша... ўша телевизион бош оғригинг мазмунини маълум қилсанг бўларди-ку? Нима билан шуғулланаяпсизлар? Менга бу ҳақда қандай таъналар қилишаётганини биласанми?

— У ҳақиқий бизнес-леди. Хоҳласанг, ўтган ҳафта қанча маблағ ишлаганингни кўрсатаман? Мана, ҳисоботлар. Ўзинг кўр.

— Э-э! Қара-я... Бу ерда... ҳаммаси аниқми?

— Бу, азизим, фақат бошланиши. Ахир менинг ҳукмдорим сезмадимики...

— Ундай деб атама мени! Бу нимаси?

— Ўзинг-чи?

— Янги хотин олибманми? Йўқ.

— Демак, эр-хотин садоқатини сен шундай белгилайсанми?

— Лайло, сен туфайли юрагим безовта бўла бошлади. Бас қил. Ё Ҳамдул отасиз қолишни хоҳлайсанми?

Амирнинг нозик жойига салгина тегилса, у дарҳол ўзини касалликка соларди.

— Қироллик кардиологини чақирайми? — сўради Лайло.

— Йўқ, ўтиб кетди. Мабодо касал бўлсам, сен хавотирга тушмайсанку-я. — У яна рақамлар ёзилган қоғозга қаради. — Ҳа, суммалар яхши таассурот қолдиради.

— Манавинга ўхшаб, — Лайло унга умумараб газетаси “Ал-Аҳром”-дан қирқиб олинган парчани узатди.

Мақола “Наҳот Матар пудинги янги Салоҳиддин¹ бўлса?” дея сарлавҳа қўйилганди.

¹ Салоҳиддин (1138-1198) Миср султони, муслмонларнинг солибчиларга қарши курашига бошчилик қилган.

Матнни Жорж ёзган, Ренард газетага юборган, ҳақини эса Бобби тўлаганди.

“Амо-Амасдаги янги телевизион канал бўлган ТВМатар ўз дастурлари орқали шу пайтгача умум фикрига кўра, фақат маишатда яшаб, ўз “қишки саройи”да ишратбозликдан боши чиқмаган амир бен Хазнинг жасорати ва илғор қарашлари барча аҳолини ўйлашга мажбур қилмоқда”.

— Азизим, улар сени янги Салоҳиддин деб аташмоқда, худо-йим-ей. Сен буни мақтов деб ҳисобламайсанми?

— Билмадим, билмадим, — деди Газзи газета парчасини ерга ташлаб. — Бу — сенинг ишинг, меники эмас.

— Менга қара, кел, бу ишни бирга, бир жамоа бўлиб олиб борайлик, — у амирнинг ёноғини енгилгина сийпади. — Биз сен билан анчадан бўён...

— Сен кейинги пайтларда ўта банд бўлдинг... ва сендан бирор нарса илаштириб олишни хоҳламасдим.

— Лайло! Ҳаддингдан ошяпсан?

— Мендан хафа бўлишинг ўринсиз, Газзир. Жаҳлинг ҳам чиқмасин. Мени оддийгина гигиена қоидалари ташвишлантиради.

— Кайфиятни бузишни яхши биласан.

— Кўйсанг-чи, худо ҳаққи, сенга ялинаман. Ҳатто Ҳамдул масъулиятни сендан кўра яхшироқ ҳис қилади. У эса энди ўн ёшга кирди. Мен сендан фақат қонингни текширтиришингни сўрайман. Менда бунга сабаб йўқ деб ўйлайсанми? Сени шундоқ ҳам ҳар ой қонингни алмаштиришади. Қийинми?

— Бўпти, бас қил. Телевидение Таллулани ниҳоятда ғазбини кўзгатган.

— Азизим, ўша Таллулани, унга қўшиб барча васабийликларни ҳам кўргани кўзинг йўқ-ку? Телевидение эса сени кўрфаздаги энг бой эркаклардан бирига айлантиради. Янги “Салоҳиддин” ҳақида гапирмаёқ кўя қолай. Агар бирор нарса безовта қилаётган бўлса, бунга арзийдиган сабаб кўрмайпман.

— Буни вазирларим билан муҳокама қилишим лозим бўлади.

— Уларнинг донишмандлигига ва сен тўғри қарор чиқаришингга ишонаман.

— Худога шукур! — деди амир, — лекин биласанми, баъзида мен иблиснинг ургочисига уйланганга ўхшайман!

— Илгари бу гапни менга ўринда ётганимизда айтардинг. Лондонда “Коннот” меҳмонхонасидаги биринчи тунимиз ёдингдами? О, у пайтлар ҳақиқий шер эдинг, ҳукмдорим! — у амирнинг гагини келтириб, сийпалашда давом этди.

Амир у билан бўлишни жуда хоҳласа-да, қонини текширтиришни ўзига нисбатан ҳақорат ҳисобларди. Жаҳл билан қадам ташлаб, танҳо юриб ўзини қўлга олиш учун хонадан чиқди. Айни пайтда, телевизион рекламадан келган катта миқдордаги даромаддан хурсанд бўлганлигини ҳам билдиргиси келмасди. Мамнунлигини билдирмаслик учун табассумини яширишга уринди. Ўзини янги Салоҳиддин деб ҳисоблаш унга ҳам хушёқар эди...

Давоми бор

ШАҲЗОДА ХУДОЙБЕРДИЕВА,
ЖАҲОНГИР АБДУЛЛАЕВЛАР
ТАРЖИМАСИ

Виктор СОСНОРА

Шуълалардан қамашсин кўзлар

ТУНГИ НИЛУФАРЛАР

Кийин
нилуфарларга,
совқотмасалар-да, гарчи,
сувда
юришарлар —
томоқлари қадар — ботиб.
Оққушлари билан
гунг, теран кўлнинг
ўзларича
сухбат қуришарлар.

Ёки улар,
нилуфарлар,
юпанарлар
фақат
жилва қилганида юлдузлар ниҳон.
Ёки шаррос
ёмғир остида
беркиниб оларлар
барглари ичра —
музликлардаги оқ сичқонларсимон.

Қийин
нилуфарларга,
гарчи улар
малаклар маъсум,

Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
ТАРЖИМАЛАРИ

Виктор СОСНОРА XX аср рус шеъриятида ўз овозига эга бўлган шоирлардан саналади.

У 1936 йили Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург)да туғилди. 6 ёшида қамални бошидан кечирди.

Халоскор армия томонидан қутқариб олинган гўдак кейин бобоси сардорлик қилаётган партизан отрядида бўлди.

Уруш унда ҳам оғир асорат қолдирди, у бошидан қаттиқ жароҳатланди.

В. Соснора ижодининг муҳим қирраси унинг дунёга ҳамиша навқирон ва ҳайратли назар билан қарай олишида кўзга ташланади. Шоир шеърияти ўзига хос лисони ҳамда тарихга доир мавзуси билан алоҳида ажралиб туради.

В. Сосноранинг кўплаб шеърий тўпламлари нашр этилган ва бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган.

Шоир насрда ҳам қалам тебратди, зеро у бадий жиҳатдан етук қисса ва ҳикоялар муаллифи саналади.

рақсга тушолмасдан турарлар мулзам.
Юҳо балиқларнинг
Оч тўдалари
тишларин ботирар
бўйинларига,
раҳм қилмас хира ўргимчаклар ҳам.

Хуррам эпкин эсди, —
йироқлар чорлар!
Бироқ кемалари
кўтармас лангар.
Тутқин, занжирбанд!
Офтобдан
ёғувчи
шарора селдан
олиб қочолмайди
ўзларин улар —
биллур тўлқинлардан чийралган каманд.

Армондир саёҳат,
армон —
ҳатто сайр,
армондир музликлар тўш қўйган осмон,
Биргина
таскин шу:
тўнғич
Нилуфар
Самода ва мавжлар қўйнида шоён
учар!
ТўЛИН ОЙ!

ЧИГИРТКА

Тун тўшалар ойна кўрфазга,
тун қучади ясси денгизни...
Мачталарнинг тепасига тун
тиклар нурли само гумбазин.

Нечун ухламайсан, чигиртка?
Жажжи темир кафтларинг билан
жомдек чала бошлайсан бунча
лангарларни, гулни, гиёҳни?

Ухлар бу пайт пашша, ниначи,
сеҳргарлар, оркестрлар ҳам,
жаллодлар ҳам, Чипполино ҳам,
Шифокору қурт ва кумурсқа.

Ёлғиз сен уйғоқсан, чигиртка,
жажжи темир кафтларинг билан
ғунчаларни, бошоқларни ва
лангарларни жомдек чаласан.

Ё ҳавони тебратасанми?
 Маёқларга масъулмисан ё?
 Соқчимисан ширин тушларга?
 Созлайсанми ёки денгизни?

Уйку билма, билма, чигиртка!
 Жажжи темир кафтларинг билан
 гулкосалар, дону дунларни,
 лангарларни жомдек чалавер!

Янгат созинг, янгат, чигиртка!
 Зарурдир бу, ахир, жуда ҳам —
 Тун ичида лоқал ёлғиз
 сенинг созинг
 янграб турмоғи!

* * *

Чироқлар тўкилади.
 Тўкилади менинг чироқларим.
 Электр барглари — шигил ва ғужгон
 музламоқда яшиллиги ўчган ер узра.

Бу барглари
 ушласанг — ушлаб бўлмас
 (улар менинг чироқларим барглари!),
 шакл-шамойили — ўзгача,
 ранги — рангсиз.
 Бирон сас чиқармай
 менинг чироқларим барглари.
 тўкилади яшиллиги ўчган ер узра.

Хусусан, дарахтлар бунақа тўкилмайди.

Улар бир тўкилса — тўкилар дув-дув!
 Улар бу борада устаси фаранг!
 Эшитишдими куз номини, бас,
 тинмай тўкиларлар —
 бир барг ҳам қолмас!

Йўловчи, дарахтларга
 юрагингни ошкор эт бу дамлар!

Ҳеч ким сезмас — тўкилар менинг чироқларим.
 Тўкиларлар улар —
 битта мен биладан,
 ёлғиз мен сезяпман.

БУГУН

Қандай из қолдиради қора йўлда
ёғиб ўтган эски ёмғирлар?
Ғалати момақалдиروقлар бўлди,
айтинг, унда қандайин сирлар?

Ўчган бу кун уфқнинг қони,
мавж югурмас ҳовуз сатҳидан.
Ким туяди ажиб маънони
жонворлару қушлар баҳсидан?

Ҳар юлдузу сайёра узра
шуълалардан қамашсин кўзлар;
ҳар юлдузу сайёра узра
ажиб нурын сочсин юлдузлар!

Ҳар янги давр янги куни
собиқ шоирларни тахтидан сурсин.
Ва янги шоирлар тўлқини
Этна вулқонидай жўш урсин!

Шу кўҳна хилқатнинг ичу таши
Бугун касб этади теран мазмун:
Кўёш айна шу кун сайрар тошиб,
қушлар кумушланар айна шу кун!

Баҳор рухсорида шуъладан парда,
бугун қанотланар туйғу дунёси!
Кўёшга чўмилган ғужғон баргларда
яшил чақмоқларнинг жилоси!

ПУШКИН МИХАЙЛОВСКОЕДА

Учиб кетди қушлар, хазонлар.
Осмонлар — сувқоғоз белгилари.
Ойнаванд иссиқхонада юрар
қарқара, оқ либосли қиздек.

Эринмайди олов.
Кўз қисар
чилкўз шамдонлар.
Ёлғизсан. Оғочли уйда
теран сукунат.

Учиб кетди асалари, ўрдаклар.
Осмонларда — жинлар кўринмас.
Шиллиққуртлар кечагина
ернинг қаърига кириб кетдилар.

Оғочли дунёда сен ёлғиз ўзинг.
Қоғоз узра қора чақиндек

қарға, паги югурар —
қораланар қораламалар.

Арилар — уйида, шилликқуртлар йўқ.
Кушларнинг-да тўкилган қанотлари.
Учиб келар кушлар, қайдасиз?
Бўм-бўш қолди осмон кўчалари.

Ойнаванд панжара ортида юрар
қарқара — байрам либосида
ва чизар қорамтир ойнага
тумшуғи-ла сувқоғоз белгиларин.

ҚИШ ЙЎЛИ

Товланади сумалаклар —
о, қиш эртаги! —
бамисоли балиқчалар сут идишдаги.

Кўринади дов-дарахтлар
мунгайиб бу дам.
қорлар узра эшкак, эшар бутазор пурғам.

Йўл устида — уфқ сари симдек тортилган —
жаранглайди қуёш
худди пўлатдайин шан.

Гўзалликка лол термилиб,
беланиб қорга
зоҳид-қушча
ва аёздан совқотган қарға
уясига тортмоқ бўлар қор нуқраларин —
йўл четида маржондайин товланган заррин.

* * *

Алвон ранг қор, алвон ранг қор,
алвон ранг!
Бораман — кечиб мен ях комни.
Заррин қор пойимда таратар жаранг,
бораман,
қаршилаб музли айёмни!

Бироқ Кутб қайда,
Кутб қайда,
қайда Кутб?
Теварагим нақ муз,
қишдан борлиқ тўла зорларга.
Мен кийимим-ла,
кўзларим юмиб,
кўмилгим келади қалин қорларга.

Темир бўлгин, темир бўлгин,

темир бўл!
 Кўзларингни яшнатмасин,
 майли, йўл.
 Ҳар қандай дам
 сен ўз Кутбинг излагин,
 юрагингдан қувгин
 қўрқув ҳисларин!

Темир бўлгин!
 Агарки сен жасурсан,
 ишон қаттиқ —
 ўз Кутбингни
 топурсан!

* * *

О, илҳом! —
 Бошланаркан ҳароратбахш кун,
 симирганча зангор осмонни,
 қоғоз узра қотасан бир зум
 чамалаб

нақ юзта дostonни.

Сўнг
 галати гурудан тошиб,
 шеърларингнинг нақшини ўйлаб,
 кенг дунёга қалбингни очиб,
 одимлайсан жим
 йўлак бўйлаб.

Алқайдирсан гулларнинг барин,
 роз айтасан ҳар битта тошга
 ва ярқироқ қофияларинг
 кўз-кўз қилгунг —
 тутиб Қуёшга!

ОЙСИЗ ТУНДА

Кийдилар қоқигуллар
 оқ скафандрларин,
 чалдилар қоқигуллар
 карнайларини заррин!

Бамисоли жангчилар
 қумурсқа чиқди бу кез,
 қоқигуллар санчдилар
 уларга шамширин тез!

Пишиқ ўргимчак ини
 пашшани секин қоқлар;
 ёв ортидан муштини
 дўлайтар қизғалдоқлар.

Тикланар баррикада,
 олмалар
 жанг учун шай!

Ўқлар янглиғ панада —
бодринг, ловия, қулупнай!

Дала йўлсиз, сўқмоқсиз
(шудгор ер турар қия),
осмон гўё чўккан тиз,
йўқ ойдан зарра зиё.

Ким ойни
банди қилган?
Зулматли тун турар жим.
Борлиқни — идрок билан
Яраштирар энди ким?

* * *

Денгиз галаёнга кириб ногаҳон
оқариб кетганда қўлларинг, юзинг,
чақмоқлар бағрида ёлғиз қолган он
дўстим, эшкагингни ташлама бир зум!

Тўлқинлар шопирган кўпиклар аро
кўринмайди зинҳор ёришиб қирғоқ.
Билгин: тубсиз гирдоб устида асло
умид йўқ — беҳуда илтижо қилмоқ.

Денгиз тинчланмайди оҳ-ноланг билан,
қийин чиқмоқ ундан безаха, омон.
Чақмоқлар бағрида
ёлғиз қолган он
дўстим, бардошингдир биргина имкон!

* * *

Бари бир — эрмақдан, ҳасратдан бўлсин;
Бари бир — читтакми, ҳумо қушими...
Уйғонмаслик — эрта, уйғонмаслик — индин
Безовта қилмайди ҳеч ким тушини.



Юсуф ас-СИБОИЙ

МУНОФИҚЛАР ЮРТИ

Роман

МУАЛЛИФДАН

Асарда 1952 йил 23 июл инқилобидан олдинги Миср ҳаёти тасвирланган.

Яқинда ҳузуримга бир покстонлик киши келиб, ушбу китобимни урду тилига ўгириб, нашр эттиргани ҳақида гапирди. Унинг фикрича, романда акс этирилган воқеалар биргина халқнинг ҳаётига дахлдор бўлиб қолмайди. Роман ўз моҳияти билан истибоддан эндигина халос бўлган ҳар бир халқ яшаш тарзини ўзида намоён этишга қодир.

Китоб бўсилиб чиққач, покстонлик ҳукмфармолар уни ўз юртлари ҳақида ёзилган гумон қилишиб, таржимонни сиқувга олишибди. Хайриятки, арабча асл нусха сақланиб қолган экан, шу унинг жонига ора кирибди.

Узоқ давом этган мустамлакачилик тузуми ўзидан кейин қолақлик ва ночорлик билан бирга, ўта кетган маънавий қашшоқлик, жаҳолатни ҳам мерос қолдирди. Мустақил халқимизга ўз иқтисодини ривожлантириш билан бир қаторда, ижтимоий адолатни барқарор этиш учун ҳам узоқ вақт қийин кураш олиб боришга тўғри келди.

“Мунофиқлар юрти” романимни ёзган пайтимда Миср халқи босқинчилар товони остида инграб ётар, ижтимоий ва миллий зулмининг жуда устакорлик билан ниқобланган даҳшатли зулмидан мислсиз азоб чекмоқда эди. У пайтларда ҳали мисрликлар ўз миллий-озодлик курашларининг ғалабаси, тенглик ғояларининг амалга ошиши, миллат равнақи йўлида қизғин кураш билан банд эдилар.

*Биринчи боб***РУҲИЙ СИФАТЛАР САВДОСИ**

Айни туш пайти... Яқингинада тамадди қилиб олганман. Қовурилган қуён гўштини қайласи билан паққос туширдим, ортидан кўкат шўрва ичдим. Унинг устидан зирворда кўпчитилган бодринг ва озрок муздек тарвуз ҳам едим.

*Арабчадан
Эминжон ТАЛАБОВ
таржимаси*

Халқаро Нилуфар мукофоти совриндори Юсуф ас-Сибоий (1917 - 1988) Мисрнинг етакчи ёзувчиси, жамоат ва давлат арбоби, Осиё ва Африка Бирдамлиги ташкилоти ҳайъатининг раиси эди. Ёзувчининг биринчи китоби “Шарпалар” 1947 йилда нашр этилган. У йигирмадан ортиқ китоб муаллифи. Кўплаб роман, ҳикоя ва эсселари дунёнинг турли халқлари тилларига таржима қилинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

60

Қадамларим оғир силжийди, фикрларим аллақандай туманлик ортига яширингандек мубҳам... Пинакка тортади, бироқ қанчалик мушкул бўлмасин, таслим бўлмасликка ҳаракат қилаяпман.

Болохонага чиқдим. Юмшққина диванга чўкиб, қўлимга газета олдим. Бефойда... Дикқатимни тўплашга қанчалик интирмай, қовоқларим кўрғошиндай оғирлашиб кетаверади, кетаверади, бошим секин-секин пастга осилиб тушаверади, тушаверади. Унинг ортидан қалбни жуда тез забт этадиган макрли муҳаббатдек, мудроқ ўз хукмини ўтказабослайди. Хатлар жимирлашиб кўзим ўнгида эрийди, сўзлар ўз мазмунлари билан рақсага тушади. Уларни равон илғай олмаيمان, аллақандай хузурбахш баҳри муҳитга гарқ бўла бошлайман ва аста пинакка кетаман.

Қанча вақт кўзим уйқуга кетибди, билмадим. Сайрга чиққанимда шу дардисар уйқу балосидан қутулган бўлармидим. Бундай завқли об-ҳавони мудроқда ўтказиш хайф-да!

Кўзимни ҳўл сочиққа арта-арта ўрнимдан кўзгалдим. Бориб, жиққа нам кўйлагимни алмаштирдим, бошмоғимни оёғимга илдим. Тарбуш¹ни кўлимга олиб, қора кўзойнак такдим-да, кўчага чиқдим.

Кўчамиз торгина бўлиб, маҳалламизда кўпроқ бечораҳоллар истиқомат қилади. Уйлари ҳам шунга яраша пастқам-пастқам, бироқ йўлак четида турнақатор баландбўйли арғувонлар қад ростлаган. Ёзнинг мана бу диққинафаслигида уларнинг соялари хузурбахш.

Кўчага чиқдим-у, бирданига ўзга бир оламга тушиб қолгандай бўлдим, руҳим тетикланди. Эсиб турган энгил шабадада арғувонларнинг барглари шитирлайди, ифорларидан ҳаловат ваъда этувчи ис таралиб турибди. Тушдан кейинги бўштоблигим тезда йўқолди, ид-роким ойдинлашди, вужудимга яна куч қайтди. ғайратим яна ортиб, қадамларим тезлашди. Бироқ... Кўчанинг энг охирига борганимда, аланглаб, ҳайратдан тўхтаб қолдим.

Ана холос! Анови тўрда бир дўкон турибдими? Бу қанақа янгилик бўлди? Бурунлари бу жойда дўкон йўқ эди, шекилли?!

Аслида бу томонлар тор кўча, хилват жой. Бегоналар бу томонларга қадам ранжида қилишмайди. Бунақа пастқам жойда фақат калтафаҳм тadbиркорларгина савдо очиши мумкин. Савдога кўйилган мол қанчали аъло навли бўлмасин, бу томонларда унга жиддий харидор топиш амри маҳол. Харидор бўлмаса, дўкончи ўзи билан ўзи савдо қилармиди!? Ёки ажиналар биланми?

Дўконмас, қаҳвахона бўлса-чи? Яқинроқ бориб алангладим.

Йўқ, шаҳар четидаги тасодифан очиладиган қаҳвахоналарга ўхшамасди. Баъзи одамлар, одатда, шаҳар ғала-ғовурида лоҳасланиб, соф ҳаво симириб келиш учун четроқдаги айни шунақа жойларга ташриф буюришади...

Э хайрият! Эшик тепасида ёзув бор экан:

“Бу жойда руҳий сифатлар билан улгуржи ва чакана савдо қилинади”.

Вой устаси фаранг савдогар-эй! Анқовларни мўлжаллаб хўрак ташлабди-да-а!? Чаккмас! Наҳотки, ҳозирги замонда ҳам шунақа беўхшов жимжимадор сўзлар билан ўткинчилар диққатини дўконга тортмоқчи? Шу замонда-я! Вой товбангдан кетай!

Ҳозир гўл харидорни топиш кошки осон иш бўлса.

Афтидан, савдо қилаётган одам калтафаҳм бўлса керак. Бунақа хилват жойда дўкон очиб, битта-яримта харидор йўлига кўз тикиб турган сотувчини ким ҳам донога йўярди! Ноёб онгсизлик! Бемаънилик!

¹ Т а р б у ш — бош кийими

Бунақа мол билан савдони шаҳарнинг энг гавжум жойида қилиш керак. Йўқса, чув тушиш ҳеч гапмас.

Қизиқишим ошгандан ошди ва аста ичкарига кириб бордим., Кирмай бўлармиди? Баъзан жуда чекка жойларда ҳам шунақа қизиқарли матоҳлар учраб қоладики...

Бироқ барибир бу дўконнинг эгаси йўқ деганда ақлдан озган бўлиши керак.. Йўқса... Бунақалар ҳозир камми?

Кўзим билан сотувчини қидираман. У чеккароқда, тўшаб кўйилган қоплар устига чўккалаб олибди. Боши буюқ бир ғамдан эгик, огир сукутга чўмган. Узи ҳам нимжонгина экан. Урта ёшларда бўлсада, сочлари оппоқ.. Анчадан бери устара тегмаган соқоллари кўкрагида тарвақайлаб ётибди.

Зимдан разм солиб қарадим. Эгнида узун або¹, оёғида арзон пуштиранг туфли. Ичкарига кирганимдан огоҳлигини билдирмоқчидек, ўрнида қамирлаб кўйди. Нима бўлганда ҳам, дўконига одам жуда кам киришига кўникиб кетган кўринади. Яна ким билади, дейсиз, эҳтимол, ғамгинлигининг асл сабаби ҳам шудир.

Эҳтиром билан бош ирғаб салом берган бўлдим, босиқлик билан алиқ олди. Мен ўйлаганимча, тентакка ҳам, овсарга ҳам ўхшамайди. Эшик тепасидаги ёзувни нотўғри ўқимадимми, ишқилиб? Кўзимнинг нури кетиб, кўриш қобилиятим сусайиб қолган бўлса-чи? Сотувчининг ўзи кўзбойлоқчи сеҳргар эмасмикан?

Нима қилишимни билмасдан тараддулланардим: У ҳам менинг тўғримда шундай ўйлаётган бўлса-чи? Қизиқ, менинг тўғримда нималарни ўйлаяпти экан? Сиртдан қараганда, одатдаги баққоллик моллари, дон-дунлар билан савдо қилувчи дўкондайин бир дўкон.. Бироқ сотадиган моли — «руҳий сифатлар» нима экан? Улар билан қандай савдо қилиш мумкин? Айтайлик, бирор дўконга кириб, юз грамм руҳий сифат сўрасангиз, атрофдагилар сизни ақлдан озганга йўймайдими?

Бундай ўйлар мени эҳтиёт бўлишга ундади. Бу дўконда нималар сотилишини яна бир бор аниқлаб олмоқчи бўлдим.

— Саломатлик тилайман, ҳожи, ишларингиз дурустми?

— Ёмон десам, ягона Оллоҳимнинг қаҳрига учрашдан кўрқаман.

— Савдо қалай?

— Ҳеч ким менинг молимни сотиб олишни истамаяпти. Бироқ сезиб турган бўлсанг керакки, бундай товарлар билан савдо қилиш олийжаноб иш!

— Нега сотиб олишмаяпти?

— Ким билади, дейсан?

— Бир овоза қилиб кўрмадингизми? Чунки реклама — айни яхши савдонинг кафолати! Ҳозир ҳамма нарса: товар, иш ва ҳатто ишчи кучи ҳам овоза қилинади.

— Менинг молларимни реклама қилишнинг зарурати бормикан? — истехзоли кулди сотувчи. — Ахир уларсиз худонинг бирор бандаси яшай олмайди. Уларсиз яшаш, кечириб қўясан, эси пастлик бўлур эди.

Сотувчи узоқ сўзлади. Тез ва бидирлаб айтилган сўзларидан барибир унинг нима билан савдо қилишини англаб бўлмади. Ҳар қандай устакор сотувчига хос усуллар билан у очигини айтишдан ўзини олиб қочаётганди. Мен эса гапнинг нимадалигини очиқ билишни хоҳлардим.

— Сизда ановиндан борми? — дедим мен шу атрофдаги қоплардан бирига ишора қилиб. Узи айта қолсин қопида нима борлигини.

Бироқ сотувчи ўша нарсадан борлигига ишора қилиб, бош силкиб қўяқолди. Мен яна сўз қотдим:

¹ А б о — енгил устки кийим.

- Сизда нималар бор ўзи?
- Ҳаммасидан оз-оздан.
- Кўрсам бўладими?
- Ана ҳаммаси олдингда турибди-ку!

Қандай соз! Мен энди кўлимни қопларга шундоқ тиксам, бас, уларда нима борлигини биламан қўяман.

Биринчи қопда қандайдир уруғ бор экан. Кашнич уруғи бўлса керак. Ундан бир ҳовуч олиб, мутахассис каби шопириб кўрдим.

- Қани, билайлик-чи, яхши қуритилганми ёки йўқми?

Кейин иккинчи қопга ҳам кўл чўздим. Унга олтингугуртни эслатувчи сап-сарик кукун тўлдириб қўйибди. Бир чимдим олиб, ҳидлаб кўрдим. Йўқ, гугурт иси келмади. Ундан наригисида туздек майда қилиб туйилган оқ нарса бор эди...

Шундай қилиб, барча қопларни бир-бир кўздан кечириб чиқдим.

Сотувчи индамай ортимдан эргашиб келарди.

Э-ҳа, билдим! Афтидан, у баққолчиликка тегишли моллар сотади-ю, одамларнинг диққатини тортиш учун дўконига атайин “руҳий сифатлар савдоси” номини берган. Ловия унини сотиб, уни ер-ёнғоқники дейдиган дўкондорлар ҳам бор-ку.

Сотувчи юзимда таажжуб аломатлари пайдо бўлаётганини сезди, шекилли, мендан қутулмоқчи бўлди:

- Хўш! Қайсинисидан тортай, бўтам?

Ростим, аввалига эсанкираб қолдим. Ҳарқалай ўзимни тутиб, қоплардан бирини кўрсатдим:

- Мана бу нима ўзи?

— Жасорат, — пинагини бўзмай деди сотувчи.

Ўзимни кулгидан зўрға тийиб:

- Жасорат дедингизми? — қайта сўрадим.

Бу қанақа мол бўлди. Сотувчининг эҳсонаси жойидан жилиб, томи кетганга ўхшайди.

У менга шўхлик қилавериб жонига теккан болакайга қараётгандек, назар ташлаб қўйди. Бироқ мулойим сўзлади.

— Ўғлим! Сен билан пачакилашиб ўтиришга мажолим йўқ. Бир кулишиб олишни истаётган бўлсанг, ҳазилкаш улфатларинг олдига бор. Бирор нарса харид қилиш ниятинг бўлмаса, жўнаб қол! Яхшиликча! Илтимос!

Менинг эса кетиш ҳаёлимга ҳам келмаётганди. Бунақа ғалати табиатли одамни бошқа қаердан ҳам топардинг. Чунончи, ўзимни атайлаб дили оғригандек кўрсатиб дедим:

— Ҳазиллашмоқчи эмасман, кулаётганим ҳам йўқ. Сиз мени лақма сотувчиларни овлаб дўконма-дўкон изғишдан бошқа иши йўқ бир бекорхўжа экан деб ўйладингизми? Мен сизга айтсам, молингизга қизиқиб қолдимми, демак, ундан сотиб олмоқчиман.

Астойдил айтган сўзларим чолга дурустгина таъсир этди, шекилли, ҳовуридан тушиб, кечирим сўради. Кулиб юборишдан ўзимни аранг тийиб, ўша алфозда, балки ундан ҳам жиддийроқ қиёфада, аввал қўлларимни шимим киссасига тикдим, сўнг бошим билан жасорат тўла қопни кўрсатиб дедим:

- Ҳов ановиндан бир гиней¹лик тортинг!

— Гинейга сотмайман.

- Яхши, бир уққа² тортақолинг у ҳолда.

¹ Г и н е й — тилла танга.

² У қ қ а — 1,3 кг.га тенг оғирлик ўлчови.

— Унақасига ҳам сотилмайди.

— Ҳа-а! Фақат-килолаб эканда-а?!

Сотувчи бош чайқади. Мен эса яна-да мулоимроқ оҳангда гапириб, савдони битирақолмоқчи бўлдим:

— У ҳолда бир коса...

Ғазабим қайнади. Бу устакор туллак савдогар менга жасоратнинг бир қопини ўтказиб олмоқчими, дейман? Шунини мўлжаллаб турган бўлса, тушини сувга айтсин.

Мушкулимни сотувчининг ўзи осон қилди.

— Мен молларимни пулга сотмайман, уларни маълум муддатга бераман: бир кунлик, икки кунлик, ўн кунлик. Агар истасанг бир умрга етарли қилиб олишинг ҳам мумкин. Тортишиб ўтирмадим, кунликка бўлса, кунликка-да. Ким билади, дейсиз, бирдан тўнини тесқари кийиб, ўпкаланиб қолса, ғазоби қўзиб, дўконидан ҳайдаб чиқармасин яна. Шартга ўн кунлик жасорат неча пул туришини сўрадим.

— Ҳисоб-китобини кейин қиламиз.

— Тилхат олиб қоласиз-а? Шундайми?

— Оллоҳ сенга ёр бўлсин! Ҳозирча шундоқ олавер! Орани эса муддат тугаган кунини очиқ қиламиз.

Сотувчининг кўзи олдида пиқирлаб кулиб юбормаслик учун қанчалик қийналганимни сезиб турган бўлсангиз керак? Бироқ, шукрки, чидадим ва суҳбат охиригача ўзимни жиддий тута билдим. Молига ўша зоҳотиёқ тўлов талаб этмаяптими, демак, у фирибгар эмас!

Ким билсин, шунчаки лақма холосдир. Бир уриниб кўрайлик-чи, буни ҳам билиб оламиз, қўямиз. Нима мақсади бор ҳар қалай бу одамнинг ўзи?! Ёки ҳар бир нарсадан ҳар уйга қайтганимда бир сиқимдан олиб бора қолсаммикан? Агар ёқмаса, йўлда ташлаб юборсам ҳам бўлади-ку!

Яхшиси, ичиб кўраман. Мендан нима кетди? Ҳа, бир кўрамиз-да, энди! Агар сотувчи бу лақмалиги билан пулини ростдан ҳам кейинроқ мендан ундиришни режалаштираётган бўлса, роса эсанкирайди. Тушини сувга айтсин, топиб бўпти мени!

Сотувчидан ўн кунлик жасорат кукунини сўрадим. У ўрнидан сапчиб турди ва қаршисидаги сандиқчадан ўлчагич олди. Кукундан қоғоз халтачага солиб менга узатаркан, уқтирди:

— Бу сенга ўн кунга етарли жасорат! Ундан фойдаланиш жуда жўн: кукунни бир пиёла сувда аралаштириб шартга ичиб юборасан. Обдон аралаштиришни унутма! Таъмидан ҳайиқма, жуда мақбул. Баданга асло зарар етказмайди. Таъсири эса роппа-роса чорак соат ўтгандан кейин, бошланади.

— Айтинг-чи, таъсир кучи қандай кечади?

— Ўн кун давомида чинакам жасоратли бўлиб юрасан. Агар молим ёқиб қолса, мавриди тугар-тугамас, келавер! Яна бир ичимлик микдорида олиб кетарсан.

У очиққўнгиллик ва ишонч билан сўзларди. Балки, эҳтимол, алдамаётгандир.

Яна ким билади, дейсиз. Бир синаб кўрамиз-да! Ростдан ҳам жуда жасоратли бўлиб қолсам-а!

Нима бўлса, бўлди! Ортга қайтиш йўқ!

Шу пайт миямга бир хавотирли фикр келди, ўйлаб, эгим жимирлаб кетди: кукун... заҳар бўлса-чи? Сотувчи пихини ёрган маккор, қотил, ўз қурбонларини қўлга тушириш учун турли ҳийлалар ўйлаб топадиган кўзбўямачи бўлса-чи? Айтилик, масалан, у ўз ўлжасини

қўлга тушириш учун ушбу кукунни унга тутқазди. Уйига боргач, сотувчининг макрли тавсиясига учган одам кукунни ичиб, аста ияк қоқаверади. Асл сабабини Хизр ҳам билмайди. Била олмайди ҳам!

Қандай даҳшат!

Бир қўлимдаги қоғоз халтачага, бир сотувчига қарайман. Унинг афт-ангори бирор хавфдан дарак бермас, ўзини ишонса бўладиган хотиржам тутар эди. Шундай бўлса-да, огоҳ бўлиш зарар қилмайди, албатта. Ўсмоқчилаб сўрадим:

— Кукунларингизга наркотик ёки бирор кимёвий модда аралашмаганми яна?

Сотувчи норози қиёфада назар ташлади менга:

— Банг ёки заҳар демоқчисанда-а? Руҳий моллар сотувчисига шундай бемаъни саволни беришга қандай журъат этдинг? Оллоҳдан кўрқмадингми? Сени худонинг ўзи кечирсин! Қани молларимни қайтар! Энди ўзинг бир жўнаб қол-чи!

— Жаҳлингиз чиқмасин, муҳтарам ҳожи! Ҳазиллашган эдим. Сотувчилар, одатда, чидамлироқ бўлишарди, шекилли-а! Ёки офир бўлиш кукуни сизнинг пештахталарингизда йўқмиди?

— Бор, албатта.

— Ўзингиз ҳам озроқ-озроқдан ичиб олинг-да!

— Гўё ўзим ичмайдигандек! Агар ундан ўзим истеъмол қилмаганимда, одамлар бир зумда юз ўтириб оладиган манави моллар олдида юзимни саргайтиб, у билан савдога чидаб, шунча муддат ўтира олмаган бўлур эдим, тушундингми? Бу руҳий сифатлар — жасорат, самимийлик, очиқ кўнгиллик, меҳмондўстлик, олийҳимматлик, чидам кабиларнинг кукунлари орасида анча муддатдан бери ўтирибман, ахир. Бунақа тоза молларни биров сўрай демайди.

Айни шу чидам кукунидан ўзим оз-оздан ичиб тураман. Бу кукуннинг анча камайиб қолгани шундан. Сотувдаги бошқа моллар эса, ётганича ётибди.

Овозидан сотувчи буюк бир ички аламда азоб тортаётгани сезилиб турарди. Унинг, мана неча муддатдир, шу қаровсиз, одамлар зеҳнидан фориг, ҳатто ўткинчи тасодифан кириб қолса, узоқ вақт афсусланиб юрадиган ушбу пастқамликда уззу-кун ўтиришини кўз олдимга келтирдим. Бироз бўлса-да, кўнглини кўтариш керак бу бечоранинг! Бу ерда яна қандай кукунлари бор экан, ўзи? Қопларга қўл чўзиб сўрайман:

— Бу қопдаги нима?

— Фидокорлик кукуни.

— Унисида-чи?

— Олийҳимматлик.

— Токчадаги қопда нима бор?

— Очиқкўнгиллик.

— Бурчакда турганида-чи?

— Матонат.

Қоплар тугамагунча, мен сўрашдан, сотувчи жавоб беришдан толмади. Бечорага раҳмим келди. Унинг шахсий сифатлар тўла мана шу қоплар орасида чидам кукунини ичиб ўтиришга нима мажбур қилди экан?

Аслида-ку, сотувчининг ақлида ноқислик сезилмайди. Бунинг устига, чидам кукунини бошқасига алмаштиришига монелик кўрсатувчи бирор кимса ҳам бу ерда кўринмайди. Нега энди шу касод моллар билангина савдо қилиш бу одамга зарур бўлиб қолди? Бошқа қопларнинг ҳар биридан бир чимдимдангина олиб ичганида ҳам, у

жамиятдаги энг эътиборли шахслардан бирига аллақачон айланиб улгурган бўлар эди. Шунча қоплардаги сифатларнинг ҳаммасини эгаллаган одам нималарга қодир бўлмасди экан, дейсиз?

О, ялқов! О, тентак сотувчи! Умрингни шу пастқам дўкон кунжагида ўтириб, нега бой бераяпсан? Сен буюк одам бўлишинг керак эди.

Сотувчига бир боқдим-у, яна аламли уҳ тортдим:

— Муҳтарам ҳожи! Ҳаётингизни бу ерларда нега совураяпсиз? Бу гаройиб сифатларни нега ўзингиз симирмайсиз? Улар сизни барча одамлар тўдасидан бир бўйин юқорига аллақачон кўтариб, бошқаларга сардор қилиб қўйган бўлур эди-ку! Наҳотки, шу кимсасиз маконда ёлғиз ва ғам-ғуссада ўтиравериш жонингизга тегиб кетмаяпти?

Сотувчи менга гижиниб назар ташлади. Авзоидан «телба экансан-ку!» деяётганини уқса бўларди. Ўзимни сезмаганга солдим.

— Шу чоққача менинг тавсияму, насиҳатларимни эшитаман деб кутиб ўтирибсиз, демоқчисанда-а? Ўзингиз бирор тадбир кўрмабсиз, демоқчисан-да, а?

Сотувчи бироз ўйланиб, жим қолди. Сўнг деди:

— Ҳов йигит! Башарангдан анчагина қув кўринасан. Мана бу қопнинг устига бироз ўтириб олгин-да, айтганларимга яхшилаб қулоқ ос! Мана инсоний хислатлар билан савдо қилувчи кимсанинг ҳаёт тарихи:

Атрофингдаги қопларга яна бир назар ташлаб чиқ! Шу қопларнинг ҳар биттасидан ичганман. Айримларидан, айниқса, жасоратдан бир неча мартадан. Мана бу одамзодга муҳаббатдан ҳам, анови эзгулик йўлида ўзни қурбон қилишдан ҳам. Ниятларим соф ва холис эди.

Хўш, нима бўлди натижада? Буларнинг ҳаммасидан азоб ва уқубат органи қолди, холос. Мен ҳам ёшлигимда инсон номини худди сен каби улуғлашни, одам зотини кўкларга кўтаришни орзу қилар эдим. Ниятларим пуч бўлиб чиқди, узган ўқларим мўлжалга тегмади.

Ўзинг менга айт-чи, шу замонимизда жасорат, олийҳимматлик, беғаразлик хислатлари инсонни улуғлашга, унинг номини кўкка кўтаришга қодирми? Эҳтимол, бу кунимиз улуғларига буюк фазилатлар хосдир, яхши сифатлар ошнодир?!

Сотувчи жим бўлиб қолди, сўнг деди:

— Бас, шундай экан, мени кечириб қўя қол, энди! Агар ҳамма ҳам сен ўйлаганингдек фикр қилганида эди, молларим қўлма-қўл бўлиб кетарди. Ҳа-ҳа! Аллақачон!

Йўқ! Бизнинг замонамизда улар ҳеч кимга керак эмас! Давримиз одамларига бунақа матоҳлар керак эмас.

Ўтакетган эси паст одамгина ҳозирги замонда олийжаноблик хислати билан ўз таъбини безашни истаб қолиши мумкин.

Мен шўрлик эса, бу қоплардаги барча сифатларни ўз танамда синаб кўрдим. Хўш, таъсири қандай бўлди деб сўрамоқчимисан? Бир нима дейишимни интиқлик билан кутиб тургандирсан? Мени ақлдан озган деб эълон қилишди. Яна дўконим кунжигга қайтиб келишга мажбур бўлдим.

Алдамайдиган, мунофиқликни билмайдиган, иккиюзламачилик қилмайдиган, бировга ўз фикрини очиқ айта оладиган, ҳеч ким ва ҳеч нарсадан ҳайиқмайдиган одамни юртимизда нималар кутаяпганини кўз олдингизга келтиришингиз унчалик қийин эмас.

Юқоридаги фазилатлари устига у яна саховатли ҳам бўлса, бечорақоллар билан ўз имконини баҳам кўрса, айтайлик, совқотганга ўз чопонларидан бирини ҳадя ҳам эта олса-чи?

Мени ёмон кўрмагин-у, жамоат бундайларни ақлдан озибди дейди. Минг афсуски, мени шундай аташди.

Ишларимни очиқ-ойдин мазах қиладиган, устимдан иршайиб, куладиганлардан ўзимни узоқ тутадиган, уларнинг жирканч оламиндан нари яшайдиган бўлдим. Очларга ҳамдардлик, юпунларга кўнгилчанлик мени жар ёқасига келтириб қўйди, яланғочларни кийинтириб, ўзим жомадароз қолгач, бу жойлардан бош олиб кетдим. Кўмагим текканлардан бирортаси ҳатто раҳмат ҳам демади. Энди кўриб турибсанки, нураб бораётган эски дўконимда ҳеч кимга кераксиз, касодга учраган, урфдан чиқиб кетган молларимга харидор кутиб ўтирибман.

Сотувчи яна жимди. Дилим денгизда сузаётган фикрларни, қанча тараддулданмайин, унга очиқ айтишга ботина олмадим...

“Бироз содда тортинчоқлигингиз бор экан-да, амаки! Бурнингиз остидан озгина узоқни ҳам кўра олмайдиган калтабин экансиз. Мана айтиб турибсиз-ку, молларим урфдан чиқиб кетди, ҳозирги талабга жавоб бермаяпти деб... Ахир, ўшаларни харидорбопроқ янгиси билан алмаштириш керак эди-да. Айтайлик, иккиюзламачилик, алдамчилик, кўрқоқлик, пасткашлик ва шу каби моллар билан кўпроқ савдо қилишга уриниб кўриш керак эди. Бунақа молларга талаб ҳозир жуда катта. Биратўла касоддан ҳам қутулиб олардингиз демоқчи бўлдим-у, бироқ яна қўй, дедим.

Охирида, барибир, ўзимни тута олмай, оғзимдан чиқиб кетди:

— Агар ҳамма иш, сиз айтгандек, ёмон бўлса, нега бошқа моллар савдосига ўта қолмайсиз? Айтайлик, ёлғон ёки ҳасад сотиб кўрмайсиз?

У менга афсус назари билан қаради:

— Бундай харидоргир молларни омборлардан топиш амримаҳол. Унақаларни жуда тез олиб кетишади. Таниш омборчиларнинг биридан шундай молдан озроқ сўраган эдим, қаёқда? Бир урвоқ ҳам қолмаганини айтди.

Мана шу дўконни дастлаб очганимда, у анвойи молларга тўла эди. Харидорлар кўрқоқлик, маккорлик, фириб бериш каби руҳий сифатларни роса кўп харид этишарди ўша пайтлар. Тилёғламачилик ҳақида гапирмасам ҳам бўлади — қўлма-қўл бўлиб кетарди. Тўс-тўполонда икки-уч одам оёқ остида қолиб кетгач, ишга шаҳар ҳокимияти аралашиб, дўконимни ёпиб қўйди. Қолган тилёғламаликни эса мусодара қилишди.

Кейин уни ўзлари тўппа-тўғри хазина орқали сота бошлашди. Кўпроқ ошна-оғайниларга, албатта. Ана ўшанда, тилёғламачилик молининг анча қисми турли муттаҳамлар қўлига ўтиб кетди.

Оломон эса, суронга келди. Эсимда, ўшанда ҳамма ўз ҳиссасини талаб қилган эди. Мол жуда оз қолган, ҳаммага етмасди. Раҳбарлар ўйлаб-ўйлаб, бир ажойиб ечимни топишди: кукуннинг қолганини келтириб, ҳамма сув ичадиган дарёга ағдаришди.. Шундай қилиб, тилёғламачиликдан барча ўз улушини ола билди. Ҳеч нарсасиз қолгандан кўра, озроқ бўлса ҳам, бўлгани дуруст.

Сувдан эса, маълумки, фақат одамларгина эмас, барча жониворлар, ҳатто тупроқ ҳам баҳраманд бўлади. Шундай қилиб, бутун юрт тилёғламачи мунофиқларники бўлиб қолди.

Сотувчи яна ўйга ботиб, жим қолди. Мен ҳам унинг айтганларининг мағзини чақиб, хаёлга чўмдим. Ўзимча сотувчига анови ўрамини қайтариб бера қолсамми ҳам дедим. Рост-да, ғала-ғовурдан тинчгина...

Бироқ бошқа томондан чуқурроқ ўйлаб кўрсам, нега ичиб кўрмаслигим керак экан? Ҳаммаси бўлиб ўн кунга жасоратли бўламан холос-ку! Шундай қисқа фурсатда кўрқинчли нима ҳам содир бўларди?

— Бориб кукунни ичиб олай. Уч кундан кейин келиб, нималар юз берганини сизга сўзлаб бераман.

— Бу сенинг ишинг! Оқибатдан сени огоҳлантирдим, бу ёғи ўзингнинг гарданингда. Ҳа! Сенинг гарданингда!

Сотувчи билан хайр-хўшлашиб, яна жўнадим. Кафтимда жасорат кукунини авайлаб ушлаб борардим!

Иккинчи боб

ЖАСОРАТЛИ ОДАМ

Мана, ниҳоят уйга қайтаяпман. Бир қўлимда жасорат кукуни солинган халтача, иккинчисида ҳассам. Уни дадил силкиб бораман. Уйга етишим биланоқ, жасорат кукунини сипқоришим ҳақида ўйлашимнинг ўзи менга қандайдир дадиллик, шижоат бахш этапти.

Хў-ўш! Гап нимада ўзи? Агар бу инсоний сифатлар сотувчисини учратмаганимда, бутун умрга кўрқоқ бўлиб қолаверар эдимми? Наҳотки! Шунчалик кўрқоқманми мен! Жасоратли бўлиш учун махсус кукун ичиш шартми? Эҳтимол, усиз ҳам жасоратлидирман! Менга жасоратли бўлиш учун, эҳтимол, ҳеч қандай кукуннинг кераги ҳам йўқдир?

Жасорат нима ўзи? Менимча, жасорат — бу ўлимдан кўрқмаслик. У ҳолда мен жасоратли бўлган эканман-да-а!? Шунақа бўлгач, менга кукун керакми?

Тўғри! Мен ўлимдан ҳеч қачон кўрққан эмасман. Асло! Сиз мени худбин ёки мақтанчоқ экан деб ўйламанг.

Менинг фақат бир камчилигимгина бор ва мен уни жуда яхши биламан. У шу-ки, мен тўйиб-тўйиб ухлашни ўлғудай яхши кўраман.

Кеч оқшомда соат миллари хуфтонга яқинлашдим, вужудимни тўшак худди оҳанграбодек, ўзига торта бошлайди. Тинкани қуритадиган кундузги югур-югурлардан халос бўлишга эҳтиёж сеза бошлайман. Ана ўшанда халоскор уйқу кўмакка шошилади ва пинак мени бир зумда элитади.

Ҳақимларнинг айтишича, ўлим уйқуга ўхшаб халоскор нарса экан. Фақат ўлим — мангулик, шуниси билан уйқудан фарқ қилади. У ҳаёт синовларидан, оғир кечинмалардан ва азоблардан бир зумда ва абадий қутқаради-қўяди.

Шундай экан, мен нега ўлимдан кўрқай, у бу дунёда мен ҳамма нарсадан юксак қадрлайдиган, хушроқ кўрадиган уйқуга ўхшагач? Демак, бу ўринда жасоратсиз бўлиб ўтиришимга ҳеч бир асос йўқ. Жасоратли бўлиб қолавершим учун менга ҳеч бир кукун керак эмас.

Тўхта-чи! Агар жасоратли бўлсам ва ростдан ҳам ўлимдан кўрқмасам, нега шу пайтгача унга чап бериб келаяпман? Менги ҳаёт билан нима боғлаб турибди, ўзи? Қасам ичаманки, ҳеч нарса. Ўлиш қийинми? Ҳеч ҳам-да! У ҳолда нега шу пайтгача тирик юрибман? Чунки ўлим олди икир-чикирлари мен учун жирканч. Ўлимга олиб келувчи жараённи хуш кўрмайман. Агар одам ўз яқинларига худди “Тунингиз тинч ўтсин, мен ухляяпман” — дегандек жўнгина қилиб, ўлими олдидан ҳам “Ҳаммангизга яхши ҳаёт тилайман! Мен ўлгани кетдим!” деб тўшагига йўл олса-ю, бир зумда ияк қоқиб қўя қолса эди... Бироқ маълумки, одамлар бундай осон жон таслим этишмайди, бундай қилиш қўлларидан келмайди.

Йўқ-қ! Буларни тасаввур қилишнинг ўзи қандай ваҳимали! Кўздан ёшни тирқиратиб юборади.

Нима-а-а? У ҳолда қўрқоқ эканман-да?! Асло! Ўлганимдан кейин жонсиз жисмимни қандай қисмат кутиши мен учун фарқсиз эмасми? Барча ҳолларда ҳам жисмим она-ватан тупроғига аралашиб кетади-ку! Охират барҳақ бўлгач, жасорат ҳақида баҳслашишга бало борми?

Бироқ, келинлар, масала моҳиятига бошқа томондан назар ташлаб кўрайлик. Ўзимнинг жасоратли эканлигим борасида ошиб-тошиб сўзлаганимга қарамай, уни шу пайтгача бирор одамга амалда исботлай олмаганман. Охирги натижа учун масъулиятдан қўрқиш, ўз равнақим тақдири учун доимо ҳадиксираш ўзимга алоқаси бўлмаган ишларга мутлақо аралашмаслик, раҳбариятга ихлосмандлигимни рўкач этишга ҳадеб интилавериш — мана шуларнинг ҳаммаси менга ўз жасоратимни очиқ-равшан кўрсатишимга ҳозиргача тўсқинлик қилиб келаяпти.

Ўйга толаман. Ўйлай-ўйлай, шундай хулосага келдимки, мен ўрта-миёна қўрқоқ одам эканман. Шунга кўра, қўлимдаги кукунни истеъмол қилсам, жисмимда катта ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлса керак. У мени эрксизлик ва итоаткорликдан қутқаради. Уни ичгач, ўз хатти-ҳаракатларимда эркин ва мустақил бўлиб қоламан.

Ўйга етиб келгач, аста хонамга кирдим. Кукунли халтачани ойна тоқчасига қўйиб, ўзим сув келтиргани чиқиб кетдим. Сувни келтириб, унга кукунни сепдим ва яхшилаб аралаштирдим.

Бироз безовтаман. Ойна қаршисига келиб ўтирдим. Бай-бай! Афтимга қаранг-у! Ишқилиб, тақдирим анови шўрлик сотувчиникига ўхшаб қолмасин-да!

Мен жасоратни яхши сифат деб биламан, гап йўқ! Айни пайтда, минг афсуски, ўзим бирор марта жасоратли бўлиб кўрмаганман. Бу қўрқоқлар дунёсида жасоратли бўлиш жуда қийин-да! Бунинг устига, сотувчи амаки ҳам олийжаноб фазилатларнинг мавриди ўтиб қолганини писанда қилиб ўтирибди.

Кўзгуга яна бир бор қарадим. Юзим оқаргандан-оқариб борарди. Оббо сен-эй! Жасоратли бўлиб қолишдан ҳам шунчалик ҳайиқади-ми, киши! Ича қолсанг-чи!

Суюқликни бир кўтаришда сипқириб, бўш идишни хонтахта устига қўйдим. Ҳозирги ҳолатимда мен маррага етиш олдидан бор кучини сарфлаб, жони ҳиқилдоғига келай деб қолган спортчига ўхшардим.

Кўзгу олдида афтимни қанчалик синчиклаб текширмайин, очик кўриниб турган жасорат аломатлари ҳали кўринмасди. Фақат кўзимгина кўпроқ милтиллай бошлабди, чамамда.

Ким билади, яна? Балки менга шундай туюлгандир. Жисмим енгилроқ тортиб қолибдими, дейман? Баданимга янги куч оқиб кира-япганга ўхшайди. Мушакларим ҳам бўртиб қолгандай. Уларни ҳов анови полвоннинг томошасида кўрганимдек, мана бундай қилиб ўйнатсам бўлади, шекилли! Ўшанда у “Мен Шавволман! Мен Эмбанинг пат вазнидаги чемпиониман” деб мушакларини гоҳ бир шишириб, бир пучайтириб кўрсатган эди.

Тавба! Ўзимни худди Шавволдек кучли ҳис қила бошладим. Бир ташқарини айланиб келсаммиқан?!

Хона эшигини очишим билан хизматкор қизчанинг ҳазин йиғиси эшитилди. Бу йиғига уйимиздагилар ўрганиб қолишган, йиғи ҳар ярим соат, бир соатда янграб туради. Гап шундаки, қайнонам бечора

қизчани дўпослаш учун истаган пайтида сабаб топа олади. Баъзан сабаб ҳам қидириб ўтирмайди ва бу бурчини абжирлик билан бажаради. Мен унга тўсқинлик қилишни, бечора қизчани унинг муштларидан қутқаришни бир неча бор ўйлаб кўрганман. Бироқ бунақа ҳаракат қандай натижа билан тугашини аниқ тасаввур қилганим учун ўзимни тийганман. Гап шундаки, қайнонам зардали ва мижфов аёл. Яна ҳам тўғрироғи, у жиртаки ва ёвуз. Унинг учун гавго кўтариб, жанжал кўзғатишдан ортиқроқ ҳузур йўқ. У Бани Одамнинг барча гуноҳларида мени айблаб йиғи солиши ва кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олиши олдиндан маълум.

Ишнинг бунақа боришида, албатта, мен гуноҳкор бўлиб чиқаман. Шунга кўра, яхшиси, жимгина туришни, хизматкор қизнинг нолаю фиғонига қулоқ солмасликни маъқул биламан. Шуниси дуруст!

Бундай ҳолатларда хонам эшигини маҳкам ёпиб оламан-да, қизнинг йиғиси тўхташини ва қайнонамнинг оғзи ёпилиб, дағдағали чинқириқлари пасайишини кутиб тураман.

Бунақа феълимни кўриб, мени кўрқоқ деб аташингизни биламан, бироқ мулоҳазали эканлигимни эътироф этишингизга умид қиламан. Вақти келиб, хизматкор қиз муштга, мен эса чинқириққа ўрганиб қолармиз деб ўзимга далда берардим.

Бу гал бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Жасорат кукунини ичиб олганимдан бўлса керак, жим қараб тура олмадим. Одатдаги лоқайдлик барҳам топди, унинг ўрнини дадил раҳмдиллик эгаллади. Қизчани қайнонам кўлидан тортиб олдим-да, дағал оҳангда ундан зулмни тўхтатишни талаб қилиб, жиддий огоҳлантирдим.

Қайнонам мендан бундай ҳаракатни кутмагани учун, бошда доддираб қолди. Бироқ у ўзини тезда ўнглаб олди ва қиз қолиб, менга ташланди. Мендай дўмбоққина, мўмай ўлжа унга яна ҳам маъқул келарди.

Аввало масалага ўзига хос сиёсий тус бериб, мени роса қарғади. Мен ҳам жим турмадим. Қарғишнинг бирмунча суст таъсир этаётгани маълум бўлгач, у отамдан бошлаб, унинг ўн бўғин олдиндаги раҳматлик боболаригача битта қолдирмай, гўрларига гишт қалаб чиқди. Гаплари эътиборсиз қолаётганини тушунгач, бирданига ҳассага ёпишди.

Мен ҳам чаққонлик қилиб, ҳассани кўлидан юлқиб олиб, деразадан улоқтирдим. У диванга ўтириб йиғлашга тушди, мен эса парво қилмадим. Ниҳоят, аламдан кўзларида жиққа ёш, хонадан отилиб чиқиб кетди.

— Оббо кукун-эй! — ичимда дедим мен. — У мени ростдан ҳам довюррак ва жасур қилиб кўйибди, шекилли!

Ўзимда ошиғич куч, қатъият ва бирор фаолиятни амалга ошириш учун охиригача курашиш истагини ҳис қилганим ҳолда, кўчага чиқдим.

Чиқаётиб, тарбушимни бошимдан юлқиб бурчакка улоқтирдим. Шу пайтгача тарбушни киймай туриб, кўчага бош суқишга истиҳола қилардим. Бўлмаса-чи! Одамлар эътибор бермай кўйишлари мумкин эди-да! Аслида, бундай ўйлаб кўрилса, инсонга эҳтиром билан тарбуш ўртасида қандай алоқадорлик бор? Масалан, бир муҳтарам зот йўлда кетаётипти, чунки унинг бошида тарбуши бор, дейиш ғирт аҳмоқлик бўлади-ку! Қаранг-а, қуруқ савлатгагина ишора қилувчи сўзлар эмасми булар?

Бунақа гаплар худди тарбушдек, миямни қизитади. Ижодкорроқ

тикувчилар тарбушнинг тепароғидан бекорга кўз илғамас тешик очиб қўйишмас экан, бизнинг Миср шароитида тарбушдан бутунлай воз кечиб, бошқа эркинлик бериш вақти келмадимикан?

Тарбуш-ку, аслида, бошни на иссиқ ва на совуқдан, на ёмғир ва на қуёш тигидан сақлай олади. Уни кўркам деб ҳам бўлмайди. Хўш, шундай экан, бизни ҳар куни тарбуш кийишга нима мажбур қилаяпти?

Кўрқоқлик! Одамлар сенинг ҳаққингда “одатларимизни ҳурмат қилмас экан-ку!” дейишидан кўрқишлик.

— Э, йўқ! Тарбуш миллий рамзимиз демай қўя қолинг! Бўлмаган гап!

Ҳой, одамлар! Бошларингизни тарбушга қуллуқ қилдиришдан қутқаринг! Эҳтимолки, барча бахтсизликларимизнинг сабабистони шу тарбушга онгсиз чўқинишимиз. Бошимизни эгиб туришга қўниқиб қолганимиз ҳам шу тарбушдан. Тарбуш онгни сусайтиради, кўзингиз тепасини жаҳолат зулмати билан чирмайди. Тарбушни отиб юбордим.

Мана ме-е-ен! Тарбушини улоқтириб, катта кўчада бемалол ялангбош турибман. Хе-е-ей!!!

Автобус бекатига йўл олдим. Муҳим учрашувим бор эди. Вақт эса, аксига олиб, жуда оз қолаяпти. Мана автобус яқинлаша бошлади.

Мен тўхташ ишорасини қилиб, қўлимни кўтардим. Бўш ўринлар жуда кўп бўлишига қарамай, автобус ёнимдан физиллаб ўтиб кетди. Ҳайдовчи парво ҳам қилмади. Бунақаси биринчи марта бўлаётгани йўқ. Афсус, ортидан чошиб тўхтатиб бўлмайди-да! Начора, эндигиси келишини кутишга тўғри келади! У ҳам тўхтамаса-чи?

Агар бирортаси тўхтаб олиб кетса, бу Оллоҳнинг инояти. Йўқса, нима ҳам қила олар эдим. Айримлар юриб кетаётганида чошиб чиқиб олишади. Мен бундай қила олмайман. Кўрқаман-да! Биринчидан, эшигига дуруст илаша олмай, кийимларимни ифлос қилишим мумкин. Иккинчидан эса, буниси асосийси, сирпаниб кетиб, автобус филдираклари остига тушиб қолсам-чи? Ҳолимга вой! Шундай бўлиши ҳеч гапмас.

Тўғри, ўлимдан кўрқмаслигим ҳақида айтгандим. Ҳолбуки, менга зўраки ўлим насиб бўларкан, у пок, олийжаноб ўлим бўлсин! Айтайлик, марди-майдонларнинг ўлими!

Фалончини филдираклар пийпалаб ташлабди дейишларини, қасам ичаманки, истамайман. Йўқ-йўқ! Бунақаси кетмайди!

Автобуслар бирин-кетин турнақатор бўлиб ўтар, бирортасининг эсига мени олиб кетиш келмасди. Битта яримтасида одам тифизроқ бўлса ҳам, жуда кўпчилиги ярим бўш.

Оббо, бу ҳайдовчиларни қаранг-у! Ҳаммаси гўё бекатда тўхташ ўз вазифасига кирмайдигандек бепарво, ўзларини сайр-томошада юргандек тутишади. Бизнинг муаммоларимиз уларнинг ҳеч бирини қизиқтирмайди.

Бу ҳол мени газабимни кўзгай бошлади. Аслида-ку, ҳукумат улов (нақлиёт) компаниясига йўловчиларни таъминлашни ишониб, топшириб қўйган. Лекин йўналишларга оз машина ажратади. Натижанда, бекатларда йўловчилар соатлаб кутишади, тўпланиб қолишади.

Ҳайдовчилар чакки эмас. Автобусларнинг мавриди билан бекатда тўхташи — уларнинг кайфиятларига боғлиқ-ку! Агар бирортасининг димоғи чоғ бўлса, раҳми келиши, тўхтатиб биз бечораларни олиб кетиши мумкин. Йўқса, “Оллоҳ билади.”

Ўзимга далда бера бошладим. Агар мен жамоат нақлиёти ишлари вазири бўлсам, бундай безбётларнинг фаолиятларига, сўзсиз чек қўярдим.

Бироқ шу он хаёлимга вазир бўлиб олганимдан кейин, ишдаги бунақа тартибсизлик, нокулайлик ва қоида бузиш каби майда, асаб-бузар ишларни дарров унутиб юбормасмиканман деган ўй келди. Чунки у пайт остимда янги, мойи кетмаган, қулинг ўргилсин машина бўлади-да!

Бас, шундай бўлгач, йўловчиларнинг бекатларда соатлаб кутишларини, автобус келгач, тирбандликдан унга сизмай ҳам қолишларини мен қаердан ҳам билардим? Бунинг устига ҳайдовчилар ўз тасарруфларидаги автобусларни ҳаммавақт ҳам барча бекатларда тўхта-тавермайдилар. Шамолдек тез учувчи машинага ўтириб олганлар эса бундай ўтакетган номаъқулчиликлар рўй бериши мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар!

Юртимиз бошига тушган бало ҳам айни шунда! Кимнинг бошига ташвиш тушса, уни бартараф этишга ожизу ночор. Бартараф эта олувчи ҳокимият тепасидагилар эса, бировларнинг ғам-қайғуси билан ишлари йўқ. Очликда яшаётган, хароба кулбаларда истиқомат қилаётган, ҳайвонлар ичадиган ариқдан сув ичаётган, разолатдан силласини қуритиб, қашшоқликдан адои тамом бўлган кимса балки ўзини ўнглашга имконсиз. Бундайлар ўз тақдирлари олдида жўнгина тиз чўкадилар. қўлларида амал ва мансаб борлар эса, хузур ҳаловатда яшайдилар, ғариб-ғураболар ғамини ейиш кераклиги ҳақида ўйламайдилар, ҳатто бундай қилишни истамайдилар ҳам.

Қорни ноз-неъматда биққи бўлган давлатманд очлик азобини қандай билсин? Ичганлари обизамзам бўлганлар сассиқ сувли ариққа қиё боқармиди? Зилол сувни музлатгичларда муздек қилиб ичган одам оддий қувур сувини ўйлайдими? Ўзлари шойи зарбофларга бурканиб олганлар аврасини беркитгани бир парча матога муҳтожлар ҳақида ўйлаш зарур келибдими? Тўқлик ва семизликдан кўзини ёғ босганлар очликдан баданлари қуриб-қақшаб бўлганларни кўришга қандай тоқат қила олсин?!

Миллатимизнинг шўри шундаки, бедаво дардга гирифторм бўлган бечора учун анови нимадир қилиши мумкин, лекин қилмайди. Чунки ўзининг қорни тўқ, эгнида башанг кийим, оёғида ярақлаб турган пойабзал.

Буни қарангки, ҳаётда кулфат тортаётган жабрдийданинг ўзи уни бартараф қилишга интирмайди, ўз муаммосини ҳал қилиш учун тезроқ бирор нарса қилақолай демайди ҳам. Бирор нарсани ўзгартиришга интилиш ва қобилиятдан мутлақ махрум.

Бу юртда ҳаётни ўзгартиришга энг яхши интилиш рўза тутишдир. Рамазон кунларига белгиланган одатдаги рўзани назарда тутмаяпман. Оллоҳнинг ўзи шоҳид, биз уни аллақачон очофат мечкайликнинг тантанали бир ойлигига айлантириб олганмиз. Рамазонда биз ўзимизни бирор таомдан тиймаймизгина эмас, балки, аксинча, турли тансиқ таомлар билан гашт қиламиз. Овқатланиш соатларини ўзгартирамиз, холос. Яъни, тонггача бўкиб нонушта қилсак, кўёш ботгач, ундан тўкин-сочинроқ кечки дастурхонга чўкамиз.

Йўқ! Мен бунақа рўзага қаршиман. Рўзанинг бунақасини киссалари пулдан қаппайган бойларгина тутати. Қани эди ўша бой бир ой рўза давомида бир камбағал оиласининг кунлик сарфидаги бир неча танга билан яшаб кўрсин-чи? Давлат бошлиғи, вазирлар, олий мақом мансабдорлар ҳам шундай қилиб кўришсин! Ойига бир марта гўшт ейишни машқ қилишсин. Яна қанақа гўшт денг? Ичак-чавоқ, ўпка, бўйин ва яна алламбалолар. Киссасида ойига атиги тўрт гиней пули бўлиб, шунинг ҳисобига тирикчилик қилишни бир бошларидан ўтказишсин эди!

Бекатда ана шулар ҳақида ўйлаб турган эдим, яқинлашиб келаётган автобусга кўзим тушди. Кўзимга у анчагина бўшдек кўринди. Бироқ вожабо бу ҳам олдимдан физиллаб ўтиб кетди. Буни кўриб, мен илгари асло журъат эта олмайдиган бир қалтис ишга ботиндим. Ҳозир жасоратли эдим-да!

Автобус ортидан чопдим. Унга чиқиб олишга қатъий қарор қилганим. Қувиб етиб олдим-да, эшик бандидан маҳкам тутиб зинапоёга сакрадим.

Кейин нима бўлганини дурустгина эслай олмайман, бироқ бир сабоқ зеҳнимга қаттиқ жойлашди: юриб кетаётган автобус ёки бошқа бирор улов турига сакраб чиқиш катта укув талаб этади.

Мен эса буткул тажрибасиз эдим, нўноқлик қилдим. Атрофдагилар бир оғиздан “ух-ҳ-ҳ!” деб юборишди, автобус бўлса “ғийқ!” этиб тўхтади. Кўпчилик мен томонга интилди, ҳамма менинг тирикми ёки ўликми эканлигим билан қизиқарди.

Мен эса кўзим очилган заҳоти билдимки, соппа-соғман. Фақат одамларни бироз ҳавотирга туширдим. Ўрнимдан сакраб туриб, кийимларимдаги чангни қоқдим. Ҳеч қандай оғриқ сезилмасди.

Энди нима қилсам экан? Илгари ҳамма нарса ойдек равшан эди.

— Бироз чида, дедим ўзимга, ҳайдовчи билан тортишиб ўтирма! Бу яхшиликка олиб бормади.

Муштлашишни эса, одатда, жиним суймайди. Уни мутлақо ёмон кўраман. Мушт жангидан кўра, ҳар қанча таҳқирланишга розиман.

Бироқ бу гал вазият бутунлай ўзгача кечаяпти. Яшаш тарзим остин-устин бўлиб кетаяпти. Вужудимда жасоратли бир кори ҳол, ҳал қилишга ундов, истак пайдо бўлди. Боринги, эҳтиёткорликни унутиб қўйган эдим. ..

Ҳали шунақами? Мен бу суллоҳ ҳайдовчига кўрсатиб қўяман. Шундай қилайки, фақат унга эмас, балки моюнани тўлиқ олишга олиб, ишдаги мажбуриятларини менсимай қўядиган, ўз манфаатини мана шунча ижобий натижани кутиб турганлардан юқори қўядиган ҳайдовчиларнинг ҳаммасига дурустгина сабоқ бўлсин!

Дағдағаларимга ҳайдовчи қулоқ қоқмади, ҳатто рул олдидаги ўриндиғидан қимирлаб қўймади ҳам. Унга яқинлашиб келган эдим, сўради:

— Нега автобус юриб кетаётганида сакрайсан?

Чидамим тугади, мен ҳайдовчининг тирсагидан тутдим ва уни кабинасидан суғуриб туширдим.

Бундай газаб, бунчалик тошқин кучни илгарилари ўзимда бирор марта сезганимни эслай олмайман. Уни ерга йиқитиб яхшигина дўшпосладим.

Турмоқчи эди, қорнига тепдим. Ҳар туширганимда “ух” деб турди. Сўнг ёқасидан тортиб тикладим.

Йўловчилар сирли завқ билан менинг ҳаракатларимни кузатиб туришарди. Ким учун куйиб-пишаётганим уларга маълум эди-да!

Бироз ўтгач, улар барибир жанжалга аралашишди ва бизни ажратиб қўйишди. Ҳайдовчи ҳамон ўкирар, дод дер, мени куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қиларди. У полицияга арз қилажagini айтди.

Соатимга қарадим. Аллақачон учрашувга кеч қолибман. Менга алам қилаётди. Ишни-ку, бажармадим, энди манови ярамас билан полиция маҳкамасига бориш қолуви. У ерда мени бирор яхшилик кутмаслиги маълум-ку!

Ҳозир довжураклик пайтинг, далда бердим ўзимга, бироқ жасоратнинг ҳақини тўлаш мавриди ҳам келади.

Учинчи боб

ЯЛПИ СОТҚИНЛИК

Шундай қилиб, мен ва ҳайдовчи шу яқиндаги полиция бўлимига кетаяпмиз. У мени йўл бўйи ҳақоратлаб, дағдаға қилиб борди. Полиция идорасидаги ёғочтўсиқ ортида димоғдор бир сержант ўтирар, ўраниб олган қора абоси остидан соч лари патила-патила бўлиб осилиб турган бир аёлни сўроқ қиларди.

Аёл арз қилди:

— Мана етти кундан бери аҳвол шу. Уйга ҳар куни ичиб келади, мен эса шунча болалар билан бир тийинсиз ўтирибман. Кўзига кўриндим дегунча, муштани тугиб, менга ташланади.

Кўзлари қонталашиб турган барваста, давангирдай бир йигитга кўзим тушди.

— Бек ҳазратлари!

Ароқхўр фаҳрий унвонни шундай жарангдор қилиб айтгандан кейин, сержантнинг кўнгли эрийди-да!

— Бек ҳазратлари! Хотинимнинг гаплари ғирт ёлғон, уни уришигина эмас, оссанг ҳам оз!

Сержант имо қилган эди, полициячи келиб, аёл шўрликни ташқарига ҳайдаб чиқиб кетди. Мен бунга чидаб тура олмадим ва аёлга тегмасликларини талаб қилдим. Сержантга эса, масалага жиддий қараш кераклигини айтди. Бироқ автобусдан йиқилганимдан сўнг, кўринишим унчаям салобатли бўлмаса керак, сержант менга бир ола қараб, жим ўтиришни буюрди.

Аёл ва унинг эри кетиши билан сержант бизни сўроқ қилишни бошлади.. Бир дақиқа ўтдими-йўқми, ташқаридан дўқ ва пўписа товуши эшитилди. Афтидан, эр хотинини тўппа-тўғри полиция эшиги олдида яна дўппослай бошлаганди.

Мен эшикка интилдим. Карасам, ҳалиги ароқхўр хотинини ерга босиб олиб тепкилаётир. Одатимга кўра, орқамга ўгирилиб олишим керак эди, бироқ бу сафар ундай қилмадим. Унга ташландим ва хотинидан четга судрадим.

Бироқ бу сафар ҳам одатдаги воқеа содир бўлди: эр хотинини дўппослашни, хотини додлашни бас қилди ва икковлашиб муштрларини ўқталганча менга ташланишди. Хайриятки, сержант мени сўроқ қилишни топширган полициячи ёнимда эди, у жонимга ора кирди. Йўқса, билмадим..

Шу орада ҳайдовчи сержантга у менинг ишорам билан автобусни тўхтатганини, шунга қарамай, мен уни кабинадан тортиб туширганимни, ҳақоратлаганимни, урганимни чақа кетди. Мен ҳайдовчининг ёлғон гапираётганини айтмоқчи бўлган эдим, сержант кўзининг пахтасини чиқариб ўшқирди:

— Маҳмадоналикни йиғиштир! Тилингни тий!

Менга унинг ола қараш-ю, гап оҳанги ёқмади. Бироқ мен ғоятда хушмуомалалик билан:

— Кўполлик қилмай сўзлашнинг иложи йўқми? — дедим.

Сержант бирдан тутақиб, юзлари анордай қип-қизариб кетди.

— Сенга кўполлик қанақа бўлишини кўрсатиб кўяман.

У полициячини чақириб, мени камерага қамаб қўйишни буюрди. Қаршилиқ кўрсатиш бефойда эди. Ким ҳам менга ишонарди дейсиз? Мен, муҳтарам одам, масъул идора ходими шу тариқа, полиция бўлимида камерага тушиб ўтирибман. Шу ҳолда тунни ўтказишим керак эди. Нега энди?

Тўғри, мен жасоратли бўлиб қолгандим. Бироқ пичоққа илинадиган не иш қилиб қўйибманки, унинг учун авахтада ўтирганим ҳам алам қилмасин? Ўз қилмишим билан ўзимга ва атрофимдагиларга қандай манфаат келтирдим?

Менга нима бўлди ўзи? Жасорат кукунининг таъсири шунақа бўларканми ё? Аммо ўша содир бўлган ишларда менинг ҳам айбим бор-да! Тўғри, жасоратга эга бўлмоқчи эдим. Бўлдим-у, уни тўғри бошқара олмадим. Бу ёғига энди ўзимни тутиброқ ҳаракат қиламан. Жасоратни эса бирорта керакли, фойдали ишга сарф этарман.

Ўзимча шу қарорга келиб, сержант билан яна бир гаплашиб кўрмоқчи бўлдим. Шу мақсадда “Сержант зоти олийлари билан сўзлашиш истагим борлигини ул жанобга етказишларини” сўрадим.

Шундай қилиб, мен яна ўша димоғдор галварс олдида турибман. Ўзимдаги жасоратни бор кучим билан босишга ҳаракат қиламан, бу таъвияга ҳеч бир дакки бермасликка уринаман.

Илгариги яшаш қоидаларимни эслаб, сержантдан кечирим сўрадим. Ҳар сўз ора “жаноби олийлари” деб кўяман. Шошқалоқлигим туфайли, ҳаддимдан бироз ошганимни, бунинг учун чин кўнгилдан надомат чекаётганимни, пушаймон эканлигимни билдирдим. Анча эътиборли одамлигимни айтиб, баландроқ мансабда эканлигимни ва агар тунни камерада ўтказсам, жаноб сержант кейин ташвиш тортиб юрмасинлар деб шама қилдим. Мурожаат қилаётганимнинг асл сабаби “Сиздек зотни асраш эди,” дедим.

Яна нималар биландир сержантнинг бошини қотиргач, уни кўндиришга муваффақ бўлдим. У мени чиқариб юборди. Бунинг учун мен жасоратдан бўлак барча усулларни ишга солдим.

Полициядан чиқиб, тўғри уйга кетдим. Жасоратимни эса, яна бирор беҳуда иш сабабли жанжал кўзгалмаслиги учун тийишга интилдим. Уни қандайдир олийжаноб ишларга сарфлаш кераклиги ҳақида ўйлаб, ўзимга далда берардим. Бундай ишлар жуда кўплигини ўйлайвериб, бошим шиша бошлади. Тангликлар, муаммолар, камчиликлар... оҳ! Бунақалар қанчадан-қанча. Уларнинг барчасини ҳал қилиш учун бир жаҳон жасорат керак бўлади ҳали! Бироқ бир нарса кундек аниқ: араблар учун бош муаммо бу Фаластин масаласидир.

Вайрон бўлган Фаластин! Унинг тақдирини қуруқ сўзлар эмас, жасорат билан амалга оширилган ишлар ҳал этади. Фаластин ярадор. Унинг кўзёшларини сўзлар билан тиндириб бўлмайди.

Мен Фаластинга қандай қилиб арзирли ёрдам кўрсатсам экан, деб ўйлаб кетдим.

Хўш, айтайлик, курашувчиларнинг сафларига мен ҳам кирдим. Нима ўзгаради ўшанда? Мендек бир жасоратдан бўлак ҳеч бир вақоси бўлмаган одам ҳалок бўладиганларнинг сонини яна биттага ошириши мумкин, холос.

Шугина холосми?

Йўқ! Мен ўз жасоратим имкониятини, кучини яна ҳам омилкорлик билан сарфлашим лозим. Айтайлик, мен уни мудроқ раҳбарларни ғайрат отига миндириш, уларни ғайратлироқ бўлишга мажбур этиш ишига сарфлайман.

Бироқ ишни қандай уюштираман экан? Шуни дурустроқ режалаштириб олишим керак. Масалан, арабларнинг раҳбарлари — бизнинг раҳнаомаларимиз Араб Давлатлари Лигасининг Бош Котибиятида йиғилиб туришади. Фикримча, ишни айна ўша жойдан бошлашим керак.

Шундай қиламан ҳам. Ўз вазифамни адо этишимда Оллоҳим мадаккор бўлмай.

Айтилган сўз — отилган ўқ. ...Мен Лига биноти олдида турибман. Иморатни яхшилаб назардан ўтказдим. Унинг қоқ пешонасида каттакон ёзув: “Бош Котибият”. Мен уни ўрнидан кўчира бошладим. Посбон келиб сўроққа тутди:

— Ҳой! Нима қилаяпсан бу ерда?

— Лавҳани ўзгартираяпман, — дедим.

Кимнингдир топшириғини бажараяпти деб ўйлаб, нари кетди. Мен эса ёзувни катта-катта ҳарфлар билан “Ялпи ҳоинлар” деб ёзилган бошқаси билан алмаштириб қўймоқчи эдим. Ёзувни энди жойидан кўзгатаётганимда орқадан шовқин-сурон эшитилди.

Бундай қарасам, дарвоза томонга тарс-турс, гумбур-гумбур қилиб мотоцикл, унинг ортидан қуролланган соқчиларга тўла машина келиб тўхтади. Энг орқада посбонлар тўла яна бир машина келарди. Бир йўловчи олдимдан ўтаётди шипшиди:

— Бош Котиб жаноблари...

Шунча довураклигимга қарамай, юрагим шув этиб кетди. У бўлса давом этарди:

— Вазиятнинг калити шу кишининг қўлида, ҳа! У барча сирасрорлардан воқиф, барча махфий ишларни билади, Лиганинг барча буюк ишлари унинг қўлидан ўтади. Жуда нуфузли одам!

Унинг охириги сўзлари мени янада довдиратиб қўйди. Араб Давлатлари Лигасининг Бош Котиби фаолиятини қандай махфийликлар билан буркаб ташлаганимизни ўйласак, бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Мен йўловчи айтганларининг мағзини чақиб, ўйга чўмдим: вазиятнинг калити унинг қўлида ... Шошмай тур: қанақа вазият? Вазиятнинг бундан ёмонроғи бўлмайди.

У Лиганинг барча ишларини бошқаради...

Э! Бунақаларни яхши биламиз. Кўпини биламиз.

У барча махфий ишларни билади...

Қанақа махфий ишларни? Лига кўп марта йиғинга тўпланди. Бизга ҳар гал муҳим қарорлар қабул қилинди деб етказишади. Эҳтимол, қачонлардир эълон қилишар ҳам, лекин ҳозир эмас.

Вақт кетиб бораяпти, мусиқа гумбурлаб ўйнаб турибди. Биз эса юқоридаги сўзларни эшитиб, ўзаро пичирлашамиз:

Лига қарор қилибди, энди сионистларнинг ҳолларига вой!

Бу гал Бош Котиб Қоҳира, Вашингтон ва Лондон ўрталарида гирдиқапалак бўла бошлайди. Махфийликни сир сақлаш учун мужмал нутқлар сўзлай бошлайди.

Биз эса унинг баёнотлари мағзини чақиш учун кўп уринамиз. Бефойда.

Бошларимизни сарак-сарак қилиб, ўзимизни бефаросатликда айблаёмиз. Кейин юпаниб кетамиз: бироз кутиб турайлик-чи, баёнотлардан бир натижа чиқиб қолар, деймиз.

Кутамиз, кутганда ҳам узоқ кутамиз.

Мен йўловчи билан суҳбатдан ўзимни олиб қочдим, ортиқ гап қотмадим. Аслида, мен бу ерга самарасиз тортишувлар учун эмас,

фаолият учун келганман-ку! Яна ҳаракатга келаман. Кўчириб олинган ёзувни деворга тираб қўйиб, ичкарига йўл олдим. Посбон тўхта-тиб, қандай иш билан ичкарига кираётганимни сўради. Мен махфийлик ишорасини кўрсатиб, унинг қулоғига шипшийман:

— Ўз вазифамни бажариб бўлгачгина айта оламан.

— Қанақа вазифа яна? Сен ёзувни алмаштираман, холос, дегандинг-ку?

— Наҳотки, бу ерга биргина ёзув учун келган деб ўйласанг? Вазифамнинг бундан муҳимроқ томонлари ҳам талайгина. Унинг муваффақиятли адо этилиши бутун Осиёни оёққа турғизиб юборади.

Посбоннинг қулоғига чўзилиб сирли қилиб, шивирладим-да, елкасига дўстона қоқиб қўйиб, эшик тутқичига қўл чўздим. Бироқ посбон тирсагимдан тутиб, яна сўради :

— Сенинг қилаётган ишинг бутун Осиёни оёққа турғизадими? Оббо сен ғаламис, бадкирдор-эй!

Бошқа соқчилар ҳам чопиб келишди, барчаси гуж бўлиб мени куршаб олди. Шу аснода менинг сионистлигим ва ёзувни алмаштириш баҳонаси билан ичкарига суқилиб киришга ҳаракат қилганим ҳаммага маълум бўлди. Бунинг устига бутун Осиёни ларзага соладиган бир нима қилмоқчи бўлибман.

— Ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди. Ичкаридагиларнинг ҳаммаси бир сионист Бош котибият биносини портлатмоқчи бўлганини эшитиб ташқарига отилишди. Мен эса соқчилар оёғи остида ётардим ва уларга жуда хайрли иш учун бу ерга келганимни уқтиришга ҳаракат қилардим. Бироқ ўша заҳоти тезда оғзимга латта тикиб қўйишди.

— Бироз ўтгач, мени оёққа турғизиб, қўлларимга кишан солишди-да, атрофи ёпиқ машинага итариб киргазишди.

Атроф эса тўс-тўполон, қий-чув. Биров мени икки ҳафта олдин иморат чизмасини қўлга киритиш учун ҳаракат қилаётганимни кўрганини сўзласа, бошқаси сионистлар кўрбошиси эканлигимни айтиб, қасам ичарди.

Мени турмага олиб кетишди. Йўлда бора-боргунча газета сотувчи болалар, бири қолиб бошқаси, “Махсус нашр!”, “Тарихда мисли кўрилмаган сотқинлик!”, “Араб Давлатлари Лигаси биносини портлатишга уриниш!” каби даъватлар билан газетхонларни чорлаётганлари эшитилиб турди.

Тезда тергов ҳам бошлана қолди. Мени бир важоҳатли терговчига рўпара қилишди. Бундай қарасам, у эски танишим экан, мени кўриши билан кўзлари дўлайиб қолди.

— Бу сенми?

— Ҳа, мен.

— Нима бало, қачон сионист бўлувдинг?

— Ҳеч ҳам бўлмаганман.

— Унда нега судраб келишди бу ерга?

— Бироз ошиқчароқ жасоратим учун.

Мен унга нималар қилмоқчи бўлганимни сўзлаб бердим. Фақат кукун тўғрисида ҳеч нарса демадим, мени ақлдан озипти деб ўйлашларидан бироз ҳайиқдим. Рост-да! У мени ўша заҳотиёқ қўйиб юборди.

Барча тўс-тўполонли машаққатлардан омон-эсон ўтиб, уйга қайтдим.

Тўртинчи боб

ЙЎЛДА

Уйга етиб келишим билан хонамга қамалиб олдим ва ечишиб каваротимга ўзимни отдиму, ухлаб қолдим. Шу билан эрталаб деразадан ёруғ тушгандагина уйғондим. Шу пайтгача бирор марта ишга кеч борганимни эслай олмайман, ўз саришталигим билан бошқалардан ажралиб турардим, чамамда. Бу ҳол, шаксиз, табиатан кўрқоқлигим борлигини ҳам кўрсатарди.

Йўқ, саришталигимни ишни жуда севишимдан деб айта олмайман. Балки мени танбал ёки палапартиш ходим деб аташларини ҳам истамасман. Шунинг учун арзимаган камчилик ёки кичик бир хатога йўл қўйишдан ҳам ўлгудай чўчирдим.

Шунақа кечикаётган пайтларимда ўрнимдан илон чаққандек ирғиб турардим ва зумдаёқ кийиниб, халлослаганимча, ишхонани мўлжаллаб, чопиб кетардим. Бироқ бугун бўлса-чи?

Бугун мен жасоратлиман. Кечикаётган бўлсам-да, шошилмай ўрнимдан турдим. Бамайлихотир ювинишхонада бўлдим, соқол қириш, ювиниш, арғинишлар билан ярим соат шуғулландим. Нақ учрашувга ҳозирланаётгандек. Хонтахтага чўккалаб, имиллаб нонушта қилдим. Ҳеч қандай кўркув ёки таҳликани ҳис қилмайман.

Нима бўпти, жуда бўлса, бир соат — ярим соатга кечикарман. Ишга шундан нима ҳам зарар етарди? Аслида, ишимнинг ҳаммасини бир, бир ярим соатда битириб ташласа бўлади. Жуда бўлмаса, кечроқ кета қоларман ишдан.

Уйдан жуда оҳиста ва шошилмай чиқдим. Трамвай бекатида турли-туман одамлар ғуж бўлиб, уймалашиб ётибди. Танишлардан биринчи бўлиб газета сотувчи Хусайн учради. У исёнкор руҳда сўзлади:

— Вазият жиддий, эшитдингми? Сионистлар Лига биносини портлатмоқчи бўлишибди. Яхшиямки, раҳмдил Оллоҳимиз бор, йўқса...

Хусайндан бир неча газета сотиб олдим. Палапартиш варақлай бошладим. Уларда нималар ёзилиши менга олдиндан маълум, бироқ шундай бўлса-да, бирров кўздан кечиранман. Айни пайтда атрофга олазарак қарайман, кўзим бир олифтанамо кийинган жанобга тушди.

Тарбуши нақ қошигача туширилган, ҳар замон-ҳар замонда мўйловларини олифталик билан бир қўлида бураб бураб қўяди. Бошқа қўлида ҳассаси. Хонадонлар деразаларига, ўткинчи аёлларга қувлик билан назар ташлайди.

Мана, трамвай келиб тўхтади. Бир амаллаб унга чиқиб олдим. Изли йўлакдан кетаётган трамвай йўловчилар оломонини ёриб боради. Чиптачи чипталар солинган қутичасини уриб-уриб қўяди ва хиргойи қилади:

— Чипта олинг! Кимда чипта йўқ?

Пул чиқардим. Менга чипта бериб, чиптачи ўтиб кетди. У ён-бу ёнга алангладим, кўзим яна ўша бурама мўйловли олифтага тушди. Чиптачига кўзи тушиши билан у худди ит қувалаган қуёнга ўхшаб қолди. Бироқ у дарҳол ўз табиий ҳолатига қайтди, чиптачи ўтиб кетди-да. Ўнг қўли билан мўйловини бураб, гўё томоша қилаётгандек, яна кўча томонга қараб олди. Сени қара-ю, худди кўча кўрмагандек, завқланишини-чи!

Мен ўйланиб қолдим. Анови мўйловли олифта томошага жуда берилиб кетганлигидан чиптачининг келганини билмай қолгани рост эканда-а? Бироқ чиптачи қутилмаганда изига қайтиб, ўз ҳарифининг нақ тумшуғи остида пайдо бўлди. Ҳал қилувчи ҳужум бошланди:

— Чиптангиз, бек?

Бироқ биринчи ўқга мўйлов абжирлик билан чап берди.

Мўйловнинг ҳимоя усули жуда қойилмақом бўлиб, чиптасиз юриш санъатининг ҳадисини жуда олган эди. Кутилмаганда у киссасидан дастрўмол чиқариб, юзига тортди ва кучаниб, қаттиқ-қаттиқ акса ура бошлади. Охирида юзини паттачига орқа қаратиб олди ва ўзини зўр бериб газета ўқиётганга солди.

Паттачи энди "қисқични" ишга солди, ундан шу пайтгача ҳеч кимса кутулиб чиқиб кета олмаган. У чипта нозирини мадад беришга чақирди ва одоб сақлаган оҳангда такорлади:

— Паттангиз, бек?!

Чиптасиз мўйлов иложсиз ҳолатни изчил сезиб тез ҳаракат қилди ва киссасидан беш дирҳам чиқарди. У пулни узатиб, қайтимига дарров қўл чўзди. Чипта йиртилди, уни нозир йиртди. Қайтимни эса, чиптачи бериши керак эди, бермади, пулни сумкага солган чиптачи тўғрига қараганча, олға интилди.

Энди вазифалар алмашган эди: бу гал чиптачи қайтим беришдан ўзини олиб қочаяпти. Қўриниб турибдики, у мўйловдор йўловчининг ўз қуролини унинг ўзига қарши ишга солмоқчи. Паттачи тескари қараб олди. Олифта шу тикилинчда унинг назарини ўзига қаратишга беҳуда уринарди.

Трамвай бекатлардан ошган сари, қайтим ололмаган йўловчининг ҳадиги баттароқ ошиб борарди. Бу орада жамоат эътибори бир ажнабий аёлга тортилди, у чиптачини тинмай чақирарди. Қўшним бошини сарак-сарак қилди:

— Эй Оллоҳ! Одам ҳам шунақа виждонли бўладими? Бунақа ҳалолликни бизникилардан кутиб бўлсан! Ўрнида мисрлик аёл бўлганида, чиптани хаёлига ҳам келтирмай, имкониятдан фойдаланиб қолган бўларди, ўлай агар.

Бу олийжаноб ажнабий аёлнинг ва умуман ўша чет элдагиларнинг ҳурматга сазовор хулқларини бошқа йўловчилар ҳам таъриф тавсиф қилиб, дoston қила кетишди:

— Шу денг, хорижда газеталарни шундайгина йўл чеккасига қўйиб пуллашаверади. Ҳеч ким тегмайди. Ҳар ким ўзига кераклигини танлаб, қийматини шу яқиндаги қутига ўзи ташлаб кетаверади.

Атрофдагилар шовқин кўтарди:

— Мисрда бир шундай қилиб кўр-чи, ўзинг пулсиз қоласан, сотувчи эса газетасидан айрилади.

Ҳамма бир нарсада яқдил эди: Мисрликларда покдилликнинг тақчиллиги мамлакатни асоратда сақлаётган асосий омиллардан биридир. Мен бу гапларга эътироз билдирмадимгина эмас, четдагиларнинг ҳалолроқликларига кўплаб мисоллар ҳам келтирдим.

Бу ора чиптачи яна яқинлашиб келганди, ҳалиги ажнабий аёл унга қичқирди:

— Қани, қайтимни чўзиб қўй-чи!

Ҳаммамиз оҳлаб юбордик. Йўқ, бу чет эллик хонимнинг ҳалоллиги учун эмас. Бундан чиқди, у ярим дирҳам қайтимини ололмагани учун чиптачини ҳадеб бақариб чақираётган эканда-а?

Менинг газабим кўзиди. Ҳа! Ўзимизникиларга дашном бериб, чет элликларнинг олийжанобликларини, ҳалолликларини мақтайвериш жуда осон. Масалани чуқурроқ идрок этсак, ҳар бир одамга яхши ва ёмон хислатлар, у қайси мамлакатда яшамасин, туғилган бўлмасин, қайси авлодга мансуб бўлмасин, жо қилинган. Масалан,

мен англизларга қарашли бир мактабда ўқиганимда, мактаб байналмилал, англизлар, мисрликлар ва ҳатто Жанубий Африкадан ва Австралиядан келганлар ҳаммаси бир синфда ўқишарди.

Айни имтиҳон яқинлашаётган пайт, унга бир мисрли ўртоғим икковимиз яхши тайёргарлик билан келган бўлсак ҳам, барибир кўрқардик. Биз аниқ ишонардикки, англиз ўқитувчилар қабул қиладиган имтиҳонларда ҳеч бир алдов ўтмайди. Инглизлар шундай тарбия олишган-да! Биз ҳам улардан сустмаслигимизни кўрсатиб қўйишга интилардик.

Имтиҳон бошланди. Мана мен текширув иши ёзаяпман. Хотирамни жамлаб олишга астойдил ҳаракат қиламан, фақат ўзимгагина ишонишим мумкин. Шу пайт жўрам бир варақ қоғоз узатиб юборди, қарасам, кўчириб ёзиш учун матн. Жўрамдан кўнглим қолди. Нима, у мени ажнабийлар олдида уятга қолдирмоқчими? Қоғознинг устига дарров дастрўмолимни ташлаб яширдим, бироқ, барибир унга аҳён-аҳёнда ўгринча назар ташлаб кўярдим. Бир вақт қарасам, ёнимда ўтирган бир англизвачча ҳаракатларимни зимдан кузатиб, ғайриоддий типирчилаяпти. Бироздан сўнг чидамаганидан, менга тик қараганича, серрайиб қолди. Таажжуб билан атрофга боқдим ва не кўз билан кўрайки, ҳамма менга бақрайиб зарда ва хавотир аралаш қараб турибди.

Нима бўлди ўзи? Ҳамманинг юзида менга нисбатан нафрат. Нега? Қандай қилиб мен уларнинг кўзлари ўнгида кўчирмачилик қилишим мумкин? Шу он қўшним даст ўрнидан турди-да, мен томонга ташланди. Дастрўмолим остидаги ўша машъум варақни қўлга киритдию, ўзига келди ва ўз жойига бориб ўтирди. Сўнг ундаги ёзувларни ўз дафтарига бамайлихотир... кўчира бошлади.

О, Тангрим! Мен бўлсам, у ҳозир қўлида кўчирмачилик қоғози билан имтиҳон қабул қиладиган ўқитувчимиз олдида боради ва анови мисрликнинг ишини кўриб кўйинг, дейди деб ўйлабман. Кейин билсам, ўша матн ўқитувчимизнинг ўз кўрсатмаси билан тайёрланган ва қўлдан-қўлга ўтиб юрган экан.

Ҳамманинг менга еб қўйгудай қарашига эса, матнни ортиқча тутиб қолганим сабаб экан ва қўшним ўшанинг учун уни мендан олиб кўйибди. Ўқитувчига келсак, у айни пайтда бизни эмас, биров келиб қолмасин деб эшик ортидаги саҳни кузатаётган экан.

Трамвай менинг бекатимга яқинлашиб кела бошлади. Йўловчилари муштлаб, тиқиб қўйилгандек, зич вагоннинг чиқиш томонига юзландим. Шу пайт хушмўйловнинг “Ҳов қароқчи паттачи, қайтим қани” деб қичқиргани эшитилди.

Иш жойим шу яқинда, қўл узатса, етади. Бу сафар эса камида бир соатча кечикиб келаётибман ўзиям. Шундай бўлса ҳам, шошилмасликка қарор қилдим.

Ишхонага кириб, ўз иш хонамдаги барча хизматчилар билан бир-бир сўрашиб чиқдим. Улар менга таажжубли қараб туришарди. Биламанки, уларни таажжублантираётган нарса — менинг ишдан кеч қолганим эмас, балки кечиккан бўлишимга қарамасдан, шошилмай, бамайлихотир қадам ташлашим эди. Илгарилари менга “узрли” кечикишга тўғри келса, уни уч усул билан ҳаспўшлардим. Айтайлик, мен аллақачон келганман-у, айрим муаммоларга аниқлик киритиш мақсадида қанчадир вақтга чиқиб кетганман. Бу ҳолда мен, одатда, тўғри иш ўрнимга кирмай, архивга кирардим. Ундан қаппайиб кетган бир неча ҳужжаттиккич олиб, улардан бирини очардим-да, ташвишли қиёфада унга тикилиб, очиқ тутиб борардим.

Кўзимни ҳужжатдан олмай, оёғим билан эшикни очардим ва жимгина иш ўрнимга бориб ўтирардим. Фақат ўтириб олгачгина, ёнимдагиларга қараб ваҳима қилардим:

— Жонимга тегиб кетдиларинг. Нима, бу ишхонада фақат мен ишлайманми?

Агар бошлиқнинг мени сўраганини айтишса, тезтиккичлардан бошқа бирини ушлаб олардим-да, дарров унинг идорасига кириб, шикоят қила бошлардим. Менга ҳеч ким ёрдам қўлини чўзмаётгани, ҳамма нарса менга ташлаб қўйилгани ва бир ўзим, шубҳасиз, ҳаммасига улгура олмаслигимни дадил туриб айттардим. Қўлимдан келган ҳамма нарсани қилганимни ва ортиқ бирорта жавобгарликни бир ўзим бўйнимга олмаслигимни писанда қилардим.

Ҳанг-манг бўлиб қолган бошлиқ мени нега чақиртирганини эслай олмасди. Кечикканим боёқишнинг эсига ҳам келмас, айтганларимнинг маъзини чақа олмай қийналиб кетар, баъзан гаранг бўлиб қоларди. Натижада, ўша муаммоли масалаларни таҳлил қилиш ва ўрни-ўрнига қўйиш ўзимга унчалик қийин бўлмасди. Чунки ўзи шунақа, мен шуғулланадиган масалаларнинг барчаси муаммоли. Танбеҳдан қутулиб қолишнинг бир усули шу.

Иккинчи усул: Ишхонага таъбим тирриқ ҳолда кириб, ҳаммага эшиттириб, бу тун умуман ухлай олмаганимни айттардим. Хотиним (ёки қайнонам)нинг бемор бўлиб қолганини, мижжа қоқтирмаганини ҳикоя қилиб берардим. Табиб ортидан чопиш, шифохонага олиб бориш ва ҳоказо ташвиш-тадориклар қандай машаққатлиги ҳаммага маълум-ку, ахир!

Учинчи усул эса олдиндагига жуда ўхшаш, битта фарқигина бор: бунда ўзим бемор бўлардим. Ҳозир зўрға оёқда турганимни айтиб, охирида ишқилиб жиддий бўлмасин-да, деб кўярдим.

Азбаройи кўрқоқлигим боис, ана шундай турли-туман баҳоналар қидиришга мажбур эдим. Ҳар сафар шу баҳоналардан бири ишга тўшарди.

Бу гал ҳеч нимадан тап тортиб ўтиришни истамасдим ва ўзимни оқламоқчи ҳам эмасдим. Ҳеч нарсдан тортинмай, хонамга жўнгина кириб бордим ва ўз иш ўрнимга ўтирдим. Ҳамма мен билан апилтапил саломлашди. Баҳжат афанди шивирлаб деди:

— Бошлиқ сени беш марта сўради, ишга келмаганингни ҳамма аллақачон билади.

Бунақа дебочадан кейин қандай қилиб эсан оғмаслик, бошлиқ олдига чопиб бориб кечирим сўрамаслик мумкин. Бироқ мен бепарвогина Баҳжат афандига юзландим:

— Нега қидирипти? Айтмадимми?

Совуққонлигим Баҳжатнинг қон босимини дув ошириб юборди, аммо шундай бўлса-да, одатдаги босиқлиги билан огоҳ этди:

— Ўрнингга хизматга мен бориб келдим. Бошлиқнинг авзои бузуқ, билиб қўй!

Ҳикоямни давом эттиришдан олдин, кези келгани учун бек бошлиқнинг муфассал тавсифини келтирақолай. Унинг исми Иброҳим Абду-л-Муътал. Вазирликда департамент бошлиғи. Ёши ёки қирқдан ортиқ, ёки олтмишдан камроқ. Сиз мендан бу қандай лўттибозлик, ёшни ҳам шунақа аниқлашадими, деб кулманг!

Гап шундаки, бекни бугун кўрсанг, ёшини қирчиллама қирқда экан дейсан. Эртасига эса олтмишдагидай бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда, мункиллабгина туради. Одатда одам ёшини унинг сиртқи кўри-нишига қараб чамалайдилар. Бунда кўпгина омиллар таъсир этади:

ўзи ялтираб, кўзлари кулиб турибдими, соқоли қандай таралган, соч қандай тарашланган? Бугун уйдан хотини билан уришиб чиқдими, йўқми, ўтган оқшом нарддан ютдими, йўқми? Кеча қанча ичкилик нўш қилган эди ва ҳоказо.

Бошқа бир кун идорасига кирсам, юзидан нур ёғади, ияги силлиқ этиб тарошланган, сочлари текисланган, юзлари ялтираб, кўзлари кулиб турибди. Қирқдан ошган демайсан. Яна бир сафар кўрсам, кўзларини чирт юмиб ўтирибди. Сочлари оқариб, юзлари сарғайиб кетган, иякларига неча кунлардан бери устара кўрмаган соқоллари тиканга ўхшаб сапчиб турибди. Айрим олтмишдагилар ундан кўра анча ёш кўринади.

Бошлиғимнинг юзлари қип-қизил, ўзи жуссадор. Бўйни, иягининг ости ва қорнидаги қат-қат ёғлари билан мақтанса, арзийди. Бироқ ундаги энг мақтовга арзигулик нарса бу унинг улкан курсоғи. Курсоқ уст томондан олтин занжирча билан безатилган. Занжирчанинг бир учи нимчасининг чўнтакчасига тушиб, йўқ бўлади. Ияги бўлса, бўйинбоғининг қоқ ярмини босиб туради. Бошқа ҳолатларда бошлиғимни оддий одамлардан ажратмайсиз. Худди ўзимиз қатори.

Бошлиғим билан муносабатимиз жуда илиқ. Агар у мени бошқа хизматчиларидан ортиқ кўради десам ҳам, жуда ошириб юборган бўлмайман. Бундай баҳога менинг бошқалардан яхшироқ ишлашиммас, балки шефни бошқалардан яхшироқ тушуна олишим сабаб. Фикримча, Оллоҳ берадиган энг хосиятли сифат бу бошлиқларни тушуна олиш ва уларнинг иззатларини ўрнига қўйиш. Дунёда энг бахтли одамлар — бу ўз бошлиқларини тез тушуна олувчи одамлардир.

Менинг бошлиғим Иброҳим афанди ёки “бек” (биз уни шундай атаймиз) ноёб даражадаги ялқов ва қобилиятсиз одам. Унинг ягона қойиллатиб бажарадиган иши идора қоғозларига жимжимадор имзо қўйиш, холос. Бошқа бирор ишни қилиш унинг хаёлига ҳам келмасди.

Ҳузурига ҳар гал қоғозтиккич кўтариб кирганимда, турқиға разм соламан. Ҳужжатга бу гал ҳам имзо чекадими, йўқми, бу унинг турқиға боғлиқ, буни унинг авзойидан билса бўлади.

Ишнинг ўзи уни ҳеч қачон қизиқтирмаган. Шунга кўра, у бирорта масалани таҳлил қилишни мутлақо хоҳламайди. Агар бек газабнок кўринса, унга ҳужжаттиккични узатиш ниятимдан дарров қайтаман ва суҳбатни у ёқтирадиган уч мавзунинг бирига бураман.

Биринчи мавзу бошлиғимиз ҳаётидан бирор лавҳа. Уни, эҳтимол, ўзи юз мартадан кам сўзлаб бермагандир. Бироқ биринчи бор тинглаб тургандек, айрим тафсилотларидан лол қолаётганимни очиқ айтишдан тоймайман. Бекнинг айтишича, у қачонлардир атлетика билан шуғулланган ва зўр натижаларга эришган. У яна огир вазн бўйича бокс чемпиони ҳам бўлган эмиш. Гап шу ерга етганда, у менга маъноли тикилиб:

— Аслида, болалигимда мен ҳам сенга ўхшаган чиллашир эдим, — деб қўяди ва мен ташаббус билан тўғри-тўғри деб уни қувватлар эдим.

Бекнинг ёшлиқдаги дўсти бир қизни севаркан, қиз эса унга парво ҳам қилмас экан. Бир кун, деб давом этади бегимиз, дўстим кўзларида жикқа ёш, келиб мендан ёрдам сўради. Сенинг бу хизматингни, деди у, бир умрга унутмайман. Кел, ўша мени рад этган қизнинг кўз ўнгида муштлашайлик.

Гап шу жойга етганда бек кўзойнагини олиб, стол устига қўяди ва давом этади:

— Менга хужум қилиб, — деди у, — бир мушт туширасан. Рост-камига эмас, албатта, дейди у, — хўжакўрсинга. Мен жавоб бераман ва сен оғриққа чидолмай дод солиб қочиб қоласан. Ушанда мен у қизнинг кўзига қаҳрамондек кўринаман ва у мени севиб қолади.

Мен йўқ демоқчи эдим, лекин дўстлигим устун келиб, рози бўлдим. Қаерда ва қачон учрашишни келишиб олдик. Дўстим ўша севгилисининг ўйи рўпарасидаги қаҳвахонани танлади.

Қиз деразадан қараш билан биз уриша кетдик. Мен кўл кўтардим, у ҳам аҳдга мувофиқ мушт туширди. Бироз қизишиб кетди, шекилли, зарбани қаттиқроқ тушириб юборди. Мен оғриқнинг зўридан аҳдни ҳам унутиб чиллаширни шундай бир туширдимки, касалхонагача занбил ёнида кузатиб боришга тўғри келди.

Иброҳимбек тинчиб қолди, мен эса у кутиб турган ўша саволимни бераман:

— Қиз-чи, ҳазратим, қиз нима қилди?

Бошлиқ ўпкаси тўла мамнуният билан пиқирлаб кулади ва менга ҳар қачонгидан ошиқроқ миннатдорлик билан қараб қўяди:

— Айтишича, қизнинг ўзи уни аллақачон севиб қолган экан! Фақат ийманиб турган экан!

У яна маънодор пиқирлаб кулади ва бирдан кулгидан тўхтаб, ўзини кўлга олади:

— Э, азизим, қачон бўлганди-ю, бу ишлар...

Шу ўринда худога шукрлар айта бошлайман, “хурсандлигимдан теримга сигмай” кетаман. Кўриб турибманки, жаноби афандим мендан жуда мамнун.

Иккинчи суюкли усул: унинг хизматдаги мансаб-мартабаси тарихи масаласи. Роса меҳнаткашлиги ва мислсиз қобилиятли эканлигига қарамай, унга омад кулиб боқавермабди. Бошқа камроқ истеъдодликлар ундан ўтиб кетибди. Хўш, бунинг ҳаммасига сабаб нима? Чунки у оққўнгил ва мустақил фикрли одам, тилёғламаликдан унда асар ҳам йўқ.

Бу маҳалладан ундан каттароқ иккиюзламачи ва лаганбардорни топиш ўта мушкуллигини билсам-да, гапларини қувватлаб тураман. У менга бир синфдош жўраси пошо¹ даражасига эришганини, бошқаси аллақачондан бери беклигини ва яқинда вазир ўринбосари бўлиб кўтарилишига бир баҳя қолганини сўзлаб беради. Узи эса ҳали ҳам департамент бошқарувчисилигича турибди.

Учинчи суюкли усул: Унинг оилавий ҳаётига тааллуқли масала, соф шахсий нарса. Бу ўринда суҳбат унинг ўз хотини устидан арздоддан бошланади. Бечора аёл унинг қўнглига шу даражада урибдики, қўяверасиз. Дийдиёсини тинглаб бироз кутиб тураман-да, сўраб қўяман:

— Нима гап? Нима бўлди ўзи?

Жавоб бериш кўп кутгирмайди:

— Сен бунақа ишларни яхши тушунмайсан, ука. Мана, айтайлик, сени йигирма йил сургунга ҳукм қилишди. Агар ўзингни жуда яхши тутсанг, бу муддатнинг бирор жуфт йилини елкангдан соқит қилишлари мумкин. Мен эса мана йигирма беш йил бўлибдики, машаққатдаман. Кутулишга бирор умид учқуни йилт этмайди.

— У нима қилди ўзи, жаноби олийлари?

— Мени тушун, у бутун умримни заҳарлади. Мана, ўтган куни ҳам арралади, арралади. Бир гижинди, икки гижинди.. Деразани очма дейди, қўшни хотинларга тикилиб қарайверма дейди. Ана шунақа! Қани айт, нима қилай?

¹ П о ш о — генерал.

— Ажралиш керак, — дейман оддийгина қилиб.

Шунда у ўзининг ҳали тетиқлигини, кучдан қолмаганини сўзлаб кетади. Мен аста-аста уни маъқуллаб туриб, бирдан масаланинг асл моҳиятидан узоқлашаётганимизни сезиб қоламан.

Мен унга бирор масала юзасидан ўз нуқтаи назаримни очиқ айтмаганман. Тўғри, совғалар қилиб тураман. Улар жуда қимматбаҳо бўлмайди, албатта. Мана, яқинда уч гинейлик шоколад тақдим этдим. У мендан ҳада учун неча пул тўлаганимни сўради. Мен:

— Беш дирҳам-да, қанча бўларди, — дейман.

У менга кўрсаткич бармоғини силкиб, дўқ қилади ва лабига яқинлаштиради:

— Айтганингдек, қиммат бўлмаса, майли.

Мен бекдан доим кўрқардим. Шунга кўра, вақти-вақти билан унга ялтоқланиб, лаганбардорлик ҳам қилиб турардим. Бўлди, ҳаммаси энди битди. Бошқа бунақаси кетмайди, энди жасоратлиман-ку! Бу фирт эшакка унинг тўғрисида аслида нималар ўйлашимни очиқ айтадиган пайт келди.

Оллоҳ, ўзинг мадад бер!

Бешинчи боб.

УЛКАН ЎЙИН

Эшикни очиб, ичкари кирдим. Баданимда жасорат жўш ураётганини шундайгина сезиб турибман.

Бошлигимнинг эса жони ҳалқумига келиб турган экан. Эҳтиёт бўлмаса, муштини тугиб, ташланиб қолиши ҳам мумкин. Бу шундайгина равшан, — таъби жуда тирриқ. Демак, хотинчаси билан яна жанг қилган. Илгарилари ўзимнинг тилёғлама валдирашларим билан унинг анча-мунча кайфи бузуқликларини бир зумда тарқатиб ташлар, таъбини кўтариб юборардим. Бироқ бугун бошқача йўлдан бормоқчиман.

Саломлашиб сўрайман:

— Чақирдингизми?

— Қаерга гумдон бўлиб кетдинг?

Бу ҳолда ўзимни оқлаш учун исталган шаклда валдирасам, жон деб ишонарди у ҳозир.. Чунки қалби тугёнини ким биландир баҳам кўришга, кимгадир тўкиб солишга эҳтиёжманд эди. Бироқ бу гал мендан безбетлик билан берилган совуқ жавобнигина эшитди:

— Озроқ кечиккан эдим.

— Ҳой, нега кечикасан?

— Ухлаб қолибман.

Бошлиқ ўзини тута олмади:

— Ҳой, нега ухлаб қоласан?

— Кечроқ ётгандим.

— Ҳой, нега кеч ётасан?

— Шундай, ўзим.. Ишингиз бўлмасин, — гапга совуққина нуқта қўймоқчи бўлдим.

Бек бунақа кўполликдан эсанкираб қолди. Кутиб турибман, у ҳозир портлайди. Жавоб ҳозирлай бошладим. Унинг тўғрисида нимани ўйласам, ҳаммасини тўкиб соламан ҳозир. Бироқ кутилмаганда бошлигим маъюс тортди ва мени ўтиришга таклиф этди. Нафратим кўзиганича, қаршисидаги курсига чўкдим.

Кутиб турибман, ҳозир эски дийдиёсини яна бошлайди. Тақдирдан нолийди, ўз жуфти ҳалоли зулмидан шикоят қилади, маслаҳат сўрайди. Мен эса мос жавобни битта-битта танлай бошлайман. Ажралиш керак дейман, ортидан эса ҳовуридан тушира бошлайман.

Бек одатдаги оҳ-воҳидан сўнг оғир хўрсинди ва арз-додга ўтди:

— Бу аёл билан қурган турмушим ҳаёт эмас, дўзах бўлаяпти. Мана, кеча «Нью бар»га борган эдим, Абду-л-Ҳамидбек билан бироз нард ўйнаб, қолиб кетдим. Соат саккизларда ароқ буюрдик. Уни ичиб бардан чиқдим..

Типирчилаб, чидаб турибман. Бунақа воқеаларни бошдан оёғига-ча жуда яхши биламан. Ниҳоят, бардошимга дарз кетди ва ҳикоянинг қолганини мен давом эттирдим:

— У жойдан «Шарқ» казиносига ўтдингиз, раққоса Киви билан вақтингизни чоғ қилдингиз. Сўнг алламаҳалда уйга қайтингиз. Албатта, зўрга оёқда турардингиз. Хотинингиз нафрат билан кутиб олди, унинг қарғишига на ер, на осмон тоб бера оларди.

Мен савол аломати билан унга қарадим:

— Айтинг-чи, бирор жойини унутиб қолдирмадимми? Хўш, буларнинг ҳаммасига менинг нима алоқам бор? Хотинингиз нима деди-ю, сиз нима қилдингиз? Буларнинг барига қачонгача чидаши мумкин инсон зоти? Иккингизни ҳам жин урсин! Улуғ ёшдаги бир жаноб туни билан казиною барларда санқиб, раққоса хотинлар билан вақтичоғлик қилиб юрса-ю, тунда ўлардай маст ҳолда қайтиб, яна ўз хотини устидан айюҳаннос солиб ўқирса.

Бошлиқнинг юзларида ҳайрат аломатлари...

— Сизнинг нима демоқчилигингиз менга аллақачон маълум. Энди менинг айтганларимни уқинг-да, юрагингизга жойлашиб олган совуқ тошларни улоқтириб юборинг. Ахир зарар келтиришини била туриб, бошингизни мағзава билан ювманг-да! Наҳотки, бу одамлар шилпиклигимни, бошимга қурум суркашимни билишмайди, деб ўйласангиз. Энди сизни ҳеч ким ёш демайди. Ҳар бир ёшнинг ўз табиати бўлади. Ёшликка гўзаллик ва куч, қариликка обрў ва вазминлик ярашади. Сиз бўлсангиз, сочга бўёқ пуркаб, табиатга панд бермоқчи бўлаяпсиз. Ўзингизга панд берасиз, бизга эмас. Ўз устингиздан кулги кўзгатдингиз-у, эвазига, аслида, на куч ва на чирой ола билдингиз. Сизга ўхшаган пасткашни топиш мушкул. Иш вақтингизнинг тўртдан учини бефойда, қуруқ сафсата билан ўтказасиз. Ўз масъулиятингиз ҳақида ўйлай ҳам демайсиз. Қилар ишингиз фақат хотинингиздан шикоят қилиш-у, тақдирдан нолиш. Танишларингизнинг бириси пошо бўлди, яна бири вазир ўринбосари. Сиз эса ўша-ўша, департамент бошлиғисиз. Айни шунинг учун ҳам тангрига шукур қилишингиз керак. Ким бўла олардингиз ўзи!? Нима келади қўлингиздан?

Бошлиқнинг оғзи аранг очилганича, анграйиб қолди. Мен эса шарт туриб чиқиб кетдим. Иш столимга ўтирдим. Кўшним кўз қисди:

— Ишлар қалай?

Кулибгина жавоб бераман:

— Ёмон йўқ. Ҳаммаси жойига.

Вақт ўтказиш учун жилдтиккичларни тимирскилай бошлайман, улар стол устида уюлиб ётибди. Айримлари варақлари кўплигидан шишиб кетган. Ҳа, буларда одамларнинг ҳал этилмаган тақдирлари расмиятчилик ботқоғига гарқ. Хонанинг у бурчагида яна бир гарам жилдтиккич.. Ҳаммаси ҳужжатлар билан тўла, чангга ботиб ётипти. Уларга мунтазир одамларнинг ташвиш ва ғамлари билан тўраларнинг ҳеч бир иши йўқ.

Мана, жамият баданида етишган саратоннинг илдизи қаерда!? Инсон ундан қутула олмай гаранг. Амалдорлар эса идора ишларини ҳал этишда айни шу жирканч имиллашлари учун, — халқ манфаатларини ўта менсимаганлари учун маош оладилар.

Департамент ходимлари тошбақа тезлиги билан ҳаракат қиладилар. Турғунлик ва чиркинлик чирмаб олган ишёқмаслар; ишқалчилик хамиртурушида кўпчиган лўттибозлар салтанати - бу. Уни, асосан, ўғриларни тўра ҳисоблаб эъзозлайдиганлар бошқаради, унда ҳеч бир юмушни бажаришни ва умуман, ҳеч нарса қилишни истамайдиганлар «ишлайдилар». Бундай инсонларда хизмат бурчи тушунчаси бутунлай йўқ ёки улар бундан бутунлай унутиб юборган бўладилар.

Мана, рўпарамда бир-биридан семиз жилдлар турибди. Уларда қандай ҳужжатлар борлигига назар ташлайман. Мана бу тикилган жилд Заҳро Абду-л-Ҳамид хонимга тегишли, у хизматчи Иброҳим Абду-л-Воҳиднинг беваси экан. Заҳро хоним аризасида марҳум эри туфайли ўзига тайин этилган нафақадан чегирма олмасликни сўрайди. Йўқса, ойига тўрт гиней билан яшашга тўғри келаётганини айтиб, зорланган. Марҳум меросга ҳеч вақо қолдирмаган экан.

Ҳужжатга имзо қўйилган, қарор чиқарилган, кўрсатма берилган ва ҳоказо. Ҳужжаттиккич жилд қоғозлар кўплигидан ёрилай деб турибди. Икки ой олдин ариза қондирилганда (бунга юз фоиз имконият бор эди), у шишиб, бундай ёрилиб кетадиган аҳволга тушмасди. Ваҳоланки, ҳужжатлар ҳозиргача вазирлик даҳлизларида отангга бор, онангга бор бўлавериш, жавонларда чанг босиб ётавериш, столларда навбат кутавериш сарғайиб кетган.

Уни очаман-у, энг охири кўрсатмага кўз югуртираман: «Бу илтимос қондирилмасин, чунки давлат бюджети бундай ортиқча сарфларни кўтара олмайди» дейилибди.

Қойил-эй! Давлат бюджетининг қандай шижоаткор гамхўрлари бор-а! Хайрият, силласи қуриб бораётган бир бечорани ҳалокатдан қутқарувчи шу бир-икки гиней тушмаса, ҳазинада фожиа рўй бериши мумкинлигининг олди олинди. Шу дариф тутилган маблағ Иброҳим афанди бевасининг бир неча кунига ярарди-ку! Эҳтимол, бева ижобий жавоб кута-кута, бу оламдан равона ҳам бўлгандир.

Бироқ давлат бюджети тўғрисида гамхўрликнинг бошқа бир ибратли мисоли: Бир неча кун аввал қандайдир бир пошонинг бевасига бевосита ҳазинадан икки минг гиней берилибди.

Афтидан, мингталик гинейлар ҳазина учун хавфли эмас. Сарф бирликка кўчди дегунча, гинейлар хавфлироқ бўлиб кўрина бошлайди, бемаҳаллари ҳазинани қитиқлаб безор қилади, шекилли..

Хўш, бечора беванинг аризасини нима қилсам экан? Олдинлари бундай ҳужжатларни чанг босарга қайта-қайта қўярдим. Аммо бугун мендаги жасорат шахсан ўзимни жиддий ҳаракатлар қилишга, одамларга ёрдам бўладиган ишлар қилишга ундарди. Масалани қайтадан кўриб чиқишни илтимос қилиб, вазир ўринбосари номига ариза ёзишга киришдим. Унинг мазмуни мана бундай эди:

«Вазир Ўринбосари жанобларига!

Марҳум Иброҳим Абду-л-Воҳиднинг бевасига белгиланган нафақадан чегирмаларни тўхтатишга оид.

Сиз жаноблари юқорида номи зикр этилган беванинг илтимосини бюджетга оғир келмаслик баҳонаси билан рад этган эдингиз. Бундай кўрсатманинг хато эканлигига ишонамиз. Эҳтимол, қаламингиз сирғалиб кетган ёки айни шу жойда синиб қолгандир. Ҳаммага маълумки, жаноби олийлари, ўзингиз давлат ҳазинасига қўл

чўзишни ёқтирадиган ишқибозлардансиз ва бу борада бирорта қулай имкониятни қўлдан чиқармайсиз. Мана рад этиб бўлмас далиллар:

1. Ҳазратим, бюджетга энг биринчи юк — сизнинг ўзингиз. Бунинг устига молия ишлари борасида идрокингиз жуда суст. Яна шу нарса маълумки, сизнинг анови шахс билан қариндошлигингиз бўлмаганда, ҳозирги мансабингизни эгаллаб турмаган бўлур эдингиз. У бўлмаса, ўз ишлаш имкониятингиз билан давлат хизматчилари зинапоясининг олтинчи даражасидан ҳам юқорига чиқа олмасдингиз.

2. Жаноби олийлари, ўзингизнинг ва қариндошларингизнинг киссаларини давлат ҳисобига тўлдириш бўйича ўзингиз ноёб ихтисосчисиз.

3. Жаноби олийлари, ўзингизни давлат бюджети ҳисобидан савватли ва қўли очиқ қилиб кўрсатишни жуда яхши кўрасиз.

Юқорида баён қилинганлар муносабати билан сизнинг давлат бюджетига оғир келтирмаслик ниятида мазкур аризага рад жавоби беришингиз бизни жуда таажжубга солди. Шунга кўра, Сиз жанобларига аризани яна қайтараяпмиз. Агар одамийликдан жанобларида яна бирор нарса қолган бўлса, марҳамат қилиб, фикрингизни бир бор қайта кўриб чиқсангиз”.

Олтинчи боб

КЎРҚОҚЛИК ҲАЗРАТИ ОЛИЙЛАРИ

Укам таажжубдан оғзини очиб қолди. Сўнг секингина сўради:

— Кўрқоқлик дедингизми?

— Ҳа! Бу жасоратлилигим мени адоий тамом қиладиганга ўхшайди, — синиқ товушда дедим. — Дўкон эгаси молларимга харидор чиқмай қолди деганида уч бор ҳақ бўлган экан. Ҳаммаси бўлиб бир кунда маъна нималарга гирифтор қилди мени унинг моли. Яна тўққиз кун бор. Й-йўқ, ортиқ чидолмайман. Мана шу одамлар орасида жасорат билан яна тўққиз кун ўтказишнинг ўзи бўладими? Бориб, сотувчига аҳволимни тушунтир, худо ҳаққи кўндир уни! Уйда, каравотда абжағи чиқиб ётипти де!

Мени ишдан ҳайдашяпти. Вазир ақлим расоми, йўқмилигини текширишга буюрганини ҳам айт. Жасоратнинг кичкинагина бир ютуמידан бу аҳволга тушган мен телбага раҳм қилсин. Мен ҳеч қачон жасоратли бўлмаганман ва бўлишни ҳам истамайман. Захирасини яна бир бор кўздан кечирса, эҳтимол, кўкрагимда жойлашиб олган ўша балойи азим жасоратдан халос этишга етадиган бир чимдимгина кўрқоқлик кукунидан топилиб қолар. Сотувчига ялинасанми, бошқасига ёлборасанми, билганингни қил, бироқ кўрқоқлик кукунидан келтир! Илгариги ҳолатимга қайтмоқчиман.

Бироз тин олдим. Аммо укам оғзини хиёл очганича, менга анграйиб, қотиб турарди. Афтидан, у бир нарсани яхши англаган эди: Вазир менинг даражамни тафтиш қилишга амр қилибди. Кўрқоқлик кукуни борасидаги илтимосимдан сўнг буни эшитгач, унда менинг ақдан озганимга асло шак-шубҳа қолмаганга ўхшарди.

У менга қараб кулди ва тамшаниб деди:

— Ухланг, акагинам!. Кўнглингизни кенг қилиб, ухланг! Албатта топиб келаман, ўша кўрқоқлик кукунини. Менга ишонаверинг! Бунақа харидоргир молнинг бозордан топилмаслиги мумкин эмас.

Укам хонадан аста, сирғалиб чиқди ва эшикни зичлаб ёпди. Калитнинг секингина буралаётган товушини эшитдим. Эҳ, сени қара-ю, ҳий-лагар! Укам мени ростдан жиннига чиқариб, эшикни кулфлаб кўяётган эди.. Вой, мана буни қаранглар-у! Касофат! Барча айтганларимни хўп-хўп деб, барибир ўз айтганидан қолмабди-да!

Ана шунақа, ишлар чатоқ. Энди ақлдан озган деб расман эълон қилишса ҳам керак. Ажабтовур одамни жинни деб эълон этиш, сўзлари ва ҳаракатларини телбалик деб тушунтириш —ҳозирги замонда оддийгина иш.

Жинни билан ақли расо ўртасида аниқ белгиланган чегара борми, ўзи? Аслида, ҳамма нарса нисбий-ку! Жиннилар орасидаги ақли роса одам соғлар орасидаги телбага ўхшайди.

Шундай қилиб, мени ақлдан озганга йўйишаяпти. Барчасига жасорат сабаб. Агар ҳозир ҳам илгаригидек қўрқоқ бўлганимда, жинни-маслигимни жўнгина исботлардим-қўярдим. У ҳолда ўз ихтиёримдаги мунофиқлик, тилёғламалик, майдагаплилик, ишбилармонлик каби-ларнинг бор захирасини ҳаракатга келтирган бўлардим. Энди бўлса, мен учун жуда аянчли бу воқеалар нима билан тугаши номаълум.

Хўш! Қандай чора бор? Каллаварам укам, сўзсиз, қўрқоқлик кукунини қидириб дўкончининг олдига бормайдигина эмас, менинг ақлдан озганимга аниқ ишонади ҳам. Бундан чиқди, энди мен фақат ўзимгагина таяниб ҳаракат қилишим керак.

Иложи борича тезроқ уйдан чиқиб кетишим керак. Беркиниш зарур. Бунга эсдан озганлигим ҳақидаги хабар элга тарқалмасдан илгарироқ улгуришим ва ўша сотувчидан олдинги ҳолатимга қайтаришни сўрашим керак. Бироқ қандай чиқиб кетаман? Эшикни синдирибми? Бу мумкин эмас, шовқинга уйдагиларгина эмас, барча маҳалла чиқади. Демак, деразадан.. Бироқ у пастдаги қўшинининг ҳовлисига очилган. Очилса, очилар! Нима қилибди? Илгарилари мен бунақа ҳаракатлар қилишдан ҳайиқардим. Бироқ ҳозир.. ..

Болохонанинг панжарасидан ошиб, деразага ёпиштирилган безакларга ёпишдим ва аста сурилиб туша бошладим. Ерга оёғим муваффақият билан тегишига ишончим комил эди. Бироқ шу тобда мен чангаллаб олган нарса эгила бошлади ва қўлим сурилиб кетди. Қолган масофани бир сонияда ўтдим. Бироқ Оллоҳга минг қатла шукурки, дуруст куладим. Ўрнимдан аланг-жаланг турганимда, ўнг оёғим бироз оғриди. Чўлоқланиб, ҳовлидан чопиб борарканман, кўзим кимга тушди денг!? Қўшни хотинга...

Хўш, унинг кўнглини топиб, дод солмасликка кўндириш учун менга нима керак шу тобда?. Виждоний гапми? Виждон, одатда, иш амалга оширилган-у, энди ҳеч нимани тузатиб бўлмас бир пайтда уйқудан уйғонади. Эҳтимол, олийжанобликдир? Бироқ қўйинглар, иккиюзламачилик қилмайлик! Буни ҳаёт деб қўйибди, олиймақом роман эмас. Хўш, менга нима етишмаганини энди англагандирсиз? Қўшни хотиннинг кўнглини овлаш учун қўрқоқлик етишмади. Ажабланманг ва менинг устимдан кулманг, бундай ишларда ҳамма эркаклар ўта қўрқоқ бўладилар.

Аёлга эҳтиром, фаҳшга нафрат, олийжаноб сўфийнамолик.. .. Бундай гаплар аслини ёпиб турувчи маккор ниқоб. Агар уни олиб ташласак, кўзимиз нимани илғайди денг? Қўрқоқликни, оқибат олдидадан даҳшатли эсанкирашни..

Нималар деб валдираяпман ўзи? Ахир мен оилалик, ўзининг хурматини яхши биладиган одамман-ку! Яхшиси, қўшни хотиндан ўзимни узоқроқ тутганим дуруст. Қисқаси, аёлларга нисбатан олийжа-

ноблик ва поклик қўрқоқлик ва оқибат олдида даҳшатга тушишга таянади. Гўзал қўшним рўпарамда қисқа энгли оқ кўйлакка бурканиб, паридек турибди. У менга кулиб боқар, аҳволимга ажабланиб қараб, ҳавойи ўпич йўлларди.

Унга шартга орқа ўгириб, оқсоқланганимча, кўча эшиги томонга чопдим. Ундан ўтишим билан елдай учиб, анови томонга ошиқдим. Энди менда биргина истак қолганди: ошиқча жасоратим мени бир балога яна гирифтор қилиб улгурмай, ўша таниш сотувчининг дўконига етиб олиш.

Дўконга отилиб кирдим, тилим осилиб, ҳарсиллаб турардим. Сотувчи амаки, гўё мен ҳеч қаерга кетмагандек, ҳамон ўша ҳолатида ўтирибди. Рухий ҳолатлардан бирининг сифатлари солинган энг яқиндаги қопнинг устига ўзимни отдим:

— Кутқаринг мени, ҳой муҳтарам зот! Сақлаб қолинг!

— Вой бўй, намунча! Сенга нима бўлди, ўзи?

— Жасоратимнинг қурбони бўлдим.

— Бироқ энди бир кунгина ўтди-ку! Олдинда бунақа кунлардан яна тўққизтаси турибди.

— Ҳамма гап шунда-да! Биласизми, шу бир кунда қанча балоларга гирифтор бўлдим. Чўлоқ бўлдим, ақдан озган дейишларига бир баҳя қолди, иш жойимдан ажралдим. Қўшни хотин билан рўбару турганимизни хотинимга ёки қайнонамга етказишса, эҳтимол, ўз уйимга ҳам киролмасман. Буниси ҳали ҳолва! Шу бир кунда шунча ташвиш.. Олдинда яна тўққиз ҳиссаси турибди. Илтимос, кутқаринг мени! Чидай олмайман, кутқаринг!

— Бошқача бўлишни кутмагандим ҳам. Бироқ эсингдадир, — жасоратли бўлишни ўзинг хоҳлаган эдинг. Менинг танбехларимга қулоқ солмаган ўзинг-ку! Мен бу ишнинг оқибати ҳақида огоҳлан-тиргандим сени. Ўзинг айбдорсан.

— Тушунинг, ҳозир ким айбдорлигини таҳлил қиладиган пайт эмас. Имкон борича тезроқ шу лаънати жасоратдан қутулмасам, бўлмайди. Раҳмингиз келсин!

Мен нима қилишим мумкин?

Ундай-бундай деб ўтирмай, тезроқ қўрқоқлик кукунидан беринг.

Қаддимни ростлаб, кийимимни силадим:

— Меъёрдаги одам бўлмоқчиман. Имилламанг! Тезроқ қимирла-сангиз-чи.

— Сенга молларимнинг бунақаси аллақачон тугаб кетгани тўғрисида гапиргандим. Ҳаммасини харид қилиб бўлишган. Қўрқоқликнинг ҳам, тилёғламаликнинг ҳам, ҳатто алдамчиликнинг ҳам кунлари аллақачон тугаб битган.

— Муҳтарам зот, бир қидириб кўринг! Анови қопларнинг орқасини, манави пештахталарнинг осларини кўрингчи! Мен учун ҳаёт ва мамот масаласи бу! Худо хайрингизни бергур.

— Ҳеч қанча қолмаган деб, айтдим-ку сенга. Мен ўз дўконимни яхши биламан. Чидашинга тўғри келади энди, йигит!

Дўкончининг сўзлари мени жунбушга келтирди. Дўконга бир дамлик сукунат чўкди.

— Жасоратдан қутулиб бўлмаса, эҳтимол, қолган тўққиз кунни шу ерда, дўконда ўтказишга рухсат берарсиз? — сўрадим мен.

— Дўконни ўз уйингдек бил! Ҳа, ўзингники деб билавер!

Хўжайин жимиб қолди. Сўнг аста гап бошлади:

— Бир нарсани ўйладим, сенга ҳам маъқул бўлса керак.

— Тезроқ айтинг, нима экан ўзи?

— Сен ўзингдаги жасоратдан, уни яна бир бошқачароқ сифатга алмаштириб ҳам, қутулишинг мумкин. Қалай?

Ўйланиб қолдим. Дўкондаги менга маълум кукунлар кўз ўнгимдан бир-бир ўта бошлади: самимийлик, дўстоналик, кўнгилчанлик, саховатлилик, олийжаноблик.. Менимча, қария тушмагур, чакки сўзламади. Жасорат — энг ёмони. Юқоридагиларнинг орасидан бирорта камроқ ташвиш келтирадиганини топиш мумкин, албатта. У билан қолган кунларни бир нави ўтказаман-да! На чора?

— Жуда соз! Жасоратдан бўлак ҳар нарсага розиман. Қопларни кўздан кечира бошладим. Кукунлар орасидан камроқ ташвиш келтирадиганини танлашим керак.

— Мана бунисидан ўранг!

— Саховатни танляяпсанми?

— Ҳа!

Сотувчи халтачага тўққиз кунлик саховат солиб менга узатди.

— Яна бир илтимосим бор эди.

— Хўш! Кулоғим сенда, айтақол!

— Рухсатингиз билан, уни шу жойдаёқ ичиб олсам. Уйга жасорат билан қайтишдан ташвишдаман. Яна нималар олдинда кутаётибди экан мени? Агар саховатни, худо кўрсатмасин, йўқотиб қўйсам, яна жасоратли бўлиб қолаверишим жуда хавфли бўлади.

Сотувчи бош ирғади. Пиёла келтириб сув қуйди-да, кукунни солиб аралаштирди. Яхши аралашганига ишонч ҳосил қилгачгина, ичимликни менга узатди. Мен пиёлани шартга кўтариб, унинг ичидаги суюқликни паққос симирдим. Хайрият, жасоратдан қутулдим.. Энди-саховатлиман, буниси нима билан тугаркан-а!?

Еттинчи боб

САХОВАТЛИ ОДАМ

Кукун курсоғимда сингиб-сингимай, мушакларим жасоратдан бўшаётганини завқ билан сезиб турардим. Аъзойи баданим бўшашиб, ўрнини эгаллаш учун файз ва саховат ҳаракатга кела бошлаганди. Бир лаҳзадаёқ одамларнинг ғам-ташвишларини камайтиргим, уларнинг барча турмуш жараҳатларига малҳам бўлгим келиб қолди.

Айниқса, рухий сифатлар сотувчисига жуда раҳмим келди. Қандай бахтсизликлар яна бошида бор экан унинг? Ним қоронғуликда ва ёлғизликда неча йил умрини ўтказди бир ўзи? Касод кукунларни деб, умрини шу харидорга бой бераяпти. Қандай олийжаноб моллари бор-у, бозоргир эмас-да! Тошбағир, фосиқ одамлар уларни асло сотиб олишмайди. Мен қария сотувчини меҳр билан кучдим ва унга шундай дедим:

— Сизни ортиқча бундай ғамгин ва ёлғиз ҳолда кўришга тоқат қилолмайман. Мени дўстингиз деб билинг, бор ташвишларингизни сиз билан баҳам кўраман. Эй, мен учун энг қадрли одам! Умрим охиригача сиз билан ҳамдам бўлиб қолиш истагидаман.

— Меҳрибонлигингга раҳмат, бироқ менга ёрдамчи керакмас. Ёлғизликка кўникиб кетганман. Бунинг устига, ҳаммаси бўлиб тўққиз кунгина саховатлисан, билиб қўй! Шў қисқа муддатни деб, мен билан бир умрга боғланиб қолма. Бунақа фидокорликни, тушуниб турибсанки, мен қабул қила олмайман.

У билан баҳслашгим келди. Бутун умрга саховатли бўлиб қолмоқчилигимни, кукуннинг таъсир кучи тугаши биланок, унинг ҳузурига янги миқдордаги кукун учун яна келишимни яхшилаб англаймоқчи бўлиб анча уриндим. Саховатли бўлиш — одамларга бир умр яхшилик қилиш дегани, ахир!

Сотувчи сўзларимни бошда ҳурмат юзасидан жим тинглаб турди, сўнг шартта кесиб деди:

— Тўхта! Нима демоқчилигингни олдиндан билиб турибман. Ўзим ҳам шу йўлни босиб ўтганман-ку! Яхшиси, кетақол. Бора қол, ўғлим!

Бундай муомала мени жуда хафа қилди. Бироқ на чора? Кет, дедими, кетиш керак. Бир иложини қиларман; чунончи, ўзига билдирмай ёрдам берсам ҳам бўлади-ку! Унга айна пайтда, албатта, пул керак. Чунки одамлар ҳеч нарса сотиб олмаяпти, олганлари ҳам насияга. Қарзларини узишни ўйламайди ҳам, ҳисобни қиёматгача ҳадеб кечиктираверишни ўзларича режалаштириб олишган. Бинобарин, кафтга тушган озроқ пул ҳам унга мадад.

Шу он миямга бир галати фикр келди. Хўжайин орқасини бериб турганидан фойдаланиб, тез ҳамёнимни чиқардим-да, ичидаги бор пулни икки қоп орасига тўкдим. Шундай тўкдимки, пуллар киши назарига тез тушарди.

Сўнг сотувчига ташаккур билдириб, уйга тез жўнаб қолдим.

Шундай қилиб, саховатли бўлиб олишим биланок қиссамдаги бор буд-шудимдан ажралдим. Йўлакдан енгилгина юриб бораётиман. На пулим ва на ташвишим бор, на пасткашлик ва на иккиюзламачиликни биламан. Саховат билан буткул борлигим шундай чароғон бўлиб турардики, ўзимни соатнинг мурвати каби ҳис этдим.

Уйга келаётсам, йўлда бир кўпак супаларнинг бири этагида чўзилиб ётарди, иссиқ ва чанқоқликдан тилини осилтириб олган. Оҳ, бу дунё қандай аёвсиз! Бечора кўпак иссиқдан жон таслим этаётипти-ю, одамлар бепарволик билан атрофдан жимгина ўтиб бораёпти. Бечорага сув тутиш бирортасининг эсига келса-чи?

— Хафа бўлма, итбой! Ҳозир сен энг саховатли кимсага дучор бўлдинг. Мен чанқоғингни босдираманига эмас, пешонангдан силаб, олдинга овқат ҳам қўяман. Қани, юр-чи мен билан!

Оёқларини зўрға судраб босаётган кўпакни орқамдан эргаштириб, ичкарига, ҳовлига кирдим. Келганимни биринчи бўлиб, укам сизди, шекилли, деразадан унинг боши кўринди, кейин бутун маҳаллани бошига кўтариб қичқирди:

— Қайтипти!

У сўроққа тутди:

— Шунча вақт қаерда эдингиз? Бу ерда ташвишингизни қилавериб, энка-тенкамиз қуриди.

Унга жавоб ҳам бериб ўтирмай, сув келтиришга ишора қилдим ва кўпакни кўрсатдим. Аммо галварс ҳеч нима тушуна олмади ва мисдан чиққандек жингиртоб, совуқ овозда яна қичқирди:

— Тезроқ кира қолинг! Биринчидан, тез таъсир этувчи кукун келтирдим-сизга. Иккинчидан, сиз бир нарсада ҳақ бўлиб чиқдингиз: сотувчи барча молларим сотилиб кетган деб туриб олди. Бироқ мен уни энг янги ва энг фойдали кукундан беришга ишонтира олдим. Айтишига қараганда, унинг бир чимдими Геркулесни дунёдаги энг кўрқоқ кўендек қилиб қўйишга етаркан. Кўрқоқлик кукунининг бозорда топиладиган энг олий нави шу эмиш.

— Қанақа кўрқоқлик ҳақида деб валдираяпсан? — дедим унга, — сендан чанқоқдан ияк қоқаётган бир жониворни ўлимдан қутқариш учун бир қултум сув келтиришни сўрадим.

— Бўпти, ҳозе-ер, — укам жаҳлини босиш учун тескари қараб олди, сўнг ичкаридагиларга қараб, деди:

— Баъзиларда эсдан оғиш қисқа даврийликка эга бўлади, дейишганди, тўғри бўлиб чиқди.

Укам қўлида бир товоқда сув билан пастга чопиб тушди ва келтириб кўпакнинг олдига қўйди. Ит сувнинг ҳаммасини ичиб бўлдида, товоқни олиб қўймоқчи бўлган укамни қопиб олди.

Кўпак итмас, қандайдир қопанғич бир бало экан. Укамни ундан ҳимоя қилмоқчи бўлганларнинг ҳаммасини тирқиратиб қувиб кетди. У омади келмаган саховат эгаси бир менигина аяди. Қадримга етди-ми, билмадим, фақат биргина менга ташланмади. Иш охирида ҳаммамиз бир бўлиб уни зўрға тинчлантирдик, бироқ уч кишининг доктор кўригидан ўтишига тўғри келди.

Кўнглим яримта. Янги мажолдаги фаолиятим оқибатсизликка учрагач, мени ўкинч чулғади. Тўғри, бунга сабабкор биргина тақдир бўлиши керак. Айтайлик, масалан, кўпакни бу ерга мен келтирмаганимда, унинг ўзи ҳам келиши мумкин эди. Қариндошларим бошида бир эмлатиш ташвиши бор экан-да! Агар уларни кўпак қопмаганида, эҳтимол, бошқа бир ҳайвон тишлаб-негиб олармиди!?

Ўзимни шунақа ўйлар билан тинчитардим ва айна бир пайтда, қайнонамнинг сурункали қарғишларини чидам билан тинглаб ўтирдим:

«Одамларга умринг бўйи ташвишига келтирганинг-келтирганинг. Ўзинг ҳам нақ кўпакнинг ўзисан.»

Эшитавериб бетим қотиб кетган бунақа гапларни. Бироқ бу сафар бўғзимга тез келди, ўрнимдан даст туриб, ўз хонамга кириб кетдим. Сал нафасимни ростлаб олмоқчи, қариндошларимнинг менга бўлган газабларини бироз бўлса ҳам пасайишига эришмоқчи эдим.

Ювиндим, кийимларимни алмаштирдим, ҳамёнимни қайта тўлдирдим ва аста кўчага шўнғидим. Кўчада кетаяпман-у, ҳеч сабабсиз атрофимдаги одамларга меҳрим жўшиб-жўшиб кетади. Агар яна бир неча қўлим бўлганида, уларнинг ҳаммасини одамларнинг оғирини енгил қилишга сафарбар қилган бўлардим.

Инсон имкониятлари жуда чекланганини ўйлаб, кўнглим ўксиб кетарди. Бироқ истайсанми-истамайсанми, ўз имкониятларингга қараб ҳаракат қилишга мажбурсан.

Ҳўш, бу одамларнинг оғирини мен қандай енгил қила оламан? Қани бирорта камбағаллар маҳалласига бориб кўрай-чи. Эҳтимол, ўша ерда менинг саховатимга, очикқўллимга интизорлар ҳам топилиб қолар. Бунақа жойларда бедоду бенаволар кўп. Энг камбағал маҳаллаларни кўз ўнгимдан бир-бир ўтказа бошладим: Булоқ, хонимча Зайнаб, ал-Ҳусайнийя, Ашиш, Таргумон... Буларни бир-бирига қиёслаштиришнинг ҳожати йўқ. Ҳаммасида камбағаллик, ҳаммасида касаллик. Ҳаммаси бечора.

Яхшиси, шу яқиндаги Ал-Қалъа маҳалласини танлай қоламан. Ал-Малик Фуод кўчасидан ўтадиган бирорта автобус ёки трамвайга ўтирасан-да, масжид яқинидаги «тез ёрдам» бекатида тушасан. У ердан

Жило-хиёбони катта кўчасини кесиб ўтиб, тор кўчага бурилсан ва бироз юрсанг, ал-Қалъа маҳалласидан чиқасан. Шаҳри ал-Қоҳиранинг деярли қоқ маркази.

Албатта, у ёғига яёв борилади. Чунки катта уйлар муюлишида кўздан ғойиб бўлувчи бу энсиз йўлакдан фақат яёв юриб ўтиш мумкин, холос. Мана, юз йилдан ошибдики, каттакон ал-Қалъа маҳалласини шаҳар билан боғлаб турадиган ягона восита шу тангу тор йўлак. Раҳбариятнинг бунга парвойифалак, ҳатто унда кеча-кундуз анқиб турадиган қўланса ҳид битта-яримта амалдорни ўзига хос антиқа ҳид ҳам бирор масъулни бирор марта қизиқтирмагангина эмас, бундай кўча борлиги уларнинг хаёлларига ҳам келмайди.

Хукмфармо казо-казоларнинг серҳашам автомобиллари ўта олмай-диган бундай жин кўчалар бор-йўқлиги билан уларнинг ишлари нима? Бу ердаги қора халқ қандай яшаётганининг уларга нима қизиғи бор? Муюлишдаги аллақандай қийшиқ йўлакчани ўйлаш уларга зарил келибдими? Чарақлаган серҳашам автомобиллари физиллаб ўтиб кетадиган кенг хиёбонлару осмонўпар уйлар ортида кўринмай ётган бу йўлаклар кошки уларнинг эсларига келса. Хўш, келганда-чи?

Париждан келтирилган хушбўй атирларга ўрганган нозик димоғлар бу жойлардаги қўланса ҳидларга дош бера олармиди?

Бунақа маҳалла муаммолари билан бизнинг юртимизда на жамоатчилик ишлари вазирлиги ва на ободонлаштириш департаменти шуғулланади. Ҳатто шаҳар санитария бошқармаси ҳам бошини ортиқча қотириб ўтирмайди. Уларни харобазор уйлар, бузилиб каптархонага айланган ҳовлилар қизиқтирармиди? Ўзларининг йўллари кенг, баҳаво, усти қалин асфальт билан қопланган.. Ўзлари яшайдиган Замолик, Халифа Маъмун, Зафрон, Дўққий минтақаларида ободонлаштириш кенг қулоч ёзган, сон-саноксиз ишчилар ишлаб турибди. Амалдорларнинг ҳозирча қашшоқликда яшовчилар билан ишлари йўқ, бунинг устига улар юртимиздаги ҳақиқий ҳаёт ҳақида дурустроқ тасаввурга ҳам эга эмаслар-да! Тасаввур эса, аслида, ўша дабдабали катта кўчадан бу ёққа шундоқ бурилган заҳотингиз пайдо бўла бошлайди.

Бирорта эътиборли бошлиқни агар Булоқ, хонимча Зайнаб каби минтақалардан бирига кўчириб қўйишса, нима аҳволга тушар экан оиласи?

Келинлар, ўзимизнинг жамоат ишлари бўйича вазирни ал-Қалъага кўчиб ўтди деб тасаввур қилайлик. У ўша заҳотиёқ ўз ёрдамчисини ва санитария бўлими бошлиғини ҳузурига чақириб, нега шу пайтгача Қоҳирада бундай иприсқи овлоқлар обод қилинмаган деб, нақ уларнинг териларига сомон тикарди.

Ҳолбуки, у Қоҳирада, худога шукур, эндигина яшай бошлагани йўқ ва унинг марказига жойлашган шунақа жойлар борлигини бугунгача нега эшитмаган? Агар эшитганида, ўша заҳотиёқ ишчиларини чақириб, бу маҳаллада яшаш ва истироҳат қилиш имкониятларини тез ўрганиб чиқишга, эртасигаёқ таъмирлашни бошлашга буюрган бўларди.

Мана, шу десангиз, бир неча кун ўтмай, ҳақиқий таъмирлаш ишлари бошлаб юборилади. Кулбалар суриб ташланади, янги уйлар қад кўтаради. Катта кўчалар кенг ва соз, кўчалар қулай ва шинам бўлиб қолади. Сув келтирилади, қувур ўтказилади. Асосийси: ҳамма иш тез ва саришталик билан ихчам бажарилади. Кўриб турибсизки,

маҳалланинг қиёфаси шу озгина фурсатда буткул ўзгариб, оромижон бир манзилга айланади ва бу жой роҳатбахш бўлиб ўзгариб кетибди.

Тор, бунинг устига стол-стуллар бетартиб қўйиб ташланган йўлакдан қийналиб ўтиб борарканман, хаёлимдан шулар кечди. Турли қаҳвахоналар, овқатлари арзон емакхоналар йўлакда ўзларича жойлашиб олгани шундоққина кўриниб турарди. Ўткинчиларнинг кўпчилиги маҳаллий одамлар, бу жойдан ўтиб кетишда устаси фаранг бўлиб кетишган, маълум маҳорат касб этишган. Асосийси шуки, кўчадаги шилтани тепкилаб ўтишга улар жуда моҳир, атрофда ўтирганлар уларнинг борасида ўйлаш уларга мутлақо ёт. Бу ердагилар турмуш даражасининг ялпи пастлиги ёппасига камбағаллик ва ҳаётга бепарволик туғдирган. Бироқ шундай бўлса ҳам, ахлатга бунчалик ботиб кетишмаса бўларди. Шунақа ҳам бўладими? Ахлатга ботиш бу ерда санъат даражасига кўтарилган дейиш бу жой мисолида муболаға эмасди. Ифлослантириш борасида балоғат чўққисига етганларгина кўчадан бунчалик расвойи радди бало даражасига етказиб фойдаланишлари мумкин.

Ҳеч бўлмаса, анови деворга суяниб олган аёлга бир эътибор қилинг. Бадани ҳам кийимлари рангида, чунки ҳар икковини ҳам шу кўча ахлати қоплаб олган. У сояга боласини ётқизиб қўйибди. Гўдакнинг кўзларини йиринг қоплаган, юзларини пашша талаяпти, аёлнинг олдидаги саватчага турли арзон ширинликлар қўйилган. Уларнинг шу туришларидаги ифлослик даражасини ҳис этаётгандирсиз.

Ҳаммасидан даҳшатлиси шундаки, ширинликларни пашшалар сўравериш илма-тешиқ қилиб юборган. Бироз нарироқда яна бир гўдак эмаклаб юрибди. Ана, у ахлат уюмига ва оқова сувга яқинлашди. Боладан кўрққан пашшалар норозиланиб, кўзғалиб қолишди-ку! Лекин бироз ўтгач, улар боланинг ўзларига ҳамкор эканлигига ишонилди, шекилли, бурунги жойларига қайта бошлади.

Эҳтимол, бу аёл камбағал бир бечорарадир, бунга гап йўқ. Бироқ ўзи ювиниши, болаларини ювинтириши, савдоси учун жойни ахлат ёнидан танламаслиги мумкин эди-ку! Агар ростдан ҳам ширинликларини яхшигина пулламоқчи бўлса, уларнинг устини нафис дока билан ёпиб қўйсин эди. Пашшаларни ҳайдаш учун эса кичиккина елпигич кифоя-ку!

Анови бурчакка бир эркак жойлашиб олибди, олдидаги патнисда каржланган тарвуз. Патнис пашша тутгич ёпишқоқ варақни эслатади, унда тарвуз борлигини дурустроқ қарасангизгина биласиз. Эркакнинг ўзини эса, агар унинг ҳарсиллаб нафас чиқариши ва кўзини очиб-юмишидан тусмолламасангиз, балчикдан ясалган ҳайкалга жуда ўхшайди. Тарвуз шарбатидан унинг тармоқлари бир-бирига чипиллаб ёпишиб боради, ранги узлуксиз кўниб турган ифлос чангдан қорайиб, чилвир рангига кирган. Атрофига ширали тарвуз суви сепилган, мева пўчоқлари қалашиб ётипти.

Девор орти жамоатчилик халажойи вазифасини ўтайди. ундан доим сассиқ ҳид таралиб туради. Тарвуз сотувчининг боши устидаги деразадан бир аёл пол ювган сувни саҳн ювилган сувни шундай эпчиллик билан ўртага сепиб юбордики.. унинг маҳоратига таҳсин ўқимай иложингиз йўқ.

Буларнинг барчасини кузатиб турган одамда бу жойда ифлослик санъатига сажда қилинишига гумон қолмайди.

Тозалик — саломатлик ва бахт элчиси, нархи ҳам арзонгина. Бир талаб шуки, унга рияя қилиш керак, унга ўрганиш керак. Борди-ю, сизга бу балчиқ жуда азиз бўлса, хоҳлаганча тепкилайверинг уни. Бироқ ҳар ишда меъёр бўлади-да! Ҳафтада бир кунни ифлослик кунини деб эълон қилинг. Уша кунни ҳафсала билан балчиққа ботинг, болаларингизни ташландиқлар орасида қолдириб, деразадан ифлос сув тўкинг! Пашша, суварак ва бошқа ҳашаротларга эҳтиром байрами уюштиринг. Бироқ бошқа кунлари тозалikka интилинг: ўзингиз ювининг, болаларни чўмилтиринг, уйни сипириб-сидиринг, пашшаларни қиринг!

Бир шундай қилиб кўринг! Бир каррагина, ҳеч бўлмаса! Сизни ишонтириб айтаманки, бу унчалик қийин эмас, ифлосликдан қутула бошлайсиз. Сўнг эса бира тўласига ҳалос бўлишга йўл очилади.

Бу маҳаллада қанча юриб борганим сари, унда яшовчиларнинг ночор аҳволига ҳамдардлигим шунча ошиб боради. Мен уларнинг тақдирларини озгина бўлса-да енгиллатишга ўзимни бурчли ҳис қилиб турибман.

Деворга суяниб, бир қўлини олдинга чўзиб турган тиланчига кўзим тушди. Бошқа қўли тубидан мўлоқ эди. У шундай бечора, шундай аянчли кўринардикки, бир қарашдаёқ, очликдан силласи қуриганига шубҳа қолмасди. У мени кўриши билан жонланди, иккала кўзида бахил очқўзлик милт этди.

Мен киссамга қўл суқдим, унга бир танга тутқизмоқчи эдим. Аммо ўйлаб қолдим. Қаршимдаги одам гадоилик билан ўткинчилар чўнтагини қоқиштиришни касб этиб олган мўғамбирлардан бўлмасин, тагин. Айрим тиланчиларнинг катта бойликларни мерос қолдирганлари ҳақида газеталарда ўқигандим. Шунинг учун олдинлари бунга ўхшаганларга бир тийин ҳам берган эмасман.

Ҳозир эса — бошқа гап! Саховатга тўлиб-тошиб турган бир вақтимда умумий қонидан чекинсам ҳам бўлади. Бечора гадо олдига бориб тўхтадим. Унинг ночорликдан ҳолсизлангани шундоқ кўришиб турибди. Қандайдир бир сохта тиланчи улкан бойлик мерос қолдирган бўлса, демак, бошқаларнинг ҳаммаси ҳам ўшанақа бошқаларининг барчаси ҳам ўшанақа мўғамбир деб ўйлаш керак эмас-ку. Уларнинг мадад тилаб чўзилган қўлларига бир мис чақа хайр қилмай, ризқдан маҳрум қилиш инсофданми? Бир қаллобнинг макр-ҳийласи деб, бошқа бир айбсиз гадо жафо чекмаслиги керак.

Тиланчи заиф товушда инграб деди:

— Икки кун бўлди, бир увоққа зорман.

Э, бўлди, топдим! Панд еб қолмаслик учун унга пул садақа қилмайман, балки қорнини тўйдириб қўяман. Очлиги рост бўлса, бир меҳмон қилай шу бечорани.

Ундан сўрайман:

— Ростдан ҳам икки кундан бери туз тотмадингизми-а?

— Кеча эрталабдан бери. Худо ҳаққи бир қуруш бер, бирор нарса еб олай. Бир дона қотган қулча бўлса ҳам майли эди.

— Оббо оғагинам-эй! Бу ҳолингга битта қотган қулча сени тўйдирармиди? Иштаҳангни бадттар кўзгатади, холос. Сенга дастурхон тўла таом керак.

— О тўрам! Мен бечорага қотган нон ҳам етади. Худо хайрингни берсин, болаларинг билан паноҳида асрасин!

— Қани, мен билан юр, бирга овқатланамиз! Ўзим ҳам жуда очиқиб турувдим.

Тиланчи менга шубҳа билан қараб қўйди. У гапимга унча ишонмаган, чамамда, мен рост айтаяпманми ёки масхаралаяпманми, билмоқчи эди.

— Оллоҳимнинг мендек бечора бандаси устидан кулиш — гуноҳ, бек!

— Асло кулаётганим йўқ.

Гапнинг қисқаси, мен гадони гапим чин кўнгилданлигига инонтирдим. У ўрнидан кўзгалиб, қўлтиқтаёғини олди ва тўқиллатиб олдимга тушди.

Бу ҳурматимга лойиқ тиланчи билан қаерда дурустроқ овқатланиш мумкинлиги ҳақида ўйлаб борардим. Ёки уйга таклиф қила қолсамми? Ошхона ёки ресторанда биз каби хўрандалар жуфтлигига шубҳа билан қарашлари мумкин. Мендай муҳтарам киши тиланчи билан бир дастурхон атрофида ўтирганини ким ва қачон кўрибди? Аммо уйда ҳам бизни муносиб кутиб олишлари маҳол. Қандайдир ялангоёқни уйга судраб бориб, яна унга зиёфат уюштириш..

Унақасига уйдагилар чидашмайди. Анови бебош ит ҳодисасидан кейин ўзларига келишдиими экан? Хўш, эҳтимол, гамбургер еб қўя қолганимиз дуруст бўлар?

Шуларни ўйлаб бориб, кўзим осиглик эълонга тушди: «Абду-л-Қодир Ийднинг емакхонаси».

Бу айни муддао бўлди-ку! Нақ қидирганимнинг ўзи! Бундай муассасаларда столлар тиқилинч бўлмайди, бинобарин, одамлар бир-бирларига кам эътибор беришади. Бунинг устига ўзим ҳам саримсоқли таъмийяни жуда соғинганман.

Тиланчининг соғ қўлидан тутиб, икковлашиб емакхонага кирдик. Бурчакдаги стол бўш экан, дарров ўтирдик. Оёқларимни шунча дўпиллагаман, қани хизматдагилар келиша қолишса! Халқ бу ерда ҳам гавжум, улар чопавериб ҳолдан тойиб қолишган кўринади.

Кутаяпмиз. Официантни қидириб, у ёқ-бу ёққа аланглаб, тўғридаги тўсиқ ортидаги ўчоқбошида биқиллаб турган қозонга разм соламан. Унинг тепасида мўйловлари буралган, чиройли салла ўраб олган емакхона соҳиби Абду-л-Қодир Ийд кўймаланиб туради. У қўлидаги ёғоч соғли чўмични нақ маршаллик жезлидек мағрур тутиб, аҳён-аҳёнда буғи кўтарилиб турган қозонни кавларди.

Шу топда ўчоқбоши отишма пайтида порох тутунига фарқ бўлган тўпхонадан қолишмасди. Ошхона соҳиби хонтахтага нон тўғрамлари солиб тахлаб қўйилган косаларга шўрвадан тўлдириб қуяр, нон тўғрамларининг бўкишини завқ билан кузатарди. Бўкиб бўлгач, устига бошқа қозондан пишиб турган гуруч солинади. Мана, у шўрва ва гуруч солиб тўлдирилган косаларни пештахтага қўя бошлади. Бу энг тантанавор лаҳза, энди ҳил-ҳил пишган қовургалар гуруч устига қўйилса, бас, овқат тайёр бўлди дегани. Ана ўшанда емакларни хўрандаларга тортиш мумкин бўлади.

Хўжайин бошқа қозондан пишиб турган қорин ва ичак-чавоқларни олиб, оқ мармар тахта устига қўйди. Уларни ҳам майда-майда қилиб кесиб, товоқларга солиш бошланди. Ўша заҳотиёқ, хизматдаги официант ва болалар товоқларни кўтариб, хўрандалар ўтирган стол томонларга чопиб кетдилар.

Хўжайин керак пайтида каллаларни ҳам тақсимларди: тилини кесиб олар, мияни қоқар, гўшти шилиб олинган қоқ суякларни эса ҳов, мушуклар уймалашиб турган бурчакка итқитарди.

Яна бир бор ер депсиндим. Официантлар дарров чоғиб келишди ва талабимни хўжайинга етказишди. Ийд ўша заҳотиёқ қўлини қарнай қилиб, «икки товоқ қайлали қорин, икки тақсимча бузоқ гўшти ва зиравор билан иккита тил» олиб боришни буюрди.

Овқат келтиришгунча, вақт ўтказиш учун мен ўз меҳмонимнинг турмушидан у-буларни сўраб, гапга солиб турдим.

Тиланчининг оти Шаҳхота экан, бу ҳам “тиланчи” дегани. Исми жисмига мос деганларидек, қаранг-а, оти ҳам касбига мос экан. Ўзи муҳтожлик ва очликдан бошқа нарсани билмайди. Унинг гапларига қулоқ тутганим сари кўйиб борардим. Унга яхшилик қилишни, ўзига боп бир иш тоғиб беришни кўнглимга туғиб қўйдим.

Бизга овқат келтиришди. Ҳисоблашишга муҳтарам хожи Абду-л-Азиз Ийднинг ўзи келди. У бармоқларини букиб, тановул қилган таомларимизнинг ҳаммасини бир-бир санаб ўтди. Ҳаммаси бўлиб бир гинейлик овқат ебмиз.

Саккизинчи боб

ТИЛАНЧИЛАР МУАССАСИ

Пулни бериш учун киссамга қўл чўздим.

Йўғ-эй! Бу қанақаси?

Ҳамёним ўрнида йўқ. Нариги киссамни кўрдим, бошқаларини ҳам. Ҳаммаёқ шип-шийдон, ҳамён тоғилмади. Пешонамни тер босди. Нима қилсам экан? Ёнимда ҳемирим йўқ бўла туриб, сахийлик кўрсатиб, мақтанишга бало бормиди?

Кўриб турибман. Тиланчи ўзини билмаганга солиб, зимдан мени кузатаёпти. Ҳожи Ийднинг эса қовоғи осилиб бормоқда, кўзлари пул қидираётган кўлимда.

Аҳволим танг. Нақ сувсиз қудуққа тушиб кетгандайман, бироқ бу ерда ҳеч ким менга мадад кўлини чўзмайди. Шу пайт парвардигорнинг ўзи менга балоғардон юборди, хайрият!

— Ким экан, — дерсиз, албатта, — ўша балоғардон?

Нақ ўша тиланчининг ўзи. У ошхона соҳибига юзланиб, тинчлантирди:

— Жанобим ҳамённи уйда унутган кўринадилар. Бу кунги сарфни менинг ҳисоб рақамимга ёзиб қўя қолинг.

Ийд менга бир ола қараб қўйди-да, биздан узоқлашди.

Бу кўргиликни қаранг: мен тиланчи ҳисобига овқатландим. Тердан аъзои баданим жиққа хўл бўлиб кетди. Ким ҳам ишонарди. Бир муҳтарам басавлат одам бечораларга раҳми келиб, талай йўл босиб, ал-Қалъа маҳалласига унда яшовчиларнинг оғир аҳволларини бироз бўлса-да енгиллаштириш учун ташриф буюриб, охирда бировлар ҳисобига тушлик қилувчи ўта кетган муғамбир чиқиб ўтирса. Гадога мен эмас, у менга садақа берди-ку!

Аммо, ҳар ҳолда, ҳамёним қаерга гумдон бўлди экан. Уни киссамга, ҳатто қайси киссамга солганим аниқ эсимда. Ҳамён тутун эмаски, осмонга учса.. Номусдан, уят тамғаси босилишидан ҳайиқиб турганимда, менга ёрдам кўлини чўзган, емакхонада ҳисоб рақами очилган тиланчини икки кундан бери туз тотмаган бўлса керак деган

хаёлга борибман-а! Бугунги сарфни ҳисоб рақамига ўтказиб қўйишни айтганида хўжайин миқ этмади. Афтидан, бу тиланчи кунда шундалардан бири бўлса керак.

Ҳамтовоғимга шубҳа билан бир қараб қўйдим. У эса қўлтиқтаёғини хотиржамлик билан олиб, эшикка йўл олди. Мен бошим эгик, уятдан қип-қизариб унинг орқасидан эргашдим. Атрофдагиларнинг менга имо қилиб ҳиринглашганлари эшитилиб турарди: «Жанобни қаранг, гадога боқиманда бўлибди». Тиланчи иккаламиз лой кўчадан бир-биримизга қарай-қарай, анчагача жим кетдик.

Нимадан гап бошлашни билмасдим. Унга тушлик учун ташаккур билдирсамми ё? Ёки ёлғончилиги учун дашном берайми? Ниҳоят:

— Емакхонада ҳисобинг очиқ бўлгач, қандай қилиб икки кундан бери оч қолдинг? — сўрадим мен.

У жавобга мўйловини қимтиб қўя қолди. Давом этдим:

— Майли, қўявер! Агар товламачилик қилган бўлсанг, кечирдим. Ахир парвардигорнинг ўзи сени бундай ҳолга солиб, жазолаб қўйибди-ку!. Бироқ бировлардан хайр тилаб қўл чўзишингнинг маъноси нима? Пулнинг қадри унинг ўзида эмас, ундан келадиган манфаатда-ку! Айтайлик, катта бойлик йиғдинг ва уни уйинг саҳнига кўмиб қўйиб, яна тиланчилигингда давом этавердинг. У ҳолда сен билан ҳеч вақосиз бир бечора камбағал ўртасида нима фарқ бор? Биласанми, сен устида меш тўла сув бўла туриб, ўзи чанқоқликдан ияк қоқай деб бораётган эшакка ўхшайсан. Э-э! Бунақалар сон-саноксиз. Сандиқларини тўлдириб тоширсалар ҳам, ҳаёт неъматларидан бебаҳра ўтган ва мақсадсиз, ўз жонларига жабр қиладиган пасткаш мулкдорлар камми? Фойдаланмайдиган бойликдан завқланиш — киши ўзини ўзи алдашидан бошқа нарса эмас. Фойдасиз, бир тошдек ётган бойликдан не наф?

— Файласуф экансан! — ҳамроҳим менга қарамай, ўз муносабатини билдирди.

— Файласуфманми, йўқманми, билмадим-у, бироқ сен қашшоқ умр кечираяпсан. Ҳарҳолда, тушлик учун ташаккур! Ушбу қарзни тўлиқ қайтаришга ваъда бераман. Ҳамёнимни эса уйда қолдирган эканман, шекилли. Сени таклиф қилишдан олдин у ёқ бу ёғимни қарамапман, узр!

Тиланчи менга маънодор қаради:

— Қарзимни тўлайман деб бу ерга яна қайтиб келмай қўя қол, сен уни унутмаган эдинг.

Шундай деб тиланчи киссасидан менинг ҳамёнимни чиқариб узатди. Вой фирибгар-эй! Вой ўғри-ей!

— Олиб қўйган экансан-да?

Ҳамроҳим ҳеч нима бўлмагандек, бамайлихотир давом этди:

— Қарзингни қайтариш ниятингдан воз кечарсан, энди?

Руҳим тушган ва маъюс бир ҳолда қўлидан ҳамёнимни олиб, ичидан пул чиқардим.

— Бу бир гиней емак ҳаққи, мана бу беш қуруш эса сенга миннатдорчилигим белгиси.

Тиланчи пинагини ҳам бузмай, пулларни олди. Бундай қарасам, бурилишда яна бир тиланчи турибди. Икки кўзи қўлимдаги пулда, унга очкўзлик билан қараб турарди.

Мен беихтиёр у томонга қадам ташладим: садақа қилмоқчи эдим. Бироқ ҳамроҳ тиланчим қўлимдан маҳкам тутиб юзимга, нақ ақлдан озганга қарагандек ўкрайди:

— Сенга нима бўлди, ҳой ўртоқ? Бугун учраган одамга хайр қиламан деб қасам ичганмисан, нима бало?

— У ҳам эмас, бу ҳам эмас, саховатлиман холос. Саховат касалим бор, ундан ўзимни тўхтатолмайман. Ўзимни сахий кўрсатгим келаверади. Аммо гап менда эмас. Ҳамма гап — кукунда!

— Қандай кукун?

— Саховат кукуни.

— Уни қаердан олиб эдинг?

— Шахсий сифатлар сотувчисидан.

— Бунақа нарсани ким ич деган сенга?

— Ўзим ичдим.

— Нега?

— Жасоратдан қутулиш учун.

У гап нимада эканлигини тушуна олмай, гарангларга ўхшаб қолди. Мен унга кейинги пайтда бошимдан ўтганларни бир-бир сўзлаб бердим. Ҳикоямни тугатганимдан сўнг, ҳамсуҳбатим заҳархандалик билан деди:

— Тавба! Сен жуда ноёб, қидирса топилмайдиган одам экансан-ку!

Мен яна ўша бурчакдаги тиланчига қарадим. Унинг олдида қандайдир бир киши унга садақа узатишга чоғланиб турарди. Мен ҳам ундан ибрат олмоқчи бўлиб, чўнтагимга қўл тикиб олдинга интилдим.. Бироқ ҳамсуҳбатим қўлимдан тутди:

— Яна нима қилмоқчисан?

— Садақа бермоқчиман!

— Кимга?

— Анови гадойга-да!

— Кўриб турибман. Агар ўшанга хайр берсанг, имонсиз экансан.

— Худо олсин сени. Хайр қилган одам имонсиз бўлади, деган гапни қаердан олдинг?

— Дин икки марта эшак бўлишни ман этади, билиб қўй? Сен эса, афтингдан, ўн марта эшак бўлишга ҳам тайёрсан. Агар шунақа жуда фидойи бўлсанг, бошқа биттасига бер садақангни!

— Кимга берай?

— Бирорга бечорага, албатта!

— Яхшиси, ўша хайр-садақа бераётган одамга. Унинг хайр-эҳсонга лойиқ, яхши одамлиги шундай кўриниб турибди.

— Нималарни алжираяпсан? Хайр-эҳсонни қўл чўзиб турганга эмас, ўзи иона қилаётганга қаерда берилади?

— Ҳозир фақат шундай қилсангина хайрли иш қилган бўласан ва меҳнат билан топган неъматингни шамолга совурмайсан. Айтиб қўяй, сен ростдан ҳам ҳимматли одам экансан. Ҳимматингдан бирор манфаат кўрмасанг, жуда ачинарли бўлади-да!

Ҳамроҳим бир қимтиниб олди, сўнг қўлимдан тутди:

— Юр мен билан! Ҳамма гап нимада эканини сенга бир кўрсатиб қўяй.

— Қаерга?

— Уюшмага-да!

— Қанақа уюшмага? — мен лол эдим.

— Шаҳардаги гадолар уюшмасига. Ундаги холис киши кўзидан яширин ички сирларни сенга ошкор қилмоқчиман. Ким сени хайр-эҳсон масаласида лақиллатаётганини, кимлар сени мазах қилиб, бойлигингни олаётганини сенга бир кўрсатиб қўяй. Эҳтимол, ўз топганингни дуруст сарфлашга ўшанда ўрганасан.

Шундай қилиб, мен ўта кетган товламачи ва устакор фирибгар билан Гадолар уюшмасига йўл олдим. Бир неча ташландиқ ҳовли ортда қолди, каттакон ахлат тўдасини четлаб ўтиб, бино бўлганидан бери супурғи тегмаган берк кўчага чиқдик. Шеригим бир турқисовуқ ҳовли қаршисида тўхтаб, қўлтиқтаёғи билан эшикни қоқди. Кўп ўтмай, баданлари озиб-тўзиб кетган бир кампир эшик очиб остонада пайдо бўлди. Бегонага кўзи тушиши билан дарров эшикни ёпиб олмоқчи бўлган эди, ҳамроҳим қўрқмаслик имосини қилди..

Қоп-қоронғи даҳлизга кирдик. Ҳамроҳим менга кампирни таништирди:

— Онахонимиз Нодак, бу ернинг барча майда-чуйда юмушларини бошқарадилар.

— Хуш келибсиз, — тамшанди кампир.

Йўлак билан юриб бориб, охиросоқдаги кенг хонага кирдик. Дераза шипгача темир панжара билан қопланган. Ойна ортидан баъзан юриб бораётганларнинг оёқлари кўриниб қолади, демак, куйи қаватдамиз. Оёқ остига турли бўйра ва қоп-қанорлар тўшаб ташланганди. Бурчакка қўлювгич қўйилган, остида катта тоғора. Бир қарашда иморат исқирт мусофирхоналарни эслатарди. Деворга ёғоч ўтиргичлар тираб қўйилган, ундан тепароққа қоқиб ташланган миҳларга эски-туски кийим ва камарлар илиб ташланибди. Ён томонда тепаси синиқ катта хира кўзгу турибди. Нарироқда жавон ва сандиқлар.

Атрофга аланг-жалаң қилиб, ҳамроҳим мени бу жойга нега судраб келганини англашга ҳаракат қиламан. Бу ердагидек қашшоқликни бошқа бирор жойда учратиш маҳол.

— Менга кўрсатмоқчи бўлган матоҳнинг шуми? Гапларингга бошқа кулоқ осмайман. Хайрия пулларни эса Нодакка келтириб бераман. Бу ернинг яшовчилари бир мазза қилиб, тўйиб овқатланишсин.

Босиқ товушда ҳамроҳим алангани ўчиришга ҳаракат қилади:

— Жиддий ҳукм чиқаришга бироз шошмай тур, ахир!

Бу орада кампиршо жавон олдида куймаланиб турарди. Менинг тиланчим унга яқинлашиб, елкасига кўлини қўйди:

— Нодак! Мени қисмларга тезроқ ажрата қолсанг бўларди. Ҳамроҳим бесаброқ кўринади.

Мен ҳануз ҳеч нарсани тушунмасдим. Ўзингиз ўйлаб кўринг, одамни бўлақларга қандай ажратиш мумкин?

Нодак унга шошиб юзланди ва тиланчимнинг билагини кўтариб, қўлтиқтаёғини олди. Унинг ортидан устидаги серямоқ кийимларни еча бошлади. Шундагина мен гапнинг нимада эканини тушундим. Бир неча сония ўтгач, ҳамроҳим бус-бутун оёқ-кўллари билан кулиб рўпарамда турарди. Энг қизиғи, унинг илгари йўқ бир кўли ҳам пайдо бўлибди. Кўл унинг баданига чиппа ёпиштириб, ўраб ташланган экан.

Ҳамроҳимнинг сони болдирига шундай тортиб боғланган эдики, ҳар бир ўзини билган одам бунақа санъатга офарин демай, қолмасди.

— Ичкарида қандай ишлар бўлиши мумкинлигини энди фаҳмлай бошладингми?

Сўнг очиқ эшикка ишора қилди:

— Анови аҳволга бир қарагил!

Хонага ярим яланғоч бир болакай етакловида ғоятда аянчли ҳолдаги бечора ҳол, букри аёл кирди ва биз билан саломлашди. Бир қарашдаёқ, ундан аянчлироқ кимса бу дунёда йўқлигига тўлиқ амин бўлардингиз.

— Эсон-омонмисизлар?

— Ҳолингга Оллоҳ шафқат қилсин!

Бир дақиқа ўтдими-йўқми, яна бир бор бундай қарасам, унинг ўрнида кўзлари чарақлаган бир гўзал жонон турибди. Дуойимнинг бунчалик тез ижобат бўлганини биринчи марта кўриб туришим эди. Фақатгина бир ташвиш, олдидаги тоғорани олиб бориб, бурчакдаги кўлловгичда яхшилаб юйиб ташлашгина қолибди холос. Ё тавба! Бугина эмас..

Лаҳза сайин янги кўрлар, янги ҳаваскор чўлоқлар, букрилар, тутқаноклар бари бирин-кетин ва зўрагина келишарди-ю, гижинлаган тойдек бўлиб чиқиб кетишарди. Улар зумда “тузалиб қолишарди.”

Ҳамсуҳбатим икки қўлимдан тутиб, нариги ҳужрага етаклаб кирди. Унинг айтишича, бу жойда янгилар, ёшлар ва ҳар қандай бошқа ҳаваскор тиланчилар шу касбга ўқитилар экан. Ҳа! Тиланчиликнинг ҳам ҳар қандай бошқа касблар каби ўз ташвиши, ўз сир-асрори бор. Ундан огоҳ бўлиш, унга кўникиш лозим. Ҳар бир майриқлик ва ҳар бир кўримсизлик малакасини кунт билан эгаллаганингидегагина одамларда ўзингга хайрихоҳлик ва раҳм уйғота оласан. Ана ўшанда пул ёғилиб келаверади, ҳа!

Анови ҳужрада бир неча одам рамазон кунларида ўзини ашаддий художўй кўрсатиб, рўздорлардан хайр-эҳсон ундиришга ўргатилаётган экан. Биз кирганимизда, улар ўқитувчи ортидан такрорлашар эди:

Рамазонда ким тутса бир рўза,
Оллоҳ бергай ризқ юз кўза!

Художўйларга мўлжалланган куй ва қўшиқларни махсус тайёргарликка эга мутахассислар ёзишади. Лекин ҳамма иш ҳам бу ерда хамирдан қил суғургандек битади деб ўйламанг!

Навбатдаги ҳужрага кирамиз, ундан хайри-эҳсонларга омбор сифатида фойдаланилади. У жойда нон бурдаларидан тортиб жулдур кийимлар ва эски ботинкаларгача уйиб ташланган эди. Буларнинг барчасини пулга айлантириш билан махсус гуруҳ шуғулланаркан.

Бу ғаройиб муассасани кўздан кечиришда давом этамиз. Бу ҳужрадан гўдакларни тиланчилик касбига ўргатиш хонасига, ундан эса маҳоратли ёшларни гадоликка жалб этиш орқали тиланчилар сафини муттасил тўлдириб бориш ишлари билан шуғулланадиганлар учун ажратилган синфга ўтдик. Суҳбатдошим таништиришда давом этиб, бу иш борасида муфассал сўзлаб берди, бу соҳа касб келажаги билан боғлиқлиги сабабли жуда муҳимлигини алоҳида таъкидлади.

Ниҳоят, яна бошдаги ҳужрага қайтиб, ўтиргичларга чўкдик. Менинг йўл бошловчим бир жилмайиб, сўради:

— Қалай, бизнинг уюшмамиз ёқдими сенга?

— Зўр! Ишонгинг келмайди. Наҳотки..

— Шулардан кейин ҳам, сен тиланчига садақа бериш одамийликка киради деб ўйлайверасанми?

— Энди йўқ, албатта! Бир қарашда бу уюшма қандайдир пайчилар жамиятига ўхшар экан.

Бироз ўйга чўмдим, сўнг сўрадим:

— Айт-чи, ҳақиқий саховат эгаси бўлиш учун кимга хайр-эҳсон қилиш керак?

— Эҳсонни саховатга арзийдиганларга бериш лозим.

— Кимлар унга лойиқ ўзи?

— Жуда кўшлар.

— Масалан?

— Анови бир гадога хайр бераётган одам эсингдами?

— Сендан яна бир бор сўрамоқчиман: ўзи бировга ёрдам қўли чўзишга қодир одамга эҳсон бериш нечун? Агар бунга зарурат бўлганда, ўзи хайр қилмай кўя қоларди-ку!

— Бошқача бўлолмайди-да! Саховатлиларнинг табиати шунақа бўлади. Ўзларига қанча оғир бўлмасин, улар бировларга саховат кўрсатишдан тийиლა олмайдилар. Мана ўша биз кўрган кимсани олиб кўрайлик. Ўзи яхши дурадгор, доно, ҳалол-пок одам. Унинг турмушига ҳавас қилса арзирди. Оллоҳ тўкин-сочинликни ҳам, бола-чақани ҳам бериб қўйибди. Униқидан бахтли оила йўқ. Бахтини айтмайсанми?! Камтар, кўнгилчан.

Ахир, унда ҳамма нарса бор эди-да! — муҳтарам касб, уйида доимий шод-хуррамлик. Фарзандлари бир этак, барчасининг тўрт мучаси соғ. Невараларини айтмайсанми? Ҳаммаси бир-биридан қувноқ, бир-биридан шўхки, кўяверасан..... Унинг ана шундай ҳаёт тарзи бир зумда ўзгарди-кетди.

Ҳаммаси унинг куёвларидан бирининг беҳосдан вафотидан бошланди. Кичик қизи болалари билан ҳеч вақосиз тул қолди. Ким асқотарди унга шунақа пайтда? Шу отаси-да!

Бироқ тақдир зарбалари тўхтамади, бирин-кетин тушаверди. Кўп ўтмай, ўртанча ўғли кулфатга йўлиқди.

— Қандай кулфатга?

— Ақлдан озди. Аёли хиёнат қилган экан, уни ўлдириб, ўзи ақлдан озибди. Дурадгор унинг болаларини ҳам ўз қарамоғига олди.

Унга жуда қийин бўлди-да! Бироқ нияти ўзгармади, ўз яқинлари ташвишига шерик бўлишдан тийилмади. Уни яна янги синовлар кутарди олдинда.

Бу сафар катта ўғли ёмон дардга чалинди: сил. Узоқ ётиб қолди. Тузалишига мутлақо умид йўқ. Бечора келин тирик эр туриб — тул, болалари — етим бўлиб қолдилар.

Олти фарзанд ва тўққиз невара ташвишини ўз елкасига олган дурадгор, ахири, бор буд-шудидан айрилиб, хонавайрон бўлди.

— Бир уй бола билан қандай яшаётти бечора ҳозир?

— Оллоҳ берганига қаноат қилиб. Уйдаги бор арзирли нарсаларни сотиб еб бўлишди: жиҳозлар, устачилик асбоблари, кийим-кечак — ҳаммаси тамом бўлди. Шу ҳолида ҳам бирорта хайр-эҳсон сўраганини қуруқ қайтармайди бу одам.

Сухбатдошим яна жимиб қолди. Сўнг:

— Қалай, мен сенга дуруст устозлик қилаяпманми? — деди.

— Чакки эмас, — дедим. — Қани, айт-чи, у бечора қаерда яшайди? Ҳозир бораман-да, ёнимда борини унинг қўлига тутқазаман.

— Нега энди ҳаммасини битта шу дурадгорга бераркансан? Мен уни бир мисол қилиб келтирдим. Дунёда миллионлаб одамлар ана шундай бечораҳол яшайдилар, бироқ қўл чўзиб, хайр сўрашдан истиҳола қиладилар.

Бундайлар ҳаётда ҳамма нарсаларидан айрилганлар, бироқ виждонни ва ўз қадр-қимматларини сақлаб қолганлар. Ана шуларга қил саховатингни. Уларни қидиришнинг ҳам кераги йўқ. Улар ҳар қаерда ва ҳар қачон атрофингда тўлиб-тошиб ётипти.

— Балки бирортаси уйингга келиб, хотининг хизматларини қилиб кетар? — сўраб қолди менга ҳаёт сабоғи бераётган ҳамроҳим.

— Бир қизча бор. Бир етим бола ҳам гоҳ-гоҳда келиб туради.

— Ана ўшаларга одамий меҳр керак. Қизалокни оилага ёрдами тегсин деб ишга олибсан. Унга қандай муомала қиласан? Худди ўз қизингга ўхшатибми? Овқати ҳам ўшанақами? Ҳеч ҳам ишонмайман. У қизчага ҳам меҳр лозимлиги, у ҳам дам олиши кераклиги эсингдами? Унинг ҳам тирик жонлигини, унинг ҳам бола эканлигини унутмадингми? Эҳтимол, у сен учун буйруғингни бажариб турувчи автоматгинадир? У билан бирор марта чин кўнгилдан суҳбатлашдингми? Уларга бирор марта ёрдам қўлини чўзддингми?

Хуллас, азизим, атрофингга жиддийроқ қара, кўп кимсаларга кўзинг тушади! Улар сендан бахшиш сўрамайдилар, бироқ саховат қўлини чўзишинга эҳтиёжманд, одамгарчилигингга зор. Улар ўз турмушларидан ҳадеб нолийвермайдилар. Улар турмуш мусибатлари ва қийинчиликларига жимгина, сабр билан чидаб борадилар.

Бироз ўйлаб кўриб, унинг сўзлари замирида жуда жўн ва аламли ҳақиқат яширинлигига ишонч ҳосил қилдим. Сўнг ўрнимдан туриб, соҳибимга ташаккур билдирдим ва кетишга изн сўрадим. Ўзимдаги саховатни энди фақат муҳтожларга хизмат қилдиришга жазм қилиб йўлга тушдим. Ўқитувчим мени дарвозагача кузатиб қўйди:

— Хўп, майли! Саломат бўл! Одамларга саховат қилмоқчиман дейсан, уни амалга ошириш учун чўнтагингда дурустгина муллажиринг бўлиши керак.

— Бир ҳамён тўла!

— Яримми, тўлами, ёнингдами ўзи?

— О! Буни текшириш унчалик қийин эмас.

Ҳар эҳтимолга қарши, чўнтақларимни пайпаслаб кўрдим. Ҳамёним тагин йўқ! Уф тортиб юбордим.

Тиланчи кулиб, қўлтиғи остидан яна ҳамёнимни чиқарди ва менга узатди.

— Сен мени кечириб қўйгин-у, одамлар чўнтакесарнинг қўли у ўлганида ҳам бежо ҳаракат қилиб туради дейишганида сир бор. Эски одатим бу. Илгари чўнтак ўғриси эдим, тиланчиликка яқинда ўтдим. Бу иш хавфсизроқ ва сердаромад.

Ҳамёнимни олиб, чўнтагимга тикдим. Ҳамроҳим бир ҳовуч таңга олиб менга узатди, булар тушлиқда овқат учун деб берганларим эди:

— Ма! Буларни ҳам олиб қўй! Одамларга меҳрибонлик, саховат кўрсатишни ният қилдингми, бу қиршлар ҳам керак бўлади сенга ҳали. Фақат бир илтимос сендан, бир қиршни алоҳида ажратиб, менга бер!

Кулиб юбордим:

— Бир қирш? Нега керак бўлиб қолди у сенга?

— Мана, қанча вақтимни сенга сарфладим, ўшанинг рамзий ҳаққи бу.. Тиланчи эканимни, вақтим пул топиши шартлигини унутма!

¹ Қ и р ш — чақа пул.

Тўққизинчи боб

ТОВЛАМАЧИЛАР

Юриб бораяпман-у, миямда ўйлар чарх уради.: Ҳарҳолда, менинг саховатимга кимлар муяссар бўлишга, арзийди. Албатта, кўлларини ҳар бир ўткинчига чўзмай, Оллоҳдан ризқ илтижо қилаётганлар-да! Шунда бизнинг ҳам бечораҳол узоқ қариндошларимиз борлигини эслаб қолдим. Уларнинг бири хотинимнинг икки бўгин нари хола-ваччаси эди. Яна бири отамнинг камбағал ва сербола жияни. Улар жуда оғир ҳаёт кечиришар, бир этак болалари ризқини зўрға топиб учма-уч кун кечирувчи бечораҳоллар эди.

Болаларнинг кўплиги бахтсизлик белгиси демоқчимисан деб менга айб тақашга шошилманг. Шаксиз бола — ҳаётнинг безаги. Бироқ улар оилада бир тўп бўлишса-ю, келадиган муллажиринг булбулнинг думидек, лик-лик қилиб турса-чи?

Капитал сарфи миқдори билан болалар сони оилада тескари мутаносибликдалиги ҳаммага аён-ку! Мана бу қария миллионер бола ташвишидан бутунлай қутулган, анови бойнинг бор-йўғи битта фарзанди бор, хотини вафот этган ва бошқа уйланиш фикрида ҳам йўқ. Аммо заҳматқаш ишчи Ҳаққур, уста Ҳанафий ва ёши бир жойга бориб қолган Абу Сарийларнинг ҳар бирида бир дастадан бола.

Эҳ, омон бўлайлик! Юртимизнинг энг улкан мушкулликларидан бири. Қашшоқлик юрт сўраган мамлакатда бечораҳоллик ҳукм сурган бир пайтда, буни қарангки, ҳар оилада бир этакдан бола туғилади. Бизнинг юртимиз мева эмас, тикан берадиган дарахтга ўхшайди. Агар ҳосил пайдо бўлса ҳам, етилиб пишишга улгурмай, шохларидаёқ сўлиб қолади. Тиканлар-чи? Ё тавба, улар бутун еримизни қоплаб, тарвақайлагандан-тарвақайлаб бормоқда.

Яна бир узоқ қариндошимизнинг ўнта боласи бор. Ўзи мақтовдаги хизматчи, эртадан кечгача меҳнат қилади, соғлигидан шикоятчи йўқ. Барча фарзандлари қобилиятли, аъло ўқийдиган болалар.

Унда нега мен уни бечораҳол дедим? Бу кундай равшан. Ҳатто фаллоҳлар оиласида ҳам ҳар бир туғилган бола ҳаммавақт ота-онаси бахтига сабаб бўлавермайди. Қариндошимиз бўлса, энди беш поғона кўтарилган хизматчи, улкан давлат машинасидаги кичик мурватлардан бири. Ишида кўтарилишга имкон берадиган бирорта алоҳида фазилати йўқ, бирор имтиёзга кўз тикиш бефойда. У уйлангач, табиат рағбатига амал қилиб, бу рағбат охир-натижада нимага олиб келишини ўйламай-нетмай шундай болаладики.. Э худойим, у тангри фарзига амал қилаяпман деб ўйларди. Барча бошқа сабаблар унга уч пул эди.

Шундай қилиб, унинг оиласидагилар сони йил сайин ошиб бораверди. Ойлик эса ўрнида қоққан қозикдек қимирламай тураверди. Болаларни ичириш-едириш, кийинтириш, ўқитиш лозим. Аввалига иш бир меъёрда борди, — оила ўз таъминотларини қийналиб бўлса ҳам бир нави эплади.

Буни қарангки, болалар жуда лаёқатли чиқиб қолишди. Уларни мактабдан қолдириш увол эди. Улар жуда муваффақиятли ўқишарди. Чиким бўлса, ошгандан ошиб бораверарди.

Қариндошим бошда болаларини бепул мактабларнинг бирига

жойлаштиришга умид қилди. Бироқ сизга маълумки, бизнинг маориф вазирлигимиз ўз саховати туфайлидан рўй берадиган барча илтифотларини казо-казоларнинг ёки уларга таянадиганларнинг болаларига йўналтирган. Бизнинг қариндошимизнинг эса тепада нафи тегадиган бирор таниш одами йўқ эди. Яқун шундай бўлдики, бепул мактаб менинг қариндошим болалари учун эмас экан. Вазирликнинг эса қариндошимнинг камбағаллигию болаларнинг лаёқатлилиги билан нима иши бор? Катта ўғлини, ўқишни қоқ белида тўхтатиб, ишлашга юборишга тўғри келди. Бунақа бечораҳоликда бир неча қирш ҳам оилага сезиларли кўмак.

Бироқ қариндошимнинг ўғилчаси жуда тиришқоқ эди: уйда ўзи тайёрланиб, ўрта мактаб дастурини аълога топширди. Ота учун яна бир ташвиш туғилди: катта ўғил университетга кирди, бошқа фарзандларни ишга юборишга тўғри келди. Университетга пул тўлаш керак-ку! Нима бўлди-ю, бир гал ўқиш пули йиғилмай қолди. Ўғилнинг университетдан ҳайдалиш хавфи пайдо бўлди..

Бечора ота ўзини ўтга-чўкка урарди-ю, қани биров ёрдам қўлини чўзса? Бирорта одам ёрдамга келса? Бироқ унинг қўли хайр-эхсон тилаб биров томонга чўзилмади, чўза олмади..

Қандай қилиб чўзсин, ахир. У давлат хизматчиси бўлса, кийгани тугмалари ялтироқ камзил, бўйнида галстук, бошида тарбуши ҳам бор.

Шаксиз, айти шу одам ва унинг оиласи менинг хайр-эхсонимга лойиқ. Мен унга истеъдодли ўғли ўқишни давом эттириши учун пул бераман. Шундай қилиб, оиласи аҳволини яхшилаيمان.

Бўлди! Ҳозироқ уларникига жўнайман. Ўзингни саховатли кўриш нақадар хушёқади?!

Бу қариндошимиз Шоҳ Хусайн майдони яқинида яшарди. Олдин Атабагача трамвайга чиқаман. У ердан ал-Азҳар майдонигача автобусда борсам, нариги қисмида пича яёв юришга тўғри келади. Етиб оларман.

Трамвай одатдагича тиқилинч эди. Унга чиқиб олишга кўзим етмади. Кейингиси ундан баттар эди. Шошмай тур! Анови болакайлардек, орқасидан осилиб олсам, нима қилади-а? Эшик тутқичига маҳкам ёпишиб олдим. Бир нави қилиб, ўнг оёғимни илинтирдим, уни-си осилганича қолди..

Одамлар ҳар томондан тахтакачдек шундай қисиб олишдики, йиқилиб кетишдан кўрқмасам ҳам бўлади. Шу алпозда Атабага етиб олдим.

Газета сотувчилар, ботинка мойловчилар ва майда савдо очганлар орасидан қоқилиб-суқилиб, зўрға ўтдим. Ал-Азҳар трамвай бекатидаман. Ўзимни бўш турган ўтиргичлардан бирига ташлаб, бундай қарасам, мен томонга ифлос кўйлакка ўралган бир тиланчи келаяпти. Тор ва калта кўйлак баданини аранг яшириб турарди, «бағ-буғ» қилиб оғзини кўрсатади. Соқов эмиш, очликдан ўлаётган эмиш. Унга секингина қилиб:

— Салом, иним, — дейман унга. — Ишлар қалай?

У соқовча сўзлашини тўхтатиб, менга тикилиб қолди. Мен бўлсам давом этдим:

— Мўлтиллама бунчалик! Тезроқ ҳаракатингни қилиб, пул топ! Йўқса, онахон Нодақдан кўрадиганингни кўрасан.

Кўзлари олазарақ бўлди, қулоғимга шипшиди:

— Сиз уни биласизми?

— Фақат унигинамас, сизнинг барчангизни биламан.

— Уюшмага яқинда келганга ўхшаяпсиз, танимадим.

Шу пайтда яқинлашиб келаётган трамвайнинг жиринглаши эшитилди ва мени ўз касбдоши ўйлаб илиқ қабул қилган гадо бирорта лақма мижоз қидириб олға кетди.

Ҳаммаёқ гуж одам.. Аравачаларидаги мевалар ва бошқа қақир-кукурларига бири кўйиб бошқаси харидор чорлаётган жамоат орасидан зўрга ўтиб борардим. Бироқ манави бир йигитчанинг қантак ўригини мақтаб, ўқиётган таъсирчан байти ҳамманикидан ҳам ошиб тушаяпти. Ёнидаги шарбатфуруш мис товоқларини бир-бирига жингиралиб уриб, орқасидаги шарбат тўла мис, кўяди. Кўлида чайиш учун кичкина тоғорача. Унинг суббатининг ўзиёқ муздек шарбатига ҳавас ва рағбат уйғотади. Одамнинг баҳридилини очадиган бу ичимликдан бир стакан куйдириб, ҳузур билан аста симира бошладим.

Бўш стаканни узатиб ўрнимдан кўзгалишим билан бананларга лиқ тўла аравачага дуч келдим. Биламан, бировникига бўш қўл билан ташриф буюриш жуда ноқулай. Бир гужум банан олиб борсам, жуда жўяли иш бўларди-да!

Қариндошимизнинг болалари мева таъмини аллақачон эсдан чиқариб юборган бўлсалар керак.

Чарқоқни писанд қилмай, хириллаб қолган бўғзини ҳамон синаб кўраётган сотувчига яқинлашдим:

— Арзонига келиб қолинг! Бир уққаси беш дирҳам. Бу ярим баҳоси дегани. Тезроқ келқолинг, арзонидан олиб қолинг! Кейин армонда қоласиз!

Ҳа, тўғри айтаяпти. Шу бананларни беш қиршдан ола қолай. Тағин бошқа жойда ўн қиршга олиб юрмай. Тўғри, бу баҳо, аслида, арзонми ё қимматми, билмасдим. Чунки ҳеч қачон ўзим бозор қилган эмасман.

Банан сотувчига яқинлашиб, саломлашдим. Саломимга жавоб ҳам бермади. Арзонига кеп қолинг деб, бананларни ярим баҳосига тезроқ сотиб олишга ундовчи ўткир товуши билан қулоқни қоматга келтириб қичқираверди. Орага суқилдим:

— Ўққаси қанчадан?

— Айтдим-ку, беш қиршдан деб. Зараримга савдо қиляпман, худо ҳаққи. Кеч бўлиб бораяпти. Шу тўбда бошқа нима ҳам қила олардим!

Виждоним уммондек мавжланди. Наҳотки, мен бировнинг иложсизлигидан фойдаланиб, бананларини ярим баҳога олиб кетаман. Сотувчининг юзлари шу қадар ғамгинки, ҳар сўзидан ҳақиқат томчилаб турибди.

— Эҳтимол, олти қиршдан баҳолармиз?

— Олтидан дейсанми? — ҳайрон бўлиб қайта сўради сотувчи.

— Ҳа, бир уққаси олти қиршдан.

— Бешдан дедим-ку, камайтирадиган жойи қолмаган.

— Майли, олтидан бўла қолсин.

У менга нақ овсарга қарагандек, бақрайиб қараб қолди. Мен олти қиршдан олишга қатъий қарор қилган эдим. Шу билан у касодга учраган ишини бироз яхшилаб олсин-да!

Банан гужумларини кўриб чиқдим. Орасида пўпанак босган жойлари бўлмасин яна! Қариндошлар олдида қизариб ўтирмайин.

Нақ саралаб кўйилгандек. Барчаси етилиб пишган, битта ҳам эзилгани йўқ. Менга улар шу қадар ёқдики, қайтишимда уйга бир неча ўққа олишни мўлжаллаб кўйдим. Шу баҳона мен ҳам дуруст бозор қилишга, яхши моллар харид қилишга қодирлигимни бир кўрсатиб кўяман. Сотувчига қичқирдим:

— Беш ўққа торт!

У аравачасининг энг остки қисмига бош суқди. У жойда турли тарози паллалари ташлаб кўйилган эди, энг каттасини олди. Паллага бананларни жойлаштираркан, сотувчи қичқиришдан тўхтамасди.

— Келиб қолинг, олиб қолинг! Арзон бўлиб кетди. Кетса, мендан кетсин!

Менда яна виждон ҳаракатга келди:

— Майли, етти қиришдан олақол!

Сотувчи банан солинган паллани тарозига жойлаштирар экан, менга қаради. Кулоқларига инонмаётган эди.

— Еттидан олақол, ўққасига етти қиришдан.

Тили зўрға гўлдираётган сотувчи кулогимга деди:

— Нега бунақа ошираяпсан? Тинчликми ўзи?

У бошини сарак-сарак қилди. Афтидан, «Эсинг пастроқми, иним» деётганга ўхшарди. Банан солинган халтани узатаркан, сурбетлик билан:

— Майли, саккиз қиришдан берақол! — деди.

— Саккиз бўлса, саккиз-да!

Киссамга қўл тикдим. Ундан ҳамёнимни чиқариб, қирқ қириш олдим. Сотувчи диққат билан кузатиб турибди. У, албатта, «харидорнинг ҳам шунақа гўли бўладими» деб ўйлаётганга ўхшарди.

Энди Шоҳ Хусайн маҳалласи томонга бурилиш керак. Ҳаммаёқда тиланчилар, эски-тускиларга ўралганлар, чўлоқлар, озиб-тўзиб кетганлар. Бироқ бирортасининг ҳолига ачиниш сезмаяпман ўзимда. Чунки уларнинг муассасасида бўлдим, қаерда ижод этилишларини яхши билламан-да!

Орқароқдан илтижоли бир товуш келди:

— Ҳой бек! Ҳой марҳаматли жаноб!

Қайрилиб қарайман. Йўлакда оёқларини чордона букиб бир фаллоҳ ўтирибди, ёнида қора абога ўралиб олган хотини. Олдиларида бир сават тўла товуқ тухумига тўла саватча. Унинг ёнига иккита каптар кўйилган. Дарров тушундим: Булар қишлоқдан келишган, умрлари бўйи оғир меҳнат ва қашшоқ ҳаётдан бошқани билишмайди. Уларга яқинлашишим билан фаллоҳ ийманиб кулди:

— Бизни кечиринг, бек. Биз қишлоғимиздан ҳазрати Хусайнни зиёрат қилгани келиб эдик. Вагондан чиқиб, киссамга қўл солсам, ҳамёним йўқ! Уни бир худо беҳабар олиб кўйибди. Марҳаматли бек! Нима қилишимизни билмай турибмиз, қайтишга йўл кирамиз ҳам йўқ.

Бу еримизнинг асл эгаси нимага ишора қилаётганини дарров тушундим. Эски устакорлик бу! Бунақасини кўп кўрганмиз.

Дехқон бўлса гапдан тўхтамайди.

— Марҳаматли бек! Биз тиланчилар эмасмиз, ягона Оллоҳ шохид бунга. Хайр сўрамайман. Мана бу бир саватчада тухумимиз ва иккита каптаримиз бор. Қишлоқдан келтирган эдик, шуни сотиб олинг. Улуғ дуога мушарраф бўласиз, берадиганингиз бизга чиптага етса бўлди. Умрингиздан барака топинг, илойим, бек!

Камбағал қишлоқи жим бўлиб қолди. Мен бўлсам, олдимдагиларни ростдан фирибгарлар деб ўйлабман. Бунақа эмасликларига ишонч ҳосил қилдим.

Фаллоҳ ўз матоҳини сотиб, пулини йўл кира қилмоқчи. Мен бир ўқ билан иккита куённи урсам бўлади. Бу ямоқ кўйлақдаги бечорадан бир сават тухумни каптари билан сотиб оламан-да, бананларга кўшиб, кўп болали қариндошимизга элтаман.

Бироқ ўзи ҳам қойилмақом совға бўлади-да! Зўр! Қойил! Очиққўл саховатпешаларнинг иши мана бундай бўлибди.

Мен фаллоҳдан тухум ва каптарлар қанча бўлишини сўрадим.

— Етмиш қирш, — деди у, — бу ердан нақ уйимизгача чипта шунча туради. Фикри ожизимча, бунча тухум, бунинг устига яна каптарлар юз қиршдан кам турмайди.

Ҳамёнимдан бир гиней чиқардим:

— Мана бу сенга тухумларинг ва каптарларинг учун, — сўнг яна етмиш қирш санадим. — Мана буни эса икковингизга йўл кирага, чипта оласизлар.

Фаллоҳ рози бўлмади — умри бўйи эҳсон олмаган экан. Бироқ бир амаллаб олишга кўндирдим.

Саватчани кўтариб, йўлга отландим. Бироқ шубҳа ажинаси юрагимга гулгула солиб турибди. «Қайдан биласан у рост сўзлаганини? Тухумлар палағда чиқса-чи?»

Гумонни қувиб солдим-у, барибир ўзимча пичирладим:

— Агар тухумлар палағда чиқса, ҳолимга вой.

Фаллоҳ эшитиб қолди?

— Айнаган деб ўйлаяпсизми? Худо сақласин.

Фаллоҳ кескин ҳаракат қилиб, саватчадан иккита тухум олди ва кўз олдимда синдириб, ичиб кўрсатди.

— Марҳаматли жаноб! Ана кўрдингизми. Тухумлар янгигина. Айнаган бўлса, оғизга олиб бўлармиди?

Ана энди ишондим. Саватчани олиб, йўлга тушдим. Бироқ ўн қадамча юришим билан каптарлардан бири саватчадан чиқиб, учиб кетди. Уни тутаман деб ташланган эдим, бундан фойдаланиб, иккинчиси ҳам учиб кетди.

Нима қилишимни билмай, анқайиб қолдим. Агар каптарнинг кетидан тушсам, сават ва бананни ерга қўйишим керак. Бу тўс-тўполонда уларни кейин қаердан ҳам топиб бўларди? Эгасини топиб кетади.. Бир қўлимда сават, бошқасида тухум, мен каптарларни бозор майдонида таъқиб қилиб борардим.

Бозорчилардан кўмак сўрашга тўғри келди. Бозорчиларга қўшилиб болалардан иборат катта тўда ҳам каптарларни қувиб кетди.

Шундай гала-ғовур кўтарилидики.. Бозорчилар нима гаплигини бири-бирдан сўраб билишга ошиқарди ва ўғрини қувлашаётган бўлса керак деб гумон қилишарди. Ҳар тарафдан:

— Ушла! Тутинглар ўғрини! — хитоблари янгради.

Ўғрини туттишга ошиққан оломон менинг ўзимни ерга ағдариб юборишига оз қолди. Мен четландим ва бундай ҳолатда каптарларнинг тутилишидан умидни ўзиб банан ва тухум билан қариндошимизникига равона бўлдим.

Ниҳоят тилим осилиб, ҳансираган, чангга ботган ва сочларим пахмайиб кетган бир ҳолатда қариндошим уйига етиб келдим. Эшикни тақирлатаман. Ичкаридан аёл товуши эшитилди.

— Ким у?

— Бу мен, — жавоб бераман.

— Ким у «мен?» — сўрайди аёл товуши бироз жаҳл билан.

Отимни аташ бефойда, отим буларга ҳеч нарсани англамайди. Мен бу уйга биринчи бор келиб турибман. Шунинг учун сўрайман:

— Муҳаммад афанди уйда бормилар?

— Отаси, ҳов отаси! Сизни йўқлашаётган экан.

Бироздан сўнг ичкаридан занжир шиқирлаб, эшик очилди-ю, ичкарида менга анграйиб қараб турган бир неча жуфт қиз ва ўғил болаларнинг қора кўзлари кўринди. Шу ора Муҳаммад афандининг ўзи ҳам чиқиб келди. Мени таниб, келганимга ажабланиб, бироз қараб турди-ю, бироқ тезда ўзини ўнглаб таклиф этди:

— Ичкарига марҳамат! Бош устига!

Унинг юзида чуқур ҳаяжон ва хижолат сезилиб турарди. Сабабини бироз ўтгач билдим, — у хотинининг кўйлагини кийиб олган экан.

Қизларидан бири мени меҳмонларга аталган хонага етаклаб кетди. Ундаги жиҳозлар эски қутилардан бир амаллаб ясалган экан. Тўрроқда уводага айланган бир кўрпача солинган эди, уни қаердандир пайдо бўлган бир бола йиғиштириб чиқиб кетди. Унинг ортидан қайта кийиниб олган Муҳаммад амаким хонага кирди. Унинг галобияси эски кўйлақларнинг бутун қолган бўлақларидан тикилган эди.

У мен билан қайта сўрашди. Ўтиргач, бир-биримизнинг ҳолаҳволимизга қизиқдик. У соғлигимни, ишларимни алоҳида, навбат-навбати билан сўраб чиқди. Жавоб бераяпман-у, кўзим саватча билан бананларда. Кулай пайт топиб дедим:

— Закийя кеннойи! Ановиларни болаларга бўлиб беринг.

— Нега бундай қилдингиз? Ташвиш тортмасангиз ҳам бўларди.

Эшик орқасида саноқсиз болалар мўлтираб, туришарди. Кўзлар очилиб-ёпиларди. Мен уй эгаларига буларнинг ҳаммасини қандай қилиб арзонгина харид қилганимни гапириб бердим. Фаллоҳнинг ташқи кўриниши ҳақида ҳам сўзладим. Шу жойга етганда Закийя кеннойим кўлини силкиб бошини чангаллади.

— Оббо! Ахир, улар мўлтонилар-ку! Келиб-келиб сени ҳам алдашибди-да, энди?

— Кимлар кимни алдабди?

— Фирибгарлар-да, ким бўларди улар? Қайтиб кетишга пулимиз йўқ ҳам дейишдим, ахир?

— Айтишувди.

— Ҳа, ўшалар-да! Шу гапларини Муҳаммад амакингга ҳам айтишган эди. Бир сават тухумни устида иккита каптар билан олдиларига кўйиб олишган экан. Амакинг келиб, жуда арзон олдим дегандилар ўшанда. Кейин кўрсак, барча тухумлари айниган экан.

Мен мағрурлик билан ишшайдим ва Муҳаммад амакимни тинчлантирдим:

— Мени алдаш осон бўлибдими? Яхшилаб текширганман. Сотувчининг ўзи иккитасини синдириб, ичиб кўрсатди. Янгигина тухумлар эди.

— Ҳамма гап шунда-да! Саватчада ҳаммаси бўлиб ўша иккитагина соғ тухум бўлган, холос. Бекор ичириб, қараб ўтирибсан. Ҳеч бўлма-са, ўша иккитанинг фойдаси тегарди. Каптарлар-чи, каптарлар? Улар учиб кетдими?

— Ҳа, учиб кетди, — саросимага туша бошладим.

— Айни шундай бўлиши керак. Муҳаммад амакингники ҳам учиб кетган. Энди сенинг каптарларинг фирибгарларнинг бошқа саватида турибди.

Ростдан ҳам, мени чув туширишганга ўхшайди..

Ўша фаллоҳ билан унинг хотини палағда тушумларни пулловчилар тўдасига мансуб экан. Каптарлар бўлса, саватдан қочишга имкон бўлмагунча, унинг бир чеккасида кутиб тураверишга ўргатилган. Сават ердан кўтарилдими, улар ўзлари учун қилинган махсус яширин йўлакдан чиқиб кетади. Учиб чиқиб улар ўша айёр эгалари олдига яна боради. Номусдан қип-қизил чўгдек, ял-ял ёнардим. Қандай қиёмига етган аҳмоқман-а! Уларнинг эски кийимлари ва ғариб кўринишлари алдамчилик тузоғи эканини наҳот идрок эта олмадим.

Бироқ бананларга қараб таскин топаман. Мана нима мени номусдан қутқаради.. Кеннойига дедим:

— Бўлар иш бўлибди, йўқолганни қайтариб бўлмайди. Энди болаларга ҳеч бўлмаса, бананларни бўлиб беринг, бир маза қилишсин.

Кеннойи патнис келтириб, унга бананларни сола бошлади. Маълум бўлишича, бананлар ҳам жуда бўлеа уч ўққача чиқар, тош боссин деб идишнинг остига анчагина қум, пўчоқ ва шуларга ўхшаш яна алла нималарни солиб юборган экан.

Вой томоғинг тешилгур бақироқ қароқчи-ей! Устига атиги бир нечагина дуруст банан солибди, қолгани — яроқсиз. Шундай қилиб, уч ўққа бананга шунча қирш тўлабманда-а? Ахир буларнинг бари куппа-кундузи қилинган қароқчиликнинг ўзи эмасми?

Давоми бор.

Алёна ЕЛЬЦОВА

Тушларимга киради баҳор

* * *

Шимолда куз —
сарик балиқча.

У оҳиста сузиб ўтади
шудрингнинг оқ япроқларидан
ранги кетган қуёш
ва ойнинг совуқ денгизи томон.
Дарахтнинг шохлари
сокин тўр каби
овлайди
тўкилаётган юрагимни менинг...

* * *

Сездингми —
кеча яна кириб келди қиш,
қорли қуш уясини
ўзи билан олиб келди у.
Сен йўқ эдинг Ерда
йўқ эдим мен ҳам
қушларнинг ҳеч кими йўқ эди
кимсасиз эдилар қайтиб кетишга.
Кафтимга тўкилар ойнинг томчиси
тушларимга кирди қайтадан
орқасига қайтаётган баҳор...
Қор эса тўкилар —
ҳаётдан кўз юмаётгандай.
Биласанми,
ислоҳ қилиб бўлмас энди ҳеч нени.

Русчадан
Гўзал БЕГИМ
таржимаси

Алёна Ельцова 1978 йили Коми Республикасида туғилган.
Москвадаги Олий адабиёт курсида таҳсил олган. Россия
Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.

Шоира шеърларининг руҳида, образли фикрлашларида,
бадий топилмаларида бир жиҳатни - гўзал бир ёлғизликни
кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам шоира Ой ва юлдузлар,
шудринг ва япроқлар, қор ва ёмғирлар билан бемалол
суҳбат қуради, уларнинг ички оламини ўз ботинидаги ҳис-
туйғулари билан чоғиштиради. Шоиранинг шеърларидаги
тортинчоқ бир гўзаллик ва моҳирлик билан чизилган «шеър-
сурат»лари ўз ўқувчиларини шаффоф чўққиларга етакласа,
ажаб эмас.

* * *

Эртага оқшомда
 қора рангли ёмғирдан кейин
 капалакка эврилганича
 кўнглим тонг оттирар
 оппоқ қор бўлиб.
 Дафъатан англайсан,
 нимадир юз берди кеча —
 ва ёз энди қайтиб келмайди.
 Қайғурма,
 ёш тўкма,
 эшитяпсанми,
 капалак парвозини кўкдаги —
 мен келдим.

* * *

Оёқ товушимни эшитдингми тунда,
 демакки япроқлар тўкилаяпти,
 ортига қарашмас,
 шамол олиб кетган уларни.
 Тунда қара,
 япроқлар ёритар атрофни
 овозсиз ётганча юракда
 шивирлашар сенга мен ҳақда.
 Ҳавонинг авзойи совуқлигида
 олам қорайганда ёмғирдан.
 Сафар қилаяпти кўкка юрагим
 жаннатни ёритган капалак —
 япроқлар.
 Эшитяпсанми, тунда оёқ товушимни...

* * *

Оёқ изларингни кўряпман сувда
 қушларнинг қалбида
 куз ҳақида бирон хабар йўқ.
 Оёқ изларингни кўряпман сувда,
 тирилади менинг
 осмон ҳақидаги тушларим.

Дарё эргаштириб кетади сени
 зангори дарё —
 тушлар ва эртанги кун сари
 самодан узилар юлдуз парчаси.
 Сокин дарё изидан
 сени чақиради тун бўйи қушлар
 болалар овозида.
 Дарё ором олар
 тушлар кўрар у.

* * *

Куёшли ёмғирни чизиб бер менга,
 у четидан — бу четигача

қуёш-ла лиммо-лим ёмғирни.
 Қўй, майли, у менга
 тикилсин ёқимли кўзлари билан
 кўнглимиз ҳам чекар-нима ҳақдадир.
 Нотаниш ёмғирнинг
 сувратини солиб бер менга,
 майли, у юғурсин деразаларда
 жимисин сўнгра
 ва осмон тўкилар қўлмакка.
 Биз эса
 оппоқ булутларни оралаб
 сен билан кетамиз болалик томон.

* * *

Пириллаб учаётган қорнинг
 садоси чўкяпти
 кўзларингнинг тубига сенинг.
 Деразангни очиб қўйяпсан,
 дийдорлашмоқ учун қор билан
 учган юлдузларнинг кули мисоли
 сен томонга парвоз қилар у.

Киприкларинг — капалакнинг майин қаноти.

Йўлга чиқди унутилган тушлар,
 қушларнинг кўзёши
 юрагимни чақирар четга.
 Пичирлайди кимдир
 дилингдаги қорли тепалик ҳақда.

Киприкларинг-капалакнинг маъсум қаноти.

* * *

Кўряпсанми,
 туннинг кўлкаси
 юлдузларни осяпти кўкка.
 Эшитяпсанми,
 кўксимдаги оғриқнинг майинлигини.
 Тилла тусли тушлар
 тўкяпти нафис гулчамбар.
 Унутилади аста
 ҳорғин кулранг кун.
 Қўлларингни очгин
 енгилқанот қалб
 олиб кетар сени Ернинг четига.

* * *

Учмай тўхтаб қолди
 япроқлар кўкда,
 сассиз тўкилишди
 кузги қўлмакка.

Куздан тилла сўраб
ялинди улар.
Парвоздан тўхтади япроқлар,
осмон ҳақдаги
тасавури бўм-бўш уларнинг.
Мен эса учишга шайланган эдим,
мана, япроқларнинг орасидаман...

БОЛАЛИК

Кетиб бораяпсан...
эшигимнинг қия очигида мен
қор билан учрашгим келди жуда ҳам,
сен эса кетяпсан.

Очиқ кафтларимда
эрий бошлаяпти юлдузлар.
Қор қоплаган кўнгил четида
эшитилар оёқ товушинг
эхтимол... ёмғир.

Кетиб бораяпсан
оппоқ қушлар учун
эшигимни қия очдим мен
сен эса кетаяпсан.

Кеча оқшомгина
ҳаёт эди қушлар
осмонгача майсазор эди.

Ёниб бўлган ёздан
момақаймоқ гулини пуфлаган каби
қорлар ёруғлиги
куздан кетиб қолди оҳиста.

Рўмол ҳароратин кўтариб
биз кетиб борамиз
тубсиз кўлмакларга тикилиб.

Ортимизда унут япроқлар
ва қул ранг тутунлар тўдаси
ташлаб кетар ойга аксини.

Эртага қиш,
кетаяпман сўнгги қайиқда
сувда қўл силкийди япроқлар...
сен эса югуриб борасан
ортимдан қорамтир сув бўйлаб...

Лу СИН

БИР ЖИННИНИНГ ХОТИРАЛАРИ

ХИКОЯ

Ака-ука Х лар — ҳозир уларнинг фамилияларини айтмайман — биз ўрта мактабда ўқиган замонларда менинг яхши дўстларим бўлишганди. Биз тарқалишиб кетгандан буён кўп йиллар ўтди ва ўртамаздаги алоқалар аста-секин узилди. Яқинда улардан бири оғир касалга дучор бўлганини эшитдим: ота юртга борганимда йўл-йўлакай уларникига бурилдим ва ака-укаларнинг фақат биттасини топдим, у менга укаси касалланганини айтди.

“Шундоқ олис йўлдан бизларни кўргани келиб бекор овора бўлибсиз. У тузалиб кетганига анча бўлди, ҳозир давлат ишига тайинланиб, N га кетиб қолган”. Кейин у хоҳолаб қулганча иккита кундалик дафтар олиб келди ва, укамнинг касаллик чоғидаги ҳоли билан эски дўстларни таништиради ёмон бўлмаса керак, деб қўйди. Мен кундаликни унинг қўлидан олиб, уйга қайтдим, ёзмалар билан танишганимда бемор дўстим “таъқиб васвасаси”дан азобланган экан, деган хулосага келдим.

Қисса ниҳоятда чалкаш-чулкаш, баёнда узвийлик йўқ, кўпдан-кўп пойинтар-сойинтар сўзлар учрарди. На ой, на кун қўйилган, фақат сиёҳ ранглариининг фарқидан ёки дастхатдан кундалик бир ўтиришда ёзилмаганини аниқлаш мумкин эди, Кундаликдан бир-бирига унча-мунча боғланган жойларини ажратиб олиб, табиблар ўрганиб тасаввур қилишлари учун уни бир дафтар ҳолига келтирдим. Мен биронта сўзни ҳам тузатмадим, бунинг ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам фақат одамларнинг исм-шарифларини ўзгарттирдим, чунки уларнинг ҳаммаси қишлоқ аҳлидирлар ва уларни ҳеч ким танимайди. Қиссанинг сарлавҳасига келсак, муаллиф тузалиб кетиб, энди ўзгариш бўлмаслигига кўзи етгандан кейин ўзи қўйиб берди.

Лу Син (1881-1936) Хитойнинг жаҳонга танилган ёзувчиси. Катта ер эгаси оиласида туғилган. 1902 йилда Кон темир йўллари мактабини битириб, маълумотини давом эттириш учун Японияга юборилган. Аммо у ерда тиббиёт билан шуғуллана бошлаган.

Сўнг Хитойга қайтиб келиб, 1903-1908 йилларда маърифат тарқатишга киришган. Жюл Верннинг ҳикоя ва романларини япончадан хитойчага таржима қилган. Байрон, Шелли, Пушкин, Лермонтов, Мицкевич, Петефи шеърятининг кудрати ҳақида мақолалар ёзган. 1909 йилда “Чет элларнинг ҳикоялари” номли бир тўплам тайёрлаб нашр эттирган. 1913 йили эски хитой услуги билан “Ойлик адабиёт журнали”да “Бўлган воқеа” номли бир ҳикоясини эълон қилади. Аммо бу жамоатчилик эътиборига сазовор бўлмайди. 1918 йилда матбуотда Лу Синнинг “Бир жиннининг хотиралари” ҳикояси пайдо бўлди. Кейин 25 ҳикоя ва бир қиссани ўз ичига олган “Чорлов” (1923), “Адашувлар” (1926) тўпламларини чоп эттирди. 1927 йилда чиқарган “Ёввойи ўтлар” тўплами насрда ёзилган шеърлардан иборат. 13 йил давомида ёзилган ва 1936 йилда эълон қилинган “Янгича тасвирдаги эски афсоналар” китоби хитойликларга яхши таниш бўлган афсоналарнинг моҳиятини замон нуқтаи назаридан очиб беради. Лу Син публицистик асарларида ўқувчилар эътиборини ўз даврининг энг муҳим муаммоларига қаратади.

I

Еттинчи йил тўртинчи ойининг иккинчи куни. Бугун кечкурун тўлиной зап ажойиб ярақлаб чиқди.

Мен уни бундай ҳолда кўрмаганимга ўттиз йилдан ошибди, энди кўрганимда кайфиятим бениҳоя кўтарилди. Уттиз йилим қоронгиликда ўтибди. Аммо барибир жуда эҳтиёт бўлишим керак. Йўқса, Чжао майдонидан чиққан итлар... Нима учун улар менга тикилиб қарашаркан?

Менинг кўрқувимни асоссиз деб бўлмайди.

II

Бугун ой бутунлай нур сочмади; бу яхшиликка олиб келмаслигини тушундим. Эрталаб эҳтиёт бўлиб қопқа ортига чиқдим.

Чжао Гуйвэннинг кўз қарашлари ғалати эди: у ё мендан ҳадиксирар, ё мени йўқ қилмоқчи эди. Яна етти-саккиз киши мен тўғримда ўзаро пичир-пичир гаплашиб ўтирарди. Бироқ айни чоғда мен бунга пайқаб қолишимдан кўрқардилар. Ҳовлида кимники учратган бўлсам, ҳаммаси ўзини шундай тутарди. Уларнинг ичида, айниқса биттаси жуда ёвуз кўринарди; у мени кўрганда оғзини катта очиб хохолади. Сочимдан тирноғимгача титраб кетди, чунки мен барча тайёргарликлар битганини тушундим.

Шунда ҳам кўрқмадим ва аввалгидай ўз йўлимни давом эттирдим. Олдинда бир тўда бўлиб кетаётган болалар ҳам мен тўғримда гаплашаётгандирлар. Уларнинг кўз қарашлари Чжао Гуйвэнникига ўхшар, юзлари чўяндай қора эди. Бу болалар нега мени бундай ёмон кўришаркин, мен уларни хафа қилмаганман-ку? — деб ўйладим. Охири чидай олмадим ва: “Ҳей, мендан нима истайсиз?” деб қичқирдим, аммо улар қочиб кетишди.

Мен Чжао Гуйвэнга ва йўлда учраган бу одамларга нима ёмонлик қилдимки, мендан хафа бўлишса; фақат бундан йигирма йил бурун Гу Цзюнинг эски қирим-чиқим китобини топтаганман, бўлгани шу. Гу Цзю жаноблари бундан бениҳоя норози бўлгандилар. Чжао Гуйвэн бу китобни ўқимаган, бор-йўғи бу ҳақдаги миш-мишлар кулогига чалинган ва у Гу Цзюнинг ёнини олган; у йўловчиларни яширинча мени ёмон кўришга ундаган. Аммо болалар-чи? У пайтда улар ҳали бу дунёга келмаган ҳам эдилар; нима учун бугун улар менга бундай ғалати, кўзларимга тикилиб қарашди? Ё мендан ҳадиксирашади, ё мени йўқ қилмоқчи бўлишади. Буларнинг бари мени даҳшатга солади, ҳайратлантиради, шунингдек хафа қилади.

Тушунаман. Уларни ота-оналари шунга ўргатишган бўлса керак!

III

Бутун тун бўйи ухлолмадим. Ҳар қандай ишни, агар атрофлича ўргансангина англай бошлайсан!

Шаҳар яқинидаги туман бошлиғи бу одамларнинг бўйнига ёғоч-кишан кийгазди, катта ер эгалари уларни уришди, туман бошқармасидаги соқчилар хотинларини тортиб олди, бу шўрликларнинг ота-оналари судхўрларнинг зулмидан адоий тамом бўлди; шунда ҳам уларнинг юзлари кечагидек кўрқувга тўла ва шу қадар ваҳшийлашган эмасди.

Аниқса, менга йўлда учраган хотиннинг ўзини тутиши ғалати кўринган эди; у ўғлини урар ва: “Сенга кўрсатиб қўяман! Этингни гажимасам юрган эканман!” — деб қичқирар эди. Лекин шу асно

кўзлари менга тик қараб турарди. Мен кўрқаётганимни яширолмалдим. Оломон оғзини карракдек очиб, хохолар эди. Чэн Бешинчи олдимга югуриб келди ва мени уйга судраб кетди.

Бундан бир неча кун илгари Бўри қишлоқ ижарадори экинлар ҳосил бермаганлигини айтиб қўйгани келди. У менинг акамга бу қишлоқ аҳли биргаликда ўз қишлоқларининг ёвуз бир кишисини ўлдиришганини, кейин янада дадил бўлиш учун унинг юраги ва жигарини суғуриб олиб, қовуриб ейишганини айтиб берди. Мен суҳбатга аралашган эдим, ижарадор ҳам, акам ҳам менга қараб қўйишди. Фақат бутунгина уларнинг нигоҳлари айнан кўчадагиларнинг кўз қарашларига ўхшашлигини фаҳмладим.

Шуни ўйлаганимда бошимдан оёғимгача титраб кетди.

Модомики улар одамларни ея олишаркан, демак мени ҳам ейишлари мумкин.

Ўзингиз ўйлаб кўринг! Хотин кишининг “этингни ғажийман” деб қичқириши, тишларининг оқини кўрсатиб кулган қора юзли одамларнинг қаҳқаҳаси, ижарадор билан акамнинг суҳбати — буларнинг бари бежиз эмас. Аёлнинг гаплари — захар, одамларнинг қаҳқаҳаси — пичоқлар; ёвузларча ириллаб очилган бу оппоқ, ўтқир сўйлоқ тишлар одамларни ейишга мослашган.

Назаримда, мен ёвуз эмасман, тўғри, Гу Цзюнинг кирим-чиқим китобини топтаб ташлаганимдан кейин бу гапимни исботлаш қийин. Улар ниманидир мўлжаллашмоқда, аммо ниятлари нималигини мен ҳеч ўйлаб тополмаяпман. Дарвоқе, улар кимдандир аччиқланишса, дарҳол уни ёвузга чиқарадилар. Бир пайтлар акам менга шундай ўғит берганди: ҳар қандай яхши одам ҳам, агар унга гап қайтарсанг, албатта сенига қарши гап айтади; аммо ҳар қандай ёмон одам ҳам, агар унинг эъгирозларини эшитмаганга олсанг: “Воҳ, қандай ақлли, билимдон одам! Ҳеч бошқаларга ўхшамайди!” — деб сени турли йўллар билан мақтайди. Гапнинг лўндаси, мен уларнинг ҳақиқий ниятларини билолмай гарангман, одамхўрликларини-ку айтмаса ҳам бўлади.

Ҳар қандай ишни, агар атрофлича ўргансангинга, англай бошлайсан. Қадим замонларда кўпинча одамларни еб туришарди: бунини мен тарихдан эс-эс биламан. Хотирам тўғри-нотўғрилигини аниқлаш учун тарих китобини очдим, китобда йиллар йўқ эди, лекин ҳар бир саҳифасида “инсонпарварлик”, “адолат”, “ахлоқ” ва “саховат-ҳиммат” каби сўзлар мўл эди.

Мен барибир ухлай олмадим ва китобни ярим кечадан ошгунча диққат билан ўқидим. Кейин бирдан битта сўз — “одамхўрлик” деган калом билан сатрлар ораси тўлатилганини кўриб қолдим.

Бу сўз, хиринглаб менга тикилиб қаради, таъна билан кўзларимга тик боқди.

Мен ҳам одамман, улар мени ейишмоқчи!

IV

Эрталаб, эндигина хотиржам тортиб ўтиришим билан Чэн Бешинчи кириб келди. Қайнатам балиқ келтирибди: балиқнинг кўзлари оппоқ, қаҳрли, оғзи, анов одам емоқчи бўлганларнинг оғизларидай, ваҳшиёна катта очилган эди. Бир неча бурдасини еб кўрдим: қандайдир сирғанчиқ, балиқникими, одамникими, билолмайсан, кўнглим айниб кетди.

“Чэн отахон, — дедим мен, — жуда зерикиб кетдим, бирпас боғларни айланай”. Чэн индамади ва мен чиқиб кетдим. Аммо тезда қайтдим ва эшик қулфини очдим: улар мени нима қилишмоқчийкин? Биламан, мени кўлдан чиқаришмайди. Мана-мана!

Акам аллақандай бир чолни эргаштириб, аста-аста менга яқинлашмоқда. Чолнинг кўзлари ваҳшатли, аммо у мен буни пайқаб қолмаслигим учун, ерга қараганча келмоқда, кўзойнаги остидан билдирмасдан менга қия қараб кўяди. Акам: “Бугун ўзингни яхши ҳис қилипсан, шекилли?” — деб сўради. Мен: “Ҳа” — деб жавоб бердим. Акам давом этди: “Мен сени кўриб кўйсин деб доктор Х ни чақирдим”. “Майли!” — дедим мен, аслида бу чол — бошқача кийинган жаллод! Томиримни кўрмоқчи бўлгандай тутуди ўзини, аслида мендан қанча ёғ-ёт чиқишини чамалайди, бунинг эвазига у ҳам бир нимта олади. Мен бўлсам кўрқасганим йўқ. Мен одам этини емасам ҳам, улардан руҳан бақувватроқман. Мен бармоқларимни мушт қилиб тукканча кўлимни чолга тутдим ва у ишга қандай киришаркин, деб синчковлик билан кузатиб турдим. Чол кўзларини юмиб, анчагача томиримни пайпаслаб ўтирди, анчагача ўйлади, кейин эса ўзининг иблис кўзларини очиб: “Ҳеч нарсани ўйламасин, уни бир неча кун тамом тинчликда тутинглар, ўшанда ҳаммаси яхши бўлади”, — деди.

“Ҳеч нарсани ўйламасин, уни бир неча кун тамом тинчликда тутинглар!” Тушунарли: мириқиб семирғунча ушлаб турилсин, ўшанда кўпроқ ёғ ва эт оласизлар; аммо “ҳаммаси яхши бўлади” дегани нимани билдиради? Булар бағоят айёр одамлар, улар одам емоқчи бўладилар-у, айни чоғда буни қандай қилиб яшириш тўғрисида ҳам ўйлайдилар, ишни тўғридан-тўғри амалга оширишдан кўрқадилар — ана ҳангома-ю, мана ҳангома! Мен ўзимни тутолмай, қаҳқаҳалаб кулиб юбордим. Мен жуда мамнун эдим. Менинг қаҳқаҳамда жасорат ва тўғрилиқ бор эди. Бу жасурлигим ва тўғрилигимдан чол билан акамнинг юзлари ўзгариб кетди. Аммо жасоратим ортган сари улар мени баттар ямламай ютгилари келарди, — менинг жасоратим уларга ҳам юқди. Чол хонадан чиқди ва эшикдан сал нафироққа бориб, секингина акамга пичирлади: “Келинг, тезроқ ейлик уни”, — деди. Акам рози бўлиб бошини лиқиллатди. “Эҳ, демак, сен ҳам улар билан бирга экансан-да!” Бу қутилмаган, аммо батамом мантқиқли кашфиёт эди. Мени емоқчи бўлган тўда ичида менинг ўз акам ҳам бор экан!

Акам — одамхўр! Мен — одамхўрнинг укасиман!

Мени-ку еб юборишади, аммо мен ҳам барибир одамхўрнинг укасилигича қоламан.

V

Сўнги бир неча кун давомида менинг дастлабки тахминларим сал-пал ўзгарди: айтайлик, чол бошқача кийинган жаллод эмасдир, ҳақиқий доктордир, аммо барибир у одамхўр. Уларнинг илмига асос солган табиб Ли Шичжэн ўзининг, янглишмасам, “Илдизлар ва ўтлар” номли китобида аниқ-тиниқ қилиб “одам гўштини қовуриб еса бўлади” деган. Шундай бўлгач, қандай қилиб чол одамхўрлик қилмайди деб айтиш мумкин?

Ўз туғишган акамга ҳам бўлмаган айбни кўяётганим йўқ. У қадимий матнларнинг мазмунини тушунтириб бераётганда ўзи менга: “Болаларни айирбошлаш ва уларни ейиш мумкин”, деб айтган эди. Яна бир кун қандайдир бир аҳмоқ одам ҳақида гап очилиб қолганда, акам “уни фақат ўлдириш, гўштини еб, терисида ухлаш керак эди” деганди. Унда мен кичкина бола эдим, кўрққанамдан анчагача юрагим ўйнаган эди. Бундан бир неча кун бурун Бўри қишлоқдан бизникига келган ижарадорнинг “ўлдирилган киши юраги билан жигарини” қандай ейишгани тўғрисидаги ҳикояси акамни заррача ҳам ажаблантирмади. Аксинча, акам нуқул маъқуллаб бошини

лиқиллатиб ўтирди. Кўриниб турибди, ҳозир ҳам ўша-ўша шафқат нималигини билмайди. Модомики, болаларни айирбошлаб, кейин уларни ейиш мумкин деб ҳисобларкан, демак, ҳар қандай одамни ҳам бирон нарсага алмаштириб ейиш мумкин экан-да! Илгарилар мен унинг адолат ҳақидаги мулоҳазаларини эшитиб, оққўнгил ва соддалигимдан, ҳаммасига лаққа ишонардим, энди эса акам ғарчи адолат ҳақида гапирса-да, унинг лаблари инсон ёғига булгангани, юраги эса одамхўрлик ғоялари билан тўлалигини яхши биламан.

VI

Ҳаммаёқ қоп-қоронғи: кунми, тунми — билмайман. Чжао ҳовлисидаги ит яна акиллаётир.

Шафқатсизлик арслонга ўхшайди, кўрқоқлик кўенга, айёрлик қанжиқ тулкига ўхшайди.

VII

Мен уларнинг усуларини билиб олдим, ёвуз шайтон васвасасидан ҳадиксираб, тўғридан-тўғри ўлдиришни хоҳламайдилар, ундай қилолмайдилар ҳам. Шунинг учун улар бир-бирлари билан бирлашиб олдилар, мен ўзим илинишим учун ҳаммаёққа тузоқ ва тўр қўйиб ташладилар. Бундан бир неча кун олдин кўчаларда турган эркаклар ва аёлларни эсланг, акамнинг хулқ-атворини таҳлил қилинг — шунда бунга юз фоиз ишонч ҳосил қиласиз. Мен учун энг яхшиси — камаримни ечиб, шип тўсинидан ўтказиш, торгина қилиб тортиш ва ўзимни осииш, — шунда улар айбдор бўлишмайди ҳамда ўзларининг эзгу орзулари ушалганидан қувониб, қаҳқаҳа ура бошлайдилар. Унданам яхшиси кўрққандан ёки эзилгандан ўлиш; у ҳолда мен у қадар семиз ва ёғлиқ бўлмайман, шундай бўлса ҳам улар қайта-қайта бошларини лиқиллатиб, ўз мамнунликларини билдира оладилар.

Уларнинг билгани — одам ейиш! Китобларда айтилган бир гап ёдимда: сиртлон деган шундай бир махлуқ бор. Шу қадар жирканч бир махлуқки, айниқса — кўзлари. Ўлик ейиш билан кун кечиради: тишлари билан фақат этлар у ёқда турсин, энг катта суякларини ҳам ғажиб майда-майда қилади. Шундан сўнг қилт-қилт юта бошлайди. Буни ҳатто ўйласангиз ҳам даҳшатга тушасиз. Сиртлон бўрилар наслидан тарқалган, бўрилар эса итлар оиласидан. Уч кун бўлдики, Чжао ҳовлисидаги ит менга қарагани қараган, улар билан тил бириктиргани аён. Кўзлари ер сузаётган эй чол, сен мени алдаёлмайсан.

Айниқса, акамга ачинаман. Уям ахир одам-ку, нима шу учун заррачалик кўрқмаяпти? Бу ҳам камлик қилгандай, шу тўдага қўшилиб мени эмоқчими? Бу қанақаси бўлди — одамхўрликни гуноҳ деб ҳисобламаслик жуда қадимий одат, бир кўникмами ёки бутунлай виждонни йўқотишми ва инсоннинг онгли равишда бемалол жиноят қила олиш қобилиятими? Мен одамхўрларни ва, аввало, акамни қарғайман: мен ўз акамдан бошлаб уларнинг ҳаммасини одамхўрликдан қайтаргим келади.

VIII

Аслини олганда, бу далил-исботлар улар учун мутлақо аён бўлиши керак.

Кўққисдан бир одам келди: кўринишидан йигирма ёшларда, ортиқ эмас. Уни тегишлича кўздан кечиролмадим. Табассум билан менга бош ирғади.

— Одамхўрлик — бу тўғри ишми? — деб сўрадим ундан.

У ўша-ўша жилмайиш билан:

— Ҳозир очарчилик йили эмас, одам ейишнинг нима кераги бор? — деб жавоб берди.

Шу ондаёқ у шу тўдадан эканлигини, у ҳам одам ейишни яхши кўришини англадим. Шунда менинг дадиллигим юз барабар ошиб кетди ва: “Тўғрими, тўғрими?” деб сўроқлайвердим.

— Буни сўраб нима қиласан. Ҳазилкаш экансан, тўғриси...

— Йўқ, ҳар қалай сен жавоб бер: “Тўғрими?”

— У бироз иккиланиб турди. Ниҳоят, тили тутилиб:

— Но... — деди.

— Нотўғри-а? У ҳолда нега ейишади?

— Ундай бўлиши мумкин эмас...

Унинг юзи ўзгариб, чўяндай қоп-қора бўлиб кетди. Менга тик қараб:

— Дарвоқе, бўлиши мумкин. Қадимдан шундоқ бўлиб келган, — деди.

— Модомики қадимдан шундоқ бўлган экан, демак, тўғри экан-да?

— Сен билан баҳслашмайман. Яхшиси, сен бундай гапларни гапирма; йўқса сен ўзинг айбдор бўлиб қоласан!

Ҳайронликдан кўзларим олайиб сакраб турдим, аммо у одам зумда кўздан ғойиб бўлди. Ҳатто бутун вужудимни тер босди. У акамдан анча ёш, аммо мен у ҳам ўша тўдадан эканлигини кутмагандим. Албатта, уни бунга ота-оналари ўргатишган. У эса ўз навбатида буни ўз ўғлига ҳам ўргатган, дея қўрқдим; мана шунинг учун ҳатто болалар ҳам менга ёмон кўз билан қарашади.

IX

Одам ейишади-да, шунинг учун ўзлари кўрқиб яшашади, уларни ҳам еб қўйишларидан хавфсираб, бир-бирларига шубҳа билан қарашади...

Улар бу фикрдан воз кечиб, ўз ишлари билан машғул бўлишса, ўйнаб-кулиб, еб-ичиб, ҳамма қатори ухлашса, хотиржамлик ҳукмрон бўларди. Бунинг учун бор-йўғи кичик бир тўсиқдан саркаб ўтиш керак. Лекин улар тўда бўлиб олишган: оталар, болалар, ака-укалар, эр-хотинлар, дўстлар, ўқитувчилар, душманлар ва бутунлай нотаниш одамлар — ҳаммалари бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлашади ва ўламан саттор шу тўсиқдан ўтмайман, деб билганларидан қолишмайди.

X

Эрталабдан акамни қидиришга тушдим: у ҳовлида турар ва табиатни томоша қилиб завқланарди; мен орқасига келиб тўхтадим ва хотиржам, бениҳоя ҳурмат билан:

— Менинг сизга бир-икки оғиз гапим бор, аммо айтишга қийналаман. Ака! Эҳтимол ҳамма ибтидоий одамлар авваллари озгина-озгина одам гўштини тотишгандир. Аммо, кейин-кейин, бир нимага ишонч ҳосил қилгач, баъзилари одамхўрликдан воз кечишган, бутун ниятларини ўз-ўзларини камол топтиришга қаратишган ва одамга, ҳақиқий инсонларга айланишган, лекин баъзилари илгаригидай одамхўрлик билан машғул бўлишган. Баъзи бир чувалчанглар қуртга, капалакка, балиққа айланади, лекин баъзи бирларининг чувалчанглиги ўзгармайди. Лекин шу чувалчанглар ҳам одамхўрлар даражасида тубан эмас.

И Я ўз ўглини пишириб, ейиш учун Цзе ва Чжоуга бериб юборди, чунки қадимдан одатлари шундай эди. Ким билади дейсиз, Пангу ерни осмондан айиргандан буён ҳамда И Я ўглини ейишгандан бери қанча одамлар ейилди экан; И Янинг ўгли воқеасидан тортиб то Сюй Силиннинг ўгли воқеасигача, Сюй Силиннинг ўгли воқеасидан то бугунга қадар Бўри қишлоқда қанча одамлар ейилди экан? Утган йили шаҳарда бир жиноятчини қатл қилишганда, сил касалига чалинган қандайдир бир одам кўлидаги бугирсоғини қатл қилинган одамнинг қонига ботириб еб ва ялаб ўтирди.

Улар мени ейишмоқчи, сен, албатта, ёлғизсан, бунинг олдини олишга кучинг етмайди. Аммо нега уларнинг тўдасига кирдинг? Одамхўрлардан яхшилик кутма! Улар мени ейишлари мумкин экан, демак, сизни ҳам ея оладилар, кейин эса бир-бирларини ғажийдилар. Аммо одамлар ўртасида хотиржамликни ўрнатиш учун қалбни тарбиялашнинг ўзи кифоя. Майли, яқин орада ҳеч нима қилишнинг иложи бўлмаса бўлмасин, аммо биз ҳаммамиз бор кучимизни ишга солиб, комиллашишга интила олмаймизми; айт, наҳотки бу мумкин бўлмаса? Ака, ишончим комил, сенингча, бунинг иложи йўқ; бундан бир неча кун олдин ижарачинг сендан ижара ҳақини пасайтиришни сўраганда, сен унга рад жавоби бердинг.

Акам аввалига совуққина жилмайди, лекин, гапим охирлаган сари унинг нигоҳи ёвузлаша борди, тўдасининг яширин ниятларини очиб ташлаганимда, юзи қорайиб кетди.

Дарвоза ортида одамлар йиғилган, уларнинг орасида Чжао Гуйвэн ҳам ити билан турарди. Улар нима бўлишига қизиқиб, бўйинларини чўзганча остонага тиқилишарди. Баъзи бирларининг юз ифодаларини бутунлай илғаб бўлмасди, худди рўмол ўраб ташлагандай; бошқалари эса ўша-ўша тишларининг оқини кўрсатиб турган қора башаралилар эди. Улар лабларини чимирганча ишшайишарди. Биламан, уларнинг ҳаммаси бир тўданинг одамлари, ҳаммаси одамхўр. Лекин улар ҳар хил фикрлашади, буни ҳам биламан; бирлари азалдан расм бўлганидай одамларни ямламай ютавериш керак, деб ўйласа, бошқалари одам ейиш мумкин эмаслигини тушунишади, бироқ ҳар қалай егилари келади. Фақат улар ўзларининг яширин хоҳишлари очилиб қолишидан кўрқадилар, ана шунинг учун ҳам сўзларимни эшитганда гаплари келиб, лабларини чимирганча совуқдан-совуқ ишшайишади.

— Йўқот! Бу жиннининг нимасига қарайсан?!

Шунда мен яна битта найранглари билиб олдим. Улар нафсларини тузатишни хаёлларининг бир четига ҳам келтирмайдилар, аксинча, мени жинни деб жиннихонага тиқишни ният қилганлар. Улар мени еб бўлгач, ҳаммасини босди-босди қилиб юборишади, ҳатто уларга ҳамдардлик қилувчи одамлар ҳам топилади. Ижарадор айнан шундай ҳодисани сўйлаб берганди. Ҳаммаси рисоладагидай бораётган эди.

Жаҳли қирққа чиққан Чэн Бешинчи ҳам олдимга югуриб келди. Улар қанчалик оғзимни ёпишга уринишмасин, барибир уларга шундай дегим келарди: “Чин юракдан тавба қилинг, ҳали асло кеч эмас! Келгусида ер куррасида одамхўрликка албатта барҳам берилади, билиб қўйинг! Агарда ўз нафсларингизни тарбиялаб олмасангиз, ўзингизни битта ҳам қолдирмай ғажиб ташлашади. Сизлар қанчалик болалаб кетган бўлманг, барибир яхши одамлар сизларни йўқ қилади, овчилар бўриларни қириб ташлагандай қириб ташлашади! Чувалчангдай қирилиб кетасиз!”

Чэн Бешинчи тўдани ҳайдаб юборди. Акам ҳам қаёққадир кетди: Чэн Бешинчи мени хонага қайтиб киришга кўндирди. Хона —

тимқоронғи. Шип ва том тўсинлари тўғри бошим устида тебрана бошлади. Улар бир оз тебрангандан кейин бирдан кўпайиб кетди... Кейин устимга ағдарилди...

Чидаб бўлмас бир оғирлик мени қимирлагани қўймасди: улар мени ўлдиришмоқчи. Бу оғирлик ҳақиқий оғирлик эмаслигини тушундим. Кейин терга ботиб, ундан зўрга сирғалиб чиқиб олдим. Шу ҳолда ҳам уларга шу гапимни айтганим-айтган эди: “Чин юракдан тавба қилинг, тезроқ тавба қилинг! Билиб қўйинг: келгусида одамхўрликка албатта барҳам берилади!”

XI

Қуёш ҳам чиқмаётир, эшиклар ҳам очилмаётир: кунига икки марта овқат беришади. Овқат учун чўпчаларимни олганимда бирдан акам эсимга тушиб кетди: биладан, у ҳозир ёлғиз – синглимнинг ўлимига ўзи сабабчи. Ҳамон синглимнинг сиймоси кўз ўнгимдан кетмайди: шундоқ ёқимтой ва маъюс бир қиёфа.

Ушанда у беш яшар эди. Онам тинмай ҳўнграр, акам эса уни йиғламасликка ундарди; балки, синглимизни ўзи еб қўйгани учундир, онамнинг кўзёшларидан виждон азобида қийналса керак. Агар чиндан ҳам виждон азоби нелигини билса...

Синглимни акам еб қўйган: билмайман, бу онамга маълуммикин?

Маълум бўлса керак, деб ўйлайман, аммо у ҳеч нима демади, фақат йиғлади, афтидан, шундай бўлиши лозим, деб ҳисобласа керак. Ёдимда: бир кунги, беш яшармидим, ундан кичикроқмидим, уйимизнинг олдида совуқдан завқланиб ўтирсам, акам менга, агар ўғил боланинг отаси ё онаси касал бўлса, ўғил ўз этидан кесиб олиб, пишириши ва уларга мана шуни енг деб таклиф қилиши керак, фақат шундагина уни ҳақиқий ўғил дейиш мумкин, деган эди. Онам ўшанда эътироз билдирганди. Аммо модомики, одамнинг бир парча этини ейиш мумкин экан, демак, инсонни бутунлай ейиш ҳам мумкин. Лекин онамнинг йиғлаганларини эсладим дегунча ҳали-ҳануз юрагим тилка-пора бўлиб кетади. Бироқ, тўғриси айтсам, бу жуда галати!

XII

Ортиқ ўйлашга тоқатим қолмади. Фақат шу бугунгина мен тўрт минг йилдан бери одамлар ейиладиган дунёда яшаётганимни англаб етдим; синглим ўлганида уйимиз акамнинг қарамоғида эди, ким билсин, у бизга билдирмай синглимнинг эти билан оғимни тўйгазгандир.

Эҳтимол, мен ўзим ҳам билмасдан синглимнинг этидан егандирман, энди эса навбат ўзимга келгандир...

Ортимдаги тўрт минг йиллик одамхўрликни ўйларканман, фақат мана эндигина ҳақиқий инсонни учратиш қийинлигини тушуниб етдим.

XIII

Балки, ҳали одам емаган болалар бордир?
Болаларни сақлаб қолинг!

1918 йил, апрел

Русчадан
Миразиз АБЗАМ
таржимаси

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига

Шабот ХҲЖАЕВ

Абдулла Қаҳҳорни эслаб

1964 йил, июн. Саратоннинг иссиқ кунларидан бири, мен ҳар сафаргидек маъруза залида малака оширишга келган шифокорлар билан машғулот ўтказаётган эдим. Кутилмаган меҳмон маъруза зали ёнига келиб, кимлардандир: “Шабот Хўжаевични қаердан топсам бўлади?”, — деб сўраётганини эшитдим. Мен бу мўътабар алломани кўришим биланоқ, хаёлимдан бемор киши шифокорни ахтаради деган фикр ўтди. Маърузани шу ондаёқ тўхтатиб, олдиларига чиқдим. У киши академик Муҳаммаджон Ҳрозбоев экан. Ёшликдан дўстлари бўлмиш, ҳамшаҳари Абдулла Қаҳҳор бетоблигини, кунлар ўтган сари касаллик оғирлаша бораётганлигини, дори-дармон кор қилмаётганлигини айтди ва дўстлари Шабот Хўжаевичга Абдулла Қаҳҳорни кўрсатиш лозим дейишганини маълум қилди.

Шу заҳоти Абдулла Қаҳҳорнинг уйларига бориб, бемор тўшақда ётганлигини кўрдим. Юрагида катта ўзгаришлар содир бўлгани, айна вақтга келиб дард қайтганлигини билдим. Мени ва оиланинг қадрдони академик Ҳрозбоевни дастурхонга таклиф қилишди. Сухбат анча давом этгач, бемор Абдулла Қаҳҳор менга мурожаат қилиб: “Мени оталиққа олиб, ўзингиз келиб назорат қилиб туринг”, деган илтимосини билдирди. Шу кундан бошлаб, деярли кунора, уч кунда бир келиб, текшириб, беморга ҳамдард бўлиб, Абдулла Қаҳҳор хонадони яқинларидан бири бўлиб қолган эдим.

1965 йил. Бир куни кечкурун Абдулла Қаҳҳор телефон қилди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг: “Эртага куннинг иккинчи ярми — соат 5 ларда бизникига ўтирадиган бўлиб келсангиз, маслаҳат бор”, — дедилар. Эртасига келдим, одатдагидек, айтилган вақтда Кибриё хонимнинг қўлбола паловлари дамланган экан, сузиб келдилар. Овқатланиб бўлгач, Абдулла Қаҳҳор: “Рухсат берсангиз, сизнинг назоратингизда бугун “Ҳамза” театрида “Аяжонларим” пьесасининг премьерасини биргаликда кўрсак”, — деб таклиф қилди. Розилик берсам, хаёлимда Абдулла Қаҳҳорнинг юракларидаги дард асоратлари батамом тугамаган, ўқтин-ўқтин хуруж қилиб туради. “Йўқ”, — деган жавоб адиб учун биринчи премьерани ўзи кузата олмаслиги туфайли унга руҳий жиҳатдан жароҳатдек туюлади. Билдимки, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзлари ҳам зийраклик билан бу ҳолатни сезиб турибди. “Сизнинг назоратингизда хотиржам бўламан”, — деди у. Яхши кайфият билан театрга йўл олдик. Зал томошабинлар билан лиқ тўла, деярли аксарият Абдулла Қаҳҳорнинг мухлислари йиғилган.

Муаллифни гулдурос қарсақлар билан кутиб олишди. Бироздан сўнг парда очилди ва спектаклнинг биринчи премьерасида қатнашувчи актёрлар ҳаяжон билан асар муаллифи Абдулла Қаҳҳорни кутлаб, “Аяжонларим” спектаклини бошлашга руҳсат сўрашди...

Асарни завқ билан кузата бошладик. Асар қаҳрамонларидан бири бўлмиш Раҳимжон шоша-пиша уйига келади, аммо хотини Саида кўзига кўринмайди. Раҳимжон онасига мурожаат қилиб: “Саида қани?” — деб сўрашга улгурмасидан, онаси: “Кетказиб юбордим”, — дейди. Раҳимжон онасига қараб: — “У бўғоз эди. Нима қилиб қўйдингиз”, — дейиши биланоқ онаси: “Вой ўлай, ундоқ экан, қайтар”, — деб бақиради...

Мен томошабин сифатида спектаклни кузатар эканман, айрим сўз ва ибораларни ёндафтаримга кишибилмас ёзганларимни Абдулла Қаҳҳор ўзига хос зийраклик билан кузатиб ўтирган эканлар. Спектаклни томошабинлар жуда катта ҳаяжон билан кутиб олганликлари, мазмуни жиҳатидан ўта миллий руҳ билан суғорилган асар эканлиги билан табрикладим. Шу билан бирга ҳозирги давр ёшлари ва ота-оналарнинг дунёқарашлари, урф-одатларга муносабати, тушунчалари ҳамда айниқса, тафаккури мутлақо бошқача эканлиги жуда жозибали ифодасини топганлигини айтдим.

Спектакл премьерасидаги ҳис-ҳаяжон туфайли Абдулла Қаҳҳор саломатлигига салбий таъсир бўлмади, деган ҳаёлда эртаси куни хонадонларига ташриф буюрдим. Ҳол-аҳвол сўрашилгандан сўнг Абдулла Қаҳҳор сўрадилар: “Раҳимжон ва Саидалар ёш, замонавий шифокорлар, бўлажак жараёнларга ўз муносабатларини ифода қила олганларми-йўқми, томошабин сифатида кузатганларингизни айтсангиз”, — деб мендан фикр сўрадилар. Нималарга эътибор берганим ва ёндафтаримга нималарни ёзганларим билан қизиқдилар. Асар нақадар долзарб эканлигини, ёш авлоднинг катталарга анъанавий муносабатлари ижобий ёритилганлиги менда катта таассурот қолдирганлигини сўзлаб бердим ва шу билан баробар, бизлар, айниқса, шифокорлар, Раҳимжон каби — аёл кишини “бўғоз” эди деган сўз билан эмас, “ҳомилдор эди” деб ифодалашимизни айтдим. — “Яхши эътибор берибсиз! Бўғозлик фақат ҳайвонларга нисбатан айтилишини унутибман”, дедилар. Бир-икки ой ўтгандан сўнг “Аяжонларим”нинг яна бир бор премьераси бўлди. Бу сафар Раҳимжон онасига қараб: “Нима қилиб қўйдингиз, у бўлажак фарзандимга ҳомилдор эди-ку”, — деб “бўғоз” сўзини “ҳомилдор”га айлантириши Абдулла Қаҳҳорнинг таклифларга нақадар эътибор билан қарашини билдирарди...

1968 йил. Апрель ойининг бошлари. Ҳар сафардагидек, кечкурун соат 10 ларда телефон орқали майин товуш билан: “Домла, эртага ишга бориш олдидан келиб кетсангиз. Маслаҳатли гап бор”, дедилар. Билмадим, ҳар сафар телефон қилганларида ўзларига яқин киши, шифокор бўлганлигим учунми, хузурига чорлайдиган бўлса, албатта, бир маслаҳат бор деб йўқлар эдилар. Эрталаб иш олдидан хонасига бордим, дастурхон эрталабки нонуштага ҳар сафаргидек муҳайё, Кибриё хонимни ёнига ўтқазиб, суҳбатга чорлаб, шундай дедилар: “Кеча уйга бир гуруҳ шифокорларни бошлаб келган марказий шифохона бош шифокори, профессор Саид Маърупович Аъзамхўжаев (жарроҳ), Соғлиқни сақлаш вазирининг биринчи муовини, профессор Уктам Орипович Орипов ва бошқалар уй шароитида консилиум ўтқазиб, қарор қабул қилишди. Қарор бўйича, қандли диабет касаллигининг асорати бўлмиш чап оёғимдаги ярани тузатиш учун Москвага — Кремл шифохонасига боришим лозим экан. Бу масала бўйича москвалик шифокор-олимлар билан келишилган, эмиш”. Сўнг менга мурожаат қилиб: “Сиз нима дейсиз? Боринг десангиз бораман, йўқ десангиз бормаيمان”, — деган мулоҳазани айтдилар. Шифокорлик ҳаётимда биринчи бор ўта масъулият ҳисси билан саволга жавоб беришда ўйланиб қолишим эди.

1968 йил 7 апрел. Бемор Абдулла Қаҳҳорни кузатиб борувчи ҳамшира Юлина Вера Ивановна ва Кибриё хоним биргаликда Москвага учиб келдилар. Кутиб олганлар беморни ваъда қилинган Кремл шифохонасига эмас, тўғри “Добринский” майдонидаги академик А.А. Вишневский номли илмий-текшириш институтига олиб боришди.

Ҳамшира Вера Ивановнанинг сўзлари: “Аэропортдан Абдулла Қаҳҳорни тўғри А.А. Вишневский институти касалхонаси қабулхонасига келтирилди. Шу дақиқадан бошлаб Абдулла Қаҳҳор учун кетма-кет муғлақо кутилмаган қатор стресслар бошланди.

1-стресс. Қабулхонага кетма-кет беморлар олиб келинапти. Беморлар кўп бўлиб, қабул тартиби ўта мураккаб, ҳатто рафиқаси Кибриё хонимга ҳам рухсат беришмади. Абдулла Қаҳҳор жойлашган палатада ҳар хил оғир беморлар бўлиб, айримларининг оёғи кесилган, бошқалари турли жарроҳликка тегишли касаллар эди. Шу шароит ва аҳволда Абдулла Қаҳҳор менга мурожаат қилиб: “Мени қайтариб Тошкентга олиб кетинглар”, — деди. Бунга жавобан: “Бу шифохонада сизни обдон текширувдан ўтказишлари зарур, сўнгра натижага кўра қарор қабул қилинади”, деб жавоб бердим. Икки кун ўтгач, Абдулла

Қаҳҳор мени кузатар экан, ниҳоятда хомуш ва тушқун кўринишда эди. Бироз ёнида бўлиб, хайрлашиш учун қўл узатсам, қўлимни узоқ вақтгача ушлаб туриб: “Тез кунларда сиз билан Тошкентда учрашамиз”, – деб хайрлашди.

1968 йил 23 май. Ригада “Жигар касаллигига бағишланган бутун жаҳон конгресси. Соат 18да меҳмонхона маъмури менга Тошкентдан келган телеграммани топширди. Мазмуни: “Москва, А.А.Вишневский номи илмий-текширув институтида Абдулла Қаҳҳорнинг аҳволи оғирлашган, сизни йўқламоқда, тезлик билан етиб келинг” дейилганди.

24 май соат 8-00 ларда самолётдан тушиб, тўғри Абдулла Қаҳҳорнинг хузурига шошилдим. Институтга кириш олдида Тошкентдан келган профессор С.М.Аъзамхўжаевга дуч келдим. Мени учратиши биланоқ С.М.Аъзамхўжаев: “Тез Абдулла Қаҳҳорнинг олдига киринг, кўзи тўрт бўлиб сизни кутмоқда; – деди ва сўзида давом этиб, – мени Абдулла Қаҳҳор қабул қилмади, кўрмай қайтаяпман”, – деди. Шошилиб институтга кириб бордим. Аввал институт директори академик А.А.Вишневский хузурига кирдим. Бу катта, номи маълум олим билан кўпдан буён таниш бўлганлигим туфайли Абдулла Қаҳҳор аҳволини суриштирдим. У киши тезлик билан бемор олдига киришим лозимлигини, мени кутаётганини айтиб, ҳамширага палатага кузатиб кўйишни тайинлади.

Палатага кириб келишим биланоқ Абдулла Қаҳҳор: “Домла, хайрият, хайрият, етиб келдингиз”, – деди-ю, кўкрак қафасидаги оғриққа чидай олмаётганлигини, бамисоли қиздирилган чўянни юракка тикиб қўйгандек, чидаб бўлмас оғриқни энтикиб-энтикиб, айтиб берди.

Кўринишдан ранглари ўчган, кўзлари оловдек чақнаб, кўз соққалари қизарган, пешонасини дурдек совуқ тер қоплаган. Томир уриши санаб бўлмайдиган даражада тез. Хаёл тиниқ, саволларга жавоби раvon, ammo кўл-оёғи муздек. Бундай шароитда ҳар бир шифокор биринчи навбатда беморни оғир аҳволдан олиб чиқиши шарт. Демак, биринчи навбатда кўкрак қафасидаги чидаб бўлмайдиган оғриқни бартараф этиш, қон босимига тезлик билан таъсир қилиш ва беморни тинчдантириш зарур.

Айтилган муолажалар кўрилгани туфайли 2-3 соат ўтар-ўтмас оғриқлар камайиб, бемор анча тинчланди. Мен билан мулоқотни бошлаб дедилар: “Домла, анча ўзимга келдим, бироқ аҳволим анча оғир, кўриб турибсиз... Ниятим ва сизга бир неча илтимосим борлиги туфайли кўзим тўрт бўлиб кутдим. Хайрият, кўкрак қафасимдаги оғриқ анча тинчиди, сўзлашга имкониятим бор. Демак, сиз, шифокор дўстим, ўз назоратингизда мени тезлик билан Тошкентга олиб кетинг. Дўрмон боғимда, мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб, кўзимни юмишга розиман...”

Абдулла Қаҳҳор нақадар оғир аҳволда эканликларини кўра туриб, уни самолётда Тошкентга олиб кетиш беморга нисбатан кечириб бўлмас хиёнат бўлса, шифокор учун жиноят бўлмоғини айтиб, бу илтимосларини бажо қила олмаслигимни айтдим.

Шу мулоқот дақиқаларида ҳамширалардан бири мени йўлакка чорлади, йўқлаётган киши Абдулла Қаҳҳорнинг кадрлони, Константин Михайлович Симонов экан. Бу табаррук зот Абдулла Қаҳҳорнинг дарди оғирлашганлигидан хабардор бўлиб, беморни йўқлаб келиб, мендан кириб кўришга рухсат сўраб деди: – “Мне сказали, что Вы как врач наблюдаете за больным. Можно ли мне его увидеть? Не повредит ли мой визит больному?” – деб жавоб кутди. Мен жавоб қилиб: – “Не только можно, но и нужно, ибо Вы для него в эти минуты дарите силу и оптимизм, в чем он очень и очень нуждается”, – дедим.

К.М.Симонов бемор ёнига ўтириши биланоқ, аҳвол қанчалик оғир эканлигини пайқаб, Абдулла Қаҳҳорнинг ўнг қўлини, икки қўли билан сиқиб, анча вақт қўйиб юбормай турди: “Вы мужественный сильный человек, впереди все будет хорошо. Вы очень и очень нужны для литературы, культуры. Не такое Вы преодолевали”.

К.М.Симоновнинг бу қадар самимий, дўстона, илиқ сўзларини эшитар экан, кўзлари, юзларига ранг кириб, чехраси бироз ёришгандек бўлиб, раҳмат ва раҳмат дея К.М.Симонов билан хайрлашди.

Мен К.М.Симоновни кузатиб чиқдим. Вазиятни сеза олган, ўта зийрак адиб мендан: “Неужели нельзя спасти жизни?”, деди-да, хомуш тортиб шифохонани тарк этди.

Шу кун давомида Абдулла Қаҳҳор ёнида бўлдим. Кечга томон оғриқлар камайиб, чехралари ёришган бўлиб, менга: “Сиз энди меҳмонхонаингизга бораверинг. Мен ўзимни дурустроқ ҳис қилаяпман”, — деб эртагача хайрлашдилар. Кун давомида кўкрак қафасида оғриқлар камайиб, беморнинг руҳи тетиклашиб қолган эди. Афсус! Кечга яқинлашиб, 24 майдан 25 майга ўтар кечаси яна нохушлик рўй бериб, тонг сахарга келиб қон босими кўтарилди. Кўкрак қафасидаги оғриқ кучайиб, бетоқатланиш авж олди. Кўрилган талбирлар, устма-уст қилинган уколлар эм бўлмади ва соат 10 дан 23 дақиқа ўтганда, Абдулла Қаҳҳор бу дунёни тарк этди...

Шу кунни тунда марҳумни Кибриё хоним, жиянлари Хуршида, шоир Шухрат, Пиримкул Қодиров ва мен, тунги соат 2 ларда учган самолёт билан Тошкентга олиб келдик. Тошкент аэропортига марҳум Абдулла Қаҳҳорни кутиб олиш учун бир неча ўнлаб одамлар, ҳукумат аъзолари, ёзувчилар чиқишди. Кўзим биринчилар қаторида кўзлари қайғу ёшлари билан тўлиб турган, ўта маъюс Озод Шарафиддиновга тушди. Бу устозига вафодор, садоқатли шогирд билан саломлашарканман, унинг “Иложи бўлмадими?” — деган саволи ҳали-ҳали кулоғимдан кетмайди...



АДИБЛАР АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ҲАҚИДА

...Қимматли Абдулла Қаҳҳор, мен “Ўтмишдан эртақлар” ингизни зўр иштиёқ билан ўқишга киришдим ва бу мафтун қилувчи китобни ҳузур қилиб ўқиб чиқдим. Унинг сўнги саҳифасини ёпганимда бу янги асар сизнинг катта муваффақиятингиз эканини кўриб суюниб кетдим. Бунда ҳамма нарса — зийрак мушоҳадакорлигингиз, тасвир этилган ҳаётнинг чуқур фожиасини ҳис этганлигингиз, фожиали аҳволга қарамасдан ва фожиа бўлса ҳам мавжуд бўлган соғлом халқ ҳаётини туйганлигингиз, ажойиб нозик юморингиз, ота-онангизнинг портретлари сингари одамларнинг гоҳ батафсил ёзилган ва қарама-қаршиликларга тўла бўлган, гоҳ бир қўл уришда чизилган ва ҳайратомуз тиниқ портретлар бир-бирига киришиб кетган...

Константин СИМОНОВ

Абдулла Қаҳҳор — карвонбоши. Унинг изидан юзларча карвонлар келади. Улар орасида қўрқув нималигини билмайдиган мардона йигитлар билан бир қаторда, ёмонлар ҳам, қўлидан бир иш келмайдиганлари ҳам бор.

Шу қаҳрамонлар Абдулланинг номини кўкларга кўтаради, ўз юртида мағрур кездиради. Хорижий ўлкаларда ҳам пайсалга солмай эшикларни кенг очади.

Берди КЕРБОБОВ

Владик НЕРСЕЯНЦ*

Бобби Фишернинг мушкул ўйини

Роберт¹ Жеймс Фишер шахматга ўзининг ноёб галабалари ва партиялари билан биргаликда ўз шахсини ҳам олиб кирди. У биргина ватанида эмас, балки бутун дунёда ҳам шахматга фақат ўйин, спорт ёки санъат сифатида эмас, шунингдек умуман турмуш ва инсон шахси намоён бўладиган соҳаларга бўлгани каби қизиқишни сезиларли даражада жонлангирди. Шахмат ўйинларидан деярли беҳабар кўпчилик одамлар, эҳтимол, унинг шахмат шохсупаларидан кўтарилишини гўёки ўта қизиқарли саргузаштлар ёки жаҳоншумул шов-шувларга бериладиган эътибордек кузатиб борган бўлишлари мумкин. Бунда ҳатто кулгили ҳолатлар ҳам рўй берарди.

Рейкьявикдаги² ўйин пайтида оғир жарроҳлик операциясини бошдан кечирган бир рус кампири уни кўргани келган ўглидан «Бизнинг Фишеримиз қандай ўйнамоқда?» деб сўраган. Кўпларни Бобби билан бирга шахматга қуондек кириб келган масаланинг ҳаётий жиҳатлари ўзига хос эҳтирослар, кураш ва муваффақиятлар зиддиятлари қизиқтирар эди ва ҳамон қизиқтириб келмоқда. Шахматнинг ахлоқий хусусиятлари эса ҳатто ўйиннинг спорт томонини чеккага суриб қўйди.

Бобби барчанинг эътиборини ўзига жалб қилгач, ўз номи атрофидан турли миш-мишлар, гумону фаразлар туғдириб, шахмат уфқидан сеҳрли равишда ғойиб бўлди.

Ўзимнинг у ҳақдаги айрим шахсий мулоҳазаларимни билдиришга журъат қилар эканман, Фишерга фақат профессионал шахматчилар томонидангина жиддий муносабатда бўлиш етарли эмас, деб ўйлайман. Виждонан айтганда, алоҳида қизиқиш уйғотадиган одамлар унчалик кўп эмас. Қизиқарли бўлиш қийин ва қайғулидир. Бобби Фишер эса, шубҳасиз, марокли одам. Бу эса ўз навбатида унинг азобга маҳкумлигини англалади. Унинг ҳозирги руҳий қийналиши менга унинг завқли инсон эришган чўққидек ва боши берк кўчага кириб қолган шон-шухратдек туюлади.

Фишернинг шахмат ўйинлари баъзан ниҳоятда ёрқин ва равшан, унинг шахсияти эса, аксинча, ичимдан топ қабилда – ёпик, хира, қоронғу.

* В.С.Нерсеянц (1938-2005 й.), машҳур ҳуқуқшунос олим, юридик фанлари доктори, профессор, Россия Фанлар Академияси академиги; ҳуқуқ фалсафаси, давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи бўйича 300 дан ортиқ асарлар муаллифи; замонавий ҳуқуқий тафаккурдаги янги йўналиш - либертар ҳуқуқни тушуниш концепциясини яратган. Бу мақола В. Нерсеянц томонидан ёзилган бўлиб, ҳеч қаерда чоп этилмаган. В.Нерсеянц вафотидан сўнг унинг рафиқаси, юридик фанлари доктори, профессор В.В.Лапаева марҳумнинг архивидан топиб олган ушбу мақолани чоп этиш учун менга (А.Х. Саидов) ишониб топширди (Ушбу ва кейинги барча изоҳлар А.Х. Саидовники).

¹ У ўзини Бобби деб аташларини илтимос қилган.

² Сўз 1972 йил 11 июль – 1 сентябрда Исландия пойтахти Рейкьявикда Борис Спасский билан Роберт Фишер ўртасида бўлиб ўтган шахмат бўйича жаҳон биринчилиги ўйини ҳақида бормоқда. Тож талабгорининг ўйинга кечикиши ва иккинчи партияга келмаслиги учрашувни барбод қилишига сал қолган... Ўйин Фишернинг яққол устунлиги билан ўтган ва у 12,5:8,5 ҳисоби билан улкан галаба қозонган ҳамда шахмат бўйича II-жаҳон чемпиони бўлган.

Бундай тафовут — шахсий, даставвал, ҳаётий мақсадни умумаҳамиятли ва оммабоп ижодиётга айлантириш борасида улкан иш бажарилганлигининг яққол далолатидир. Маданиятнинг инсон ютуқлари ҳар қандай соҳасидаги йўли аслида мана шундай.

Мен ҳатто қуйидаги ўхшашликни келтиришга таваккал қилардим: Бобби Фишернинг очиқлиги ва сирлилиги Гераклит¹ ҳикматларидаги мазмун мутаносиблигига ўхшаб кетади. «Абадият — шахмат ўйнаб вақтини чоғ қилаётган бола; бола подшолиги». Бу, эҳтимол, ҳали шахматнинг ўрнини ўзга нарса эгаллаб турган милoddан олдинги VI-V асрларда яшаган қадимий муаллиф фикрининг бирмунча замонавийлаштирилгани, Фишернинг ички хусусияти ва шахсиятига мос тарздаги баёни бўлса ажаб эмас.

Умуман олганда, ҳаёт ва ўлимнинг жаҳон оқимида ўз ўрнининг моҳиятини излағудай бўлса, бизга замондош жаҳон чемпиони машҳур юнон билан ўзи ўртасида ўхшашлик кўплигидан мамнун ҳолда ажабланиши мумкин. Боббига ўта хос бўлган ҳаётий кайфият, менимча, ҳеч ким томонидан даниялик Серен Кьеркегорнинг «Кўрқув ва титроқ»идагидек² чуқур ва теран тасвирланмаган бўлса керак. «Тангрининг бутунжаҳон черкови»³ катехизисидан кейин Бобби, таъриф жоиз бўлса, руҳий уйғунликни учратиб, Гераклит ва Кьеркегорнинг бир неча саҳифаси устида жўнгина ҳордиқ чиқарган бўлур эди.

Таъкидлаб ўтилганидек, Бобби Фишер ўз ҳаётини шунчаки шахматга бахшида қилибгина қолмай, балки шахматни ўз ҳаётига айлантирди. Бундай моҳиятига кўра ҳаётий мақсадни муайян муваффақиятга эришиш (Бобби мисолида — шахмат тожини эгаллаш) билан бирлаштиришдек ноёб собитқадамлик муқаррар равишда кейинчалик маънавий таназул ва қадриятларни қайта баҳолашга олиб келди. Бу ҳатто (аниқроқ айтилса, айниқса) мақсад амалга ошган тақдирда ҳам рўй беради. Шоир назокат билан лутф қилганидек, «йлк мафтункорлик гўзал, жароҳатга мафтункорлик хавфли». Бобби бугунги кунда ушбу ҳақиқатни фожиона равшанлик билан ифодалаб турибди.

Гап шундаки, забт этишга киришиш олдидан ҳар қандай муайян ва бинобарин, чекланган мақсад қанчалик жозибали ва олий бўлиб туюлмасин, ҳаёт ундан улкан ва юксакроқдир. Мақсад қанчалик кенг қамровли бўлмасин, ҳаёт барибир ундан анча кенгроқдир. Зеро ҳаёт турли мақсадлар сизиб чиқадиган

¹ Гераклит (милoddан олдинги 544 йил атрофида туғилган — вафот этган йили номаълум) — қадимги юнон файласуф-донишманди, ионистик мактаб вакили, Аристотелнинг ўтмишдошларидан бири. У вақтга устун аҳамият берган ҳолда фикр ва вақт ўртасидаги узвий алоқани эътироф этган. Гераклитга кўра «...фикр ва вақт ажралмасдир; фикр қилиш унинг учун вақтни фикр қилишни англатади». Қаранг: Ф.К.Кессиди, Гераклит. М., 1982. С.54.

² Серен Кьеркегор (1813-1855) — даниялик машҳур файласуф, илоҳиётчи ва ёзувчи, ҳақиқ равишда экзистенциализмнинг дарақчиси ва асосчиси ҳисобланади. Экзистенциал ёндашув ёрдамида: руҳий тушкунликдан беъманиликка, беъманиликдан худо ва инсонга эътиқод қўйишга бориш, насроний диндорликни асослаш, инсон томонидан ўз-ўзини, шахс сифатида ўз камол топиш йўлини, ўзининг ахлоқий камолоти йўлини танлаш муаммоси унинг фалсафасий изланишларининг асосий йўналишларини ташкил этади. «Кўрқув ва титроқ» («Frygt og Bæven») — С.Кьеркегорнинг 1843 йилда эълон қилинган асосий асарларидан бири. Қаранг: Быховский Б.Э. Кьеркегор. М, 1972.

³ Фишер жаҳон чемпиони бўлганидан кейин Пасадена шаҳрининг (Калифорния) «Тангрининг бутунжаҳон черкови» («Всемирная церковь Господняя») сектасига киради ва ўзининг бугун мукофот пулини ушбу сектага ҳадя қилади. Диний ташкилот бўлган «Тангрининг бутунжаҳон черкови» Фишерга 1975 йилда Исонинг «тирилишини» ваъда қилади. 1972-1975 йилларда Фишер шахмат билан жиддий шуғулланмайди. У Пасаденада, ушбу сектанинг қароргоҳида яшайди. «Сектанинг етакчилари — даҳшатли иккиюзламачилар, — дейди Фишер улар билан алоқани узганидан кейин. — Улар Исонинг яқин-орада «тирилиши» ҳақида бонг урдилар ва мени алдадилар. Бунинг учун ҳатто кечирим ҳам сўрамадилар».

Эътироф этиш лозимки, «енгилмас» чемпионнинг азалдан Худо билан ўз ҳисоб-китоби бор. Бир гал Фишер агар у Парвардигор билан бир шахмат тахтаси олдида қарама-қарши ўтиргудек бўлса, партия дуранг билан якунлашининг эҳтимоли кўпроқ эканлигини эътироф этган эди. Ва яна қўшимча қилган эди: «Қолаверса, Худо менинг биринчи е2-е4 юришимга қандай жавоб беришини билмайман».

ва оқиб турадиган чашмадир. Турли мақсадлар оқиб кетса-да, ҳаётнинг ўз улуши қолади. Шу маънода ҳаётнинг ўзи сўнги оқимдир.

Албатта, ҳаёт мақсадсиз бўлмайди. Бироқ, ҳаёт мақсад билан бир нарса эмас. Алоҳида олиб қаралган инсон у ёки бу совринлар ёки фахрли унвонлардан юксакроқдир. Шон-шухрат, ҳурмат-эътибор, нишонлар, унвонлар ва ҳоказолар истеъдодли одамлар учун копқондир. Расман русм бўлган андаза, тартиб-қоидаларга бўйсунмасдан ўз салоҳиятини (шу жумладан, шахмат билан боғлиқ нодир истеъдодни ҳам) намоён этишнинг имкони йўқ. Ижоддаги нодир истеъдодга ҳамиша мукофот ва унвонлар йўлдошдир. Қобилиятнинг оммавий тасдиғи ижодни ўзига хос андазалаш бўлиб чиқади.

Субъектив нуқтаи назардан одамлар мукофот ва унвонларни ўз ижодлари туфайли олаётганларидек бўлиб туюлади. Холисона қараганда эса бунинг аксидир: одамлар мавжуд қоидаларга бўйсуниб, мавжуд унвонларни оладилар. Унвон унинг соҳибига мажбурият юклайди, дейишади. Одамлар қўлга киритишга талпинадиган унвон қанчалик юкори ва фахрли бўлса, уларнинг ўзи бу унвонларсиз шунчалик беҳурматдирлар. Унвон, мукофот ва ҳоказоларнинг бу сеҳрли кучи яхшиямки, фақат шухратпарастларга таъсир ўтказа олади.

Шон-шухратта беписандликнинг ибратли мисоллари мавжуд. Масалан, инсон эркинлиги муаммосидан қаттиқ изтиробда бўлган Жан-Поль Сартр¹ ўз вақтида унга берилган Нобель мукофотидан воз кечган. У, адолатли равишда, Сартр бўлиш ҳар томонлама камол топган инсонни чеклайдиган, қўлини қисқа қиладиган ва боғлаб қўядиган бирон-бир мукофот совриндори бўлишдан кўра улгуроқ ва яхшироқ деб ҳисоблаганди. Тўғри, Бобби Сартр эмас, боз устига шахматда маҳоратни намоён этишнинг ўзига хослиги шундаки, зарур расмий қоидаларга риоя қилмасдан шахмат тожиги эришиб бўлмайди. Бироқ, Фишернинг шахматчи сифатидаги таржимаи ҳоли унинг ижоди билан расмий эътироф қоидалари ўртасида зиддият мавжуд эканлигидан далolat беради. Унинг ушбу тартибларга уруш эълон қилиши, шахмат тожини эгаллашга гайриоддий даъвоси, мусобақа ташкилотчилари билан доимий можаролари ва ҳоказолар — гарчи ташқаридан беъманилик, муросасизлик ва шахсий манфаат кетидан қувиш бўлиб туюлса ҳам, моҳият жиҳатидан ижодий илдизларга бориб тақаларди.

Тўғри, Бобби унвонга норасмий йўл билан эришишдан иборат расмий ички зиддиятчи интилишдан ҳеч қачон тўлиқ холи бўлмаган эди. У, эҳтимол, баъзан Фишер бўлиш жаҳон чемпиони бўлишдан аълороқ, деб расмий унвон учун кураш олиб боришдан умуман воз кечиш фикрига берилган бўлиши мумкин².

¹ Жан-Поль Сартр (1905-1980) — XX асрдаги энг ёрқин, фаол ва кўп қиррали француз мутафаккирларидан бири, атеистик экзистенциализм деб аталадиган оқимнинг вакили, 1968 йилги «талабалар» инқилобининг гоъвий етакчиси. 1964 йилда унга адабиёт соҳасида Нобель мукофоти берилганда Ж.-П. Сартр мукофотдан воз кечган. Қолаверса, у 1945 йилда Франциянинг «Фахрли легиони» орденидан воз кечган ва Коллеж де Франсда ҳеч қачон чиқиш қилмаган. У 1964 йил 23 октябрда Парижда швед журналистларига берган баёнотида шундай деган: «Менинг раддиям ўйламай қилинган нарса эмас. Чунки мен расмий мукофотларни ҳамиша рад этиб келганман. ... Ушбу нуқтаи назар негизда ёзувчи меҳнати ҳақидаги тасаввурларим ётади. Сиёсий, ижтимоий ёки маланий соҳада муайян нуқтаи назарга эга ёзувчи фақат ўзига тааллуқли воситалар, яъни босма сўз ёрдамида иш қўриши керак. Ҳар хил мукофотлар унинг китобхонларини мен ноҳож деб ҳисоблайдиган босимга дучор қилади. «Жан-Поль Сартр» ёки «Жан Поль Сартр, Нобель мукофоти совриндори» имзолари ўртасида фарқ бор. Бундай мукофотни олишга рози бўлган ёзувчи бу билан ўзини уни берган уюшма ёки муассаса билан боғлайди. ... Ёзувчи, бу мукофот нақадар фахрли шаклларга эга бўлмасин, ўзини муассасага айлантиришга ижозат бермаслиги лозим.

... Швед академияси талқинида эркинлик тўғрисида сўз боради: бу сўзнинг маънолари кўп. Фарбда уни фақат умуман эркинлик сифатида тушунишади. Мен эса эркинликни аниқ тарзда: бир жуфтдан ортиқ пойабзалга эга бўлиш ва иштаҳага қараб овқатланиш деб тушунаман. Мукофотни қабул қилгандан кўра ундан воз кечиш хавфсизроқдир». Қаранг: Жан-Поль Сартр. «Почему я отказался от премии?» // «За рубежом». 1964. № 45. 6 ноябрь.

² Масалан, 1967 йил 13 октябрь — 15 ноябрда Туниснинг Сус шаҳридаги зоналараро мусобақада Р. Фишер курашни шиддат билан бошлаб, пешқадамлик қилгани ҳолда қутилмаганда беллашувлардан воз кечади ва бу билан шу даврада шахмат тожиги даъвогар бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Ҳақиқатан ҳам Фишер ўзининг рухий ва ҳиссий беқарорлиги туфайли жаҳон чемпиони олий унвони учун курашни бир неча марта барбод этган. Бироқ айнан мана шу: Фишер ўзининг инсоний ожизликларини, охир-оқибатда енга олганлиги муҳимдир.

Бироқ ушбу ички ижодий интилиш лаҳзалари фақат расмий йўл расмий унвонга олиб келгани сабабли расмий спорт мусобақалари билан алмашиб турди.

Шу тарзда тож қўлга киритилди. Бироқ, биринчидан, у хоҳлаганча тарзда қўлга киритилмади. Иккинчидан эса, бу янада муҳим, тож аслида уни қўлга киритиш учун олиб борилган курашга арзимас нарса эканлиги маълум бўлди. Унвон, моҳият жиҳатидан, бор-йўғи спортда эришилган ютуқ. Бундай ютуққа бошқалар ҳам эришган ва яна кўплар эришади. У Бобби ҳаммавақт даъво қилган ижодий ноёбликни акс этгирмайди. Бошқача айтганда, тожнинг қўлга киритилиши Фишернинг ички муаммосини ҳал этмади ва ҳал этиши мумкин ҳам эмас эди.

Ҳар қандай ижодиёт (шу жумладан, шахмат ҳам) — энг аввало шахсий қадрият бўлиб, асло бошқа мақсадга эришиш воситаси эмас. Унинг маъноси — ўз шахсида. Бирор расмий мукофот билан ижодий ноёбликни ифодалаб бўлмайди. Гап унвоннинг қўлга киритилиши унинг ўйинини кучайтирмадлигида эмас. Уйин сифати ва унвон аслида умуман турли даражададир. Уларни кўшиб, ижодиёт билан таққослаш фақат расмий — спорт шартидир, холос. Бобби ушбу тафовутни ҳаммавақт ҳис этарди, ҳозир эса, эҳтимол, ҳар қачонгидан кескинроқ ҳис этади.

Қанчалик ажабланарли туюдмасин, бироқ айнан мақсаднинг амалга оширилиши инсонни, айниқса, ўзини бунга тўла бахшида этган инсонни аянчли вазиятга солади. Чунки мақсад кўзланганда амалда эришилган билан асло таққослаб бўлмайдиган улканроқ нарса назарда тутилганлиги маълум бўлади. Яқун ниятга қараганда пучроқ чиқади. Муваффақият учун сарфланган беқиёс ижодий қудрат чекланган ва чеклайдиган натижа шаклида намоён бўлади. Бетакрор ва ноёб интилиш, ижодий салоҳиятнинг жозибали ноаниқлиги ва ҳаётбахшлиги расмий эътироф этиш осудаси ва шон-шухрат шов-шуви билан сўндирилади. Ўзини кундалик ташвишлардан онгли равишда тўсиб олганлар бу ташвишлардан шахмат тахтасининг 64 катагидан ҳеч бирига қочиб кета олмайдилар. Чунки шухрат ҳам турмуш каби ўткинчи. Шон-шухратдан ҳафсаласи пир бўлиб, боши берк кўчага кириб қолган Бобби бугунги кунда ўз-ўзига Мольер қахрамонининг «Сен ўзинг буни хоҳладинг, Жорж Данден!»¹ деган сўзларини такрорлаши мумкин.

Шон-шухрат қозониш қанчалик қийин бўлмасин, унга дош бериш бундан-да мушкул. Бобби ҳозирги вақтда айнан мана шу икки ўт гирдобиди.

Шон-шухрат моҳияти бўйича, шахс кенг эътироф этилишининг оммабоп тилидир (сўзлар ва тадбирлар), бинобарин, ундан фойдаланиш ҳам эксплуатация қилишдир. Омма, умуман, ўзганинг шон-шухратини ундан қандайдир тарзда фойдаланмасдан эътироф эта олмайди. Ва агар машҳур шахснинг мақсадлари унинг эришган шон-шухратидан юксакроқ ва узоқроқ бўлмаса, бу шон-шухрат тўғридан-тўғри урф бўлган навбатдаги маҳсулот сингари кенг истеъмолга чиқариб юборилади. Бу шон-шухратнинг муқаррар ва бартараф этиб бўлмайдиган жиҳатидир. Шу сабабли ҳақиқатдан ҳам буюк инсонлар шон-шухратни ўз фаолиятлари оммавий қийматининг мажбурий ўлпони ҳисоблаб, ундан ўзларини четга тортишган. Улар бу қармоққа тушиб қолмасдан шон-шухратнинг жозибали бўҳронини енгиб ўтишган. Лекин улар ўзлари билан бирга олиб кета олмаган улушни хоҳламасалар ҳам қатъият кўрсата олиб оммавий истеъмолга қолдирганлар.

Ҳамма нарса учун товон тўлашга тўғри келади. Бобби эса турмуш олий ҳақиқатини ўзгалар шон-шухратга бурканган онгагина товон тўлашлари керак, маъносида ўзлаштириб олгандек туюлади. Бироқ шон-шухрат онлари аслида бунинг аксини англатади: бу шахсий ҳисоб-китоб қилиш эмас, балки омма учун тўлов вақтидир.

Жиддий айтганда, улуғ инсон ҳақ тўламайди. Унга инъом этилган ҳаёт неъматлари ўз шон-шухратининг омма томонидан эксплуатация қилинишига тескари нисбатдадир. Бошқача айтганда; бу унинг ўз истеъдодига бевосита хиёнатини англатади. Шу маънода камтарлик ва саховат даҳони шон-шухратдан боши айланишидан асровчи фариштадир. Шон-шухрат омма томонидан эксплуатация қилиниши, деганда мен оммавий истеъмолни бошқарадиган ва

¹ «Сен ўзинг буни хоҳлардинг, Жорж Данден» («Ti Га voulu, Gerge Dandin, Tu Га voulu!») — машҳур француз ёзувчиси Мольер (1622-1673)нинг «Жорж Данден» (1668) асаридagi ҳикматли сўзга айланган ушбу ибора «Бахтсизликни ўз бошингга ўзинг олиб келдинг» деган маънода қўлланилади.

омма сути қаймоғини оладиган шон-шуҳратнинг маҳсус ташкилотчилари ва тақсимловчиларинигина эмас, балки умуман оммани, улуг шахс атрофидаги инсонлар ва уни эътироф этадиган муҳитни назарда тутмоқдаман.

Боббининг шон-шуҳрат ва пулга ўчилиги ҳамда ўзгалар шон-шуҳратини эксплуатация қиладиган турли муттаҳамлар ундан фойдаланганликлари ва унинг орқасидан кун кўришларига кескин нафрати табиий ва тушунарли туйғулардир. Тўғри, бу ҳиссиётларни рўёбга чиқаришга ишониш соддадилликдир. Гарчи Бобби ўз манфаатларининг тиришқоқ ҳимоячиси эканлиги ва муваффақиятларини пулга чақишда улдабуронлигини кўрсата олган бўлса ҳам, унинг даромад топишда устаси фарангларга бас келиши қийин эди. Бироқ гап Бобби ўз шон-шуҳрати чайқовчилари олаётган фойдани бироз камайтира олишга (ёки, шартли қилиб айтганда, умуман йўқ қилишига) муваффақ бўла олиш-олмаслигида эмас. Охир-оқибатда бу бор-йўғи шон-шуҳрати соҳасидаги бизнесни малакали юритиш масаласи, холос. Принципиал масала эса Бобби «шон-шуҳрат-пул» жинкўчаларида ўз манфаатларини ҳимоя этиб, ўз истеъдодига хиёнат қилаётганидир. У ижодийни мўмай пуллар ҳиди анқиб турган шон-шуҳрат билан чалкаштириб юборди. Бобби шон-шуҳрат сари шу даражада аниқ собитқадамлик билан ва ҳайратланарли тарзда талпиндики, ўзида бунга қарши зарур муҳофаза ҳиссини ҳосил қила олмади. Бундай муҳофазага эга бўлмаган истеъдодли инсон эса аянчли ҳолга тушиб қолади.

Боббининг ҳозирги аҳволи ажабланарли. Агар у ўзининг орқасидан кун кўришларини истамаса, унинг ўзи шахматдаги салоҳияти орқали бойиндан воз кечиши керак. Шон-шуҳратини ўзгалар эксплуатация қилишларига барҳам бериш учун унинг ўзи бу шон-шуҳратдан воз кечиши, шон-шуҳратнинг моддий-пул уфқини тарк этиши, шон-шуҳратни роҳатбахш ва ҳурмат-эътибор манбаи сифатида ҳис этишнинг бошқа томонига ўтиши керак.

Бироқ бу унинг учун ўзида болалигидан хос бўлган шон-шуҳрат ва бойликка ружу кўйиш тушунчаларидан воз кечишини англагади. Шуҳрат ва бойлик қудратли рағбат омилдир, улар унга яхшигина ёрдам берган бўлиши мумкин, бироқ улар сохта мақсадлардир.

Бугунги кунда Боббининг ҳафсаласи пир бўлганлиги табиий, чунки пул, иззат-икром ва ҳоказолар, умуман олганда, улар ихлосмандларига ҳеч қачон ҳаддан ортиқ бўлиб кўринмайдиган нарсалар сирасига киради; аксинча, улар ҳаммавақт етишмайди — чунки табиати шунақа. Бу кемтикликни тўлдиришга беҳуда уриниш истеъдодли инсон учун нафақат ўта хато, балки муносиб ҳам эмасдир.

Бобби тушиб қолган шон-шуҳратнинг боши берк кўчасидан уни бу ерга етаклаб келган куч — буюк шахматчининг ижодий қудрати олиб чиқа олади. Бобби шон-шуҳрат қозонди, энди шон-шуҳратнинг ўзини енгиб ўтиш керак. Оддий истеъдод соҳиби ҳам шон-шуҳратга эришиши мумкин. Бироқ фақат ижод даҳосигина уни енгиб ўтиши ва унинг тушовларидан халос бўлиши мумкин. Бу, аслини олганда, ўз ижодий қобилияти йўлидан боришни, ўз ишини — фақат ўзигина бетакрор тарзда бажара оладиган ишни қилиши кераклигини англагади. Агар, модомики, шон-шуҳратга ҳаётлигинг пайтида сазовор бўлсанг, ҳаётингнинг қолган қисмини янги ижодинг учун шон-шуҳрат юкидан халос бўлишга сафарбар этишинг зарур.

Бобби Фишер, албатта, кимнидир ниманидир кутишига қараб иш тутмаслиги ва уларнинг ҳафсаласи пир бўлганлигига жавобгар бўлмаслиги керак. Унинг ўз ташвишлари ҳам етарли. У ўз шон-шуҳратини пуфлаб шишириши, шон-шуҳрат оловида куйиши, мисли кўрилмаган мукофот пули талаб қилиши, иззатталаб бўлиши ёки ҳатто ўз ҳайкали учун маблағ йиғишни ташкил этиши мумкин. У шахматда эришган муваффақиятлар — ноёб, бетакрор ва таъбир жоиз бўлса, улاردан тарих иси келади. Бироқ ушбу тарихийликнинг мрамардек ҳисиз совуғига мафтун бўлиш, айнан муваффақият ва шон-шуҳратга ўралашиб қолиб, ижодий фаоллик оловини ҳамда янгиликка интилишни сўндириш, оҳиста ўтмишга чекинишни англагади.

Узоқ давом этган узил-кесил галабалардан кейин Боббининг ҳозирги танаффуси ҳаддан ташқари туолмайди. Олдинги мақсадларнинг ижобати уларни қайта идрок этишни ва янги мўлжаллар излашни талаб қилади. Акс ҳолда борадиган жойнинг ўзи йўқ. Бундан ташқари, Бобби тушиб қолган вазиятнинг ўзига хос қийинчиликлари бор. Агар мен унинг руҳий ҳолатини тўғри тушунсам,

Бобби Фишер ўз ҳаётидаги энг мушкул ўйинни ўйнамоқда. Ундаги ижодий салоҳият эришилган ютуқларга, истеъдод шон-шухратга, ўйин назми шараф насрига, ҳаёт ўтмишга қарши курашмоқда. Бу нима билан тугамасин, мазкур ҳол ўта ибратлидир.

1973 йил, июнь

Акмал САИДОВ

Шахмат даҳосининг қилиқлари

Хурматли ўқувчи! Мана, Сиз академик В.С.Нерсисянцнинг ҳеч қачон ва ҳеч қаерда эълон қилинмаган, унинг илмий қизиқишларининг асосий соҳаси - ҳуқуқ фалсафаси билан боғлиқ бўлмаган мақоласи билан танишдингиз. Мен В.С.Нерсисянцнинг мақоласини қайта-қайта мутолаа қилар эканман, Владик Сумбатович Фишернинг шахмат лабораториясини, унинг ижодий услубини нақадар чуқур билганлигига амин бўлдим. Муаллиф ғоят истеъдодли шахматчи ўсмирнинг тадрижий раванқини, Фишернинг шахмат (нафақат ундаги) курашига муккасидан кетганини, унинг кучли ва ожиз (ҳа-ҳа, ожиз) томонларини кўрсатиб беради. Моҳият эътибори билан ушбу мақола буюк шахматчининг руҳий-ижодий сиймосини чуқур очиб беришга йўналтирилган илк уринишдир.

Мақола ёзилган давр ҳақида дастлабки сўз. XX асрнинг 60-70- йилларида Фишер ёки аниқроқ айтганда «Фишер муаммоси» ҳамманинг эътиборини ўзига жалб этган эди. Унинг номи ҳамманинг оғзида эди. Кўп одамлар бу «касалликка» жиддий ва узоқ вақтга чалинган эдилар. Фишернинг ютуқлари нуфузли мутахассислар томонидан шарҳланарди, бунда кўпинча фикрлар бир-бирига зид бўлар эди. У шахмат Олимпи чўққисини забт этганидан кейин йигирма йилга олам (нафақат шахмат олами)дан йўқолди, сўнгра қутилмаганда пайдо бўлиб¹, ўз таърифи билан айтганда, Спасский билан «XX асрнинг уч ўйини»ни ўтказди ҳамда Грета Гарбо ва Жером Сэлинжер сингари «Америка юлдузлари»нинг «узлатга чекиниш» рекордини такрорлади². Шон-шухратнинг ақл бовар қилмайдиган чўққисидан ўзини умрбод зиндонбанд қилиш гирдобига ташлаган бундай одамлар ҳаммавақт жамоатчиликни ҳаяжонлантириб келади.

Фишер ҳаммавақт танҳо ва ҳаммавақт мағрур эди. Йиллар ўтган сайин бу сифатлар инсоннинг ўзи учун даҳмазага айланади. Фишер, мана ўнлаб йилларки, ҳозиргача ўзини ўзи маҳқум этган, танҳоликда, тасаввур этиб бўлмайдиган ёлғизликда яшамоқда. У замондошлари сингари шахматчиларнинг бўлажак

¹ Фишернинг 1992 йилда қайтишига ҳам жўшқин, ҳам ҳазиломуз ва ҳатто афсунгарона муносабат билдирилган. Масалан, Швейцария газеталаридан бири ўша пайтлар қуйидагиларни ёзган эди: «Фишер... У қиролми ёки мажнун? Даҳоми ёки эсдан оққанми? Бу Шекспир, Брехт, Феллини – қалб билан жамият ўртасидаги фожиали айрилиқни ҳис этадиганларнинг барчаси учун мавзу». Лондоннинг «Дейли телеграф» газетаси завқ-шавқ билан қуйидагиларни қайд этган эди: «Тасаввур қилингки, сиз Шуберт «Тугалланмаган симфонияси»нинг финалини ёки Бетховен 20-Симфониясини тингламоқдасиз ёки Венера Милосскаянинг мафгункор, мўъжизали равишда пайдо бўлган қўлини қўриб турибсиз. Фишернинг қайтиши шахматчиларда мана шундай туйғуларни уйғотади». Ҳақиқатан ҳам, 1992 йил кузида Фишер шахматга қайтган, ўзининг аввалги қудратини намоён этиб қайтиб келган (аслида шундай бўлишига ишонгинг келарди). Афсуски... у яна ихтиёрий ва «абдий» узлатга қайтди.

² Грета Гарбо (бу унинг тахаллуси, ҳақиқий исми – Грета Луиза Густафсон) (1905–1990) – XX аср биринчи ярмидаги буюк америкалик ва швейцариялик киноактр. 1941 йилда шон-шухрат чўққисидан бўлган вақтда кинони тарк этиб, умрининг охиригача узлатда яшаган.

Жером Дэвид Сэлинжер (1919 йилда туғилган) – Американинг таниқли адиби, дзен-буддизм ва Л.Толстойнинг насроний мистицизми синтези ғоясининг даъватчиси. 1965 йилдан кейин «дунёнинг лаззатларидан» узоқлашган ва асарларини нашр этишни тўхтатган. У фақат ўзи учун ижод қилган ва интервью беришлардан бош тортган.

авлодлари учун ҳам жумбоқлигича қолади. XVII аср инглиз файласуфи ва ёзувчиси Роберт Бертон «Танҳоликдаги инсон — муқаддас иблисдир» деб ёзган эди.

В.С.Нерсесянцнинг мақоласи ёзилган вақтда совет матбуотида эълон қилинишини тасаввур этиб бўлмасди, албатта. Мафкуравий қарама-қаршилик «совуқ уруш» (шу жумладан, спортдаги қарама-қаршилик) чўққисига чиққан ўша даврда¹ совет матбуотида юқоридан бериладиган кўрсатмаларга кўра, Фишер ҳақида фақат салбий нарсалар ёзилар эди. Ўзи ҳеч қачон айтмаган сўзлар ва иборалар унга «ёпиштириллар» эди.

Фишер ҳақида нималар ёзилмаган дейсиз! Фишернинг «Унутилмас 60 ўйиним» («Мои 60 памятных партий») китобининг (М., 1972) рус тилига таржимони Л.Харитоновнинг гувоҳлик беришича, ўша пайтда, умуман ундан кейин ҳам Фишер СССРда кўплар учун фақат шахматчи эмас эди. У совет гроссмейстрлари гуруҳига ва аслида гроссмейстрларнинг ўзларига эмас, балки «партия ва ҳукумат ғамхўрлиги билан чулғаб олинган» совет шахмат мактабининг ютуқларини кўкларга кўтарадиган ноғора-қарнайларнинг шовқин-суронларига қарши кураш рамзи эди. Гарри Каспаровнинг сўзларига кўра, Фишер «танҳо даҳо совет шахмат мактабига қарши кураш эълон қилди ва фолиб чиқди, бу билан Фарбнинг ҳайратига сазовор бўлди».

В.С.Нерсесянцнинг мақоласи бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги шубҳасиздир. У Бобби Фишернинг ҳаёти ва шахмат ижодиёти мисолида даҳолик, инсон ижодиёти ва эркинлиги моҳияти тўғрисида мулоҳаза юритади. Фишер «ўз шон-шухратининг боши берк кўчасида» қолиб кетди ва унинг «танаффуси» ниҳоясига етмади. Ўз сўзларига кўра, у «Шахматни аллақачонлар севмай қўйган». Шунга қарамасдан, унинг шахматдан кейинги ҳаёт йўлини кўздан кечирайлик. Ҳа, у «ўз ҳаётидаги энг оғир ўйинни» ютқазди. Фишер тириклигидаёқ шахмат «тарихига» айланди.

Энг аввало, шахмат бўйича навбатдаги жаҳон чемпиони Р.Фишернинг шахмат тожини қўлга киритгандан кейинги, яъни В.С.Нерсесянцнинг мақоласи ёзилгандан кейинги салкам чорак аср ҳаётининг қисқача йилномасини келтирамиз.

- * **1973-74 йиллар.** Фишер чемпионлик унвони учун мукофот пулининг деярли ҳаммасини «Тангрининг бутун жаҳон черкови» диний сектасига хайрия қилган.
- * **1975 йил.** Халқаро шахмат федерацияси (ФИДЕ) жаҳон чемпиони унвони учун А. Карпов билан учрашув олдида Фишернинг атиги битта талабини қондирмаган ва у мусобақада иштирок этишдан воз кечган. Фишер жаҳон чемпиони унвонидан расман маҳрум қилинган.
- * **1981 йил.** Фишернинг номи ахборот янгиликларида пайдо бўлган. Калифорния полицияси уни қидирувдаги, пул сақланадиган сейфларни бузиб очадиган ўғри, деб тахмин қилиб, Пасаденада ҳибсга олган. У девона қиёфасида — жулдур кийимда, соқоли ўсиб кетган ҳолда бўлган. Фишер бақириб-чақириб, шахмат бўйича жаҳон чемпиониман, деб ҳибсдан қутулмоқчи бўлган, бироқ, барибир, икки кунни панжара ортида ўтказган.
- * **1992 йил 1 сентябрь — 6 ноябрь.** «Ўжар» Фишер йигирма йиллик танаффусдан кейин биринчи марта омма олдида пайдо бўлган — Черногориядаги Муқаддас Стефан оролида, яъни Югославияда Б.Спаский билан «Жаҳон чемпиони учун ўч олиш ўйини» («матч-реванш»)да қатнашган! Сербиялик миллионер Ездемир Васильевич бу учрашувга 5 млн. доллар тиккан². Худди ўша пайтда АҚШ Югославияга қарши иқтисодий санкциялар жорий этган. АҚШ Молия вазирлиги Фишерга мусобақада иштирок қилиши уни нимага дучор этиши изоҳи билан мактуб йўллаган. Фишер Америка фуқароларининг Югославияга

¹ Фишер ўз вақтида совет тизимига қарши курашда ғалаба қозониб, АҚШнинг ўша пайтдаги Давлат котиби Генри Киссинжер унга телефон орқали эслатган топширигини бажарган ва Америка қаҳрамонига айланган.

² Олий шахмат унвони учун ҳеч бир мусобақага ҳеч қачон бунчалик саҳийлик билан катта мукофот пули қўйилмаганлигини алоҳида қайд этамиз.

- келишини тақиқлайдиган расмий тақдимномани намойишкорона йиртиб ташлаган ва барчанинг кўз ўнгида унга тупурган.
- * **1995 йил.** ФИДЕ Президенти Кирсан Илюмжинов гроссмейстер Андрей Лилиенталнинг Будапештдаги уйида Фишер билан учрашган ва унга 1972 йилда «Физкультура и спорт» нашриётида нашр этилган «Унутилмас 60 ўйиним» китоби учун 100 минг долларлик чекни ҳамда Элистада 0,5 гектар ерга эгаллик ҳуқуқи берилиши тўғрисидаги ҳужжатни топширган.
 - * **1996 йил, 19 июль.** Фишер янги шахмат ўйини – «Фишерренд» («рендом» – таваккалига, тасодифан) тақдимотини ўтказган. У оддий шахматдан ўйин бошида доналар горизонтал чеккаларда расман қабул этилгандек эмас, балки тасодифий тарзда жойлаштирилиши билан фарқланади. Фишер бу билан «келишиб қўйиладиган ўйин» эҳтимолини йўққа чиқармоқчи бўлади. У замонавий шахмат ва шахматчилар тобора кўпроқ компьютерга асир тушиб қолаётганлигига қарши курашади.
 - * **2001 йил 11 сентябрь.** Нью-Йоркдаги эгизак осмонўпар биноларга террорчилик ҳужумидан кейин Фишер Филиппиннинг Radio Bombo радиостанциясига кўнғироқ қилган ва: «Бу буюк янгилик! Бунга жазм қилганларни олқишлайман. Ушбу мамлакатни аллақачон жаҳон харитасидан ўчириб ташлаш керак», деган.
 - * **2004 йил 13 июнь.** Фишер «Японияга яширинча келганлик ва уни яширинча тарк этишга уринганлик»да айбланиб, муддати ўтиб кетган паспорти ҳақиқий эмаслиги оқибатида Токионинг «Нарита» аэропортида ҳибсга олинган.
 - * **2005 йил 23 март.** Фишер чўнтагида Исландия паспорти билан япон турмасини тарк этади ҳамда янги ватани – олисдаги, унинг учун бахтли бўлган Рейкьявик шаҳрига йўл олади.

Фишер бир гал шундай деган эди: «Мен 27 йил мобайнида жаҳон чемпиони бўлган Иммануил Ласкернинг рекордини янгилашни хоҳлайман...». Бироқ у И.Ласкердан ўзиб кетишнинг ўз усулини топди. Фишер шахмат Олимпиадаги барча ҳис-ҳаяжонларни писанда қилмай, ўйнашни тўхтатди-қўйди ва ҳамон ўзини «сўнгги буюк чемпион», деб ҳисоблайди. Фишернинг эътирофича, у одамзотни жаҳон биринчилигини ўтказиш бўйича 63 та шартидан ФИДЕ фақат 62 тасини қабул қилганлиги учун жазолашга қарор қилган!

Ҳақиқатан ҳам Фишер:

биринчидан, шахмат санъатидаги ўзининг мўъжизона натижалари туфайли; **иккинчидан**, ўзининг шахмат оламида мутлақо ғойиб бўлганлиги билан афсонага айланди.

Фишерга хос ўзликнинг икки жиҳати бор. Биринчиси, аҳамияти ва кўламига кўра улкандир. Бу унинг шахмат ижодиёти. Миясидан суягигача профессионал бўлган Фишер ўзининг бутун ҳаётини бахш этган шахмат ўйинини жамият муносиб баҳолашини ҳамиша хоҳларди. Ўзига юксак талаблар қўйган чемпион бундай талабларни шахмат ижодиёти шароитларига ҳам қўйишга ўзини ҳақли деб ҳисобларди. Шу ўринда жаҳоннинг энг кўзга кўринган шахматчиларининг Фишерга берган баҳоларини келтиришни лозим топдик. «Ялпи» футбол («тотальный футбол») даврида Фишер чинакам ялпи шахматни – бутун тахта бўйлаб рақибини қаттиқ исканжага олиб, унга бир сонъя ҳам эркин нафас олиш имконини бермаслик, доимий таҳдид остида қолдириш, босимни кучайтириш усулини намойиш этди¹. «Фишер шахматга кескинликни қайтарди, уни янада кучайтирди, мусобақанинг спорт жиҳатини сўнгги чегарасигача: «яланғоч» «шоҳлар» қолгунгача курашиш даражасига етказди. У ўйинда универсализмни янада юксакка кўтарди» (А.Карпов). Ҳар бир режада, ҳар бир юришда куч-қудрат! У бамисоли «машина»дек ўйнар эди (Т.Петросян). У жуда «қудратли» шахмат ўйини намойиш этар эди (В.Крамник). «У компьютердек ўйинчи» (Б.Спасский). Унинг ҳужуми ва шиддати бундай курашга

¹ Каранг: *Линдер И., Линдер В., Роберт Фишер: жизнь и игра.* М., 2006.

ўрганмаган, «шахматда кемтиклик ҳисси»га эга бўлган рақобатчиларни янчиб ташларди ва улар иродасини букар эди (Л.Портиш). «Фишер шахмат Олимпига кўтарилишда чексиз ғайрат ва ўз рақибларини яксон қилишнинг даҳшатли салоҳиятига асосланган энг юксак собитқадамлик рамзидир» (Г.Каспаров).

Фишер шахматда янги даврни очди: у кучли, ҳалол, мурасасиз шахматчи рамзи эди. Г.Каспаровнинг ҳисоблашчи, «замонавий шахмат айнан Фишердан бошланди... У эски ўйиннинг барча томонларини амалда замонавийлаштирди ва профессионал шахматнинг асосчиси ҳисобланиши мумкин». «Фишер — замонавий дебют тайёргарлигининг кашфиётчиси». —деб ёзади В.Крамник. Фишер ҳар қандай саъятда бўлгани каби шахматда ҳам ҳар қандай мактабга қараганда даҳолик муҳим эканлигини исботлади. XIX асрдаги машҳур немис канцлери Отто фон Шёнхаузен Бисмарк бир сафар инқилоблар даҳолар томонидан тайёрланади, жангарилар томонидан амалга оширилади, уларнинг самараларидан эса ярамаслар фойдаланадилар, деб айтган эди. Бу қанчалик ҳақиқат ёки ҳақиқат эмаслигидан қатъи назар, Фишер ҳеч қачон ярамас бўлган эмас. Бироқ юқоридаги дастлабки икки таъриф унга аниқ мос тушади.

Иккинчи — биринчисига тўлиқ боғлиқ бўлган ва унга таққослаганда заррадек кўринган жиҳат — бу унинг хуқ-атвори, шахматдан ташқарида ўзини тутишидир. Фишернинг ҳаёти кўп жиҳатдан жамиятга, аънана, шартлиликларга қарши исён эди. У бўйсунмасликнинг турли кўринишларини намойиш қилар ва қутилмаган қилиқлар устаси эди. Журналистлар Фишернинг ғайритабиийлиги ва беқарорлиги учун уни «даҳо петиқантроп», деб аташ эдилар. Унинг хатти-ҳаракатлари хусусиятлари Фишер ҳаёти нимага тўла бахшида этилганлигини тушуниш имконини беради. Унинг ҳаётидаги барча нарса шахмат билан боғлиқ эди, ҳамма шахсий ишлари ҳам у ёки бу даражада шахматга алоқадор эди. Ахлоқий тамойиллар, севги, бошқаларга муносабат қалбидаги шахмат марказидан шаклланади эди. Бироқ Фишернинг хатти-ҳаракатлари чинакам шахмат ижодиётига зид эди. Эҳтимол, Фишер шахматга чексиз ҳурматда бўлиб, ўз шон-шухратини шахмат ижодиётига номуносиб арзонгаров бозорда пуллашни хоҳламасди. Шахматдаги даҳолик, афсуски, Фишерга унқўраб турган воқеликни муқобил идрок этишини кафолатламади. Бу, бир томондан, Фишернинг шахматдаги ҳаддан ташқари манманлигида, иккинчи томондан, унинг қаландимоғ, ақлий назоратдан холи сиёсий баёнотларида ёрқин намён бўлди. Шу муносабат билан 1974 йилда Б.Спасский бундай деган эди: «У ўта моҳир ва айни пайтда ўртамиёна одам. Шахмат оламида уни камдан-кам одам тушунади».

«Фишернинг фожиаси, эҳтимол, у шахмат тахтаси ортидаги ўз рақибларигагина эмас, балки ташқи оламни ўзи ноаниқ тасаввур этишига ҳам қарши курашишида эди» (М.Ботвинник).

Фишер учун шахмат бу сўз умум қабул қилинган маънодаги касб эмас эди. Шахмат энг болалик пайтидан бошлаб шўнғиган ҳаёт уммони эди. Шахмат унинг ҳаётига мажбуран ўйин сифатида кириб келди ва узоқ вақт маъна шундай бўлиб қолиб, озодлик чекланган жойда унга эркинлик бериб, ҳаётини оламини яратди. Жажжи Бобби шахматчилик хунарини ўйинга айлантирди, аниқроғи, хунармандчиликни мажбурлаш юкидан халос қилиб, уни ўйинга айлантирди. Агар гоёт истеъдодли боланинг етук шахматчига айланиши Фишерда силлиқ ўтган бўлса, қалбининг ички ҳолати эса жуда зиддиятли кечди. Фридрих Нитше «Эзгулик ва ёвузликнинг тескари томонида» китобида шундай ёзган эди: «Эр киши бўлиш — бу болаликда ўйин вақтидаги жиддийлигининг кўлга киритиш демакдир»¹. Фишер — бола шахматни ўйин сифатида қабул қилиб, ўйин ички талабларидан келиб чиқиб, унинг қоидаларига ва қонунларига бўйсунди, унга хизмат қилди. «Бу 15 ёшлик ўсмирда шахматга қанчалар чексиз муҳаббат бор», — деган эди М.Таль.

Фишернинг шахматдаги йўли машаққатли бўлди, бироқ бу ўз санъатига садоқатли даҳо шахматчи босиб ўтган йўлдир. У ўта истеъдодли бола сифатида ҳаммани қойил қолдирди ва беқиёс моҳир шахматчи шухрати бир умр унга муҳрланиб қолди. Бу шахмат даҳосининг уйғониши, унинг шаклланиши ёт

¹ Нитше Ф. По ту сторону добра и зла // Нитше Ф. Соч. в 2-х т. Т.2. М, 1990. С. 295.

кечинмаларга қарамасдан, ўзини ижодкор, янгилик яратувчи, деб идрок этиш, ўз ҳаётий оламини англаш туфайли содир бўлди. У шахматда мутлақ ноёб фидойиликнинг ўйин билан уйғунлашиб кетишини намоён қилди. Фишерни ҳаммадан кўра кўпроқ биладиган Борис Спасский: «Сиз Фишер билан ўйнар экансиз, гап ютқазинингиз ёки ютишинингизда эмас, гап сиз омон қолишинингизда» деб бежиз айтмаган. Спасскийнинг бу сўзларида Фишернинг шахмат ижодиётига садоқатидан, унинг спортчи ва нозик табиатининг яхлитлигидан ҳайратланиши акс этган.

Фишерга хос шахсиятпарастликнинг намоён бўлиши кўп нарсаларни ўзлаштира олган унинг «жамоавий» шахси табиатига зид эмас; балки, аксинча: бошқалар томонидан яратилган шахмат оламининг хилма-хиллигигина эмас, балки, шахматнинг бутун тарихи Фишернинг шахмат тафаккурини шакллантирди.

Фишернинг «шахматдаги универсаллиги фавқуллодда салоҳияти билан дунёни ҳайратга солди ва қадимий ўйиннинг нуфузини кўтарди. Унда Капабланкага хос нодир ўйин техникаси, Алёхинга хос шахмат тахтаси бўйлаб хатти-ҳаракатлар кенглиги, Талга хос комбинацион англаш кескинлиги, курашнинг руҳий нозикликларидан фойдаланишда Ласкерга хос ёндашиш мужассамлашган эди»¹.

Фишернинг шахмат тафаккури қалбидан бамисоли эритилган қотишманинг қайноқ оқими сингари отилиб чиқар, кучли ирода билан шақлга солиниб, таркиби аниқ қурилма сифатида намоён бўлар эди. Фишернинг ижоди бутун шахмат оламини қамраб олади. Ушбу олам Фишер учун марказида Инсон турган шахмат коинотига айланди. Фишер учун шахмат дунёнинг мутлақ ифодаси эди, қолган ҳамма нарса эса — атиги мана шу ифодани акс эттирадиган қўшимча восита эди, холос. Фишер ташқаридан ичкарига эмас, балки ичкаридан ташқарига борарди. Бироқ у манзарани эмас, инсонни ифода этарди. Ташқари унга таъсир кўрсатмаслиги керак эди. У бутун вужуди билан фақат шахматга хизмат қилди.

Фишер бутун ижодиёти билан икки буюк инсон фикрини инкор этди. Биринчиси инглиз ёзувчиси Бернард Шоу бўлиб, у: «Шахматчилар бирор ақлли ва арзирли иш қилаяпман, деб ўйлайдиган одамлардир. Аслида эса улар вақт сарфлаб, шунчаки ўз кўнгилларини чоғ қиладилар», деган. Иккинчиси эса француз энциклопедисти Дени Дидро бўлиб, у: «Аҳмоқ одам айни вақтда кучли шахматчи ҳам бўлиши мумкин», деган.

Шубҳасиз, Бобби Фишер — шахмат даҳоси. «Даҳо Тангри ва Табиатдан яширинишга ҳолат қолдирмайдиган ишлар пайдо бўлиши имконини берадиган маҳсулдор кучдир, бинобарин, улар иссиз кетмайди ва абадийдир». Буюк немис гуманисти Гётеннинг ушбу сўзлари Фишернинг шахмат ижодиётига тўла-тўқис тааллуқлидир. Чунки бунда куч-қудрат мужассамлашган, у авлоддан-авлодга ўтади ва уни ҳеч қачон тугатиб, йўқотиб бўлмайди. Фишернинг шахмат ижодиёти шахматчиларнинг кўплаб авлодларига қараганда ҳам барҳаётроқ бўлишига шубҳаланмайман.

В.С.Нерсисянцнинг Фишер фожиаси тўғрисидаги зукко ва ажойиб мақоласидан чуқур қониқиш ҳосил қилдим. Шубҳасиз, у Фишер тўғрисида мен ўқиган мақолаларнинг энг яхшиларидан биридир. Ҳаётдаги барча ҳодисаларга мос тушадиган хулоса чиқаришдан олдин масалани чинакамига пухта ўйлайдиганларни камдан-кам учратиш мумкин.

В.С.Нерсисянцнинг мақоласи Фишер ҳақида бўлгани учунгина ноёб эмас. Энг асосийси, бу тахлитдаги мақола ҳеч бир шахматчи тўғрисида ҳеч қачон ёзилмаганлигида. На Ботвинник, на Таль, на Петросяннинг шахматдаги ижодий усули, улар шахмат тафаккурининг моҳияти шунчалик батафсил ва малакали талқин қилинган мақола ҳеч пайдо бўлмади. В.С.Нерсисянцнинг мақоласи Фишернинг шахматга ёндашуви барча фазилатлари ва нуқсонлари билан бирга муфассал очиб берилган ижодий сиймоси ифодаси ҳамдир.

Академик В.С.Нерсисянц ижодий меросининг йигирмадан ортиқ илмий асари буюк мутафаккирлар — файласуфлар, ҳуқуқшунослар, диншунослар, тарихчилар, социологлар ҳаёти ва ижодига бағишланган. «Бобби Фишернинг мушкул ўйини» мақоласи уларни муваффақиятли равишда тўлдиради. Мақола

¹ Линдер И., Линдер В., Роберт Фишер: Жизнь и игра. М., 2006. С.37.

ўз жанрига кўра, ҳужжатли публицистикага тааллуқлидир. Унда В.С.Нерсесяннинг инсон характерининг ўзгарувчанлиги, даҳо ҳаётида шон-шухратнинг роли, даҳоликнинг манбалари тўғрисидаги ўй-мулоҳазалари ўз аксини топган. В.С.Нерсесяннинг мақоласи адабий жанрнинг эркинлиги билан ҳайратга солади: эссе сиймо чизгилари, фалсафий мулоҳазалар адабий ҳикматлар билан ёнма-ён. Мақоланинг ўзига хослиги ҳам мана шунда.

В.С.Нерсесянни одамзотга хос бўлган энг ҳайратли ҳоллардан бири — даҳолик муаммоси ҳаяжонга солади. Асрлардан буён даҳолик Худо ўзи марҳамат этганларга ато қилган сеҳрли «белги» ҳисобланарди. Даҳолар ва даҳолик ҳақида сон-саноксиз китоблар битилган. Даҳоликнинг сир-асрорлари аждодларимиз тасаввурларини тўлқинлантирган. Бу В.С.Нерсесянни ҳам, кўплаб замондошларимизни ҳам ҳаяжонлантиради. Бироқ сирни очиш ҳозирча ҳеч кимга насиб қилмаган. Шу сабабли улкан ҳуқуқшунос олим ва мутафаккир В.С.Нерсесяннинг даҳолик сирини тушунишга ёндашувни топишга уриниши энг жиддий эътиборга моликдир. Табиат инсонга ато этган улкан имкониятларни беҳудага сарфламаслик учун даҳоликнинг негизларини тушуниб етиб, бундан ҳаётимизда тўлиқроқ фойдаланиш ўта жозибали туюлади, албатта. Академик В.С.Нерсесяннинг даҳолар дуч келадиган қийинчиликлар ва инсонга даҳоликка эришиш имкониятини берадиган воситалар тўғрисидаги мулоҳазалари фавқулодда долзарб ва кенг китобхонлар учун фойдалиги шубҳасиздир.

Француз қомусчиси Д.Дидро одамзотнинг даҳоликка даъвосини рад этиб, жуда ифодали ҳолда «Даҳолар осмондан тушади», деган эди. Бироқ барча инсонлар каби даҳолар ҳам ҳамма даврларда курраи заминимизда ўз ота-оналаридан, баъзан бирор хусусияти билан бошқалардан ажралиб турмайдиган оддий одамлар оилаларида туғилган ва туғилмоқда. Фишернинг келиб чиқиши буни яққол исботлайди¹.

Даҳолик шунчалик ақл бовар қилмайдиган ва сирли воқеаки, у инсон тушунчаси доирасига сиғмайдиган Аллоҳ таоло инъоми сифатида қабул қилинади. Даҳолик шу қадар ноёб, шу қадар бетакрорки, ҳар бир даҳо — Сукрот ва Гегель, Ибн Сино ва Улугбек, Моцарт ва Бетховен, Микеланжело ва Рафаэль, Гёте ва Пушкин, Ньютон ва Эйнштейннинг номи ортида бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган алоҳида, улкан фазовий, бутун олам кўламидаги дунё қад ростлайди... Ҳақиқатан ҳам А.И.Герцен айтганидек: «Даҳолар — тарих безагидир». Гёте ҳар бир даҳонинг энг муҳим, бирламчи ва якуновчи хусусияти ҳақиқатга бўлган муҳаббат ва унга интилиш деб уқтирган эди.

Англиялик таниқли романтик шоирлардан бири Уильям Вордсворт даҳоликни интеллектуал оламнинг (инсон тафаккури, инсон ижоди билан яратиладиган оламнинг) қандайдир янги, аҳамиятли унсур билан бойиши сифатида таърифлаган эди. Р.Фишернинг шахмат даҳоси бунинг гўзал тасдиғидир.

Бугунги кунда Бобби Фишерга келганда эса биз Эзгулик ва Ёвузлик ўртасидаги абадий қарама-қаршилиқни кузатишимиз мумкин. Ушбу низо, бу ҳеч қачон тўхтамайдиган кураш бизга шошилинч хулосалар чиқармасдан мулоҳаза юритиш, фикрлаш имкониятини беради. Лев Толстой ўзининг «Уруш ва тинчлик» романи сўнгида шундай деб ёзган эди: «Китобимнинг бутун маъно-моҳияти дунёда ёвузлик кўп бўлса, барча мавжуд эзгулик бирлашиши кераклигини кўрсатишдан иборатдир. Ҳаммаси мана қанчалар оддий».

Фишер ҳақида ўйлар эканмиз, саракни-саракка, пучакни-пучакка ажратиб олишимиз керак. Биз у дучор бўлган нарсага энгил-елпи муносабатда бўлмаслигимиз лозим. Биз ўзимиздан Фишер маънавий ва руҳий таназзулга учрамаслиги учун ҳамма нарсани қилдикми, деб сўрашимиз зарур. Мана қанчалар оддий! Ва, шу билан бирга, қанчалар мураккаб.

Ҳаётни эрта тарк этган даҳо (ҳеч қандай муболағасиз) Владик Сумбагович Нерсесяннинг «Бобби Фишернинг мушкул ўйини» пурмаъно мақоласини мутолаа қилиш менда мана шундай фикр-мулоҳазаларни уйғотди.

¹ 2004 йилда Боббининг отаси Герхард Фишер эмаслиги, балки унинг онаси Регина сингари яҳудий бўлган венгр муҳожири Поль Феликс Немёнй эканлиги ҳақидаги шов-шувдӣ хабарлар тарқалди.

Матёқуб ҚЎШЖОНОВ

академик

Бадииятдан ўн икки сабоқ

Китобдан боблар

МАФКУРАВИЙ МУҲИТ ВА БАДИИЯТ ҚИСМАТИ

Тоталитар мафкура ҳукм сурган етмиш йил давомида марксистик дунёқарашнинг баъзи принциплари бадиий ижоднинг ўзига хос хусусиятларини, хусусан, мазмун билан шакл бирлигини ҳисобга олмасдан зўрма-зўраки тарзда қўланилди. Жумладан, партиявийлик, синфийлик масалалари хусусида гап борганда, ижодкорнинг объектив ҳаёт қонуниятларини ўрганиб, ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни акс эттириши зарурат ҳисобланавёрмас эди. “Партиявийлик”, “синфийлик» назариялари ижодкор ишини назоратга олиш, тафтиш қилиш учун ишлатиладиган қурол эди. Бу иш “мутасаддилари” ёзувчи ҳаётнинг қайси томонларига кўпроқ эътибор бериши керак ва қай йўсинда тасвирлаши керак, маъносида юқоридан туриб буйруқбозлик қилишарди. ВКП (б) Марказий комитетининг 1925 ва 1946 йиллардаги Адабиёт ва санъат ҳақидаги қарорлари худди шу мақсадда қабул қилинган эди. Шу асосда ўша йиллари қатор истеъдодли ижодкорлар қаттиқ танқид остига олинди, ҳатто ижоддан узоқлаштириб қўйилди. Улардан бир қисми қатағон қилинди. Назорат усуллари ҳам ғалати бўларди.

УСТОЗ САБОҚЛАРИ

Шўро даври эл-юрт дарди, ҳақиқат дарди билан яшаган ёзувчи-шоирларга осон бўлмаганидек, бадиий ижоднинг моҳиятини чуқур англаб етган, сарани пучакдан яхши ажрата билган танқидчилар учун ҳам осон кечмади.

Лекин бу даврда ҳам мафкура тазйиқидан қутулиш мумкин бўлмаса-да, батамом унинг йўриғига йўрғаламаган, ёзувчи маҳоратининг асл сир-асрорларини очишни асосий мақсад деб билган, адабиётнинг софлиги ва поклиги учун астойдил курашган танқидчиларимиз йўқ эмас эди.

Ана шулардан бири, ўз даври ўзбек мунаққидларининг қарвонбошиси устоз Матёқуб Қўшжонов эди.

Матёқуб Қўшжоновдан эллика яқин китоб, беш юздан ортиқ мақола мерос бўлиб қолди. Уларнинг асосий ва катта қисми Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор асарлари сафида бугун ва келажак учун ҳам хизмат қилиши шубҳасиздир. Улар бадиий адабиёт ва танқидчилик равнақи ҳамда улар орқали, айниқса, ёш-навқирон авлод тарбиясида муҳим ва ҳалол ўрин тута олиши билан қимматлидир.

Матёқуб аканинг ўрнат олса арзигулик кўпдан-кўп фазилатлари бор эди. Шулардан бири, айрим истироҳатларни ҳисобламаганда, тинимсиз ва изчил, ниҳоятда тартиб билан йўлга қўйилган меҳнатқашлиги эди. У кишининг онги, тафаккури, тасавури, деярли йигирма тўрт соат меҳнат қиларди, десам ажабланманг. Умр шомларига яқин қайси бир суҳбатимизда: домла, жуда кўп ишлайсиз, дам олсангиз бўлмайми, десам, мен атайин шундай қилмайман, ишлай олмаслигим мумкин бўлмаганидан тинимим йўқ, деган эдилар. Бир кун эса: баъзан тушимда ҳам у ёки бу асарнинг таҳлилини давом эттиргандек бўламан. Айрим қаҳрамонлар билан сўзлашаман. Афсуски, рассом эмасман, рассом бўлганимда Отабекнинг суратини худди Қодирий тасаввур қилгандек чиби берардим, уни тушимда кўп кўраман, деганлари эсимда.

Матёқуб Қўшжонов ниҳоятда сермаҳсул ижодкор эди. Сермаҳсуллик ёзганларига кўп ҳам салбий таъсир кўрсатмас, чунки наинки умумий фикр, балки, ҳар жумла, ҳар сатрни қайта-қайта такрорлаб, пишитиб ёзгучи эди.

Масалани кўпроқ бир ёки бир неча шахслар ҳал қилиб қўяқоларди. Назоратчиларнинг бадиий ижодга қай даражада дахли бор ё йўқлиги билан ҳеч кимнинг иши бўлмасди. Баъзан масалани ҳал қилувчи “арбоб” дидига тўғри келадиган шахслардан иборат дабдабали комиссиялар ҳўжақўрсинга тузиларди. Уларнинг тайёрлаган маълумотлари асосида қарорлар қабул қилиниб, қонун сифатида ижодкорлар муҳомадаларига қўйилар, катта-кичик мажлислар бу ишга бағишланиб, оммавий ахборотчилар бир хил андозадаги мақолаларни сонма-сон эълон қилаверишар эди. Масала моҳиятига тушуниб етишни ўйлаб кўрмаган “мутахассислар” бу хил тўқима қарорлардан чексиз кўчирмалар олиб, маълум бир ижодкорни дўшослашга киришар эди. Одатда, ўзига хос, истеъдодли ижодкорлар бу буйруқбозликнинг қурбони бўларди. Буйруқбозликнинг энг даҳшатли жойи ҳам шунда эди.

Бу ноҳалол ишнинг назарий қарашлари ҳам тайёр турар эди: “ўтмишни кўмсаш, идеаллаштириш”, “миллий масалани тушунмаслик”, “майда буржуазия идеологиясига берилиш”, “замонавий мавзуни назар-писанд қилмаслик”, “ҳаётни бир томонлама тасвирлаш”, “меҳнаткаш образига кам эътибор бериш”, ҳоказо ва ҳоказолар. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб, ҳаёт воқелигига синфий қарамаслик, партиявийлик ақидасида мустаҳкам турмаслик, деб аталар эди.

Шу орада марксизм классиклари етарли даражада ўрганилмабди, бинобарин, уларга шак келтирилибди, деган навбатдаги хулосалар ҳам айтиларди. Шу тарзда бадиий шакл масалалари эътибордан қолдирилиб, ғоянинг ҳукмронлиги, унинг ҳал қилувчи кучи таъминланарди.

Шу йўсинда қарийб 50 йил давомида ўзбек адабиётининг илк классиклари, ўзига хос истеъдод эгалари Чўлпон ва Фитрат янги тузумнинг ашаддий душманлари, деб эълон қилинди. Шу талаблар асосида биринчи ўзбек романнависи Абдулла Қодирий “халқ душманига” чиқарилиб, унинг романлари китобхонлар қўлидан тортиб олинди. Қодирийчилар деб номланган “айбнома”лар жорий қилинди. Шу асосда қанчадан-қанча истеъдодларнинг қаноти қайрилди. Адабиётимиз тараққиётига хизмати сингган М.Шайхзода, Шухрат, С.Аҳмад, Шукрулло советга ёт унсулар, деб эълон қилинди. Ойбекнинг “Навий” романи “зарарли асар” қаторига чиқарилди.

Олимнинг чоп этилган асарлари, мақолаларидан ташқари, тугаллаб нашрга тайёрлаб қўйганлари, ишланаётганлари ҳам талайгина экан. Куни кеча босмадан чиққан «Кўнгилда қолиб кетган гаплар», нашрдан чиқиш арафасидаги «Армон» номли китоблари, ноширлар кўриб чиқиши учун тартиб берилаётган «Жайхун жилолари» номли чиройли эсселардан ташкил топган тўплам ана шулар жумласига қиради.

Зарифа Саидносирова ва Кибриё Қаҳҳорова бўлмаса, эҳтимол, биз билган даражадаги Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор бўлмасди, дейиш бирмунча муболағадир, балки. Лекин бу ҳар иккала аёлнинг адиблар тақдирида, ижодида жуда катта рол ўйнагани, шубҳасиздир. Раҳима опа Раҳмонова ва Матёкуб Қўшжонов хусусида ҳам худди шу фикрни айтиш ўринлидир. Раҳима опа Матёкуб акага ҳаётлигида нечоғлик ҳамкорлик ва ҳамроҳлик кўрсатган бўлса, ҳозир ҳам унинг руҳи ва хотирасига ана шундай садоқатли муносабатда. Олим архивида, иш столида қолган тадқиқот, мақолаларнинг нашрга тайёрланиши Раҳима опанинг тиниб тинчимаслиги, бевосита саъй-ҳаракатлари натижасидир. Матёкуб Қўшжоновнинг «Бадииятдан ўн икки сабоқ» номли китобини нашрга тайёрлаётган ҳам Раҳима опадир.

Журналхонлар эътиборига ҳавола этилаётган ушбу «Мафқуравий муҳит ва бадиият қисмати» номли мақола ҳам ҳали чоп этилмаган ана шу китобнинг бир қисмидир.

Мақолада тузум, мафқура, бадиий ижоднинг ўзаро муносабатлари ҳақида назарий фикр юритилади. Шўро даврида ижодкорларга битилган тамгалар ва уларнинг юзага келиш сабаблари очилади. Айниқса, шўро замони адабиётшунослиги ва танқидчилиги методологиясида йўл қўйилган хатоларнинг илдизларини ёритишга алоҳида эътибор берилади.

Шуниси эътиборлики, муаллиф фикр юритаётгани — сўнгги эллик-олтмиш йил ичидаги адабий жараённинг кузатувчисигина эмас, ўзи шу жараённинг иштирокчиси эди. Шу боис, олимнинг мулоҳазалари ҳаётлиги, жонлилиги, ҳолислиги билан ажралиб туради. 20–30-йиллардаги адабий жараён, хусусан, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор асарларига доир мулоҳазалар, моҳияттан назарий бўлишига қарамай, завқ билан, зерикмай ўқилади. Чунки, уларда асосий эътибор мафқура ва бадиият муаммосининг

Бадиий шакл масалаларини назар-писанд қилмаган, сунъий ғояларнинг хукмронлигига асосланган айбловлар яқин-яқин вақтларгача давом қилди. Йигирманчи йиллар охирида пайдо бўлган машъум “майда буржуазия мафкураси” айбномаси 30-йилларда ҳам жиддий равишда бош кўтарди. Шу асосда УзФА Тил ва адабиёт институтининг ишлари (1982) мафкура жиҳатдан зарарли, деб топилди; кейинги йилларнинг жозибали романларидан бири “Юлдузли туйлар” совет адабиёти учун ёт асар сифатида баҳоланди. Шухрат ва Шукрулло ҳаётдан орқада қолган ижодкорлар, деб эълон қилинди. Адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов қора рўйхатга тушди. Булар ҳаммаси партия номи билан, партиявийлик, синфийлик шиори, фақат мазмун, ғўё мазмунни соф сақлаш мақсадида қилинди.

Масалага яна ҳам аниқроқ қарасак, қуйидаги манзара кўз олдимизда намоён бўлади: адабиёт ишига догматик қарашни одат қилганларнинг асосий ақидаси ёзувчи ҳаётнинг қайси томонини кўрди, нимага эътибор берди, деган масала бўлди. Улар назарида бу бош масала эди. Уларни асосий масала – ҳаёт тасвиридан келиб чиқадиган маъно қизиқтиравермас эди. “Ўтган кунлар”нинг асосий қаҳрамонлари ҳоким синф вакиллари эканликларини ҳам қила олмасдилар. Ҳоким синф вакиллари ҳам жамият ҳаётидаги тенгсизлик, феодал урф-одатлар қурбони бўлиб, фожей ҳолатга тушиб қолишлари мумкинлиги уларнинг ҳаёлига ҳам келмас эди. Синфий қарашни догмага айлантирганлар “Навоий” романида Алишер Навоийни улуг гуманист сифатида эмас, балки “йирик феодал” сифатида кўришни истардилар. Фитратнинг “Чин севиш”, “Ҳинд истилочилари”даги инглиз истилочиларига қарши курашган ишчи комитетларининг фаолиятдан хулосалар чиқариб, ҳиндларнинг инглизларга қарши курашини ўзбекларнинг русларга қарши ишораси деб тушундилар. Мазмунга биринчи даражали аҳамият бериш, бадииятни назар-писанд қилмаслик бу хулосалар замирида турган омил эди.

Бунинг устига, бадиий жиҳатдан анча баркамол, халқ муҳаббатини қозонган қатор мумтоз асарларимизни партиявийлик, синфийлик жиҳатидан чиқитга чиқармоқчи бўлган “билагонлар” синфий курашни чекланган, маълум бир қолипга солган ҳолда тушундилар. Улар синфий курашнинг классик шаклини, унда ҳам бир хил кўринишини – йўқсилларнинг ҳоким синфга қарши очиқ курашинигина тушундилар. Улар назарида бу ҳаракатлар туфайли ҳоким синф вакиллари орасида туғиладиган турли зиддиятлар, бу зиддиятлар натижасида пайдо бўладиган,

гапирилавериш, чайналган жиҳатларига эмас, аниқ асарлар мисолидаги ҳаётий, туйғун, долзарб масалага қаратилади.

Олим қайси муаммога эътибор бермасин, кўпинча унинг марказига дард, илҳом, истеъдод, ижод эркинлиги талабларини кўяди.

XX аср ижодкорлари ҳақида мушоҳада юритила туриб, бот-бот қиёсий тарзда Данте, Навоий, Пушкин сингари классикларга мурожаат, XVI–XVIII аср ўзбек адабиёти тарихига, XVIII–XIX аср рус адабиётига назар ташлаш; Э.Воҳидов ва А.Ориповнинг «Рухлар исёни» ҳамда «Жаннатга йўл» асарлари мафкура ва бадиият нуқтаи назаридан муносабат; Чингиз Айтматов феномени хусусидаги кузатув ва бошқалар. Матёқуб Қўшжоновнинг бу мақола (ва умуман, «Бадииятдан ўн икки сабоқ» китоби)си унинг аввалги талқиқот ва мақолаларидан бирмунча фарқли ўлароқ умумлаштириш, анализдан кўра синтезга кўпроқ урғу бериш йўналишида битилганини кўрсатади. Айни вақтда, олим бу китоби ва мақоласини, кўпроқ талаба ва аспирантларга, ёш талқиқотчиларга мўлжаллагани сезилади.

Танқидчилик ва адабиётшуносликда бундай талқиқотга эҳтиёж сезилиб турган бир пайтда унинг эълон қилинаётганлиги эътиборлидир. Шу маънода мақола ҳам назарий, ҳам амалий қимматга эга. Мақола мафкура, тузум, бадиий адабиёт муаммосини ўзбек адабиёти мисолида янги методология асосида ёритилиши жиҳатидан, ўзимиздан ташқари, кенг миқёсдаги мутахассислар эътиборини ҳам қозона олади. Зеро мақоладаги «қайси бир гулдан шарбат йиғишни асаларига кўрсатиш мумкин бўлмаганидек, истеъдодга ҳам йўл кўрсатавериш тўғри келмайди», дейилганга ўхшаш фикрлар бадиий ижод хусусидаги умумбашарий қарашлар сифатида баҳоланишга муносибдир.

Бахтиёр НАЗАРОВ,
академик

“Кеча ва кундуз” да тасвирланганидек, емирилишлар, ахлоқий бузилишлар, “Ўтган кунлар” дагидек, кескин фожиавий ечимлар, “Навой” романидагидек, гуманизм билан қора кучлар ўртасидаги олишувлар, “Юлдузли тунлар” дагидек, ҳокимлик мавқеи ва тахт талашиш, халқ бошига ёғдирилган оғир кудфатларнинг гўё синфий курашга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Тоталитар мунаққидлар бу ҳолатдаги воқеалар хусусида жиддийроқ ўйлаб ҳам кўрмасдилар. Ҳолбуки мазкур зиддиятлар, емирилишлар, фожиалар, қирғинлар синфий курашнинг халқчиллик, гуманизм одамийлик шаклида намоён бўлган кўринишлари эмасми?! Нега биз яқиндагини кўриб, узоқдагини назарга илмаслигимиз, ялтироқ ташқи кўринишга эътибор бериб, воқелик моҳиятини очиб берадиган чигалликларни кўрмаслигимиз керак? Борди-ю, бадиият сирлари, бу жиҳатдан қўлга киритилган ютуқлар етарли ўрганилса, уларга суяниб иш тутилса, тўғри ҳулосага келиш қийин бўлмас эди-ку! Афсус, шундай қилинмади. Бадиий ижодга догматик қарашнинг принциплари, бир хил ижодкорга нимани танлашни ва қандай тасвирлашни “кўрсатиб” бериш ҳам даврларга, жанрларга қараб ҳар хил йўсинда намоён бўлар эди. Маълум бир вақтлар “асарда партия раҳбари роли тўғри кўрсатилмаган”, “рус кишиси образи заиф”, “салбий қаҳрамонлар тўла очилган-у, ижобий қаҳрамонлар ёрқин эмас”, “совет кишиси табиат устидан ғалаба қозонавермайди”, “диний руҳдаги сўзларни ишлатади”, “оғир вазиятдан чиқиб кета олмайди”, “курашчи эмас” ва ҳоказо айбномалар тўқиб ташланаверарди. Шундай ҳоллар ҳам рўй бердики, “тангри”, “худо” “олло таоло” сингари сўзлар ҳатто қаҳрамонлар тилидан ҳам айтилиши мумкин эмасди. 80-йилларнинг биринчи ярмида ёзилган бадиий асар муаллифлари қаҳрамон тилидан ишлатиладиган бу сўзларни “кўк” (само маъносиди), “осмон” сингари сўзларга алмаштиришга мажбур бўлдилар.

Догматик айбномалар фақат мажлислару матбуот саҳифаларида айтиб қўйила қолса ҳам майли эди. Энг даҳшатлиси, улардан сиёсий ҳулосалар чиқарилиб, муаллифларга ҳар хил йўсиндаги тазйиқлар ўтказиларди.

Бундай пайтларда асар қаҳрамони қандай вазиятда яшайди, ҳаракат қилади, ёзувчи нияти қандай, унинг услуби нима билан характерли, материал мантқиқи нимани тақозо этади — бу билан кўрсатма берувчиларнинг ишлари бўлмасди.

Яна бир масалага эътибор қилинг: бугун биз табиат мувозанатининг бузилиши хусусида ташвишга тушиб қолдик. Кейинги 50-60 йил давомида адабиётимиз бошқа соҳалар қатори “ўжар табиат”ни тўла равишда инсон измига бўйсундириш йўналишида ривожланди? Адабиёт ишларида ҳам Мичуриннинг “Биз табиатдан марҳамат кутмаймиз!” деган сўзлари ҳадеб такрорланаверарди.

Адабиёт табиат устидан зўравонлик қиладиган қаҳрамонга мадҳиялар ўқиди, уни улуғлади. “Ўжар табиат”ни инсонга бўйсундирувчи қаҳрамонлар галереяси пайдо бўлди. Улар бу ишда ҳеч қандай тўсиқ бўлишмасди. Энди маълум бўлаяптики, улар табиатни пайҳон қилувчилар, унинг умр илдизига болта урувчилар экан.

Ҳаётда учраб турадиган сон-саноксиз фожеей ҳолатлар, комик ва сатирик воқеалар бадиий ижод майдонидан четлатилди. Матбуот саҳифалари-ю, катта-кичик анжуманларда, ҳатто партия қурултойларида барча камчиликларни сатира ўти билан куйдириш керак, деган шиорлар ўртага ташланарди. Бироқ амалда бу шиорларга зид ишлар қилинарди. Бу ўринда сўз билан амалиёт орасида осмон билан ерча фарқ бўларди. Тарғибот ва ташвиқот шу даражада қудратли эдики, бу фарқни ўз вақтида англаб қолгудек бўлсак, осонгина халқ душмани сафига қўшиб қўйилардик.

Бу ҳолатдаги шиорларнинг кучини қайтарадиган омиллар ҳам мавжуд эди. Сатирик асар яратмоқчи бўлган муаллифлар олдига ҳаётнинг салбий томонларини акс эттириш учун биринчи галда унинг ижобий томонларини кўрсатиш керак, деган қатъий талаб қўйилар эди. Шундай қилиб, адабиётда текис, силлиқ, фақат “яратувчилик” билан банд қаҳрамонлар ҳукмронлиги пайдо бўлди, адабий жараёнда асосий омил шулар бўлиб қолди. Кимдир фожеей ёки ҳажвий ҳолатлар тасвирига мурожаат қилиб қолса, “Бизнинг илғор жамиятимизда, фаровон ҳаётимизда бу хилдаги воқеалар бўлиши мумкин эмас, бу социалистик тузумга тўхмат”, деган овозлар янграйдиган бўлди. Ҳатто “бизга Гоголлар керак, Шчедринлар керак” деб катта ва обрўли минбарлардан бонг урилар эди-ю,

Гоголь ва шчедринчасига ҳақиқатни айтишга интилган ижодкорлар катта зарбага учрар ва бундай ижодкорларни соцреализм ижодкори сафидан чиқариб қўйишгача бориб етар эди. 1962 йилда яратилган Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” комедиясининг қисмати фикримизнинг тўла далилидир. Комедия ҳақиқатан ҳам гоголчасига, ҳам шчедринчасига яратилган эди. Асар муваффақият билан саҳналаштирилди ҳам. Бироқ кўп ўтмасдан, уч нафар забардаст мафкурачилар имзоси билан асарни тамомила йўққа чиқарадиган мақола эълон қилинди. Асар дарҳол саҳнадан олиб ташланди.

Баъзи ўринларда гап шунга бориб етар эдики, адабий асарларда яратилган типларнинг салбий хислатлари бироз бўрттирилиб, ижобий белгилари камроқ таъкидланиб қоладиган бўлса ҳам ҳаёт бузиб кўрсатилган, социалистик тузум камситилаётган ҳисобланарди. Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романи узоқ йиллар зарарли асарлар қаторига қўшиб қўйилди. Адабиётда совет кишиси бир хилда — ўта ишчан, ўта илғор, ўта етук бўлиши керак. Шундай бўлмаса, бу капитализмга ён босган, индивидуализмга йўл очиб берган, социалистик ҳаётга хос бўёқларни топа олмаган ҳисобланарди. Қизиғи шуки, ҳеч ким ҳажвий асар яратиш керак эмас, дея олмас эди. Бироқ ҳажвий типлар социалистик тузум талаблари доирасидан чиқмаслиги керак, энг муҳими, адашган нобоп ҳолга тушиб қолган кимса “қайта тарбияланиши” талаб қилинарди. Қайта тарбиялаш вазифасини ижобий қаҳрамон бажариши муқаррар ҳисобланарди. Бунинг учун ижобий қаҳрамон ҳеч қандай камчиликка йўл қўймайдиган, кам-кўсти йўқ шахс бўлиши зарур эди. Шундай қилиб, ҳажвиёт баркамолликка эриша олмас, яратиладиган ҳажвий типлар чала туғилган болаларни эслатарди. Ижобий қаҳрамонлар масаласи ҳам тўғри талқин қилинавермасди. Асосан: у бекаму кўст, ўта мукамал, коммунистик идеал ақидаларига тўла мос одам бўлиши керак эди. Ҳатто ижобий қаҳрамон қиёфасида маълум камчиликларни кўрсатишга интилишлар сезилиб қолгудек бўлса, “зарбдор адабиётчилар “огоҳ бўлинг”, “адабиётимизда дегероизация оқими” бошланди, деб бонг урадиган бўлишди. Шундай қилиб, адабиётнинг ҳажвиёт жанри бошқа жанрларга нисбатан кўпроқ зарар кўрди. Жанр сифатида тараққиётдан маҳрум бўлди.

Лекин шу билан бирга ҳаёт шунини кўрсатдики, адабиёт йўлини тўсиб қўйишдан кўра азим дарёга тўғон босиш осонроқ. Бир томони тўсилса, адабиёт иккинчи томондан ўзига йўл очди. Баъзан қабих низомлар даврасидан йўл топиб, баъзан четга чиқиб бўлса ҳам, ҳақиқатни айтадиган асарлар яратилар, давр ҳаётини тўғри акс эттирадиган типлар пайдо бўлиб қолар эди. Баъзи асарларда шахсга сифиниш даврларини характерлайдиган, рағбату эътибордан боши айланган ўзбошимча раҳбарлар типни чизилса (“Синчалак” қиссасида Қаландаров образи), баъзи асарларда бошқа хўжаликлар ҳисобига мавқеини яна ҳам юқориларга кўтаришга ҳаракат қиладиган раҳбарлар образи яратилди (“Диёнат” романида Отақўзи). Баъзи асарларда эса ўзини илм даҳоси ҳисоблаб, бошқалар йўлини тўсиб қўяётган қолоқ ва амалпараст олимлар образи яратилди (“Гирдоб” романи). Бир хил асарларда камчиликлардан кўз юма олмаган журналист образи яратилса (“Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси” романлари), бошқа бирида дунёда ўзини яхшиликдан узоқда тутган олчоқ, фирибгар, аммо фахрталаб худбинлар (“Жаннатга йўл”), ҳаромдан ҳазар қилмайдиган порахўрлар (“Сўнгги нухсалар”) фош қилинди. Қанчадан-қанча қийинчиликлар билан Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” ҳажвий достони ёруғ дунёни кўрди. Эркин Воҳидовнинг “Рухлар исёни” достони ўтмиш орқали замонавий фожеаларга нур сочди.

Бугун айтиш керакки, мазкур асарларнинг муаллифлари ўша кезлари бу асарларни юрак ҳовучлаб, минг андишаю андуҳлар билан ёзиб, китобхонга етказган эдилар. Бу ҳолни биз ижодкорларга хос жасорат, деб баҳолашимиз керак. Тўқсонинчи йилларнинг бошларида даврнинг қанчадан-қанча машаққатларини бошидан ўтказган адибларимиз ижодини яна бир бор йўққа чиқарадиган овозлар эшитилди. Абдулла Қаҳҳорни “Сароб” да кўчирмачи, “Синчалак” да қизил котиба образини яратганликда айблашди. Ойбекни “Қутлуғ қон” да ҳаётни бузиб кўрсатган дейишди. Бу ижодкорлар меросида ўзига яраша давр тамғаси борлигини тан олган ҳолда, ўларнинг адабиёт олдидаги хизматларини қадрлаш бурчимиздир.

Девичада биз узоқ йиллар давомида адабиёт тараққиётига тўсиқ бўлган

тоталитар мафкура оқибатлари хусусида кўпроқ фикр юритдик. Бироқ XX аср ўзбек адабиёти бой ва кўп қиррали адабиёт эканлиги шубҳасиздир. Бу даврда адабиётнинг барча жанрлари ўсди, улғайди, тараққий этди. Бироқ кўп машаққатлар, йўқотишлар эвазига бўлди бу тараққиёт. Шунинг ўзи ҳам сабоқ.

Табий, бадиият сабоқлари ҳақидаги гапни бир миллий адабиёт доирасидаги асарлар асосида чеклаб қўйиш мумкин эмас. Шу сабабдан биз жаҳон адабиётининг етук ижодкорлари тажрибасига ҳам мурожаат қилдикки, бу ҳол фикрларимизни тўлароқ далиллашга имқон берди.

АДАБИЁТДА ШАКЛ ВА МАЗМУН

Бадиий ижод оламида мазмуннинг бирламчилиги аксиома сифатида қайд этилади. Бу мазмуннинг шаклсиз эмаслигидир. Ҳар бир предмет, ҳар бир ҳодиса маълум бир кўринишда намоён бўлганидек, адабиёт ва санъатдаги ҳар бир ижод намунаси ҳам муайян шаклда гавдаланади.

Мазмун билан шаклга тегишли масалани тадқиқ этар эканмиз, бу билан биз бир-биридан ажратиш мумкин бўлмаган бирлик қонуниятига хилоф иш тутаятгандек кўринишимиз мумкин. Аслида эса ундай эмас. Мазмун ва шакл масалаларини бир-биридан ажратган ҳолда фикр юритганимизда масала моҳиятини чуқурроқ очиб бериш учун шартлилик қонуниятига асосланиб иш тутишга тўғри келади.

Бадиий ижодда мазмун ҳақида сўз кетганда, бу масаланинг ўзаро мустақкам боғлиқ икки томони борлигини назарда тутишимиз керак. Булар масаланинг субъектив ҳамда объектив томонларидир.

МАЗМУН ВА ШАКЛНИНГ СУБЪЕКТИВ ОМИЛИ

Бадиий ижод мураккаб иш. Ёзувчи воқеа ва ҳодисаларни шунчаки қайд қилиб қўя қолмайди. У авваламбор ижодкор, энг муҳими истёъдод эгаси. У ҳаётда нималарнидир кўрган, кузатган, нималарнидир ўз бошидан ўтказган шахс — субъект. Қайсидир воқеа ва ҳодисаларни у оилада, тенгдошлари орасида, жамоат қуршовида кўрган ва кузатган. Бу оддий кузатиш эмас. Воқеа-ҳодисаларга нисбатан муайян муносабат пайдо бўлади унда. Воқеаларнинг қайси бир жиҳатлари унга ёқди ва хайрихоҳлик ҳисси уйғонади. Нималардир ёқмайди унга, натижада нохуш туйғулар уйғонади. Қисқаси нималардандир у завқланади ёки нафратланади. Вақтлар ўтиб, ўзига ёққан ёки ёқмаган воқеа ва ҳодисаларни у тарихий тажриба билан ўлчаб кўради, илмий жиҳатдан, ўзининг қай даражада ҳақ ёки ноҳақлигини англаб олади. Шу асосда санъаткор ёзувчи кўнглида китобхонга, халққа қандайдир шаклларда айтиш зарур фикрлар пайдо бўлади. Бу мушоҳада ва ўйлар шу даражада йиғиладики, уни бошқаларга изҳор қилмасликнинг иложи бўлмайди. Буни “ижод дарди” деган сўз билан ифодалаш тўғрироқ бўлса керак.

Кўнгилда дард боғлаш — ҳаётда кўрган-билганлари тўғрисида безовта бўлиш, ёхуд ҳайратланиш, уни бошқаларга етказиш истаги ҳар кимда ҳам туғилаверадиган ҳодиса эмас. Алишер Навоий сўзлари билан айтганда, халқ гамини ейиш, унинг дардини ҳис қила билиш, бу ҳисни бошқаларга юқтира олиш ноёб шахсларгагина насиб қилади. Бу хислатга эга бўлган шахсларни истёъдод эгаси деб атайдилар. Демак, кўрган-кечирган, кузатган ҳаёт ҳодисалари хусусида ўз нуқтаи назарига эга бўлиш бу истёъдоднинг биринчи белгисидир.

Улуғ Алишер Навоий “Хамса”ни яратиш учун қўлига қалам олар экан, шунчаки анъана талабига мувофиқ беш дostonдан иборат катта ҳажмдаги яхлит асар яратиб, “бошқалар қўлидан келган иш менинг ҳам қўлимдан келади” қабилда қандайдир шахсий эҳтиёжини қондириш мақсадида иш кўрган эмас. Унда “Хамса” ҳажмига мувофиқ лирик шеърлар рамкасига сиғабермайдиган дард-ўйлар, китобхонга етказиш зарураги туғилган катта-кичик орзу ва истаклар бўлган. У шу дардни юзага чиқариш, ҳаётий муаммолар ҳақидаги мулоҳазаларини яхлит ва кенг қўламда халққа етказиш эҳтиёжи асосида иш тутган.

Демак, “Хамса” яратиш унинг учун анъана мажбуриятидан кўра халқ олдидаги бурч талаби эди. Шу йўсиндаги ҳис ва мушоҳада шоирни безовта қилмаганда эди, умрининг қадрли давридан бир неча йилларини ажратиб кўз нурини тўкмас, парвона сингари ўзини ижод оловига урмасди.

Амир Темур ўлимидан кейин у яратган улуғ салтанат парчаланди. Дунёга донғи кетган давлат емирилиб, давлатчалар пайдо бўлди. Катта-кичик шаҳзодалар ҳар бири ўзини улуғ бобонинг меросхўри ҳисоблаб, бошқа шаҳзодалар ҳукмронлик қилаётган элларга аёвсиз юришлар қила бошладилар. Жангу жадал қизиди. Бу жангу жадалларнинг оғир юки халқ зиммасига тушди. Инсонпарварлик, одамийлик, раҳм-шафқат давлатни идора қилиш, эл ва элатларнинг тинч-тотув яшашига ундаш Навоий яшаган даврнинг долзарб масаласига айланди. Ва шоирнинг кўнглида дард бўлиб шаклланди. “Хамса” замоннинг мана шу ҳаётий муаммоларини акс эттириб, шоир кўнглидаги дардни юзага чиқаришга шу муносабат билан даврнинг шоху шаҳзодаларига таъсир ўтказиш, оддий халқни огоҳ қилиш йўсинида майдонга келди.

Абдулла Қодирий биринчи ўзбек романини яратишга уринар экан, шунчаки ҳавас юзасидан бир ўтириб роман битиб ташлайман, йўсинида иш туган эмас. Унда йиллар давомида йиғилиб, қуюқлашган, ўз миллатига айтиши зарур бўлган, тинимсиз безовта қилиб юрган дард бор эди. Бу — ўтмишда миллионларнинг эркига тўғаноқ бўлиб қанчадан-қанча фожеаларга сабабчи бўлган қолоқлик, жаҳолат, эрк-ихтиёрсизлик, зарарли урф-одатлар, нотавонликлар. Булар ҳақидаги қарашларни баралла айтмасликка Абдулла Қодирийнинг иложи йўқ эди. Бу дардни юзага чиқариш ёзувчи назарида, фақат мудҳиш қолоқлик иллатларини фош қилиш учун эмас, балки хур ҳаётга интилаётган замондошларига йўл-йўриқ кўрсатиш учун ҳам зарур эди. Тўғри, Абдулла Қодирий бу дардни ўзининг дастлабки ҳикояларида, драмаларида, публицистик асарларида ҳам баён қилган эди. Бироқ сочма тарзда яратилган бу кичик асарлар унинг дилида илдиз отган катта дардни тўла юзага чиқаришга ожиз эди. Бунинг учун каттароқ майдон, ҳаёт чигалликларини тўлароқ очиб берадиган ҳажм зарур эди.

Шу йўсинда йирик асарда акс этган кўламни бера оладиган янги жанр — роман майдонга келди. Тўғри, Абдулла Қодирий изҳор қилмоқчи бўлган ғоялар ундан олдинги ижодкорлар — Бехбудий, Абдулла Авлоний, Зиё Саид сингари шоир ва адибларнинг ижодларида ҳам мавжуд эди. Бироқ Абдулла Қодирийнинг хизмати шу бўлдики, у бу муаммоларни тўла, аниқ ва яхлит акс эттиришга қодир жанр — романини кашф қилди.

Бу ўринда масаланинг бир томонини изоҳлаш зарур. “Ўтган кунлар” мазмуни жиҳатидан дунё адабиётларида яратилган романчиликка мос тушса ҳам шакл жиҳатдан улардан фарқ қилади. Бу фарқ шарқий халқларнинг оғзаки ақидаларидан кенгроқ фойдаланишдан иборатдир. Қисқаси, жаҳон адабиётида йирик жанр бўлмиш роман олдинги жабҳага чиққан бир пайтда Абдулла Қодирий ўзбекнинг ўзига хос романини яратди. Бунинг негизда ҳам, юқорида қайд қилганимиздек, ёзувчи кўнглига тугилган дард ва алам ётарди.

Ҳаёт шундай тараққий этадики, ҳар бир даврга хос ижтимоий дард фақат битта-иккита шахсагина боғлиқ эмас, гарчи улар катта истеъдод эгалари бўлса ҳам. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”ида ифодаланган дард ва аламлар Ҳамза ижодида ҳам — шеърларида, хусусан, драмаларида ўз аксини топган. Бу жиҳатдан унинг “Заҳарли ҳаёт” драмаси характерлидир. Тўғри, “Заҳарли ҳаёт” ифода жиҳатдан бир мунча ибтидоий. Бироқ ўша давр ижтимоий ҳаётидаги қолоқликка, жаҳолатга муносабат билдириш, ўзбек адабиётида янги бир жанр — драманинг қамол топишида бир босқич бўлди.

Бехбудийнинг “Падаркуш”и, Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт”и, “Ўтган кунлар” бугун давлат тўнтариши деб аталаётган октябр инқилоби арафасида, ёхуд социализм деб аталган “янги” тузумнинг илк пайтларида яратилган эди. Бу асарлар шўро мафкурасининг ҳукмрон даврида бошқача талқин қилинди. Гўё инқилоб дард, чигаллигу тугунларни ечиб берди. Асида бундай эмас эди. Шу боисдан бўлса керак, ижтимоий ҳаётдаги мазкур муаммолар ҳамон адабиёт саҳнасида тушиб кетмади. Балки янги-янги кўринишда ифодаланадиган бўлди. Бу жиҳатдан Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи характерлидир.

Кўпгина шеър, драма, публицистик асарлар битиб, ҳаёт сирларини англай олган Чўлпон 30 йилларнинг ўрталарида “Кеча ва кундуз” романини эълон қилди. Адиб роман ёзишга киришар экан, кўрган ва кузатган воқеаларини шунчаки қайд қилиб ўтишни ният қилган эмас. Санъаткор ўша кезлари салкам анъанага айланиб келаётган “ёзувчи бўлсанг роман бит!” ақидаси талабидан ҳам узоқда эди. Асосий юк уни безовта қилган, дилида дард сифатида йиғилган муаммоларда эди.

Асримизнинг бошларидаги феодал ва мустамлака тартиб-тузунлари асосида равақ топган зўравонлик, ҳуқуқсизликлар, шунингдек ахлоқий бузилишлар, маънавий тушкунликлар уни безовта қилган эди. Ижтимоий ҳаётдаги жиддий бурилиш тарихий зарурат эканлигини исботлаш учун бу ҳодиса ҳақида истисно сўзи керак эди. Шу билан баробар бу иллатларни фож қилиш, уларнинг асл моҳиятини очиб ташлаш замон талаби эди.

Ижтимоий дардни ифода қилиш жиҳатидан Чўлпон асарлари, жумладан унинг “Кеча ва кундуз” романи адабиётимиз тарихида янгилик бўлди.

Романда тасвирланган Зеби, Раззоқсўфи, Қурвонбиби қисматлари ўта фожеали эди. Бироқ асарда акс эттирилаётган даврни тўлароқ кўрсатиш учун бу фожеалар старли бўлиб кўринмади ёзувчиға. Истисно эгаси бу фожеалардан ҳам даҳшатлироқ ҳақиқатни айтишни зарур кўрди. Бу Россиянинг мустамлакачилик сиёсатиға боғлиқ масала эди. Чоризм мустамлакачилари халқдан танланган нодон, ношуд раҳбарларни қўллаб-қувватладилар. Улар роман қаҳрамонларининг фожеасиға замин бўлди. Бунинг устиға Чоризм мустамлакачи сифатида халқнинг моддий ва маънавий ҳаётиға қатта зарар етказди. Асарға киритилган ноиб тураларға ўхшаган мустамлакачилар халқнинг моддий бойлиги ҳисобиға ўзларининг маиший ҳаётларини таъмин қилишдан ташқари халқ мулки ҳисобланган маданий қадриятларни йиғиб, ўз марказлариға йўллаб турдилар. Бу ҳол халқнинг маънавий бойлигиға нисбатан тажовуздан бошқа нарса эмас эди.

“Кеча ва кундуз”да ёзувчини безовта қилган бошқа бир ижтимоий дард ҳам бор эди. Мустамлакачилар ўзбек халқининг ахлоқ ақидалариға ет бўлган бузуқчилик, ҳаёсизлик сингари “янгилик”ларни олиб кирди. Бу ҳам Чўлпон назарида ўзбек халқи учун қатта фожеа эди.

Санъаткор асарларида ифода қилинадиган дарду-изтироблар, ҳайрату қаноатлар давр талабиға биноан ўзгариб туриши ҳам мумкин. Бироқ ҳақиқий санъаткорлар ижодида бу ўзгаришлар жузъий бўлиб, моҳиятан сақланиб қолаверадилар.

“Ўтган кунлар”, “Кеча ва кундуз” романларида алам ва изтироблар – ижод дарди қатъий эди. Бироқ қизил империянинг мафкуравий талаблари баъзан Қодирий ва Чўлпонларнинг ҳам дард ва аламларини тебратиб турди.

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи 20-йилларнинг охириларида майдонға келди. Бу даврларға келиб, миллий озодлик кураши чекинишға мажбур бўлди. Россиянинг мустамлакачилик сиёсати авжига чиқди. Рус ҳукмдорлигининг “хурриятпарвар” лиги жиддий равишда таъкидланаверадиган бўлиб қолди. Шу сиёсатнинг таъсири ўлароқ Абдулла Қодирий “Меҳробдан чаён”даги фожеий ечимни юмшатишға мажбур бўлди. Хон зулмидан азият чеккан ошук-маъшуқлар Кўқонни тарк этиб, Россиянинг қўл остида бўлган Тошкентға ўтишди-да, муруд-мақсадлариға эришгандек бўлиб тирикчилигини ўтказадилар.

Ўттинчи йиллардан бошлаб қизил империя мафкураси яна кучаяди. Минг тўққиз юз ўттиз олтинчи йилда Максим Горький томонидан “социалистик реализм” принциплари эълон қилинади. Бундан кейин адабиёт оламида қалам тебратиш мушкул ишға айланади. Яъни ёзувчининг дард ва ҳасратларини айтиши, уларни бадиий асарға асос қилиб олиши қийинлашади, мафкура талаблариға мослашиш типик ҳолға айланади. Энди ижодкорлар ўзларининг дард ва аламларини кўпроқ ўтмиш воқеалари билан боғлайдиган бўладилар. Баъзи ўринларда ўз дард ва аламларини изҳор қилишда ҳажвиётдан фойдаланадилар. Шу йўсинда Абдулла Қодирийнинг “Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан”: “Тошпўлат тажанг нима дейди”, Фитратнинг “Абулфайзхон”, “Қиёмат”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Анор”, “Ўғри”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Бемор”, Фафур Фуломнинг “Шум бола” каби асарлари пайдо бўлади. Шу йўсинда ҳажвиёт йўли билан, шунингдек ўтмиш воқелигини акс эттириш орқали асар битиш қизил империянинг кейинги даврларида ҳам давом қилди.

Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг шеърларида шоирона дард сезилиб турди. Хусусан, уларнинг “Жаннатга йўл”, “Рўҳлар исёни”, “Ўзбегим” сингари дostonлари жиддий дард билан ёзилган асарлар бўлди. Шу боисдан қизил империя мафкурасининг қўриқчилари бу асарларни шўролар мафкурасига ёт асарлар деб эълон қилишга уриндилар.

Дард, алам, изтиробларни юзага чиқариш асар яратишнинг муҳим шартларидан бири, дедик. Бу билан асар яратишнинг асл андозаси шу экан-да, деган хулосага келиш ҳам тўғри бўлавермайди.

“Кеча ва кундуз” яратилган пайтларда ўзбек адабиёти тарихида бошқа бир асар майдонга келди. Бу Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидир. Бу асар ҳақида нималар дейилмади, қандай баҳолар берилмади дейсиз! Асар асл моҳияти билан ёзувчи нияти, ўйларига қараганда, янги тузумни, шўролар мафкурасини қўллаб-қувватлаш йўсинида бўлган. Гарчи унда “қизил империячи”ларга катта ўрин берилмаса ҳам шу йўлни бирдан-бир тўғри ҳисоблаган адиб гўё тўғри йўлни қўйиб, эгри йўлни танлаган – миллатчилар томон ўтиб кетган Саидий образини яратди. Шунга асосан шўро мафкурачилари “Сароб”ни янги тузумга қарши ёзилган асар сифатида баҳоладилар. Шунга асосан асар йиллар давомида қатағонга учради. Бугун энди шу тарздаги хулосага келиш айб эмас. Аксинча, Абдулла Қаҳҳор ўша даврларда босмачи деб аталган “аксилнқилобчи”ларни қувватлаган экан, деган хулосага келиш мумкин. Бироқ масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Тоталитар мафкура намояндалари ўз фикрларини бу даражада очик айтмасалар ҳам шундай фикрни назарда тутган эдилар.

Абдулла Қаҳҳор ҳам ноёб истеъдодлардан бири. Мафкурачиларга чап бермоқчи бўлгандек, Саидий образига бошқа, яъни иккинчи бир маъно ҳам жойлайди. Бу – худбинлик. Умуминсоний ақидаларга қараганда, худбинлик одамлар орасида учраб турадиган катта қусурлардан биридир. Шу туфайли “Сароб” ҳар қандай мафкуравий муҳитда ҳам ўз қимматини йўқотмайдиган асар бўлиб қолаверади. Бундан шундай хулоса чиқади: маълум бирор дард, изтироб билан битилган асарни замонга қараб ҳар хил тушуниш мумкин. Бир ният билан яратилган асар ўша ниятнинг ифодаси билан эмас, балки образларга юкланган бошқа бир ғоя туфайли тарихда ўз қимматини сақлаб қолаверади.

Фикримизни тўлароқ исботлаш учун бошқа бир ҳодисага назар ташлаб кўрайлик. Гап яна Абдулла Қаҳҳорнинг бошқа бир асари – “Синчалак” хусусида боради. “Синчалак” ўз даврида бадииятнинг етук намунаси сифатида тан олинган асарлардан бири эди. Бу тан олиш, асосан Саида образи туфайли бўлди. Бу ҳол ўша давр мафкурасига мос эди. Мафкура ўзгарди. Саида образига муносабат ҳам ўзгарди.

“Синчалак”ни адабиёт тарихидан ўчириш керакми? Йўқ! Ёзувчи асарга бошқа маъно ҳам берган эди. Унинг учун бу маъно Саидани мадҳ қилишдан кўра ҳам муҳим эди! “Синчалак” ёзилган даврларда лаънатлаш керак бўлган, кейин ҳам, ҳатто бугун ҳам қораланишга лойиқ бир масала бор эди. Бу – ўзбошимчалик. Ўзидан бошқани тан олмаслик, атрофдагиларга беписанд қарашлик. Бу маъно Қаландаров образида ифодаланди. Шу йўсинда ҳаётга кириб келган зарарли ҳодисани фош қилиб бериш учун Саида образи восита бўлди. Асар битилган даврда ўша давр мафкураси Саидадан маъно излади. Эндиликда ўша даврнинг типик вакили сифатида Қаландаров образи ҳам муҳимдир. Демак, истеъдод билан яратилган асар тамом чиқитга чиқиб кетмайди. Маълум бир қирраси билан ўтиш мафкурасига хизмат қилган бўлса, ўзининг бошқа бир қирралари билан бошқа замонлар талабига жавоб бераверади. Асар умуминсоний масалалар доирасида бўлиши керак, деган тушунча ҳам шу бўлса керак!

Хуллас, истеъдод андазаларга сиғавермайди. Гап ёзувчининг истеъдод қувватида, унинг умуминсоний ақидаларга асосланиб қалам тебратишидадир.

Биз бу ерда истеъдод эгалари изҳор қилиши мумкин бўлган дард, алам ва изтироблар ҳақида анча гапирдик. Бунга биз ижод мазмунининг субъектив омили сифатида қараямиз. Бироқ истеъдоднинг субъектив омили билан боғлиқ бошқа бир тушунча ҳам бор. Бу – ижодкорга нисбатан кўп ишлатиладиган илҳом масаласи. Юқорида биз истеъдод билан яратилган баъзи асарларнигина тилга олдик. Бу асарларни яратишда санъаткор кўнглида тугилган маънавий

ниятдан бошлаб, охирги нуқтани қўйганича бўлган ижодий жараёнда илҳом йўлдош бўлгани кучига куч қўшиб тургани шубҳасиз. Илҳомнинг ўзига хос асоси ҳам бор. У ҳаёт тараққиётига тўсиқ бўлиб турган, жамиятнинг олға силжишига монелик кўрсатган иллатларга қарши туриш ва курашиш қай даражада зарурат эканини китобхонга етказишдир.

Шундай экан, ҳаётнинг ижобий томонларини акс эттиришда ёзувчига илҳом берадиган бирор куч борми? Бу ўринда ижодкор нимадан илҳомланади, нима асосида қалам тебратида?

Истеъдод ҳаётдаги тараққиётга тўсиқ бўладиган иллатларни кўришга қай даражада бетоқат бўлса, қай даражада уларнинг сир-асрорини очиб ташлашга иштиёқманд бўлса, шу даражадаги дарднинг мавжудлиги, мазкур асарларнинг яралишига сабаб бўлиши табиийдир. Баъзан бирор истеъдоднинг туғилиши хусусида гап борганда, унинг ҳали болалик даврларидаёқ эътиборга сазовор асарлар яратгани хусусида фикр юритишади. Алишер Навоий ёки А.Пушкин ҳали болалик даврларидаёқ ўз машқлари билан атрофдагилар эътиборини қозонганлар. Буни қандай тушуниш мумкин?

Назаримда, бу хилдаги ҳодисани шундай тушуниш керак. Ҳали ёш, бироқ улғуликдан нишона бераётган ёш истеъдод биринчи қадамларида кимларнингдир таъсирида бўлади, кимларнингдир дардига жўр бўлади.

А.Пушкин лицей талабаси чоғларидаёқ шеър ёзишни машқ қилган ва унинг илк машқларидан бирини эшитиб, шоир Жуковский янги истеъдоднинг туғилишини башорат қилган эди. Шу маънода ёш йигитчага нисбатан айtilган Жуковскийнинг илиқ сўзлари Пушкинга далда берди ва унинг катта ижод йўлига киришига сабаблардан бири бўлди. Биринчи қиссасини битиб, газета ва журналларнинг эшитгани қоқиб юрганда, Чингиз Айтматовни ҳали ҳеч ким танимас эди. Ёш муаллифнинг «Жамила»сини ўқиб кўрган Луи Арагон шарқда катта бир талантнинг туғилишини олқишлади. Бу ҳол Чингиз Айтматовни катта ижод йўлига бошлади. Улуғ Алишер Навоий ҳам ўзининг истеъдодини устозлар фотиҳаси билан бошлагани маълум. Бошқача қилиб айтганда, истеъдод туғилади, уни кимлардир ихтиро қилади, оқ йўл тилайди, шу ўринда истеъдоднинг камолот сари боришига йўл очилади. Демак, йирик ижтимоий маънодаги классик асарларнинг пайдо бўлиши, кўпроқ истеъдод эгаларининг жамият ҳаёти таъсирида пайдо бўлган дард, алам ва изтироблар натижаси ўлароқ майдонга келса ҳам аксарият ҳолларда бу истеъдодларнинг туғилиши, ўсиб-улғайишига улуғ ҳакамлар хизмати, табиат неъмат, олий руҳ марҳамати деб қараш керак бўлади. Истеъдод одамийликка тегишли хислатларни ўзида мужассамлаган шахслардаги гўзаллик белгиларини кўриб ҳайратланади. Бу ҳайрат ёзувчи учун илҳом манбаидир. Отабек ва Анварлардаги муҳаббатга садоқат, софдиллик; Юсуфбек ҳожидаги ҳақиқатгўйлик, Кумушдаги ифбат, Раънодаги бахтга интилиш — булар ҳаммаси А.Қодирийга юксак мазмундаги асарлар яратиш учун илҳом бағишлаган. Ойбек яратган Йўлчи ва Гулнорда ифодаланган соддадилликсиз «Кутлуғ қон»ни тасаввур қилиш қийин бўлар эди.

Юқорида биз «Хамса»нинг ижтимоий маъноси ҳақида анча фикр юритдик. Бироқ Фарход ва Ширинлардаги гўзалликлар — муҳаббатга садоқат, тўсиқларга бардош бериб мақсадга интилиш, шунинг натижасида юзага келган қаҳрамонликлар Навоийга ижодий қувват берган.

Демак, истеъдод учун тараққиётга тўсиқ бўладиган иллатларни фош қилиш қай даражада зарурат ҳисобланса, унга қарши тарққийпарвар кучларни улуғлаш, унга ҳос олижаноб хислатларни мадҳ этиш ҳам шу даражада заруратдир. Кўраяписизки, ҳаётнинг мураккаб ижтимоий қатламларини фош ва инкор қилиш, шунингдек, ижобий томонларини улуғлаш ҳам истеъдод бурчидир. Аслида ижоднинг бу икки нуқтаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Умуман, ҳақиқий истеъдод ҳеч вақт ҳаётнинг маълум томонларини ажратиб олиб, тор ва биқик ҳолда иш кўрмайди. Етук асарларда доим истеъдод ва илҳомнинг ҳар икки томони — фош қилиш ҳам, улуғлаш ҳам бир хилда кўзга яққол ташланиб туради.

Демак, санъаткор учун биринчи даражали хислат — бу истеъдод. Фақат истеъдодгина жамият ҳаётининг қайси томонида ўпирилиш бўлган ва ёки

бўлаётир, қайси бир томони уни олға элтаётганини ҳис қилади. Илҳом эса истеъдоднинг доимий ҳамроҳи, унинг ажралмас қисмидир. Илҳомсиз истеъдодни тасаввур қилиб бўлмайди. Бу иккала омилнинг бирлиги бамисоли одам боласининг кўз-қўл билан туғилишидек табиий бир ҳолдир.

Истеъдодли ёзувчи асар битганда жамият ҳаётидаги иллатларни қоралаш, тараққиётга хизмат қилувчи ҳодисаларни улуғлаш маълум режа, андаза асосида юзага келар экан-да, деган ҳаёлга бормаслик керак. Ижодкор доимо ноаниқлик ва мавҳумиятдан аниқлик сари қадам қўяди. Ижод жараёни асар яратиш ниятидан тортиб, маълум тугалликка эришгунга қадар, истеъдодларга қандайдир сеҳрли куч асосида боргандек бўлади.

Истеъдод ўз ижодининг биринчи босқичларида тўла, онгли равишда бадииятнинг барча қонуниятларини англаган ҳолда асар яратади, деб бўлмайди. Нималарнидир у англайди, нималарнидир у тўла тасаввур қилаолмайди. Ҳатто шундай ҳам бўлиши мумкинки, асар тўла битгунга қадар ижодкор нималарни ният қилди, нималар чиқиши мумкин эканини аниқ тасаввур қилаолмаслиги ҳам мумкин. Асар яратишда деталларгача режалаштириш сўзсиз андазавозликка олиб келади. Шу маънода ижод дарди ва бу дарднинг маълум бир шаклга тушган ёки тушмаганлиги асарга охириги нуқта қўйилгандан кейин ҳам ижодкор ўз асаридан келиб чиқадиган маънони тўла тасаввур қилаолмаслиги мумкин. Бу ҳақда у кўп мушоҳада ҳам юрийтиб ўтирмайди. У ўз асарининг фазилатларини китобхонлар қўлига бериб, кейингина ҳис қила бошлайди. Донолардан бири асар яратилишидаги онглиликни тўла тан олган ҳолда «... ҳақиқий талантнинг асар яратишида жуда кўп режасизлик, мавҳумият, инстинктивликнинг ўрни бор», деган эди.

Мазмуннинг субъектив томони ҳақида гап кетганда истеъдоднинг эркинлиги масаласини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Истеъдод фаолияти турли хил бошқарувларга, сиртдан кўрсатиладиган йўл-йўриқларга бўйсунмайдиган ҳодисадир. Ҳақиқий истеъдоднинг фаолиятини асаларининг меҳнатига қиёс қилиш мумкин. Қайси бир гулдан шарбат йиғишни асаларига кўрсатиш мумкин бўлмаганидек, истеъдодга ҳам йўл кўрсатавериш тўғри келмайди. Асалари боғ оралаб, ўз талабига мос гулни, ёзувчи эса ўз қавми эҳтиёжига мувофиқ воқеа-ҳодисаларни танлайди. Шундагина ўз ижодий меҳнатидан қаноат ҳосил қилади, ўзининг руҳий эҳтиёжини қондирганини ҳис этади. Ҳақиқий санъаткор ёзувчининг руҳий эҳтиёжи доим ўз халқининг руҳий эҳтиёжини ифода қилади. Ак ҳолда асар реалистик қимматга эга бўлмайди.

Шахсга сизиниш ва турғунлик йилларида истеъдод эркинлигига жиддий путур етказилди. Кўпгина истеъдод эгаларининг ижоди ҳаётнинг зарур томонларини акс эттиришда оқсайди, деган маънода қаттиқ танқид остига олинди. Абдулла Қодирий асарларида ҳоким синф вакиллари қаҳрамон сифатида танланди, деб ваз қилишди. Ойбекнинг «Навой» романида Алишер Навоий катта ер эгаси, ижобий қаҳрамонлар тўлалигича тасвирланмаган, деб асар узок вақт чиқитга чиқариб қўйилди.

Биз бу ерда энг ёрқин мисолларни келтирдик, холос. Аслида эса шу йўсинда яъни «ҳаётнинг анау томонини» эмас, «мана бу томонини» тасвирлагани принцип асосда бутун-бутун ижодкор асарлари, баъзан маълум бир даврга хос юксак бадиият намуналари китобхон қўлига бориб етмади ёхуд унинг қўлидан тортиб олинди: чинакам истеъдодларнинг аксарияти қамоққа олинди, нобуд қилинди, қолганлари оғир касалликларга чалиниб, ногирон бўлиб қолишди.

Истеъдодни ўз измига солмоқчи бўлганлар, даврларга қараб ўз талабларини ўзгартириб турдилар. Ҳар бир давр ўз тушунча ва терминларини яратди. Бу тушунча ва терминлар бамисоли «уртўқмоқ» эди. «Гоявий заифлик», «хорижий маданиятга сажда қилиш» — «космополитизм», «феодал ўтмишни бўяб кўрсатиш», «социалистик воқеликни назар-писанд қилмаслик», «ишчи ёки пахтакор деҳқон образини яратмаслик», «хотин-қизлар образини иккинчи планда кўрсатиш», «бошқа миллат, хусусан, улуғ рус халқи вакиллари назарга илмаслик», «партия раҳбари образини яратмаслик» ҳоказо ва ҳоказолар. Буларнинг ҳаммаси истеъдодни жиловлаш, уни маълум бир «темир қонун»га бўйсундириб қўйишнинг ўзи эди. Ҳақиқий истеъдод эса бу «темир қонун» доирасида тура олмасди. Шу сабабдан туғилиб вояга етиши керак бўлган кўп истеъдодлар туғилмасдан бўғиларди.

Бирор истеъдод бадиий жиҳатдан пухта асар яратган бўлса, ўша «темир қонун» исканжасидан чиққан ҳолда яратди. Айрим ҳолларда улар йўл излаб «эзоп» услубига ўтар — ҳар хил маъно чиқадиغان услубларни ишга солиб, кўнгилдаги дардларини айтишга уринарди. Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонлари шу услубда яратилган асарлардир. Бу хилдаги ижодкорлар «темир қонун»чилар томонидан доим тазйиқ-остига олинар, уларга нисбатан тўхтовсиз тўхматлар уюштирилар, қанчадан-қанча дўқ-пўписалар, танбеҳу тазйиқлар эълон қилиниб туриларди.

Баъзи ҳолларда истеъдодлар ўзларини ижоддан чеклаб қўйишга мажбур бўлишди. Шу йўсинда адабиётда маълум бўшлиқ пайдо бўлди. Унинг ўрнига истеъдоди заиф «ижодкорлар» бостириб кирди. Адабиётимиз бадиий жиҳатдан ўта заиф; улуг шахсларни мадҳ этадиган шеър, драма, қисса ва романлар тўлиб-тошди. Маданий экин қай даражада эътиборсиз қолдирилса, шу даражада бегона ўт-ўланлар ривож топади. Деҳқонлар тилида ер учун бегона ўтлар асл фарзанд-у, маданий экинлар ўгай «фарзанд» ҳисобланаркан. Тоталитар мафқуранинг яккахокимлиги даврида адабиётимиз, маданиятимиз тараққиёти халқ оғзида юрган шу ҳикматли сўзларни эслатадиган бўлди. Бу ҳол бадиий асарлар шаклининг ранг-баранглигига, бўёқларининг хилма-хиллигига путур етказди, андавозлик кучайди, мазмун бениҳоя камбағаллашди, унинг доираси чидаб бўлмайдиган даражада торайди. Аксарият ҳолларда бир-бирига ўхшаб кетадиган, баъзан биридан иккинчисини ажратиб бўлмайдиган асарлар кўпайди. Мазмун ва шакл жиҳатдан намуна бўладиган асарларни топиш қийин бўлиб қолди.

Шундай қилиб, ижодкор шахси издан чиқди, ҳаёт талабига мувофиқ иш бермай қўйди. Яъни, мева бериши керак бўлган дарахт илдизидан, кейин танадан ажралди.

Хўш, мустақиллик ижоднинг шахсий омилига қандай таъсир ўтказди? Ўзгаришлар бўлгани аниқ. Бироқ бу ўзгаришлар нимадан иборат?

Тоталитар мафқуранинг яккахокимлиги даврида ижод бамисоли олдига тўғон босилган дарё эди. Истиқлол бу тўғонни бузди. Ижодкорлар ўзларини эркин ҳис қила бошладилар. Ҳар хил шакл, ҳар хил мазмун йўналишидаги асарлар эълон қилинадиган бўлди. Сўзсиз буларнинг аксарияти ҳаётни объектив ва маънодор акс эттиради. Истиқлол ҳали гўдак ёшида. Истеъдоднинг туғилиши, унинг ривож топиши учун бу унча катта давр эмас. Шунга қарамасдан, бу даврда ҳар хил йўналишда қалам тебратаётган ижодкорларнинг меҳнатини чуқур таҳлил қилиш, уларга объектив баҳо бериш, уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрнини кўрсатиш адабиётшунослик олдида турган муҳим вазифадир.

Истеъдодга тегишли масаланинг бошқа бир томони бор. Бу масала юзасидан навбатдаги бобда фикр юритамиз.

ИСТЕЪДОД ВА ИЖТИМОЙ ТАРТИБОТ

Ижод мавҳум ҳодиса эмас. Ижод этишга истаги бор ҳар бир кимса хаёлига келган мавзуда, тасодифан танланган шаклда асар ёзиб ташлайвермайди. Ижодкор муайян давр фарзанди, муҳит ҳодисасидир. Шу маънода бадиий ижодга тегишли ҳар бир ҳодиса — истеъдоднинг туғилишидан тортиб, алоҳида асарларнинг яратилишигача — макон, замон ва муҳит билан боғлиқдир.

Ижодкорлар октябр тўнтаришидан кейин ҳам XIX аср охирилари, XX аср бошларидаги зиддиятларни — синфий ва миллий жиҳатдан ўзлигини англаш жараёнларини бадиий изоҳлаш йўлидан воз кечмадилар. Темурийлар давридаги зиддиятлар Навоийни яратган бўлса, XIX аср охири, XX аср бошларидаги зиддиятлар — миллий уйғонишларнинг адоғига келиб, Абдулла Қодирий ва Чўлпонларни ижод майдонига олиб чиқди. Шу маънода XIX аср охири XX аср бошларидаги зиддият, миллий уйғонишлар асримизнинг 20-30 йилларигача келиб «Ўтган кунлар» ва «Кеча ва кундуз» сингари бадиий мумтоз асарларнинг пайдо бўлишига тўртки бўлганлиги қонуний ва табиийдир.

Кўраясизки, улугъ истеъдодлар ижтимоий ва сиёсий зиддиятларнинг айна авжига чиққан пайтидагина эмас, балки кўпроқ бу зиддиятлар маълум даражада ўз ечимини топгандан кейин, у гўё ўша зиддиятларни изоҳлаш, китобхонга тўлалигича етказиш учун туғилгандек кўринади. Мазкур бадиий изоҳлар фақат ўтмишни изоҳлаш учун эмас, балки ўз навбатида келажакка йўл кўрсатиш — халқни нималардандир асраш, нималаргадир тайёрлаш ҳамдир.

Одатда, момақалдиروқдан кейин жала қуйиб беради. Баъзан бошқариб бўлмайдиган сел ҳам келади. Айрим истеъдодларнинг туғилиши ва равнақи табиатдаги шу ҳодисани — момақалдируқдан кейин қуйилиб келадиган жалани эслатади.

Бошқа бир ҳақиқат ҳам бор. Бадиий тафаккур, истеъдоднинг туғилиши ҳамма даврларга ҳам хос хусусиятдир. Ижтимоий ҳаётда мураккаб зиддиятлар кечаётган даврда ҳам, уларнинг маълум бир ечимга борган кезларида ҳам истеъдодлар юзага келаверади. Ҳамма гап бадиий тафаккурнинг ижтимоий кўламида, истеъдод тафаккурининг юзага чиқиши ва кўринишларидадир.

Жамият ҳаётида, жумладан, адабиёт тараққиётида ҳам қай даражада турғунликка учрамасин қандайдир шаклларда у тараққий этади. XIV-XVIII асрларда ўзбек адабиёти тарихи турғунлик билан характерланса ҳам бошқа бир жиҳатдан у тараққий этди. Бу даврда, хусусан, XV асрдан бошлаб яратилиши керак бўлган катта асарларнинг ўрнини таржима эгаллади. Қутб, Ҳайдар Хоразмий, Сайфи Сароий сингари ижодкорлар Алишер Навоийнинг йирик асарларини тарғиб ва ташвиқ қилишдан ташқари Шайх Саъдий, хусусан, Низомий Ганжавийнинг асарларини эркин таржима қилиб, китобхонлар орасида кенг тарқатишга муваффақ бўлдилар. Шу йўл билан улар адабиётни турғунлик ҳолатидан олиб чиқишга бел боғладилар.

Истеъдодларнинг қай вақтда, қайси бир жанрга мурожаат қилиши ҳам кўпроқ ҳаёт талаби билан боғлиқдир. Ижтимоий зиддиятлар авжга чиққан пайтларда адабиётнинг кўпроқ ҳозиржавоб жанрлари олдинги сафда бўлади. Бу публицистика, очерк, шеър ва қисман драмдир. Шу сабабдан жадидизм оқимининг кучайиб борган ва ниҳоят октябр тўнтариши рўй берган пайтларда Беҳбудий ва Фитрат публицистикаси, Абдулла Авлоний, Сидқий Хондайлиқий, Аваз Утарларнинг жанговар шеърлари юзага келди. Шу билан баробар Абдулла Қодирийнинг ҳикоя ва драмалари, Ҳамзанинг кичик насрий ва сахна асарлари ҳам ижтимоий бурилиш тафаккурининг шаклланишида катта вазифани адо этди. Хуллас, жамиятнинг серзидият даврига муносабати билан ўзларини намоён этдилар. Октябр бурилишидан кейин ҳам ҳозиржавоб кичик жанр истеъдодлари ўз мавқеларини сақлаб қолди.

Октябр тўнтариши натижасида жадидизмнинг мағлубиятга учраши бадиий тафаккур оламида янги-янги интилишларга олиб келди. Бу зиддиятларни умумлаштириш учун йирик асар зарур бўлди. Шу даврга келиб, публицистикада донг қозонган истеъдодлар, юқорида айтганимиздек, ўз қаламларини йирик асарлар томон бурдилар. Биринчи ўзбек романи «Ўтган кунлар» шу тарзда, бадиий тафаккурнинг кўлами ифодаси сифатида майдонга келди. Бугина эмас, «Кеча ва кундуз», «Меҳрондан чаён», «Дохунда», «Сароб»лар мана шу кўламлилиқнинг давоми эди.

Асримиз бошидаги ижтимоий бурилиш даврида ҳозиржавоб истеъдодлар ичида Ҳамза ижоди кўпроқ ўрин эгаллади. Афсуски, 1917 йилдан бошланган тоталитар мафкура «синфийлик», «партиявийлик» деган тушунчаларни олға сурди-да, адабиётшуносликни маълум бир андазага бўйсундириб қўйди.

Бу ўринда бошқа бир вазиятни ҳам ҳисобга олиш керак. Тоталитар мафкуранинг негизида шахсга сизиниш ақидаси ётарди. Бутун ҳаёт тараққиёти шу ақидага бўйсундирилгандан кейин адабиёт оламида, жумладан, адабиётшуносликда ҳам «доҳий» танлаш тамойили пайдо бўлди. Рус адабиётида «бахт қуши» Максим Горький бошига қўнди. У умумдунё йўқсилларининг ёзувчиси деб эълон қилинди. Ҳар бир миллий адабиётда, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам доҳий излаш жараёни ишга тушди. Бу ерда «бахт қуши» Ҳамзанинг бошига келиб қўнди. Фақат тўла тан олиниб, ҳозиржавобликда иш кўрсатган адабиётимизнинг бошқа арбоблари иккинчи, учинчи ўринга тушириб қўйилди. Баъзан эса умуман эътиборсиз қолдирилди. Андазага тўғри

келавермаганлар қатагон ҳам қилинди. Улар ичида халқнинг бадиият эҳтиёжини қондиришда, дунё адабиёти талаблари даражасида турадиган биринчи ўзбек романини яратиш берган Абдулла Қодирий бор эди. Тоталитар мафкура фақат Абдулла Қодирий билан чекланмади. Ўзбек адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган Чўлпон, Фитратларнинг қисмати ҳам шу тарзда ҳал бўлди. Қодирий, Чўлпон, Фитратлар-ку катта истеъдод эгалари эди. Бу сиймоларнинг атрофида бўлган ўнлаб, юзлаб ёзувчи, адабиётшунос ва маданиятнинг бошқа соҳаларидаги арбобларнинг қисмати ҳам шу бўлди.

Шундай қилиб, зўравонлик натижасида адабиёт олдида турган бош вазифа — ҳаёт ҳақиқатини тўғри-акс эттириш, унда рўй бераётган зиддият ва қарама-қаршилиқларнинг объектив манзарасини яратиш принципи кескин равишда бузилди. Яъни истеъдодлар ўз олдида турган бурчни адо этишдан ожиз қолдилар. Хайриятки, адабиётимиз тарихида рўй берган бу адолатсизлиқлар кўп машаққатлар билан бўлса ҳам кейинги йилларда тўғри изга тушди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар ўзларининг ҳақиқий ўрнини топдилар. Йиллар давомида камситилиб келаётган бу ижодкорлар эндиликда ўзбек адабиётининг классиклари сифатида баҳоланаётирлар. Индаллосини айтганда, ижтимоий тузум истеъдодларга имконият бериши, ҳатто уларнинг ўсиб улғайишига йўл очиб бериши мумкин. Бундай ҳолда адабиёт тўла равишда тараққий этади. Айрим ҳолларда ижтимоий ҳаёт йирик истеъдодларга тўсиқ бўлиб, уларнинг имкониятларини намоён қилишдан маҳрум этиши ҳам мумкин. Оқибатда адабиёт ва маданиятнинг тараққиёти шикастланади.

Ижтимоий ҳаётнинг муносабати жиҳатидан шўролар давридаги адабиётга бир назар ташлаш ҳам зарур кўринади.

Бугун айни ҳақиқатни айтиш пайти. Шўро даврида ижодкорлар эрк нуқтаи назаридан мушкул ҳолда қолган эдилар. Истеъдод сифатида бир жиҳатдан асл ҳақиқатни айтиш керак эди. Бунинг учун умуминсоний мавзуларга мурожаат қилиб, кўнгилда бор дардларни юзага чиқариш лозим эди. Иккинчи жиҳатдан тоталитар мафкуранинг талабларини ҳам қондириш шарт ҳисобланарди. Шундай қилиб, адабиётда бири иккинчисига тўғри келавермайдиган тамойил пайдо бўлди. Шу икки жиҳатни бир қалбга сиғдира оладиганлар адабиёт майдонида қолдилар. Сиғдира олмаганлар эса адабиётдан тамом чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Эвини топган истеъдодлар учун тарих — узоқ ўтмиш ҳақиқатни айтишнинг йўлларида бири бўлди. Шу йўсинда «Навойи» романи, «Улуғбек», «Муқанна» драмалари яратилди. Кейинчалик бу тамойил тараққий этиб, «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тўнлар» сингари романлар ҳам майдонга келди. Бу асарларда тарихий ҳақиқат асосан тўғри тикланган бўлса ҳам, айрим ўринларида тоталитар мафкура талаб қиладиган образлар, эпизодлар киритилди. Бусиз тарих ҳақида асл ҳақиқатни айтиш мумкин эмас эди.

Гап яқин ўтмиш, ёхуд замонавий мавзуга келганда эса ҳақиқий истеъдод олдида қатор тўсиқлар турар эди. Қатор талаб ва шартлар қўйиларди. Замонавий мавзуда асар ёзадиган ёзувчи асар марказида ижобий қаҳрамон образини бош ўринда тутиши шарт эди. Борди-ю, бу образ миллий шаҳс бўлса, унинг атрофида бир ёки бир неча рус кишининг образлари ҳам бўлиши шарт ҳисобланарди. Асарда конфликтнинг ечимига бориш ҳам шунга монанд эди. Ҳамма тугун ва жумбоқлар партия ходими томонидан очиб бериларди. Шундай қилиб, мутлоқ мафкура асар яратишнинг мажбурий андасини яратиш берган эдики, бу андазадан чиқиб асар ёзишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Хуллас, гап истеъдодга нисбатан ўрнатилган қатъий зулм ҳақида кетапти.

Шундай экан, XX асрнинг 40 йиллардан бошлаб, то мустақилликкача яратилган адабий маҳсулотнинг бирор қиммати борми? Агар бўлса, бу қимматни нималарда кўриш мумкин? Бунга жавоб топиш учун андазавозлик талабларига ким қай даражада амал қилгани ҳақида ўйлаб кўриш лозим. Бу хусусда олдин ҳам бир қадар тўхталган эдик. Бироқ ҳақиқатни яна ҳам ойдинлаштириш учун ўша давр тоталитар мафкура зулми ҳақида яна баъзи фикрларни қўшиб кўйиш жоиз кўринади. Истеъдодли адиб ва шоирлар маълум даражада ўша андаза талабларини назарда тутган ҳолда халқ ҳаётига тегишли айрим муаммоларни,

миллатимиз руҳига оид айрим ҳикояларни акс эттиришга интилдилар. Шу йўсинда маълум ютуқларга эришдилар ҳам. «Қутлуг қон», «Улуғ йўл», «Қўшчинор чироқлари»нинг илк вариантыда, кейинчалик Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимовларнинг насрий асарларида, Шайхзода, Миртемир, сўнгра Абдулла Орипов Эркин Воҳидов, Омон Матжон шеърларида шу хилдаги фазилатларни кўриш мумкин бўлди. Бу хилдаги асарлар, албатта, адабиётимиз хазинасида ўзига муносиб ўринни эгаллаб қолиши шубҳасиз.

XX асрнинг ўрталарида «шўролар адабиёти» деб аталган умумоқимда баъзан ўта ноёб ҳодисалар ҳам рўй бериб турди. Чингиз Айтматовнинг ижоди шу хилдаги ноёб ҳодисалардан биридир. Унинг «Асрга татигулик кун» романида тоталитар мафкура андасасига сиғмайдиган кенг маъно ўртага ташланди. Бу романнинг марказида турган манкуртлик масаласидир. Романнинг пайдо бўлиши, биринчидан, Чингиз Айтматовнинг умумобрўйига боғлиқ бўлса, иккинчидан, асл ҳақиқатни айта билиш қобилияти — маҳорати билан боғлиқ бўлди. У бу масалани ривоят шаклида тарих қаъридан тортиб олди-да, унга замонавий маъно бағишлади. Бу ҳол андазавозлик мафкурасини ноилож бир ҳолатда қолдирган эди.

Истеъдоди заиф, шахсий манфаатларни ўйлаб адабиётга кирган айрим ёзувчи ва шоирлар ҳаёт муаммоларини назар-писанд қилавермасдан андазавозлик талабларига тўла риоя қилиш учун ҳаракат қилдилар. Табиий, тоталитар мафкура ҳам бу хилдаги «ижодкорлар»ни рағбатлантирди, кенг йўл очиб берди. Натижада китобхон дилига таъсир ўтказмайдиган, онгини бойитишга хизмат қилавермайдиган жилд-жилд, баъзан дилогия, трилогия деб аталадиган асарлар пайдо бўлдики, эндиликда улар ўзбек китобхонининг назаридан қолиб кетиши турган гап.

Бадиий ижод намуналарига баҳо бериш ҳам шунга монанд бўлди. Мунаққидларда бугун биз ўйлаганимиз даражасида эрк-ихтиёр йўқ эди. Улар ёзувчилардан кўра ҳам кўпроқ андазавозлик талабларига бўйсунушга мажбур эдилар. Умуман жамоат, жумладан адабиёт хусусида фикр юритувчилар олдида мустаҳкам тўғон ташлаб қўйилган эди. Бу тўғон вақти-вақти билан шиббаланиб ҳам туриларди. Шу хилдаги шиббаланишлар 40-йилларда «Ленинград» ва «Звезда» журналлари ҳақида Жданов нутқи ва ВКП (б)нинг қарори бўлса, 60–70-йилларда сарой адабиёти ва тасаввуфга қарши Ўзбекистон компартияси томонидан қабул қилинган қарор билан боғлиқ эди. 80-йилларда эса, тўғоннинг шиббаланиши Тошкент шаҳар комитетининг Тил ва адабиёт институти фаолияти хусусидаги қарори муносабати билан бўлди.

Айрим истеъдодли ёзувчи, шоирлар ўз қобилияти туфайли андазавозлик доирасини ёриб ўтиб ёки айрим ҳолларда унинг талабларига чап бериб, объектив ҳақиқатни юзга чиқара олган бўлса, истеъдодли мунаққидлар ҳам ўрни келганда ўша мустаҳкам тўғонни бузиб ўтиб ёки бир чеккадан йўл топиб, фақат ўз қобилиятлари туфайлигина адабиётнинг тараққиёти ҳақида асл ҳақиқатни айта олдилар.

Хуллас, истеъдоднинг вояга етиб, бор куч ва қобилиятини сафарбар қилиб, ижодий маҳсулот яратиш кўп жиҳатдан жамиятнинг унга муносабати билан боғлиқдир. Истеъдод олдига ҳар хил тўғон тўсиқлар ташланаверса, у бор қобилиятини юзга чиқара олмайди. Аксинча, унга кенг эрк-ихтиёр берилса, зарур пайтда рағбатлантирилса, унинг куч-қудрати оша боради ва китобхон дилига етиб борадиган асарлар пайдо бўлаверади.

Истеъдод қайси бир шароитда, қайси бир ижтимоий муҳитда яшаб ижод қилмасин, у ўз қобилиятига мувофиқ жанр танлайди. Ўша жанрдагина у ўз голярини тўла ифодалай олади.

Сурия ҳикоянавислигида янги тамойиллар

XX аср Жаҳон адабиёти адабий жараёнлар ва уларнинг турли кўринишлари бўлмиш ижодий методлар, оқимлар, йўналишлар ва ижодкорларнинг бадиий услубларининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Адабиётда бадиий воқелик хилма-хил тарзда намоён бўлиб, олам ва шахс концепцияси турли хил акс эттира бошланди. Замонавий адабий жараёнда икки адабий йўналиш ёнма-ён фаолият кўрсатаётганини кузатиш мумкин: а) модернизм ва унинг давоми (неомодернизм, постмодернизм, сюрреализм, экзистенциализм ва б.); б) реализм ва унинг давоми (танқидий реализм, социалистик реализм, неореализм).

Бундай оқимларнинг хилма-хиллиги бадиий адабиётнинг тинимсиз ривожланувчи тизим эканлигини кўрсатади. Ҳар бир халқ адабиёти жаҳон адабиётидан баҳраманд бўлган, ўз миллийлигини, маънавий қадриятларини сақлаган ҳолда ўзига хос равишда ривожланар экан, мазкур оқимлар ҳам муайян халқ адабиётида, ва жумладан, ҳар бир ёзувчи ижодида ўзига хос равишда намоён бўлади.

Янги давр Сурия ҳикоянавислиги (XIX-XX) ўз ривожланиши жараёнида маърифатпарварлик, романтизм, реализм, неореализм каби босқичларни босиб ўтди. Диққат билан кузатадиган бўлсак, унда турли тарихий даврларда доимий равишда миллий асосларга интилишни, мамлакат ва унинг муаммоларига эътибор кучлилигини сезиш мумкин. Сурия адабиётида романтизм синкретик характерга эга бўлди, у сентиментализм ва маърифатпарварлик мафкуралари таъсирида ривожланди. Бу давр асарларида танқид, Сурия жамиятининг долзарб муаммоларига эътибор қаратиш кучайди ва бу ҳол ўз навбатида реализмга асос яратди.

Шахс руҳиятини, характери ва дам, жамият муаммолари билан чамбарчас боғлиқ равишда баён этиш (ижтимоий детерминизм) Сурия ёзувчилари Уюшмаси (1951-1958) вакиллари насрида бадиий янгилик бўлди. Реалистик метод оламини англашдагина эмас, баён услубларида ҳам шакллана борди. Агар Сурия ҳикоянависларининг дастлабки тажрибалари сиёсий ёки ижтимоий шаклларга яқин турган бўлса, Уюшма ҳикоянависларининг асарларида бадиий шакл ривожланиши натижасида реализм ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, замонавий Сурия ҳикоянавислигида анъанавий реализм илғор услуб бўлса-да, лекин ягона услубга айланмаган эди.

XX асрнинг иккинчи ярмида ижод қилган Жорж Салим, Закария Тамер, Валид Ихлосий, Гада ас-Саман, Мустафо ал-Халлож, Ҳани ар-Роҳиб, Ҳайдар Ҳайдар каби ёзувчилар ижодида Фарб модернизмнинг тўлақонли аксини кўрмаймиз. Суриялик адабиётшунос, танқидчи Ҳ. ал-Хатиб гуруҳларга бўлиб берган суриялик ёзувчиларнинг учинчи гуруҳи ижодида модернизм ва реализм синтезини кўришимиз мумкин. Гарчи суриялик ёзувчилар Ф. Кафка, Ж. П. Сартр, А. Камю каби Фарб модернизми вакиллари ижодидан таъсирланган бўлсалар-да, ўз асарларида миллийликни, диний дунёқарашни, шарқона қадриятларни сақлаб қолганлар. Миллий адабиётдаги бу каби ўзига хосликлар мослашиш жараёни бўлиб, «модернизм» қисман Сурия адабиётида ўзига хос шаклда намоён бўлган. Шундай ўзига хослик реализмнинг «неореализм» («янги реализм») шаклида юзага келди. Аслида неореализм иккинчи жаҳон урушидан кейин Италия кинематографияси ва адабиётида пайдо бўлган XX аср реализмининг бир йўналиши. Неореализм магик (афсунгарлик) реализми, психологик реализм, интеллектуал реализм каби турларга эга. Неореализм шахсга алоҳида қизиқиш, инсонпарварлик гояларини қўллаш, оддий ҳаёт қадриятларини кўтариш каби тамойилларга эга.

Рус олими В.А. Келдиш неореалистик наср ҳаракатини «ҳаёт орқали борлиққа» («бытие через быт») формуласи орқали таърифлайди. Ушбу таъриф, албатта, универсал эмас, лекин у неореализмнинг муҳим хусусиятларидан бирини очиб беради. В. А. Келдиш янги эстетик қараш шаклланишининг асосини ижтимоий бадиий мушоҳададан синтезга, яъни дунёга, инсонга чуқурроқ ва кенгроқ қарашга ўтиш жараёнида кўради.

Неореализм тушунчаси адабий атама сифатида XX асрнинг иккинчи ярмида илмий доирага кириб келди. Реализмнинг янги сифатлари суриялик ёзувчилар ижодида дунёни фалсафий англашда, экзистенциализм муаммосининг кучайишида акс эта бошлади, янги насрда мажозий тасвир кучайди, реаллик эса индивидуал онгда «муҳассамлашган» шаклда ифода этила бошлади. Ҳикоянависликда ҳам услубий, ҳам мазмун жиҳатидан туб ўзгаришлар юз берди. Услубий ўзгаришларга воқеликнинг реал ва нореал сюжетга бўлиниши, исми йўқ, рамзий, мураккаб образлар, фантастик, мистик унсурлар, жумбоқнамо хусусиятлар (неореализмга хос хусусиятлар) кирса, мазмунан эса экзистенциализм¹ фалсафасининг инсон ва ҳаёт, инсон ва тақдир, инсон ва ўлим, «чегарадош вазият» каби муаммолар ёритилади.

Дастлаб реализм, кейинчалик неореализм йўналишида ижод қилган Сурия ёзувчиларидан Жорж Салим ҳам жаҳон адабиётининг ижодий тажрибасини қабул қилган ҳолда Сурия миллий ҳикоянавислиги тараққиётида муносиб ўрин эгаллайди. Ж. Салимнинг ижоди икки даврга бўлинади: реализм (XX аср 60-йиллар) ва неореализм (XX аср 70-йиллар)

Ж. Салимнинг 70-йилларда яратилган «Кетиш», «Карлар суҳбати» ва «Қадимги ташналик ҳикояси» каби тўпламларидаги ҳикояларида воқеликни бадиий тасвирлашда фалсафий қарашларининг кучайиши кўзга ташланади. Ж. Салим бу даврда реалистик ҳикоялардан фарқли равишда, ижтимоий муаммо ва мотивларни акс эттиришдан чекиниб умумфалсафий-масалаларга ўта бошлайди. Адиб ҳикояларида кундалик ҳаётни усталик билан тасвирлаш кудратини аввалгидек сақлаган ҳолда уни борлиқни юқори савияда фалсафий мушоҳада қилиш орқали бойитиб боради. Буларнинг барчаси Ж. Салим ҳикоянавислигини сифат жиҳатдан ривожлантириб, унинг реализмдан аста-секин неореализм томон қадам қўйишига асос бўлди.

Ж. Салимнинг неореалистик ҳикояларида магик реализм² тури ёрқинроқ акс этган. Ўзининг дунёни англаш борасидаги қарашларини ёзувчи реал воқеаларга кўчма маънолар, рамзлар, эртақона ва фантастик чизгилар киритиш орқали ифода этади.

Инсон ва яратувчи («Қонлар», «Қалъа», «Менинг саҳройим», «Сирли кўнғироқ»), инсон ва тақдир («Поезд», «Қалъа», «Менинг саҳройим»), инсон ва ўлим («Саҳро йўлида», «Ниҳоя», «Кетиш») каби фалсафий муаммолар, маънавий қадриятларни излаш жараёнидаги умуминсоний муаммолар доирасида давом этади.

Бадиий асар моҳиятини акс эттирувчи мезон — бу бош қаҳрамондир. Ж. Салим қаҳрамонлари, умуман олганда, ҳаётнинг мураккаб, фалсафий муаммоларига дуч келган инсонлардир. Мавҳумлаштиришнинг (деярли барча қаҳрамонларнинг исми йўқ ёки араб тилидаги «С» ҳарфи билан берилган) мавжудлигига қарамасдан, ҳикоялардаги образлар тизимида (коҳин, мунажжим, Куръон ва Инжилдаги образлар, тарихий персонажлар — Хулагу) миллийлик кўзга яққол ташланиб туради. Ёзувчининг маънавий изланишлари Ислом ва Насронийлик дини, Шарқ маънавияти, тасаввуфий дунёқараш доирасида давом этади.

XX аср охирида инсоният ҳаётида янги тамойил — сиёсат, иқтисод ва маданиятни ўзида қамраб олган глобаллашув жараёни шаклланди. Адабиётда бу тамойил ижобий натижаларга олиб келди: миллий адабиёт ютуқлари тезлик билан оммалашди; миллатларaro адабий таъсир кучайди.

Хусусан, Сурия адабиёти ўзининг мазмуни, услублар хилма-хиллиги ва бойлиги билан ўз даврига ҳамоҳанг бўлиб, бу уни жаҳон адабий жараёнида муносиб ўринни эгаллашини таъминлай олди.

Дилафруз МУҲИДДИНОВА,
ТошДШИ аспиранти

¹ Экзистенциализм (лот. Existentia - мавжудлик) фалсафаси XX аср бошларида юзага келган оқим.

² «Магик реализм» атамасини одатда Габриэл Маркеснинг «Ёлғизликнинг юз йили» асари билан боғлайдилар.

Рэй БРЭДБЕРИ

Фаренгейт бўйича 451 даража

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЭЛАК ВА ҚУМ

Шарақлаб вагон эшиги очилди. Монтэг ҳамон жойидан жилмай турарди. Эшик чуқур нафас олгандек ёпила бошлади. Монтэг шундагина олдинга ташланиб, йўловчиларни итариб-суриб, унсиз қичқираётгандек эшикнинг тор тирқишидан платформага сакраб чиқиб олди. У эскалаторга эътибор бермай, туннелнинг оппоқ плиткалари бўйлаб чошиб борарди, қўллари ва оёқлари қандай ҳаракат қилаётганини, ҳар бир нафас олиши ва нафас чиқаришида ўпкаси кенгайиб, торайиши ҳамда ҳаво томоғини куйдираётганини ҳис этгиси келди. Орқасидан «Денгэм, Денгэм, Денгэм!!» деган ўкирган овоз эшитилиб турди.

Поезд илон каби вишиллаб, туннелнинг қора туйнугида кўздан ғойиб бўлди.

- Ким у?
- Бу мен, Монтэг.
- Нима ишингиз бор эди?
- Эшикни очинг.
- Мен ҳеч нарса қилганим йўқ.
- Мен ёлғизман. Тушунаяпсизми, бир ўзимман.
- Онт ичинг.
- Онт ичаман.

Эшик оҳиста очилиб, Фабер бошини чиқариб қаради. Куннинг ёруғ нурида у жуда қаримсиқ, ҳолдан тойган, қўрқиб кетгандай кўринди. Унинг ранг-рўйидан худди бир неча йил офтоб кўрмаганга ўхшарди. Унинг юзи билан орқасида кўриниб турган, оққа сувалган хона деворлари бир хил рангда эди. Лаблари ҳам, юзи ҳам, битта қораси қолмаган сочи ҳам, нурсиз оқиш-кўк кўзлари ҳам оқ рангда эди. Бирдан унинг Монтэг қўлтиғига қистириб олган китоб-га кўзи тушди-ю, юзи ўзгарди-қолди энди у қадар қари ва мадорсиз туюлмасди. Аста-секин кўркуви ҳам тарқала бошлади.

— Кечирасиз, эҳтиёт бўлишга тўғри келади, — Фабернинг кўзлари китобга қадалган эди, — демак, бу тўғрими?

Монтэг ичкари кирди. Эшик шарақлаб ёпилди.

— Ўтиринг. — Фабер бир сонягина китобдан кўзини узса, учиб

Давоми. Боши ўтган сонда.

йўқ бўлиб кетишидан кўрққандек орқага тисланди. Унинг орқасида ётоқхонанинг очиқ эшиги, ичкарида стол, унинг устида қандайдир механизмларнинг қисмлари ва ишчи ускуналари билан айқаш-уйқаш уюлиб ётгани кўринарди. Монтэг уларнинг бир қисминигина кўра олди холос, чунки Фабер унинг қаёққа қараётганини кўриб шартта ўгирилди-ю, эшикни ёпиб қўйди. У, қалтираётган қўллари билан эшик тутқичини сиқиб ушлаб турарди. Кейин иккиланиброқ Монтэгга қаради:

Монтэг китобни тиззасига қўйиб ўтирарди.

— Бу китоб... Уни қаердан?...

— Ўғирлаб олдим.

Фабер илк дафъа Монтэгнинг кўзларига тик қаради.

— Сиз мард киши экансиз.

— Йўқ, янглишдингиз, — деди Монтэг, — хотиним ўлим тўшагида. Менга дўст бўлган қиз дунёдан кўз юмди. Мен дўст туғинишим мумкин бўлган аёлни бир сутка бурун тириклайин ёқиб юборишди. Фақат сиз менга ёрдам беришингиз мумкин. Фафлатдан уйғонишни, кўришни истайман!

Фабернинг тоқати тоқ бўлиб, титраган қўллари билан китобга интилди.

— Мумкинми?...

— Кечирасиз, марҳамат, — Монтэг унга китобни узатди.

— Эҳ-ҳе, қанча вақтлар ўтиб кетди!... Мен ҳеч қачон диндор бўлмаганман... Бироқ ўшандан буён қанча вақт ўтиб кетди... — Фабер гоҳо тўхтаб, айрим саҳифаларга кўз югуртириб чиқиб, китобни варақларди. — Ҳаммаса ўша-ўша, мен кўрганнинг ўзгинаси. Уни энди телевизорли меҳмонхоналаримизда астар-аврасини ағдариб ташладилар! Исо пайгамбар «қариндош»лардан бирига айланди. Карамни кенг худо ўз фарзандини таний олармиди, деб ўзимга ўзим савол бераман. Уни кўғирчоққа ўхшатиб шундай ясантирдикки ёки аниқроғи, тир яланғоч қилдикки... эндиликда ялпизли новвотнинг ўзи бўлиб қолди. Художўйлар олмаса, худди куни ўтмайдиғандек баъзи матоҳларнинг яширин рекламаси билан овора бўлмаса-да, шарбат ва қанд унинг манбаига айланиб қолган.

Фабер китобни ҳидлаб кўрди.

— Биласизми, китоблардан мускат ёнғоғининг ёки узоқ мамлакатлардан келтирилган қандолат ҳиди келади. Болалик пайтимдан китоб ҳидлашни хуш кўраман. Во дариғ, йўқ қилиб юборишларига йўл қўйиб бергунимизча қанча бебаҳо китоблар бор эди!

Фабер зўр иштиёқ билан китоб варақларди.

— Мистер Монтэг, мен кўрқоқлик қилдим. Ўшанда кўриб, оқибатларини билиб туриб индамадим. «Айбдорлар»ни ҳеч ким тинглашни истамаган пайтда норозилик билдириши мумкин бўлганлардан, айбсизлардан бири эдим. Аммо бетараф эдим, шундай қилиб, ўзим уларга шерик бўлиб қолдим. Ўт ўчирувчиларни ишга солиб, китобларни ёқишни ўйлаб чиқарганларида эса мени ҳеч ким қўллаб-қувватламагани учун чўчиб, тақдирга тан бердим. Энди бўлса, кеч.

Фабер китобни ёпди.

— Энди нима мақсад билан келганингизни айтинг.

— Мен одамлар билан мулоқотда бўлишни истайман, ҳамма мендан қочади. Мен деворлар билан отамлаша олмайман, улар менга дағдаға қилишади. Хотиним билан ҳасратлашолмайман, унинг икки кулоғи деворларда. Менинг дардларимни кимдир охиригача тингласа дейман. Майлимга қўйиб беришса, ичимдагини тўкиб солсам, мендан

хам бирон ақли гап чиқар. Хуллас, ўқиганларимни қандай тушунишни ўргатсангиз, деб келувдим.

Фабер Монтэгнинг озғин, қиртишлайверганидан кўкиштоб бўлиб кетган юзига бир зум тикилиб қолди.

— Нечун бундай ҳолга тушиб қолдингиз? Ўт ўчирувчи машъалини кўлингиздан нима уриб туширди?

— Ўзим ҳам билмайман. Бахтли бўлиш учун бизда ҳамма нарса мухайё, аммо бахтсизмиз. Нимадир етишмайди. Уни доим ахтариб келдим. Илгари бўлган-у, ҳозир йўқлигини билганим китоблар, холос, кейинги ўн, йигирма йиллардан буён уларни ўзим ёқаман. Китоблар менга ёрдам бермасмикан деган фикрга келдим.

— Сиз учига чиққан хаёлпараст экансиз, — деди Фабер, — айтганларингиз бу қадар жиддий бўлмаганида кулгили туоларди. Сизга китоблар керак, қачонлардир уларга сингдирилган мазмунни қўмсаепсиз, улар ҳозир ҳам меҳмонхоналаримиз деворидаги дастурларга ҳам сингдирилиши мумкин эди. Ўша муфассалликка эътибор, ўша меҳрибонлик ва онглиликни радио ва телевизион эшиттиришларимиз тарбиялаши мумкин эди, надоматлар бўлсинки, бундай ишлар билан шуғулланишмайди. Йўқ, китоблар сизга барча хоҳлаган нарсаларингизни дарҳол кўрсатиб беролмайди. Буни қаердаки мумкин бўлса, эски грамофон пластинкалардами, эски фильмлардами, эски ошналарингиздами, ўзингиз қидиринг. Атрофингизни ўраб турган табиатдан, ўзингиздан изланг. Китоблар йўқотиб қўйишдан кўрқиб, нарсамизни сақлайдиган омбор. Уларда ҳеч қандай сир, ҳеч қанақа сеҳр йўқ. Сеҳри фақат уларнинг нима дейишида, коинот лахтақларини қандай қилиб бир бутун куроқ қилиб тикишида. Албатта, буни ҳеч қаердан билолмагансиз. Менинг нима ҳақида гапираётганим ҳозир ҳам сизга тушунарли эмасдир. Аммо сиз сақфи табиий билан тўғри йўлдан боргансиз, бу эса муҳим. Бўлмаса, қулоқ солинг — бизга учта нарса етишмайди. Биринчиси. Кўлингиздагига ўхшаган китобларнинг жуда қадрли бўлиши боиси нимада, биласизми? Шундаки, уларнинг сифати баланд. Бунинг маъноси нима? Мен учун бу матн, китобнинг тўқимаси. Унинг нафас оладиган кўринмас тешикчалари, жони бор. Унинг — қиёфаси бор. Уни микроскопда ўрганиш мумкин. Унда ҳақиқий ҳаётни, кўз ўнгингизда кечадиган беҳад ранг-баранг жонли ҳаётни топишингиз мумкин. Унда нафас олиш йўллари қанча кўп бўлса, қоғознинг ҳар квадрат дюймга ҳисоблаганда ҳаётнинг турли қирраларини ҳаққоний ифодалаш бағоят кўп ва айниқса, «бадийдир». Мен сифатни ана шундай белгилайман. Китоб ҳаётни бутун икир-чикирлари билан муфассал тасвирлаши керак. Яхши ёзувчилар ҳаёт билан яқин алоқада бўладилар. Ўртамиёналари уни юзаки ёритса, истеъдодсизлари уни зўрлаб тилка-пора қилиб кўрсатиб, қурт-қумурсқаларга емиш қилиб қолдирадилар. Китоблардан нега бунча нафратланишларини, нега улардан бу қадар кўрқишларини энди тушунгандирсиз? Улар бизга ҳаётнинг юзидаги нафас олиш йўллари кўрсатиб беради. Уз тинчлигини ўйлайдиган одамлар қаршиларида ифодасиз, бадандаги тер чиқарадиган майда тешикларсиз, битта туки йўқ, мумга ўхшаган башараларни кўришни истайдилар. Биз гуллар ёмғир сувидан ичиб, ҳосилдор ердан қувват олиш ўрнига ўзига ўхшаш гуллар ҳисобига яшашга ружу қилган даврда яшаймиз. Ахир мушакбозлик ҳам унинг кўз қамаштирувчи улуғворлиги-ю, ранго-ранг нурлари ҳам ер кимёси томонидан яратилган. Биз бўлсак, ҳаётга қайтарадиган табиий даврларни интиҳосига етказмасдан гуллар ва мушаклар билан ўзимизни лақиллатиб яшаб ўсишимиз мумкин, деб ҳисоблаймиз. Антей ҳақидаги ривоятни эшитганмисиз? У ерда турган

пайтида енгилмас кучга эга, забардаст полвон бўлган. Лекин Геркулес уни ердан узиб олиб, ҳавога кўтарганида ҳалок бўлган. Шу шаҳарда ҳозир истиқомат қилувчи бизларга ҳам бу алоқадордир ёки мен бутунлай ақлдан озганман. Шундай қилиб, бизга етишмайдиган биринчи нарса сифат, билимларимизнинг матнидир.

— Иккинчиси нима?

— Иккинчиси бўш вақт.

— Бизда бўш вақт етарли-ку!

— Ҳа, бўш вақтимиз етарли. Лекин ўйлашга вақтимиз борми? Бўш вақтингизни нимага сарфлайсиз? Сиз ё машинангизда соатига юз милядан елдай учасиз, сизга хавф-хатар таҳдид солишидан бошқа нарсани ўйламайсиз, ё хонангиздаги телевизор рўпарасида ўтирасиз, у билан, биласизки, тортишиб бўлмайди. Нега шундай? Нега десангиз, девордаги тасвирлар — «реаллик»дир. Мана, улар кўз ўнгингизда кўриниб туради, бунинг устига ҳажмли, нимани ўйлашингизни айтиб турадилар ва буни миянгизга тиқиштирадилар. Улар нима деса, ҳаммаси сизга тўғридек туюла бошлайди. Унинг тўғрилигига ишона бошлайсиз. Сизни кўз очиб-юмгунча белгилаб қўйилган хулосага келтириб қўядиларки, ақлингиз жунбушга келиб, «Бунинг турган-битгани сафсата-ку!» деб ҳайқиришга улгурмайди ҳам.

— Фақат «қариндошлар»гина жонли одамлардир.

— Кечирасиз, нима дедингиз?

— Хотинимнинг айтишича, китоблар телевизор сингари «реалликка» эга эмаслар.

— Шундай бўлгани ҳам дуруст. Китобни ёпиб қўйиб, «шошмай тур» дейишингиз мумкин. Сиз унинг ҳукмдорисиз.

Телевизорли меҳмонхонани улаб ишга туширганингизда сизни асирликнинг ўтқир панжасидан ким ажратиб ола билади? У, лой каби сизни эзиб, ўз хоҳиши бўйича шакл беради. Бу ҳам «муҳит», дунё каби реал. У ҳақиқатга айланади, ҳақиқатнинг ўзи бўлади. Китобни ақл кучи билан енгил мумкин. Аммо ўзимнинг барча билимим ва инонмаслигимга қарамасдан, даҳшатли меҳмонхоналаримизнинг рангли ва ҳажмли экранидан менга ўқирган юзта асбоблик симфоник оркестр билан баҳслашишга куч тополмадим. Менинг меҳмонхонам оққа сувалган оддий тўрт девор эканлигини кўриб турибсиз. Мана буларни, — Фабер икки дона кичкина резина тикинларни кўрсатди, — метрода юрсам қулоғимга тиқиб оламан.

— Денгэм, Денгэм, тиш пастаси... «Улар меҳнат ҳам қилмайдилар, тўқимайдилар ҳам», — кўзларини юмиб шивирлади Монтэг, — ҳўш, бу ёғига нима қилиш керак? Китоблар бизга ёрдам берармикан?

— Фақат бизга учинчи зарур нарса бўлган тақдирдагина.

Биринчиси, боя айтганимиздек — билимларимизнинг сифати.

Иккинчиси, чуқур ўйлаш, бу билимларни ўзлаштириш учун бўш вақт. Учунчиси эса, биринчи иккита нарсанинг ўзаро алоқасидан келиб чиқиб, ҳаракат қилиш ҳуқуқидир. Аммо иш чапасига айланиб кетган бир пайтда, шарт кетиб, парти қолган кекса киши ва ҳаммасидан кўнгли қолган ягона ўт ўчирувчининг бирон нарсани ўзгартира олишларига ақлим бовар қилмайди...

— Мен китоблар топишим мумкин.

— Бу хатарли таваккалчилик.

— Биласизми, дунёдан умидини узган кишининг ўз устунликлари бўлади. Йўқотадиган нарсанг қолмаганидан кейин журъат кўрса-тишдан кўрқмайсан.

— Сиз ҳозир жуда қизиқ нарсани гапирдингиз, — кулди Фабер, — буни ҳеч қаердан ўқиб билмагансиз-ку, ахир!

— Буларни ҳам китобларда ёзишадими? Бу кутилмаганда миямга келиб қолди.

— Шуниси муҳим-да. Демак, атайлаб мен учун ёки бошқа бирон киши учун, ёинки ўзингиз учун ўйлаб топмагансиз.

Монтэг Фабернинг кулоғига энгашди.

— Бугун шундай бир режа туздим: китоблар шу қадар бебаҳо экан, босма дастгоҳ топиб, бир нечта нусха кўпайтирса бўлмасмикан?... Шунда биз...

— Биз деяпсизми?

— Ҳа, сиз ва мен.

— Мени аралаштирманг, — Фабер қаддини ростлади.

— Аввал эшитинг, фикримни айтиб тугатай.

— Бунақа ҳадингиздан ошадиган бўлсангиз, уйимни бўшатиб қўйинг.

— Бунинг сизга аҳамияти йўқми?

— Йўқ, бундай гаплар учун мени ёқиб юборишлари мумкин. Ўт ўчирувчилар тизимини йўқ қилиб юбориш мумкин бўлганида бошқа гап эди. Агар сиз бир нечта китобни босмадан чиқариб, ўт ўчирувчиларнинг уйига яшириб қўйиб, уларнинг ўртасида шубҳа уруғини сочишни таклиф этганингизда, барака топинг, дердим.

— Китобларни уйига яшириб, хавф-хатар хабарини бериб, ўт ўчирувчиларнинг уйлари ёнғин остида қолишини кўриш керак демоқчисиз-да, тўғрими?

Фабер қошларини чимириб, худди биринчи марта кўриб тургандек Монтэгга қаради.

— Ҳазиллашдим.

— Сизнингча, бу асосли режами? Уриниб кўрсакмикан? Бунинг бирон фойдаси бўлармикан?

— Ҳеч ким сизга бунинг кафолатини беролмайди. Ахир бир пайтлари китоблар бизда исталганча топиларди, биз бўлсак пастга қараб сакраш учун тик қояларни қидириш билан банд бўлардик. Бу ерда бир нарса жуда аниқ: ҳақиқатан ҳам биз ўпкамизни тўлдириб нафас олишимиз зарур. Бизга билим жуда зарур. Эҳтимол, тахминан минг йиллардан кейин сакраш учун унча тик бўлмаган қояларни танлашга ўргансак, ажаб эмас. Китоблар биз нечоғли аҳмоқ ва тижир эшаклар эканлигимизни эслатиб туради-да. Улар Цезарь зафар кучганда «Сен ҳам дунёга устун бўлмайсан» деб эслатиб турувчи преторианчи соқчиларга ўхшайди. Кўпчилигимиз ҳамма жойда, ҳамма билан мулоқотда бўлишга, дунёнинг ҳамма шаҳарларини бориб кўришга улгурмаймиз. Бунга вақтимиз ҳам, пулимиз ҳам, шунча дўстларимиз ҳам йўқ. Сиз излаётган ҳамма нарса дунёда мавжуд, Монтэг, аммо оддий йнсон уларнинг юздан биринигина ўз кўзи билан кўриши мумкин, қолган тўқсон тўққиз фоизини эса китоб орқали билади. Кафолатларни талаб этманг. Иңсонданми, машинаданми ёки кутубхонаданми, нажот кутиб ўтирманг. Дунёни кутқариб қолиши мумкин бўлган нарсани ўзингиз яратинг, борди-ю, бу йўлда чўкиб кетсангиз ҳам, жилла бўлмаса соҳилга қараб сузганингизни англайсиз.

Фабер ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Ҳўш, нима дейсиз?

— Ўт ўчирувчилар ҳақидаги фикрингиз жиддийми?

— Шак-шубҳасиз.

— Бир нарса дейиш қийин, режангиз пухта,— Фабер асабийлашиб, ётоқхона эшигига буйинини қийшайтириб қаради, — бутун мамлакат буйлаб ўт ўчирувчиларнинг уйлари гуриллаб ёнаётганини, бу сотқинлик уяларининг кунпаякун бўлаётганини кўриш мароқли! Худди самандар ўз думини ўзи ражиб ташлаётгандай зап томоша бўларди-да!

— Менда ҳамма ўт ўчирувчиларнинг манзиллари бор. Агар биз сир сақлайолсак...

— Одамларга сир айтиб бўлмайди, ҳамма фалокат шунда. Сиз ва мен, яна ким?

— Сизга ўхшаш профессорлар, собиқ ёзувчилар, тарихчилар, тилшунослар қолишмаганми?

— Ҳаммалари ўлишган ёки жуда мункиллаб қолишган.

— Ёши қанча улў бўлса, шунча яхши, камроқ шубҳа уйғотади. Уларни яхши биласиз, яширмай айтаверинг, ундайлар ўнлаб топилса керак?

— Айтганингизча бор. Масалан, кўп йиллардан бери ҳаётни жуда очиқ ифодаловчи Пиранделло, Шоу ва Шекспир пьесаларида ўйнамай қўйган актёрлар бор. Уларнинг қаҳр-ғазабидан фойдаланса бўларди. Кейинги қирқ йил ичида бир сатр ҳам ёзмаган тарихчиларнинг олижаноб норозиликлари ҳам қўл келарди. Мактаб очиб, одамларни қайтадан ўқиш ва фикрлашга ўргатсак ҳам бўларди.

— Ҳа, яшанг!

— Аммо буларнинг ҳаммаси денгиздан томчи, холос. Бутун маданиятимиз ўлган. Уни таг-туғи билан эритиб, янги шаклга қуймоқ лозим. Бу ҳазилакам иш эмас. Гап фақат эллик йил илгари бир чеккага суриб қўйган китобингни яна қўлга олишдагина эмас-да. Ўт ўчирувчиларга зарурат тез-тез пайдо бўлмаслигини эсланг. Одамларнинг ўзлари, ўз хоҳишлари билан китоб ўқимай қўйганлар. Сиз ўт ўчирувчилар орачора уйларга ўт қўйиб, одамларни қизиқтириб бизга цирк томошалари уюштирасизлар. Бу нари борса, қўшимча томошала ва уларнинг ёрдамида узоққа бориб бўлмайди. Исён кўтариш ишқибозлари бизнинг давримизда жуда оз қолишган. Уларнинг ҳам кўпчилигини қўрқитиш осон. Масалан, мен каби. Сиз оқ масхарабозга қараганда тезроқ рақсга туша оласизми ёки Бош Фокусчи жаноблари ва барча меҳмонхона «қариндошлари»дан қаттиқроқ қичқира оласизми? Агар бунга кучингиз етса, муродингиз ҳосил бўлиши мумкин. Умуман айтганда, Монтэг, сиз тентаклик қияпсиз. Одамларнинг хурсандчиликдан қўли бўшамаяпти-ку, ахир.

— Ўзини-ўзи ўлдирибми? Бир-бирини ўлдирибми?

Улар гаплашиб турганда уй устидан бомбардимончи эскадрилья шарққа томон учиб ўтди. Реактив моторларнинг қудратли товушига қулоқ тутиб, унинг гумбурлашидан бутун аъзои баданлари титраб кетганини ҳис қилиб, жим бўлиб қолдилар.

— Сабр қилинг, Монтэг, уруш бошлангудай бўлса, ҳамма меҳмонхоналаримиз ўз-ўзидан тиниб қолади. Бизнинг маданиятимиз ҳалокат томон бормоқда. Филдирак остида қолиб кетмай десангиз, бир чеккага чиқиб туринг.

— Ҳаммаси қулаб тушгач, қуриш учун кимдир шай бўлиб туриши ҳам керак-ку.

— Ким? Мильтонни ёддан ўқишни биладиганларми? “Мен ҳамон Софоклини эслайман” дея олувчиларми? Уларнинг қўлидан нима иш келарди? Омон қолганларга инсоннинг яхши фазилатлари ҳам борлигини эслатиш учунми? У омон қолганлар ҳам тош йиғиб, бир-

бирини тошбўрон қилишдан бошқа нарсани ўйламайди. Уйингизга боринг, Монтэг, ётиб ухланг. Ҳаётингизнинг сўнгги соатларини қафасда чарх уриб ўтказиб, ўзингизни гир айланаётган олмахон эмасман, деб кўкракка уришингиздан не фойда?

— Демак, сизга барибир экан-да?

— Йўқ, менга барибир эмас. Менинг дарди дунёим ўзи шу.

— Менга ёрдам беришни раво кўрмайсизми?

— Хайрли тун, азизим. Хайрли тун.

Монтэгни қўллари китобга чўзилди. Қўлларининг ҳаракатидан ўзи ажабланди.

— Китобни сизга берсам нима қилардингиз?

— Эвазига ўнг қўлимни берар эдим, -деди Фабер.

Монтэг қўлларим қани энди нима қиларкин, дегандек кутиб турарди. Қўллари унинг иродаси ва хоҳишига зид тарзда бир мақсад билан ҳаракат қилаётган икки жонли мавжудот сингари китоб саҳифаларини йирта бошлади. Бош саҳифа, бириңчи, иккинчи саҳифа йиртилди...

— Ақлдан озибсиз! Нима қилиясиз? — Фабер зарба келиб теккандек сакраб тушди. У Монтэгга ҳамла қилган эди, Монтэг уни бир томонга суриб ташлади. Унинг қўллари китобни аёвсиз йиртарди. Яна олтига саҳифа узилиб пастга тушди. Монтэг уларни ердан териб олиб, Фабернинг кўзи олдида чангаллаб гижимлади.

— Бас қилинг! Илтимос, бас қилинг! — ёлворди отахон.

— Ким менга тўсқинлик қила оларди? Мен ўт ўчирувчиман. Сизни ёқиб юборишим ҳам мумкин.

Чол унга қаради.

— Сиз бундай қилмайсиз!

— Истасам, қила оламан.

— Бу китоб... Уни йиртманг!

Фабер шилқ этиб стулга ўтириб қолди. Унинг юзлари сурупдек оқариб кетган, лаблари титрарди.

— Жуда чарчадим. Мени ортиқ қийнаманг. Мендан нима истайсиз?

— Менга ўргатишингизни истайман.

— Яхши, яхши.

Монтэг китобни кўйди. Унинг қўллари букилган саҳифаларни ёзиб силлиқлай бошлади. Чол тинкаси куриб уни кузатарди.

Фабер довдирашини худди бир томонга улоқтиргандек бошини силкитиб сўради:

— Пулингиз борми, Монтэг?

— Озроқ бор. Тўрт юз ёки беш юз доллар. Нега сўраяпсиз?

— Менга келтириб беринг. Ярим асрдан бери коллежимиз газетасини босиб чиқарадиган бир кишини биламан. Бу воқеа янги семестр бошида аудиторияга кириб, Эсхилдан то Южин Онилгача драма тарихи курси маърузаларига атиги битта талаба ёзилганидан хабар топган йилим содир бўлган. Таассуротим шундай эдики, гўё муздан ясалган гўзал ҳайкал қуёшнинг жазирама нурлари остида эриб кетаётгандек эди. Эсимда, газеталар бирин-сирин ўтда куйган капалаклардек умри тугаб борарди. Уларни тиклашга ҳеч ким ҳаракат қилмас, ҳеч ким уларга ачинмасди ҳам. Худди ўшанда, агар одамлар фақат шахвоний ўпичлар ва шафқатсиз олишувлар ҳақида ўқиса, қанчалик ювошроқ бўлишини англаган ҳукуматимиз сиз олов ишқибозларини чорлаб ҳаммасига нуқта қўйди. Шундай қилиб, Монтэг, бизнинг ихтиёримизда китоб босувчи бор. Биз бир қанча китобларни босиб чиқариб, ҳозирги одатдагича ҳаётни емириб, бизга зарур туртки берадиган уруш бошлангунча кутиб турамыз.

Бир нечта бомба тушиши билан мехмонхона деворларини эгаллаб олган ҳамма «қариндошлар», бутун масхарабозлар галаси бир умрга ғойиб бўлади! Ундан кейин бошланадиган жимжитликда бизларнинг шивирлашимиз эшитилса ажаб эмас.

Икковларининг нигоҳи стол устида ётган китобга қаратилган эди.

— Мен эслаб қолишга ҳаракат қилдим, — деди Монтэг, — аммо кўзимни олишим билан, ҳаммаси ёдимдан кўтарилди. Брандмейстер Битти билан шундай гаплашгим келаяптики! У кўп ўқиган, ҳамма нарсага жавоби тайёр ёки шундай туюлади. Овози ёгдай силлиқ. У мени қўндиришидан тағин олдинги ҳолимга тушишдан жуда кўрқаман. Ахир бир ҳафта бурун шлангга керосин тўлдиратуриб, «Оббо, бу қандай мароқли иш», деб ўйлагандим.

Чол бошини ирғаб тасдиқлади.

— Кимки яратмас экан, бузиб вайрон қилади. Бу замондай кўҳна ҳақиқат. Гўдак жиноятчиларнинг психологияси.

— Сизнингча, мен ўшанақа эканман-да?

— Бу ҳаммамизда бор хусусият.

Монтэг кетмоқчи бўлиб бир неча қадам босди.

— Бугун кечқурун брандмейстер Битти билан гаплашаётган пайтимда нима қилиб бўлса ҳам менга ёрдам беролмайсизми? Менга суянчиқ керак. Тилимни боғлаб авраётганда нафасим ичимга тушиб кетмасин дейман. Чол ҳеч нима деб жавоб бермади, яна ҳадиксираб ётоқхона эшигига қараб қўйди. Монтэг буни сезди.

— Хўш, нима дейсиз бунга?

Фабер чуқур нафас олди. Кўзларини юмиб, лабларини қисиб, яна чуқур нафас олди. Лаблари орасидан Монтэгнинг номи учиб чиқди.

Ниҳоят, Монтэгга қайрилиб қараб деди:

— Қани, юринг. Сал бўлмаса кетишингизга йўл қўймай турувдим. Мен ҳақиқатан ҳам кўрқоқ, қари аҳмоқман.

У, ётоқхонанинг эшикларини очиб юборди. Монтэг унинг орқасидан унча катта бўлмаган, устига турли асбоблар, ўргимчак уяси каби ингичка симли ўрама, митти пружиначалар, галтаклар, кристаллчалар билан қалаштириб ташланган стол турган хонага кирди.

— Булар нима? — сўради Монтэг.

— Уша кўрқоқлигимнинг шаҳодатномаси. Мен ўз фикрларим билан бўлиб, шу хонада шунча йиллардан буён ёлғиз яшаб келдим. Электр асбоблари ва радиоприёмниклар билан шуғулланиш овунчоғим бўлиб қолди. Менинг кўрқоқлигим, унинг соясида қолиб кетган исёнкор руҳим мана бу нарсани ихтиро этишга ундади.

У стол устида турган, унча катта бўлмаган калибрли ўқни эслатувчи кичкина, яшил рангли металл предметни олди.

— Бунга маблағни қаердан олганимни сўрасиз? Биржада ўйнадим, албатта. Бу ишсиз қолган, хатарли фикр юритувчи зиёлиларнинг охирги борадиган ери-ку. Биржада ўйнаб, ихтиро устида ишладим, кутдим. Кўркувдан титраб, умримнинг ярми ўтди. Мен билан бирон кимса гаплашишини кутдим. Бирон киши билан гаплашишга ўзим журъат этмадим. Боғда ўтириб сиз билан гаплашганимизда, ёдингиздами, менинг олдимга келишингизни билувдим, аммо ўт ўчирувчининг машғаласи биланми ёки дўстона қўл олишиш учун келасизми, буни олдиндан айтиб беролмас эдим. Мана бу кичкина аппарат бир неча ой илгари тайёр бўлувди. Сал бўлмаса кетишингизга йўл қўймай турувдим-а. Шунақа кўрқоқманми?

— ... «Чиғанок» радиоприёмнигига ўхшаркан.

— Аммо ундан ҳам мураккаброқ. Менинг аппаратим эшитади! Агар

сиз мана бу ўқчани қулоғингизга қўйиб олсангиз, мен уйимда хотиржам ўтириб, ҳеч қандай шубҳа тугдирмасдан, иссиқда товланиб, ўт ўчирувчиларнинг бутун сир-асрориңи эшитиб, ўрганиб, унинг заиф томонларини аниқлашим мумкин. Ўз инида ўтирган ариларнинг подшосига ўхшайман. Сиз бўлсангиз ишчи ари, менинг саёҳатчи қулоғим бўласиз. Шаҳарнинг ҳамма бурчакларида, ҳар хил одамлар ўртасида қулоқларим бўлиши мумкин эди. Тинглаб, ҳулосалар чиқаришим мумкин эди. Агар арилар ҳалокатга учрагудай бўлса, менга зиён етмайди, илгаригидек ўз уйимда хавф-хатардан холи роҳат-фароғатда яшайман. Энди бу ўйинда жуда кам таваккалчилик қилишимни, қандай нафратга лойиқлигимни кўриб турибсиз.

Монтэг яшил ўқчани қулоғига сукди. Чол ҳам қулоғига худди шундай кичкина металл предметни тикиб, лабларини қимирлата бошлади:

— Монтэг!

Овоз Монтэгниңг миясининг чуқур қатламида эшитилди.

— Сизни эшитаяпман!

Чол кулиб юборди:

— Мен ҳам сизни яхши эшитаяпман! — Фабер шивирлаб гапирса ҳам, овози Монтэгниңг бошида аниқ эшитиларди.

Вақт яқинлашганда тўғри ўт ўчириш станциясига бораверинг. Мен сиз билан бирга бўламан. Брандмейстерингизни бирга эшитамиз. Ким билади дейсиз, балки ўзимизга ўхшагандир. Нима дейишни сизга айтиб тураман, Уни мазах қилиб бир ўйнатайликки. Мана бу электрон ўйинчоқ учун мендан хафамасмисиз? Қоронғуда сизни кўчага чиқариб қўйиб, ўзим фронт чизиги ортида қоламан, менинг қулоқларим бемалол эшитаверади, буниңг учун сизни омон қўйишмас.

— Ҳар ким қўлидан келганини қилади, — жавоб берди Монтэг. У китобни чолнинг қўлига тутқазди. — Олинг. Бунинг ўрнига бошқа бирон нарсани топширишга уннаб кўраман. Эртага эса...

— Ҳа, эртага мен ишсиз юрган китоб босувчи билан учрашаман. Бу иш қўлимдан келади.

— Ҳайрли тун, профессор.

— Йўқ, бугунги тун тинч ўтмайди. Бироқ мен сизнинг ёнингизда бўламан. Сизга керак бўлишим билан жонга тегувчи чивин каби қулоғингизга фингиллайвераман. Ичингиз бароридан келсин, сизга муваффақият тилайман, Монтэг.

Эшик очилиб, ёпилди. Монтэг яна зимистон кўчада якка ўзи қолди. Ўша тунда ҳатто осмон ҳам урушга тайёрланаётган эди. Уни қалин булут қоплаган, булутлар сийрақ жойда эса душман пистирмачилари каби гуж-гуж юлдузлар милтиллари. Осмон гўё шаҳарга ёпирилиб, уни оппоқ култелага айлантирадиганга ўхшарди. Қонли шафақда ой кўтариларди. Мана шундай эди бу тун.

Монтэг метро станциясидан келарди: пул чўнтагида — туни билан ишлайдиган банкда бўлган, механик роботлар унинг ҳожатини чиқаришган эди, қулоғига чиганоқни қўйиб дикторнинг овозини тингларди:

«Бир миллион киши сафарбар қилинган. Уруш бошлангудай бўлса, кўп ўтмаёқ галаба қозониш таъминланган...» аллақасқдан гумбурлаб эшитилган мусиқа дикторнинг овозини босиб кетди.

— Ўн миллион киши сафарбар қилинган, — шивирларди Фабер иккинчи қулоғида. — Лекин бир миллион деб эълон қилишади, ташвиш камроқ-да.

— Фабер!

— Эшитаман

— Мен ўйлаб ўтирмайман. Ҳамиша қилганимдек, менга нима буюрилса, фақат шуни бажараман. Пул топиш керак дедингиз, топдим. Ўзим бу ҳақда ўйлаб кўрганим йўқ. Қачон ўй ўйлаб, мустақил ҳаракат қиладиган бўламан?

— Ҳозиргина шу сўзларни айтиб, биринчи қадам қўйдингиз. Дастлабки пайтларда менга орқа қилишингизга тўғри келади.

— Уларга ҳам орқа қилганман.

— Мана оқибати, сизни не қўйга солганини кўриб турибсиз, бирмунча вақт кўр одамдай йўл тополмай қийналасиз. Менинг қўлимдан тутинг.

— Бошқа томонга ўтиб, яна буйруққа кўра ҳаракат қилиш учунми, йўқ, мен буни истамайман. Унда сиз томонга ўтишимнинг нима ҳолати бор?

— Ақлингизга балли, Монтэг.

Монтэг оёқлари остида таниш тротуарни ҳис қилиб, оёқлари илдам ҳаракат қилиб, уни уйи томон етаклади.

— Давом этинг, профессор.

— Хоҳласангиз, сизга бирон нарса ўқиб берай. Ҳаммасини эслаб қолишингизга ҳаракат қилиб ўқийман. Мен суткасига беш соатдан кўп ухламайман. Бўш вақтим кўп. Агар хоҳласангиз, ҳар кунни кечқурун уйку олдидан сизга ўқиб беришим мумкин. Агар ухлаб ётган одамнинг қулоғига шивирлаб айтилса, ҳаммасини эслаб қолади дейишади.

— Вожаб...

— Эшитинг бўлмаса, — шаҳарнинг нариги чеккасида узоқдан саҳифаларнинг шитирлаб очилаётгани эшитилди, — Йов китоби.

Осмонда ой порлади. Монтэг, унсиз лабларини қимирлатиб йўлга бўйлаб борарди.

Кечқурун тўққизларда кечки овқатини тугатар-тугатмас эшикдаги радиокарнай меҳмонлар келганини хабар қилди. Милдред вулқондан қочган одамдай шошиб даҳлизга отилди. Уйга миссис Фелпс ва миссис Бауэлс кириб келишди, меҳмонхона оловли кратер каби уларни ўз домига тортди. Хонимлар мартини ичимлиги шишаларини қўллари-да кўтариб олишган эди. Овқат овқатда қолди. Бу аёллар минглаб биллур шишалари жаранглаб турадиган улкан қандилларни эслати-шарди. У, ҳатто девор оша уларнинг ясама, маъносиз кулгиларини кўриб турарди. Улар шовқин солиб бир-бирлари билан кўришишди, чувиллашиб меҳмонхонани бошларига кўтаришди.

Монтэг оғзидаги луқмани чайнаб, эшик олдида тўхтаб қолди.

— Кўринишингиз бинойидай!

— Бинойидай!

— Кийимларинг шундай ярашибдики, Милли!

— Бирам ярашибдики!

— Манавиларнинг ҳаммаси ажойиб!

— Ажойиб!

Монтэг чурқ этмай уларни кузатарди.

— Хотиржам бўлинг, Монтэг, — огоҳлантириб шивирлади Фабер.

— Бу ерда бекор ушланиб қолдим, — деярли ичида айтди Монтэг — аллақачон пулни олиб, олдингизга жўнашим керак эди.

— Буни эртага қилсангиз ҳам кеч эмас. Эҳтиёт бўлинг, Монтэг.

— Ажойиб ревью, шундай эмасми, — деди Милдред.

— Нимасини айтасиз?

Телевизор ўрнатилган учта девордан бирида бир аёл киши бир вақтнинг ўзида пўртаҳол шарбатидан ичиб, оғзи қулоғида кулиб турарди.

«Буни қандай уддалайоларкин?» — ўйларди Монтэг унга аллақандай нафрат ҳисси билан қараб. Бошқа деворда эса рентген нурларида шарбат ўша хонимнинг шодликдан ликиллаб турган ошқозони сари овқат ўтказувчи йўллардан қандай ўтиб бориши кўриниб турарди. Бирданига меҳмонхона ракетали самолёт қанотларида осмони фалакка кўтарилди; кейин ҳаворанг балиқлар қизил ва сариқ балиқларни ютиб юбораётган лойқа-кўкиш сувли денгизга шўнғиди. Орадан бир дақиқача ўтгач, учта оқ мультипликацияли масхарабоз маъқуллаб, хохологан овозлар остида бир-бирининг оёқ-қўлини чопа бошлади. Икки дақиқадан кейин деворлар томошабинларни ракетали автомобиллар бир-бирлари билан тўқнашиб, туртишиб доира бўйлаб жуда катта тезликда ҳаракат қилаётган шаҳар-ташқарисига олиб ўтди. Монтэг инсон таналари осмонга учиб кетганини ҳам кўрди.

— Милли, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим!

Монтэг қўлини девор ичкарисига суқиб, марказий уловчи асбобни буради. Ичида майда балиқчалар типирчилаб қолган улкан шиша аквариумдан кимдир тўсатдан сувни қўйиб юборгандек девордаги тасвирлар ўчиб, сўнди.

Учта аёл қайрилиб, ошқора ғазаб ва кудурат билан Монтэгга тикилишди.

— Нима деб ўйлайсизлар, уруш қачон бошланади? — сўради Монтэг. — Бугун эрларингиз бирга келишмабди.

— Эҳ, уйга гоҳ келишади, гоҳ келишмайди, — деди миссис Фелпс, — гоҳ келишади, гоҳ келишмайди оёғи куйган товукдай. Питни кеча чақиртиришибди. Келаси ҳафтада қайтаркан. Унга шундай дейишибди. Уруш қисқа бўлармиш. Қирқ саккиз соатдан кейин ҳамма уйда бўларкан. Армияда шундай дейишибди. Тез тугайдиган уруш. Питни кеча чақириб, бир ҳафтадан кейин уйда бўлишини айтишибди. Қисқа...

Учала хотин стулларда бесаранжом, асабийлашиб бўм-бўш кулранг деворларга қараб-қараб ўтирарди.

— Мен ташвиш қилмайман, — деди миссис Фелпс, — Пит ўз ташвишини ўзи тортсин, — қиқирлаб кулди у, — ўзим хон, кўланкам майдон. Зиғирчаям ташвиш қилмайман.

— Ҳа,ҳа, ўз ташвишини ўзи тортсин, — унга кўшилди Милли.

— Ҳамиша бегоналарнинг эрларини ўлдиришади. Шундай дейиш-япти.

Тўғри айтасиз, мен ҳам эшитдим. Урушда ҳалок бўлган биронта ҳам кишини билмайман. Қандайдир бошқачароқ, масалан, ўзларини баланд бинодан ташлаб ҳалок бўлишади. Шундай бўлиши мумкин. Ўтган ҳафта Глориянинг эри каби, урушда-чи, йўқ.

— Урушда йўқ, — унга кўшилди миссис Фелпс. — Ҳар қалай, биз Пит билан доимо ҳеч қандай кўзёши, оҳ-воҳларга ўрин бўлмаслиги ҳақида гапирардик. Менда ҳам, унда ҳам учинчи никоҳ, бир-биримизга тобе эмасмиз. Ҳар ким мустақил бўлиши керак — доимо биз шундай деб ҳисоблардик. Пит агар уни ўлдиришса, кўзёши тўкиб ўтирмай, тезроқ турмушга чиқишимни айтди, тамом-вассалом.

— Айтгандек! — қиқириб гапирди Милдред. — Кеча Клара Доувнинг беш дақиқалик романини деворларда кўрдиларингизми? Бу аёлнинг ҳалиги... Монтэг болалигида бошқа динга мансуб кичик ибодатхонага тасодифан адашиб кириб қолиб, авлиёларнинг суратини томоша қилгандек, аёлларнинг юзини зимдан кузата бошлади.

Ибодатхонада бухур ҳиди ва аллақандай ўзига хос, фақат шу жойга хос чангдан чуқур нафас олиш ўзгача динни англаб етишга ҳаракат қилиб, узоқ туриб қолган ибодат чоғида бўлганидек уларга мурожаат қилмоқчи бўлганида ҳам бу ғалати, сирли қиёфалар унга ёт ва тушунарсиз бўлиб қолган эдилар. Агар бу ҳидлар ўпкасини тўлдирса, қонига ўтса, ўшанда эҳтимол, унга таъсир ўтказиб, бўяб қўйилган чинни кўзли, лаблари чўғдай қизил ҳайкалчалар тушунарлироқ бўлармикан, деб хаёлидан ўтказганди. Аммо бундан ҳеч нарса ўзгармади. Гўё муомалада бошқача пул бўлган дўкончага кирган-у, пулига ҳеч нарса ололмай куруқ чиққандай. Авлиёларга қўлини теккизганда баданига иссиқ ўтмади — улар оддий ёғоч, лойдан ясалган эди. Ҳозир ҳам ўз уйида стулларда асабийлашиб, беором ўтирган учта хотинга қараб ўзини шундай ҳис қиларди. Улар чекишиб, ҳавога паға-паға тутун тарқатишар, бўялган сочларини тўғрилаб қўйишар, Монтэгни тикилиб қарашидан ўт олгандай қип-қизил тирноқларини кўз-кўз қилишарди. Орага жимлик чўккан, аёллар зерикиб қолишган эди. Монтэғ оғзидаги луқмани ютиши билан хотинлар беихтиёр олга интилишди. Унинг ўхтин-ўхтин нафас олишига хавотирланиб кулоқ тутишди. Энди меҳмонхонанинг учта нурсиз девори абадий уйқуда ётган баҳайбат махлуқларнинг оқариб кетган пешонасини эслатарди. Монтэгга агар қўлини уларга теккизса, бармоқларида шўр тер изи қоладигандек туюлди. Вақт ўтган сари у пешоналардан кўпроқ тер чиқар, жимлик яна кучаяр, ҳавони, тоқати тоқ бўлган аёлларнинг баданини тутиб кетган ҳид чуқурроқ сезиларди. Яна бир дақиқа ўтса, улар қаттиқ вишиллаб портлаб кетадигандай туюларди.

Монтэгни лаблари қимирлади.

— Келинлар, гаплашиб олайлик.

Хотинлар бир сесканиб унга тикилишди.

— Болаларингиз тинчми, миссис Фелпс? — сўради Монтэғ.

— Болаларим йўқлигини яхши биласиз-ку! Бизнинг давримизда эсли-хушли одам болани нима қилади? — Монтэғ нега жаҳлини чиқарганини тушунолмай қичқирди миссис Фелпс.

— Йўқ, йўқ, бу масалада мен сизнинг фикрингизга қўшилмайман, — норози оҳангда деди миссис Бауэлс, — менинг иккита фарзандим бор. Икки гал ҳам болани қорнимдан ёриб олишган. Болани деб тўлғоқ азобига ўзимни дучор қилишим керакмиди? Аммо бошқа томондан одамлар кўпайиши керак. Одамзотни давом эттиришга мажбурмиз. Бундан ташқари болалар баъзан ота-оналарига жуда ўхшаб кетишадими, кўриб томоша қиласиз. Хуллас, икки марта қорнимни ёриб муаммони ҳал қилишган. Тўғри, сэр, врачим қорнингизни ёриш шарт эмас, гавдангизнинг тузилиши кўнгилдагидай, туғишингиз мумкин деса ҳам ўз айтганимда туриб олганман.

— Нима десангиз деяверинг-у, болалар ортиқча даҳмаза. Уларни кўпайтириб, ўзингизга дардисар орттиргансиз! — деб шанғиллади миссис Фелпс.

— Жуда бунчалик эмас, бола ёмон эмас. Ўн кундан тўққиз кунини мактабда ўтказишади. Улар уйда бўлганида ойда уч кунгина бирга бўламан. Бу ҳам бир нави. Уларни меҳмонхонага ҳайдаб, деворни улайман кутиламан-қўяман. Худди кир ювгандек. Кирларни машинага соласизу, шақ этиб қопқоғини ёпасиз, — миссис Бауэлс қичқираб кулди, — ҳеч қандай эркалаш-перкалашга ўрин йўқ. Мени кучоқлаб ўпиш болаларимнинг етти ухлаб тушига кирмайди. Менга қўл кўтариб тепкилашнинг пайига тушадилар. Худога шукур, мен ҳам уларни жавобсиз қолдирмайман.

Хотинлар овозларининг борича хохолаб кулишди.

Милдред бир дақиқача жим турди-да, Монтэгнинг кетмаётганини кўриб, кафтларини бир-бирига уриб, чапак чалиб қичқирди:

— Келинлар, сиёсатдан гапириб, Гайнинг кўнглини овлайлик.

— Майли, жуда яхши бўлади, — деди миссис Бауэлс, — ўтган сайловларда ҳамма каби Нобль учун овоз бердим. Менинг назаримда, у қачон бўлмасин президентликка сайланган эркаклар ичида энг ёқимтойидир.

— Эҳ-ҳе, нимасини айтасиз? Бошқасини, Ноблга қарши кўрсатилганини эслайсизларми?

— Ҳарҳолда тузуккина эди! Кичкинагина, кўримсиз, наридан-бери соқол-мўйловини олган, сочлари таралмаган.

— Мухолифат қайси мия билан унинг номзодини кўрсатганига хайронман. Шундай пакана одамни баланд бўйли кишига қарши қўйиш мумкинми? Устига устак латтачайнар. Гапирганларидан битта нарсани эшитмадим. Эшитганларимни эса тушунмадим.

— Бундан ташқари семириб кетган ва буни кийим билан яширишга ҳаракат ҳам қилиб кўрмаган. Хайрон қоладиган жойи йўқ, кўпчилик Уинстон Нобль учун овоз берди. Бу ерда ҳатто уларнинг номлари ҳам рол ўйнади. Ўзингиз қиёсланг: Уинстон Нобль ва Хюберт Хауг — жавоби дарров ўзингизга маълум бўлади.

— Сизларни қаранглар-у! Уларнинг биронтаси ҳақида ҳеч нарса билмайсизлар-ку! — ўзини босолмади Монтэг.

— Нега билмас эканмиз? Атиги ярим йил аввал икковини ҳам худди мана шу меҳмонхонанинг деворларида кўрганмиз! Биттаси ҳадеб бурнини ковларди. Қандай даҳшат, унга қарашнинг ўзи жирканчли эди.

— Сизнингча, мистер Монтэг, шундай киши учун овоз беришимиз керакмиди? — қичқирди миссис Фелпс.

Милдред очилиб кулиб деди:

— Гай, илтимос, жаҳлимни чиқарма? Бизни холи қўй!

Монтэг ғойиб бўлган эди. Бир дақиқадан кейин, қўлида китоб билан қайтиб кирди.

— Гай!

— Бўлди! Ҳаммаси куриб кетсин, ҳаммаси!

— Бу нима? Наҳотки китоб бўлса? Мен бўлсам, махсус ўқитиш эндиликда кинофильмлар ёрдамида ўтказилади деб юрибман, — миссис Фелпс ажабланиб кўзларини учирди, — ўт ўчирувчилик иши назариясини ўрганиясизми?

— Куриб кетсин ўша назарияси! — жавоб берди Монтэг, — бу шеърлар

— Монтэг! — унинг қулоқларида Фабернинг огоҳлантирувчи шивирлаган товуши эшитилди.

— Мени холи қўйинг, — Монтэг ўзини худди қандайдир тез айланувчан, гувиллаган, ғулули гирдоб домига тортиб кетаётгандек ҳис қилди.

— Монтэг, ўзингизни қўлга олинг! Чакки қиялсиз...

— Уларни эшитдингизми? Бу махлуқларнинг ўзлари сингари бошқа махлуқлар ҳақида нима деб вайсашганини эшитдингизми? Ё тавба, одамлар ҳақида нималар дейишмайди-а? Ўз фарзандлари, ўзлари, эрлари, уруш ҳақида гап сотишларини қаранг!... Минг лаънат уларга! Уларни эшитиб туриб қулоқларимга ишонмадим.

— Кечирасиз! Уруш ҳақида мен ҳеч нарса деганим йўқ! — қичқирди миссис Фелпс.

— Шеър эмиш! Шеър деса кўнглим озади, — деди миссис Бауэлс.
 — Сиз уларни бирон марта бўлмасин эшитганмисиз?
 — Монтэг! — Фабернинг овози Монтэгнинг кулоғига буралиб кирди. — Ҳаммасини барбод қиласиз! Тентак! Бас қилинг!

Аёллар ўринларидан туриб кетишди.

— Ўтиринглар! — бақриб берди Монтэг.

Улар ғиринг демай ўтиришди.

— Мен уйимга борақолай, — титроқ овоз билан гапирди миссис Бауэлс.

— Монтэг, Монтэг, худо ҳаққи сиздан илтимос қиламан. Нима қилмоқчисиз? — илтижо қиларди Фабер.

— Китобчангиздаги қисқароқ шеърлардан биронтасини бизга ўқиб беринг, бизлар ҳам эшитайлик, — бошини сарак-сарак қилди миссис Фелпс.

— Лекин бу ман этилган, — инграгандай чинқириб юборди миссис Бауэлс. — Ундай қилакўрманг!

— Мистер Монтэгга бир қаранглар! — жуда-жуда ўқигиси келяпти, кўриб турибман. Бир дақиқа чуғурлашмай ўтириб тингласак мистер Монтэгнинг кўнгли жойига тушади, ундан кейин билган ишимизни қилишимиз мумкин, — миссис Фелпс сукут сақлаётган деворларга асабий қийшайиб қаради.

— Монтэг, айтганингиздан қолмасангиз, орамиз очиқ, менга умид боғламанг, — кулоқни тешиб юборгудай ғинғиллади чивин, — бу билан нимага эришасиз?

— Кўрқитиб, юракларини оламан! Шундай кўрқитайки, боши айланиб дунёни кўрмай қолсин.

Милдред атрофга аланглади.

— Ким билан гаплашяпсан, Гай?

Кумуш игна унинг миясига санчилгандек бўлди.

— Монтэг, диққат билан эшитинг, фақат битта йўл қолди. Ҳаммасини ҳазилга йўйиб, хандон отиб қулинг! Кейин китобни печкага ташлаб ёқиб юборинг.

Милдред фалоқат рўй беришини ундан илгарироқ сезиб, титроқ овозда тушунтирарди:

— Азиз хонимлар, йилига бир марта ҳар бир ўт ўчирувчига илгари замонларда ҳамма нарса аҳмоқона ва бемаъни эканлигини, китоблар одамларнинг тинчини бузиб, ақлдан оздиришини ўз оиласига кўрсатиш учун уйига китоб келтиришга рухсат берилади. Гай бугун ана шундай сюрприз тайёрлабди бизга. Бунинг ҳаммаси ёлгон эканлигини ўзимиз кўришимиз, бу бўлмагур сафсата бошқа ҳеч қачон бошимизни қотирмаслиги учун бизга бирон нарса ўқиб беради. Шундай эмасми, азизим?

Монтэг тишини тишига қўйиб китобни қўллари орасида эзди.

— «Ҳа» денг, Монтэг! — буюрди Фабер.

Монтэг унинг амрини бажариб деди:

— Шундай.

Милдред қаҳ-қаҳлаб китобни юлиб олди.

— Мана бу шеърни ўқи. Йўқ, мана бу кулгилисини ўқий қол, бугун овоз чиқариб ўқиган эдинг. Азизларим, барибир, ҳеч нарсани тушунмайсизлар, ҳеч нарсани! Бу оддий сўзлар йиғиндиси, холос — ту-ту-ту. Гай, азизим, мана шу саҳифани ўқий қол!

У очилган саҳифага кўз югуртирди. Кулоғида пашша ғинғиллади:

— Ўқинг, Монтэг.

— Шеър нима деб аталаркан, азизим?

— «Дувр соҳили».

Монтэгнинг тили танглайига ёпишарди.

— Овозингни баланд чиқариб, шошмасдан ўқи.

Хонада нафас олиб бўлмасди, Монтэгга гоҳ совуқ, гоҳ иссиқ тую-ларди. Меҳмонхона тақир чўлни эслатар, ўртада учта стул ҳамда у, омонат туриб миссис Фелпс кўйлагини тузатиб бўлишини, миссис Бауэлс эса турмакланган сочидан қўлини олишини кутиб турарди. Аввал паст овозда, тутилиб, ҳар бир мисрадан кейин эса дадилроқ ва баландроқ ўқий бошлади. Унинг овози чўллар оша ўтиб, бўшлиқларга урилиб, ўтирган аёлларнинг боши узра қизиган ҳавода жарангларди:

Ишонардим: замин соҳилин
Ювар экан бир пайтлар тўлиб,
Камалакдай товланарди сокин бир баҳр.
Мана энди туманлар ичра
Ҳасрат ила юзларин юмиб,
Қайтаётган тўлқинларнинг ингроқларини,
Қирғоқларин бўрон қаҳри парчалаб кетган
Одий яланг қояларнинг зорин тинглайман.

Стулар гичирлади. Монтэг ўқишда давом этди:

Ишқ, бизга содиқлик имконин берсанг,
Ахир қаршимизда орзу юртидай
Юз очган бу очун эрур ранго-ранг,
Гўзалдир, янгидир, гўё ҳарир ой.
У билмас нима нур, зулмат, азоб не,
Қайғу не, туйғу не, не меҳр, тинчлик
Ўлим ваҳмин туйиб жангдан қочмоқни
Истаган басирдек бизлар учрашдик¹

Миссис Фелпс хўнграб йиғларди.

Дугоналари унинг кўзёшига, буришган юзларига қараб ўтиришарди. Жўшқин ҳис-ҳаяжонидан карахтланиб, унга тегиб кетишга журъат этолмай ўтиришарди. Миссис Фелпснинг йиғиси тинмас, Монтэг ҳам капалаги учиб ўзини йўқотиб қўйган эди.

— Кўй энди, кўй, Клара, — деди Милдред, — ўзингни бос. Сенга нима бўлди, Клара, қўйсанг-чи.

— Мен... мен... — йиғларди миссис Фелпс, — билмайман, билмайман... ҳеч нимани билмайман. Оҳ...

Миссис Бауэлс ўриндан туриб, таҳдид билан Монтэгга ўқрайди.

— Хўш? Кўнглингиз жойига тушдими энди? Шундай бўлишини билувдим-а! Худди шуни исботламоқчи эдим. Доимо шеърият кўзёшлари, ўз-ўзини ўлдиришлар, шайтонлашлар, кўнгил айнишлар, касаллик деб айтардим. Наҳс — бошқа нарса эмас. Мана энди бунга бутунлай ишондим. Сиз ёвуз одамсиз, мистер Монтэг, ёвуз, ёвуз!

— Ана энди... — шивирлади Фабер.

Монтэг итоаткорлик билан ўгирилиб, печкага яқинлашди-да, китобни мис панжара орасидан ловуллаб турган оловга улоқтирди.

— Бемаъни сўзлар, бемаъни, қалбни жароҳатловчи сўзлар, — давом эттирди миссис Бауэлс, — нима учун одамлар бир-бирларига кўпроқ азоб беришга ҳаракат қилишаркин? Дунёда бундан бўлак азоб-укубатлар камми, яна шунақа бўлмағур нарса билан қийнаш шартми?

— Клара, ўзингни бос! — Милдред уввос солаётган миссис Фелпс-

¹ Ш е ъ р м у а л л и ф и — XIX аср инглиз шоири Мэтью Арнольд.

нинг қўлларига ёпишиб, астойдил уни овутомқчи бўларди. — Кўй энди! «Қариндошлар»ни кўйиб, чақчақлашиб дам оламиз. Кўйсангчи, энди кўзёшингни! Ҳозир базми жамшид қиламиз.

— Раҳмат, мен кетаман, — деди миссис Бауэлс, — меникига ва «қариндошлар»имникига қачон бўлса ҳам қадам ранжида қилсаларингиз бошим осмонга етади. Бу уйни, тентак ўт ўчирувчининг уйини елкамнинг чуқури кўрсин.

— Қорангизни ўчиринг, — деди паст овоз билан Монтэг миссис Бауэлсга еб кўйгудай қараб, — уйингизга бориб сиз билан ажрашган биринчи эрингиз, реактив машинада тилқа-пора бўлган иккинчи эрингиз, тез орада бошини уриб мажақлайдиган учинчи эрингиз ҳақида ўйланг! Уйингизга бориб ўнлаб бола олдирганингиз, қорнингизни ёриб бола олганлари, сиздан нафратланадиган болаларингиз ҳақида ўйлаб боқинг! Уйингизга боринг-да, шуларнинг ҳаммаси қандай содир бўлган ва уларга йўл кўймаслик учун нима қилганингизни ўйлаб кўринг! — қичқирди у. — Юзингизга шапалоқ тортиб юбормасимдан ёки эшикдан чиқариб улоқтирмасимдан тўёгингизни шиқиллатиб қолинг!

Эшик ёпилиб, уй ҳувиллаб қолди.

Монтэг деворлари ирkit қорга ўхшаган муз саҳрони эслатувчи меҳмонхонада қаққайиб турарди.

Ваннахонадан сувнинг шапиллагани эшитилди. Милдред шиша флакончадан кафтига уйқу дорисини силкитиб тушираётганини эшитди.

— Сиз аҳмоқсиз, Монтэг, аҳмоқ, аҳмоқ! Шунчалар овсар бўласизми?...

— Бўлди, етар! — Монтэг қулоғидан яшил ўқчани юлиб олиб чўнтагига солди, аммо у ҳамон гўнғилларди:

— Аҳмоқсиз... аҳмоқ!...

Монтэг бутун уйни тинтиб китобларни охирида Милдред совутгичнинг орқасига тиқиб кўйган жойдан топди. Уларнинг бир нечтаси етишмас эди. Монтэг Милдреднинг уйидаги динамитни оз-оздан камайтираётганини англади. У ғазабдан анча тушган, фақат аллақандай ҳорғинликни ва англашилмовчиликни ҳис қиларди. Нима учун шундай қилди?

У китобларни ҳовлига олиб чиқиб, девор ёнидаги буталар орасига фақат бир кечага, Милдред тагин ёқиб юбормасин, деб яшириб кўйди.

Уйга қайтиб кириб, бўш хоналарни кезиб чиқди.

— Милдред! — қоп-қоронғи ётоқхона эшигига яқинлашиб чақирди у.

Ҳеч ким жавоб бермади.

Монтэг метро сари бораётиб, чимзорни кесиб ўтаркан, Кларисса Маклелланнинг уйи мудҳиш, кўчиб кетган ҳовлига ўхшаб қолганига эътибор бермасликка ҳаракат қилди.

Ишга кетаётган шу соатда ўзининг якка-ёлғизлиги ва йўл кўйган хатосининг бутун оғирлигини кутилмаганда шундай қаттиқ ҳис қилдики, ортиқ чидолмай, яна Фабер билан гаплаша бошлади. Тун сукунатида ғоят меҳрибон ва самимий овозини жоң-қулоғи билан эшитгиси келди. Фабер билан танишганига бир неча соат бўлса ҳам уни бутун умри давомида биладигандек туюлди. Монтэг энди ўзида иккита инсон мужассам бўлганини ҳис этди: биринчиси — ҳеч нарсани тушунмайдиган, ҳатто нодонлигини чуқур тушуниб етмаган, уни фақат гира-шира тасаввур этган унинг ўзи ва иккинчидан ҳозир у билан гаплашиб турган, пневматик поезд уни уйқудаги шаҳарнинг бир

чеккасидан иккинчи чеккасига учириб етказгунча у билан гаплашиб келган мана шу мўйсафид эди. Унинг ҳаётидаги ҳамма кунлар, қоронғи ва ойнинг ёрқин нурида ёришган ҳамма тунлари кекса профессор унинг қалбига сўз устига сўз, томчи устига томчи, тош устига тош, учқун устига учқун ташлаб, у билан мулоқотда бўлади. Ахир бир кун унинг онги тўлиб-тошиб Монтэг бўлмай қолади. Қария унга шундай деган, шунга инонтирган, ваъда қилган. Улар Монтэг ва Фабер, олов ва сўв бирга бўладилар, кейин ажойиб бир кунда ҳаммаси араллашиб, қайнаб-тошиб, изига тушгач, олов ҳам, сув ҳам қолмай винога айланади. Бир-биридан шунчалик фарқ қиладиган иккита нарсадан янги учинчиси яратилади. У орқасига назар ташлаб, илгари қандай аҳмоқ бўлганини англайдиган кун албатта келади. У ҳозир ҳам бу узоқ йўл бошланганини ўзининг илгариги «мен»и билан хайрлашиб, ундан тобора узоқлашаётганини ҳис қилиб турарди.

Кулоғида тукли арининг гўнғиллаши, чивиннинг гувиллаши, ниҳоятда нозик кекса кишининг овози унга ҳузур бағишларди! Бошида Монтэгни қойиган бўлса, метронинг дим туннелидан чиқиб яна ўт ўчирувчилар оламида пайдо бўлиши билан алламаҳал тунги соатда уни овутиб далда берди.

— Шафқатли бўлинг, Монтэг, шафқатли. Уларнинг устидан кулманг, ўчакишманг, яқингинада сиз ҳам ўшандай эдингиз. Улар доимо шундай бўлади, деб астойдил ишонадилар. Аммо ҳаммаша шундай бўлмайди. Улар бутун ҳаётлари бўшתיқ орқали ўтувчи ловуллаб ёнаётган улкан метеорга ўхшашини билмайдилар. Учиб кетаётганда чиройли, аммо қачондир қулаши муқаррар. Улар фақат кўзни қамаштирувчи, ташқи ялтироқликни кўрадилар, холос. Монтэг, мен каби жонини сақлаб ўйида яшириниб ўтирган кекса одамнинг танқид қилишга ҳаққи йўқ. Ростини айтганда, бошдаёқ ҳамма ишимизни барбод қилиб қўйишингизга сал қолди. Ҳушёр бўлинг. Ёдингизда бўлсин, мен доимо ёнингиздаман. Нега шундай қилганингизни тушуниб турибман. Иқрор бўлишим керак, сизнинг тизгинсиз қаҳр-газабингиз менга куч-қувват бағишлади. Астафирилло, бирдан ўзимни йигитдай ҳис қила бошладим! Аммо-энди сизнинг кекса киши бўлиб қолишингизни, ўз кўрқоқлигимдан бир чимдимини ҳам сизга раво кўрмайман. Битти билан ўтказадиган бир неча соат давомида эҳтиёт бўлинг, атрофида оёқ учиди юринг, уни эшитишимга, вазиятни баҳолашимга имкон беринг. Шиоримиз — омон қолмоқлик. Чорасиз, тентак хотинларни унутинг...

— Мен уларнинг дилини шундай хуфтон қилдимки, эҳтимол, умрларида ҳеч маҳал бунчалик хафа бўлишмагандир, — деди Монтэг, — миссис Фелпснинг кўзёшларини кўрганимда хўрлигим келди. Балким улар ҳақдир. Эҳтимол, ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича кўрмасдан, ҳаммасидан кўзни юмиб хурсандчилик қилган афзалдир. Билмадим, ўзимни айбдордек ҳис қиляпман...

— Йўқ, ундай деманг! Агар уруш бўлмаганда, дунёда тинчлик қарор топганда, хурсандчилигингиздан қолманг, дердим. Йўқ, Монтэг, сиз фақат ўт ўчирувчи бўлибгина қолмаслигингиз керак. Дунё нотинч.

Монтэгнинг пешонаси терга ботди.

— Монтэг, мени эшитяпсизми?

— Оёқларим... — гулдиради Монтэг, — уларни қимирлатолмаяпман. Тавба, уларнинг юргиси келмаётганга ўхшайди!

— Кулоқ беринг, Монтэг. Хотиржам бўлинг, — майин гапирарди чол, — аҳволингизни тушуниб турибман. Яна хато иш қилиб

қўйишдан чўчияпсиз. Қўрқманг, хатоларнинг баъзан фойдаси ҳам бўлади. Эҳ, бун билсангиз эди! Ёшлигимда ўз нодонлигимни ҳар кимнинг юзига солаверар эдим. Эвазига мени калтаклашар эди. Қирқ ёшларга борганимда билим қуролимни чархлаб олдим. Агар нодонлигингизни яширсангиз, сизни урушмайди ва ҳеч қачон ақлингизга ақл қўшил-майди. Қани энди юринг. Қани, дадилроқ! Ўт ўчириш станциясига биргаллашиб борамиз! Энди икки кишимиз. Сиз ёлғиз эмассиз, биз энди бир-биридан қалин девор билан ажратилган ўз меҳмонхона-ларимизда бошқа-бошқа ажралиб ўтирмаймиз. Битти сиздан баланд келиб, сизга ёрдам керак бўлса, ёнгинангизда, қулоқ пардангизда бўлиб, мен ҳам тинглаб ҳаммасини кўриб тураман.

Монтэг аввал ўнг, кейин чап оёғи яна ҳаракат қила бошлаганини сезди.

— Мени ёлғиз қўйманг, дўстим, — деди зўрга.

Механик ит инида кўринмасди. Оқ рангга суваб ўт ўчириш станцияси биносини жимжитлик чуллаган эди. Тўқ-сарик Самандар қорини керосинга тўлдириб мудрар, икки биқинида кўндаланг қилиб ўрнатилган ўтсочарлар дам оларди. Монтэг аста қадам ташлаб ўтиб, қўли билан бронза хомага осилиб, бўш ётган механик ҳайвоннинг инидан кўзини узмай юқорига қоронғиликка учиб чиқиб кетди. Юраги гоҳ жим бўлиб қолар, гоҳ яна гупиллаб уриб-кетарди. Фабер кулранг тунги капалак сингари қулоғида бирмунча вақт жимиб қолди.

Юқоридаги майдончада туйнукка орқасини ўгириб, гўё ҳеч кимни кутмаётгандек Битти турарди.

— Қаранглар, — деди у қарта ўйнаётган ўт ўчирувчиларга мурожаат қилиб, — дунёдаги ҳамма тилларда аҳмоқ деб аталадиган аломат нусха келяпти.

У қайрилиб ҳам қарамай, индамай солиқ талаб қилгандай кафтини очиб, қўлини узатди. Монтэг унинг кафтига китобни қўйди. Битти китобнинг муқовасига ҳам қарамай, ахлат кажавага улоқтирди-да, сигарета олиб чекди.

— «Жиндак ақли бўлган одам катта аҳмоқдир». Хуш келибсиз, Монтэг. Иссиғингиз тушиб соғайган бўлсангиз, биз билан навбатчилик қилишга қоласиз, деб умид қиламан. Покер ўйнаймизми?

Улар столга ўтиришди. Қарта сузилди. Биттининг хузурида Монтэг қўлларининг айбли иш қилиб қўйганини қаттиқ ҳис қилди. Унинг бармоқлари шумлик қилиб қўйган сассиққузанлар каби бир дақиқа ҳам жим турмай, у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турарди. Улар гоҳ асабийлашиб қамирлар, гоҳ нимагадир ёпишар, гоҳ Биттининг оқиш спиртли ёлқин каби қарашидан яшириниб чўнтақларига суқилишарди. Брандмейстер уларга пуф деса, қўллари қуриб, тиришиб қолади-гандай, уларни ҳеч қачон ҳаётга қайтариб бўлмайдигандай, улар бир умр куртқасининг ёнгига кўмиб ташланадигандай туюларди Монтэгга. Чунки бу қўллари Монтэгдан мустақил, ўз иродаси билан яшаш ва ҳаракат қилишга журъат этган, уларда биринчи марта унинг онги намоён бўлиб, унинг китобларини чангаллаб олиб, Йов, Руфь ёки Шекспирни ўзи билан олиб қочиш каби яширин мақсади амалга ошган эди. Бу ерда, ўт ўчирувчилар станциясида улар жиноятчининг қонга беланган қўлларига ўхшарди.

Ярим соат ичида Монтэг икки марта ўрнидан туриб, қўлини ювиш учун ҳожатхонага чиқди. Қайтиб келиб қўлларини стол остига яширарди.

Битти кулиб юборди:

— Қани қўлларингизни кўринадиган жойга қўйинг-чи. Акс ҳолда сиздан шубҳаланишимиз мумкин, ҳарҳолда...

Ҳамма хохолаб кулди.

— Майли, — деди Битти, — хатар ўтди, ҳаммаси жойига тушди. От айланиб қозигини топди. Ўз вақтида ҳаммамиз ҳам янглишганмиз. Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади, деб жар солардик: олижаноб фикрда юрган одамлар ёлғиз бўлишмоқда, деб ўзимизни ишонтирардик. «Эҳ, жонли оҳангдошликда жо-бажо бўлган донолик» деган экан сэр Филип Сидней. Бошқа томондан эса Александр Поп айтганидек, «Сўзлар баргларга ўхшайди, улар зич бўлган жойда мева япроқ остида паноҳ топишни қийин». Бу ҳақда фикрингиз қандай, Монтэг?

— Билмайман.

— Эҳтиёт бўлинг, — шивирлади Фабер узоқ-узоқдан.

— Ёки мана бу: «Кам билмоқ хавфлидир: уни унутмасдан қадахни лиммо-лим тўлдир. Ундан бир хўплам ичиб маст бўласан, оқ қилиб ич, яна тиниқ ақлингни топасан». Бу ҳам Поп, ўша «Тажрибалар»идан. Буни сизга қўлласа бўлар дейман-а, Монтэг? Бунга нима дейсиз?

Монтэг лабларини тишлади.

— Ҳозир тушунтириб бераман, — деди кулиб Битти қарталарга қараркан, — сиз ҳам биринчи қултумдан кейин маст бўлиб қолдингиз. Бир неча сатрни ўқиганингиздан кейин бошингиз айланиб кетди. Дунёни портлатиб юборишга, аёллар ва болаларнинг бошини олиб оёқларингиз билан топташга, мўтабар одамларни тупроққа қоришга шайсиз. Мен буни биламан, ўз бошимдан кечирганман.

— Йўқ, мен ҳеч нарсани ... — жавоб берди Монтэг гангиб.

— Қизарманг, Монтэг. Ростим, устингиздан кулаётганим йўқ. Бир соат илгари туш кўрибман денг. Ётиб дам олмоқчи эдим, туш кўрибман, китоблар ҳақида сиз билан қаттиқ тортишиб қолган эмишмиз. Сиз дарғазаб бўлиб иқтибосларни ёғдирар эмишсиз, мен бўлсам бамайлихотир ҳар бир ҳужумингизни қайтарар эмишман. «Ҳукмронлик» дейман мен, сиз бўлсангиз доктор Жонсондан мисол келтириб жавоб берасиз: «Билим ҳокимиятдан кучли». Мен бўлсам, ўша Жонсон, бўтам, шундай деган: «Аниқликни мавҳумликка алмаштирмоқчи бўлган телбадир». Ўт ўчирувчиларнинг этагидан маҳкам тутинг, Монтэг. Қолган ҳаммаси — мудҳиш, тубсиз чуқурликдир!

— Гапларига кулоқ солманг, — шивирлади Фабер, — у сизни адаштирмоқчи. У илон каби қабиҳ, эҳтиёт бўлинг!

Битти мамнунлик билан кулди:

— Бунга сиз: «Ҳақиқат эртами-кечми, юзага чиқади. Қотиллик узоқ очилмай қолмайди», дедингиз. Мен: «Отдан тушса ҳам эгардан тушмайди!» дедим. Яна бундай дедим: «Шайтон ҳам баъзан муқаддас ёзувлардан далил келтира олади». Сиз эса менга жавобан қичқирдингиз: «Бу замон» е, тўним, «замони!» Шунда мен кулогингизга аста шивирладим: «Ҳақиқат бу қадар қаттиқ ҳимояга муҳтожми?» Сиз яна бақирдингиз: «Қотил шу ерда — мурдаларнинг яралари яна очилиб қон отилиб ётибди!» Қўлингизни силтаб туриб жавоб бердим: «Наҳотки, сизда шунчалик очкўзлик уйғотган бўлсам?» Сиз, «Куч — билимда! Митти ҳам дарознинг елкасига чиқиб олиб, ундан ҳам узоқроқни кўради!» деб бўш келмайсиз. Мен бўлсам ўта хотиржамлик билан баҳсимизни қуйидаги сўзлар билан яқунладим: «Истиорани исбот деб, кулгили сўзлар оқимини ҳақиқат манбаи, ўзингни эса фолбин деб ҳисоблаш ҳаммамизга хос адашишдир». Бир пайтлар мистер Поль Валери шундай деган экан.

Монтэгнинг боши лўқиллаб оғрирди. Аямасдан бошига, кўзларига, юзига, елкаларига, мажолсиз кўтарилган қўлларига уришаётгандай туюларди. «Йўқ! Бошқа гапирманг! Ҳаммасини янглиштириб юбормоқчисиз. Бас қилинг!» деб қичқиргиси келарди.

Битти ингичка, титроқ бармоқлари билан Монтэгнинг қўлидан тутди.

— Вой-бў, томир уришингиз кўтарилиб кетибди-ку. Жуда жигингизга тегибманда-а? У худди урушнинг эртаси кунидек сакраб кетяпти. Карнайлару, кўнгироқнинг жаранглаши етмай турибди, холос. Яна гаплашамизми? Ҳа, жонли қиёфангиз менга хуш келяпти. Қандай тилда нутқ сўзлай? Суахили, ҳиндий, инглиз адабий тилими — барибир, ҳаммасида гапиравераман. Аммо бу қар одам билан суҳбатга ўхшайди. Шундай эмасми, мистер Вилли Шекспир?

— Ўзингизни тутинг, Монтэг, — унинг қулоғига пичирлади майда чивин, — сувни лойқалатяпти!

— Уҳ-хў, жуда кўрқиб кетибсиз-ку, — давом этди Битти, — мен ҳақиқатан ҳам сизга нисбатан шафқатсизлик қилдим — сиз ёпишиб олган китоблардан ўзингизга қарши фойдаландим, ҳар бир сўзингиз, ҳар бир қадамингизда сизни рад этмоқ ниятида фойдаландим. Эҳ-ҳе, китоблар шундай хоинки! Сиз мени қувватлашади, деб ўйласангиз керак, улар эса ўзингизга қарши бўлиб қолади. Фақат сиз эмас, бошқа биров ҳам китобни ишга солиши мумкин. Сиз ботқоққа ботиб, эга кесим, аниқловчиларни чигаллаштириб, янгилиб кетдингиз. Тушим шу билан тугадики, мен сизнигига Самандарда етиб бориб: «Бизнинг йўлимиз бошқа-бошқами?» деб сўрадим. Сиз машинага чиқиб ўтирддингиз, сукут сақлаб орқага ўт ўчириш станциясига физиллаб қайтдик; баҳсимиз барҳам топиб, орамиздан ҳеч нарса ўтмагандек яна аҳил бўлиб қолдик.

Битти Монтэгнинг қўлини қўйиб юборди, қўл шилқ этиб столга тушди.

— Ҳаммаси яхшилиқ билан тугаётгани дуруст.

Жимлик. Монтэг оппоқ тош ҳайқалга ўхшаб ўтирар, унга сўнги марта келиб урилган зарбаларнинг акс-садоси миясининг чуқур, қоронғи унгулариди аста-секин сўниб борарди. Фабер улар бутунлай сўниб тўхтагунча кутиб турди. Монтэгнинг онгида кўтарилган чанг-тўзонлари чўккандан кейингина Фабер паст овозда гап бошлади:

— Яхши, кўнглидаги ҳамма гапни айтди. Ҳаммасини эшитдингиз. Яқин соатларда мен гапира бошлайман. Менинг гапларимни ҳам эшитишингизга тўғри келади. Сўнгра, ҳаммасини аниқлаб олинг-да, ким билан эканлигингизни ҳал қилинг. Аммо мең буни ўзингиз ҳал қилишингизни, бу менинг ҳам брандмейстер Биттиники ҳам эмас, ўзингизнинг қарорингиз бўлиши керак, деб ҳисоблайман. Фақат бир нарсани — брандмейстер ҳақиқат ва озодликнинг энг хавфли душмани эканлигини, кўпчилигимизнинг тўпори ва лоқайдлар тўдасига киришимизни унутманг. Оҳ, бу кўпчиликнинг даҳшатли зулми! Биз Битти билан ҳар хил одамлармиз. Кимга қулоқ солишингиз ўзингизга боғлиқ.

Монтэг Фаберга жавоб бериш учун оғиз жуфтлаган эдики, ўт ўчириш кўнгироғининг жаранг-журунги бу кечириб бўлмас хатосини ўз вақтида тўхтатиб қолди. Ўт ўчириш сигналнинг рупори шипнинг остида гувиллаб турарди. Хонанинг нариги томонида манзилни ёзиб олаётган телефон аппарати тақир-тақир қиларди. Брандмейстер Битти қарталарни қипқизил қўлидан қўймай жўрттага секин юриб, аппаратга яқинлашди ва қоғоз лентани йиртиб олди. Манзилга ижирганиб қараб, чўнтагига солди-да, яна стол ёнига қайтиб ўтирди. Ҳамма ажабланиб унга қаради:

— Сизларни ютишим учун керак бўлган вақт, яна қирқ сония кутиб туриш мумкин, — хурсанд кайфиятда деди Битти.

Монтэг қарталарни стол устига қўйди.

— Чарчадингизми, Монтэг? Уйиндан чиқмоқчимисиз?

— Ҳа.

— Йўғ-е! Рухингизни туширманг! Дарвоқе, бу қўлни кейин тугат-сак ҳам бўлади. Қарталарингизни тескари қилиб столга қўйинг, қайтиб охирига етказамиз. Энди отланинглар! Тезроқ! — Битти ўрнидан турди. — Монтэг, авзойингиз менга ёқмаяпти. Яна касал бўлиш хоҳишингиз йўқми?

— Йўқ, соғ-саломатман, бораман.

— Ҳа, сиз боришингиз керак. Бу антиқа тасодиф. Қани, кетдик!

Улар пастдан отилиб турган тўлқинлардан гўё уларни қутқарувчи ягона мис хоодадек қўллари билан унга маҳкам чирмашиб тўйнуқдан пастга қараб сакрадилар. Аммо хоода — бензин қуйилган аждаҳо уйғониб, пишқириб, ириллаб, ўқчиб турган гирдоб қаърига ташлади уларни.

— Э-эй!

Гумбураб ва ўкириб муюлишга қайрилганда тормозлар рижирлаб, шиналар чийиллаб кетди. Самандарнинг ялтироқ мис қорнидаги керосин баҳайбат махлуқнинг ичидаги овқат каби чайқалди. Монтэгнинг бармоқлари ялтираган тутқичлар устида сакраб, шамол сочини юлқар, тишлари орасида хуштак чаларди. Монтэг мудом меҳмон-хонасидаги аёллар ҳақида хаёл сураб, неон шамоли улардан сўнгги ақл доначаларини учириб юборган куч аёлларни ва ўзининг уларга китоб ўқиб бериш ҳақидаги бехуда, аҳмоқона ўй-нияти ҳақида ўйларди. Бу сув тўппончаси билан ўтни ўчиришга уннашдай бир гап эди. Хом хаёл, жиннилик!

Қутурганликнинг тутқаноқ тутиши, у енгаолмаган ғазабнинг яна бир портлаши. Ўзидаги бу ақлсизликни қачон енгиб, хотиржам бўларкин?

— Олға, олға!

Монтэг тутқичлардан кўзини олди. Одатда Битти ҳеч қачон рулга ўтирмас эди, бугун эса ҳайдовчининг ўриндигидан олдинга энгашиб, муюлишларда кескин қайрилиб машинани ўзи ҳайдаб борар, қалин қора макинтошининг этаклари шамолда ҳилпирар, машина узра шамолга кўкрагини тутиб учиб бораётган баҳайбат кўршапалакка ўхшарди.

— Дунёни бахтли қилиш учун олға, олға! Шундайми, Монтэг?

Биттининг қизғиш, фосфорлашаётган юзи қоронгида йилтиллаб, аллақандай ғазабноқ илжарди.

— Мана, етиб ҳам келдик!

Самандар зарб билан тўхтади. Одамлар қўполлик билан ундан сакраб тушишди. Монтэг яллиеланган кўзларини ялтираб турган, совуқ бармоқлари чангаллаб олган тутқичлардан узмай турарди.

«Мен бундай қилолмайман, — ўйларди у, — бу топшириқни қандай қилиб бажараман, қандай қилиб яна ёндираман? Мен бу уйга кира олмайман».

Улар ҳозиргина гувиллаб келган, шамол ҳиди анқиб турган Битти ёнгинасида пайдо бўлди.

— Қани, Монтэг!

Ўт ўчирувчилар бесўнақай этиклариди майиб-мажруҳларга ўхшаб, ўргимчаклар каби овоз чиқармасдан турли томонга чошиб кетишди.

Ниҳоят, Монтэг тутқичлардан кўзини олиб орқасига қайрилди.

Битти уни кузатиб турарди.

— Сизга нима бўлди, Монтэг?

— Бу нимаси? — ҳайрон бўлиб сўради Монтэг. — Биз ахир менинг уйим олдида тўхтадик-ку!

УЧИНЧИ ҚИСМ

ОЛОВ ЛОВУЛЛАБ ЁНАДИ

Кўча бўйлаб тизилган уйларда бирин-сирин чироқлар ёнар, эшиклар ланг очиларди. Одамлар оловни томоша қилиш учун ташқарига отилар эди. Битти ва Монтэг, бири вазмин, қониқиш билан, иккинчиси кўзларига ишонмай, томошанинг бош сабабчиси бўладиган хонадонга тикилиб туришарди: ҳозир бу ерда машъаллар билан хуққавозлик қилиб, олов ютадилар.

— Мана, мақсадингизга етдингиз, — сўз қотди Битти, — мўйсафид Монтэг қуёшга қараб парвоз қилмоқчи бўлди-ю, қанотларини куйдириб олгандан кейин, бунинг тагига етолмай бошини қашиб қолди. Ҳовлингизга кўппакни юборганимда сизни огоҳлантирганим етарли бўлмаганмиди?

Монтэгнинг қотиб қолган юзидан ҳеч нарса ни уқиб бўлмасди, у зилдай боши тош каби огирлашиб аста атрофини чамандай гулзор пушталари ўраган мудҳиш, зулмат ичидаги қўшни уй томон буралганини сизди.

Битти жиркангандай ўшқирди:

— Шалвираманг-е! Наҳотки шу мўртгина жинни хонимча анвойи гуллар, япроқчалар, капалаклар, қуёшнинг ботиши каби сийқа афсоналари билан эс-ҳушингизни олиб қўйган бўлса? Бидамиз, ҳаммасини бидамиз. Унинг карточкасига ҳаммаси ёзиб қўйилган. Эҳ-ҳе, нақ билгандай жойига тушибман, шекилли? Авзойингиздан шундоққина кўриниб турибди. Яккам-дуккам ўт-ўлану ойнанинг ўроғи эмиш! Турган-битгани ёлғон! Хўш, шу нарсалари билан сизга нима наф келтирди?

Монтэг Самандарнинг совуқ қанотига чўққайиб ўтирди. У ёғоч каби қотиб қолган бошини ўнг-чапга, ўнг-чапга бир неча марта буради.

— У ҳаммасини кўрган. Унинг ҳеч кимга зарари тегмаган. У ҳеч кимга тегмаган...

— Ҳеч кимга тегмаган! Кошки эди шундай бўлса!

Олдингизда муқом қилиб юрмаганми? Эҳ ўша муқаддас қиёфаларию, такаббурона сақовликларию, ягона истеъдодлари — ҳе йўқ, бе йўқ инсонни ўзини айбдор деб ҳис қилишга мажбур қиладиган яхшилик қилиш ишқибозларидан ўргилдим. Ҳаммасини жин урсин! Ўрнингда ҳам оромингни бузиб ярим тунда чарақлаган қуёш каби ўзларини кўрсатиб туришади!

Уйнинг эшиги очилиб кетди: зинапоядан совуқдан қотиб қолган қўли билан чамадонни сиқиб ушлаб Милдред югуриб тушди. Йўлка бўйлаб чийиллаб тормоз бериб такси тўхтади.

— Милдред!

У, ёнгинасидан қотиб қолган гавдасини тик тутиб югурганича ўтиб кетди. Упа сурганидан бети оппоқ, лабларини бўяшга улгурмаганидан оғзини ажратиш қийин эди.

— Милдред, нахотки хавф-хатар сигналини сен берган бўлсанг?
У чамадонини машина ичкарасига суқиб, ўриндиққа чўкди, туш кўраётгандай гўлдиради.

— Шўрлик «қариндошларим»-ей, бояқишлар-ей, бечоралар-ей! Хаммаси тамом, ҳаммаси жаҳаннамга кетди, ҳаммаси...

Битти Монтэгнинг елкасидан тутиб қолди. Машина бирдан кўзга-либ, ўша заҳоти соатига етмиш милгача тезлик олиб, кўчанинг охири-да кўздан ғойиб бўлди.

Нимадир жаранглаб худди қиррали шиша, ойна ва шаффоф призмалардан яратилган орзулар чил-чил синиб сочилиб кетгандай бўлди.

Монтэг қаёқдандир босиб келган куюн зарб билан туртиб юборгандай беҳосдан орқасига ўгирилиб қаради. Не кўз билан кўрсинки, Стоунмен ва Блэк, болталар билан қулочкашлаб, елвизак шамолга йўл очиб, дераза ромларини чопиб синдираар эдилар.

Тунги капалакнинг қанотлари совуқ қора тўсиққа келиб урилгандай товуш эшитилди.

— Монтэг, бу мен, Фаберман. Мени эшитаяпсизми? Нима бўлди?

— Энди ўзим қопқонга тушдим, — жавоб берди Монтэг.

— Зап кутилмаган воқеа бўлди-да! — қичқирди Битти. — Ҳозир ҳар бир киши ўзини бошига ҳеч қандай иш тушмайди, деб ҳисоблайди ва бунга қаттиқ ишонади. Бошқалар ўлса ўлиб кетаверади-ю, мен тирик қолавераман, менга бунинг ҳеч қандай алоқаси, жавобгарлиги йўқ. Бироқ улар бор-да, ҳамма гап ана шунда. Уни изоҳлашга ҳожат бормикан? Гап ишнинг оқибатига бориб тақалганда, гап сотиб ўтириш бефойда бўлса керак, тўғрими, Монтэг?

— Монтэг, сиз кутулиб қолаоласизми? Қочаоласизми? — сўради Фабер.

Монтэг оҳиста уй томон юра бошлади, аммо у оёқлари аввал йўлканинг цементларига, кейин тунда нам тортган ўтга қадам босаётганини сезмас эди. Битти қайдадир ёнгинасида туриб шиқ этиб чақмоқтошини ёқди. Монтэгнинг кўзлари маҳлиё бўлганча ёлқиннинг тўқсарик тилига қадалди.

— Биз учун оловнинг тушуниб бўлмайдиган жозибаси боиси нимада экан? Ёшу қарини нимаси билан ўзига тортади оҳанрабодек? — Битти липиллаган ёлқинни ўчириб, яна ёқди, — Олов абадий ҳаракатдир. Одамзот доимо излаган нарсасини, барибир, топмади. Абадул-абад шундай. Агар оловга ғов солишмаганда бутун ҳаётимиз давомида ўчмай ёниб турган бўларди. Хўш, оловнинг ўзи нима? Сир. Жумбоқ! Олимлар ишқаланиш ва молекулалар ҳақида нимадир деб вайсашади, бироқ очигини айтганда, ҳеч нарсани билишмайди. Оловнинг энг қудратли томони шундаки, у масъулият ва оқибатларнинг кулини кўкка совуради. Агар бирон муаммо ҳаддан ташқари мушкуллашса, уни ўчоққа ташланг. Мана, сиз, Монтэг, ҳозир худди шундай оғир юк бўлиб турибсиз. Олов тез, енгилгина ва муқаррар сиздан мени холи қилар. Чиришга ҳам ҳеч нарса қолмайди. Қулай. Озода. Чиройли.

Монтэг шу топда кўзларига бу қадар бегона ва ғалати бўлиб туюлган уйига қараб турарди: тун яримдан оққан, кўшнилари шивирлашар, синган ойна парчалари сочилиб ётар, хув анови пол устида муқовасидан ажратиб олинган оққуш патлари каби саҳифалар ҳар томонга учиб кетган эди. Қанақалигини ажратиб бўлмайдиган китоблар шундай ғариб кўринадики, тўғриси, уларни деб шу қадар ачинишга арзимас эди — улар шунчаки сарғайиб кетган қоғоз, қора бетлар, тит-пити чиқиб кетган муқовалар эди, холос.

Ҳаммасига Милдред сабабчи, албатта. Эҳтимол, у китобларни боққа яшираётганини кўргану, уларни яна уйга киритиб қўйган. Эҳ, Милдред, Милдред...

— Ҳамма ишни ўзингиз бажарсангиз дейман, Монтэг. Керосин ва гугурт билан эмас, қадам-бақадам, ўтсочар билан ёндирсангиз. Ўз уйингизни ўзингиз тозалаб чиқишингиз керак.

— Монтэг, яшириниб қочолмайсизми?

— Йўқ! — деб қичқирди Монтэг умидсизликка тушиб, — Механик ит туфайли бунинг иложи йўқ!

Буни Фабер эшитди. Бироқ буни менга айтаяпти, деб брандмейстер Битти ҳам эшитди.

— Ҳа, ит шу атрофда, — жавоб берди у, — найрангбозлик қилишни ҳаёлингизга ҳам келтира кўрманг. Тайёрмисиз?

— Ҳа. — Монтэг ўтсочарнинг тутқичини кўтарди.

— Ўт оч!

Ўтсочар вишиллаб олов пуркаб, китобларга зарб билан урилиб, уларни девор томонга суриб юборди. Монтэг ётоқхонага кирди-да, кенгбар ўринга қараб икки марта ўт очди. Шитир-шитирлаб бир пасда уларга ўт кетди ва гуриллаб ёна бошлади. Монтэг ўрин-тўшакнинг оловга мойиллигини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Кейин ётоқхона деворлари ҳамда хотинининг пардозлик курсисини ҳам ёқиб юборди, чунки ҳаммасини ўзгартиришни астойдил истарди. Стулларни, столларни, ошхонада эса пичоқлар, санчқилар, пластмассадан қилинган идиш-товоқлар — ҳаммасини, бу бўм-бўш уйда уни эртагаёқ унутадиган, уни ташлаб кетиб ҳаёлидан чиқарган, «Чиғаноқ» радио қулоқларига нимани шивирласа, фақат шуни тинглаб яккаш шаҳар кезиб учаётган бегона хотин билан қандай яшаганини эслатиб турувчи нарсаларни ўт қўйиб, ёқди.

Худди аввалгидек ўт ёқиш унга ҳузур бағишларди. Ўз жаҳлига эрк бериб ёқиш, парча-парча қилиб синдириш, вайрон қилиш, тилка-пора қилиш, дардисар муаммони йўқ қилиш унга хушёқарди. Ҳал қилишнинг иложи йўқми, марҳамат, муаммо ҳам бўлмайди! Олов ҳаммасини ҳал қилади!

— Монтэг, китоблар!

Китоблар қаноти куйган қушлар каби сакраб жизғанак бўлар, қанотлари қизил ва сариқ патларга ўхшаб ловулларди.

Кейин у деворларига уйқу элитган, ҳаёллари пуч, тушлари қор каби совуқ, миясиз, баҳайбат махлуқлар яшириниб олган меҳмонхонага кирди. Учта силлиқ деворга қарата ўт очди. Вакуум колбалар қаттиқ вишиллаган овоз чиқариб синди — бўшлиқ Монтэгга шиддатли гувиллаш, маъносиз қичқириқ билан акс-садо берди. У, худди шундай пуч ва маъносиз рамзлар яратадиган бўшлиқни тасаввур қилмоқчи бўлди, аммо бунинг уддасидан чиқаолмади. Бўшлиқ ўпкаларига кириб олмаслиги учун бир зумгина нафас олмай тура олди, ҳолос. Худди пичоқ билан кесгандай, бўшлиқни тилиб, орқага тисарилди-да, совға тариқасида хонага яна бир улкан тўқ-сарик олов алангасини пурқадди. Деворларнинг ўтга чидамли қатлами чатнаб, уй ўт-олов ичида силкина бошлади.

— Ишингизни тугатганингиздан кейин, — шундоққина орқасида Биттининг овози эшитилди, — қамоққа олинганингизни назарда тутинг.

Уй бир уюм лаққа чўғ ва қоп-қора қурумга айланиб қулаб тушди. У ер бағирлаб ётар, оч-қизил, кулранг кукун пар тўшакдай уни қоплаган вайронагарчилик узра юқорига ўрмалаган тутун жигаси

хавода элас-элас жимирлади. Вақт тунги уч ярим эди. Одамлар уй-уйларига тарқалишди: цирк масхарабозлигидан бир тўп кул ва шағал қолган, текин томоша тугаган эди.

Монтэг ўтсочарни дармонсиз қўллариди тутиб турар, юзлари қоракуяга беланган, ўзи жиққа терга ботган эди. Бошқа ўт ўчирувчилар орқасида миқ этмай туришарди: уларнинг юзини милтиллаб сўниб бораётган ёлқинлар ялиғи заиф ёритиб турарди. Монтэг гапиришга икки марта оғиз жуфтлади. Ниҳоят, фикрини бир жойга тўплаб сўради:

— Хавф-хатар сигнаolini хотиним берганмиди?

Битти тасдиқлаб бош ирғади.

— Олдинроқ унинг дугоналари худди шундай қилишган эди, фақат иношмасликка аҳд қилувдим.

Қандай бўлмасин, барибир, тузоққа тушардингиз. Ўннга ҳам, сўлга ҳам қарамай, шеърларни декламация қилиб, ақлли иш қилмадингиз, Монтэг! Ғоят аҳмоқона такаббурлик бу! Одам боласига озгина қофияли мисраларни ўқишга бердингизми, тамом, ўзини олам-жаҳоннинг султони деб ҳис қилади. Ўз китобларингиз билан мўъжиза яратмоқчи бўлдингиз. Аслида уларнинг ҳеч кимга кераги ҳам бўлмай қолди. Ўзингизни нима кўйга солиб қўйганингизни бир ўйлаб кўринг, ботқоққа шу қадар ботиб кетдингизки, жимжилоғим билан туртсам, сизни ютиб юборади!

Монтэг тош қотиб турарди. Ларзага келган замин ва гуриллаган олов бир неча дақиқа аввал уйини ер билан теп-текис қилиб юборган, вайроналар остида Милдред ҳамда бугун ўтмиш ҳаёти кўмилган эди. Урнидан кўзғалишга мадори етмасди. Утиб кетган бўрон акс садоси тобора сусайиб, ботинидан эшитилар, ўта чарчоқлик, эсанкираш, қаҳр-ғазабдан тиззалари букилиб-букилиб кетарди. У Биттининг шапалоқлаб уришларига ҳам бош эгиб индамай юзини тутиб турди.

— Монтэг, сиз тентаксиз! Фирт аҳмоқсиз! Айтинг-чи, нима мақсадда шундай қилдингиз?

Монтэгнинг кулоқлари том битган эди. Хаёлан у жонсиз, қоракуяга беланган танасини мана шу савдойи телбанинг ихтиёрида қолдириб, узоқларга қочиб кетган эди.

— Монтэг, қочинг! — илтижо қиларди Фабер.

Монтэг унга кулоқ тутди.

Бошига келиб тушган кучли зарбдан орқага учиб кетди. Ичида Фабернинг шивирлашлари ва қичқирешлари эшитилиб турган кўк ўқдонча отилиб йўлкага тушди. Битти совуқ илжайиб уни чангаллаб ердан олди-да, кулоғига тутди. Монтэг узоқдан келаётган овозни эшитди:

— Монтэг, сизга нима бўлди? Тирикмисиз?

Битти ўқдончани кулоғидан олиб, чўнтагига солди.

— Гап бу ёқда денг! Демак, мен ўйлагандан ҳам кўпроқ нарсалар бу ерда сир тутилар экан-да. Бошингизни энгаштириб нимагадир кулоқ тутишингизни кўрувдим. Аввалига кулоқларингизга «Чиғанок» кўйиб олгансиз деган хаёлга борувдим, кейинчалик эса бирданига эс-ҳушингиз жойига келиб қолгани менда шубҳа уйғотган эди. Барибир тагига етамыз, ўшанда шеригингизнинг ҳолига вой.

— Бекор айтибсиз! — қичқирди Монтэг.

У ўтсочарнинг тепкисини сурди. Битти олазарак бўлиб унинг бармоқларига тикилди, кўзлари бақрайди. Монтэг бу кўзлардан ажабланишни ўқди. Ўзи ҳам беихтиёр қўлларига тикилди, улар яна нима қилиб қўйдийкин?

Кейинчалик бўлиб ўтган бутун сир-синаотини эслаб, охир-оқибатда

уни қотиллик қилишига пишанг берган нарса шу қўлларимиди ёки Биттининг қўллари бирон нарса қилишга шай турганига муносабати эдими, тушунолмасди. Момақалди роқнинг гумбурлаган сўнгги садолари кулоғига эшитилса-да, онгига таъсир этмасдан тинди.

Биттининг юзига мулойим табассум югурди.

— Дуруст, бу ўз айтганига кулоқ солишининг тузук усули. Тўппончангиз оғзини суҳбатдошингизга қаратдингизми, чор-ночор, у сизга тобе бўлади. Қани, очикчасига гапираверинг. Нима демоқчи эдингиз бу гал? Нега мени Шекспир билан сийламайсиз, ҳой, куруқ олифта? «Сенинг дағ-дағаларингдан қўрқмайман, кассий. Улар байрам кечаларидек ўтади-кетди. Виждон ҳисси менинг паноҳим». Шундаймиди? Эҳ, ношуд адабиётчи! Имилламанг, ахир, тепкини босинг!

Битти шундай деб бир қадам олға юрди.

— Биз доимо ўт қўйиб ёндирадиган нарса қолиб бошқасини... — тили калимага келди Монтэгнинг.

— Гай, ўтсочарни бу ёққа беринг, — сўз қотди рангги қув ўчган Битти.

Аммо кейинги дақиқадаёқ ловуллаб ёниб турган алангага, сира одамга ўхшамайдиган, сакраётган, биғиллаётган кўғирчоққа, ерда юмалаб кетаётган олов-коптокка айланди-қўйди.

Монтэг ўтсочардан унга қарата узун суяқ аланга пуркаган эди. Қизиб ётган плитага тупук тушгандай вижирлаб, дошқозонга бир сиқим туз ташлаб юборгандай, нимадир шақиллаб қайнаб, қулқиллаб, юзига сариқ кўпик чиқиб ёйилиб кетди. Битти яна бир неча марта талвасаланиб ўт кетган мум кўғирчоқ сингари тиришиб, шалвираб қолди.

Бошқа иккита ўт ўчирувчи бутларга ўхшаб қотиб турарди.

Монтэг кўз тиниб, бош айланишидан ўзини базўр тутиб, ўтсочарни уларга ўхталди.

— Орқангизни ўғиринглар! — деб буюрди у. Улар итоаткорона орқаларини ўғирдилар, қайнатиб пиширилган гўштга ўхшаш беўхшов юзларидан жиқ-жиқ тер оқарди. Монтэг зарб билан бошларига уриб темир қалпоқларини учириб юборди, бири иккинчисининг устига қулади. Уларнинг дами чиқмай қолди.

Куриган куз барги новдадан узилиб тушгандай енгил шитирлаган овоз эшитилди.

Монтэг қайрилиб қараб, механик итга кўзи тушди. Қаердандир қоронғиликдан чиқиб келиб, шамол қуюқ қора кулранг булутни суриб юборгандек енгил ва шовқинсиз ҳаракат қилиб, майсазордан югуриб ўтган эди.

Ит ўргимчаксимон панжаларини кериб, ягона тиши тешиб юбуровчи игнасини ялтиратиб бир сакраган эди, Монтэгнинг боши узра уч футча юқорига кўтарилди. Монтэг уни пориллаб турган олов билан қаршилади, ҳайвоннинг темир танасида сариқ, зангори, зарғалдоқ рангларда ялтираб қуроқ либосга ўрагандай бўлди. Ит Монтэгга ташланиб, уни ўт очувчи қуроли билан қўшиб ўн футча нарига, дарахт тагига улоқтириб ташлади. Монтэг бир дақиқа ит талвасага тушиб, оёғига ёпишиб, игна санчаётганини ҳис қилди. Ўша заҳоти олов оқими итни ҳавога қараб итқитди, унинг темир суякларини бўғинларидан ажратиб юборди, қорнини ёриб ташлади, ракета портлагандай ҳаммаёқни қизил оташ қоплади.

Монтэг ётган жойида бу жонсиз ва хавфли махлуқ ҳавода чирпирак бўлиб ерга қулаганини кўрди. Ит заҳрини сочиб, жонини олиш учун ҳамла қилишга чоғланиб тургандай, оёқлари зирқирарди, Монтэгнинг.

Гувиллаб учиб кетаётган, қанотлари билан сал тегиб ўтган машинадан ўзини базўр четга олиб омон қолган кишидек уни даҳшат ва енгил тин олишдек қоришиқ ҳис-туйғулар чулғаб олган эди. Ўрин-дан туришга юраги дов бермас, шикаст еган оёғини ерга босишдан кўрқарди. Бутун аъзойи баданида оғриқ турганга ўхшарди...

Энди нима қилсайкин?

Кўча бўм-бўш, уй эски театр декорацияси каби ёниб битган, кўча ёқасидаги уйлар зим-зиё, ёнида механик ҳайвоннинг бўлаклари, нарида Битти, ундан нарида икки ўт ўчирувчи ва Самандар... У баҳайбат машинага назар ташлади. Уни ҳам йўқ қилмоқ керак...

«Қани, ўрнингдан азот тур-чи, — хаёлидан ўтказди у, — оҳиста, оҳиста... ана шундай!»

У ўрнидан турди, фақат бир оёғи соғ, иккинчиси ўрнида аллақандай сирли гуноҳи учун жазо олган-у, куйган ғулани босиб тургандай эди. Уни босса белидан тиззасигача минглаб кумуш игналар оёғига санчилаётгандек бўлди. Кўзёшларини тиёлмай йиғлаб юборди. «Юр, олға қараб юр! Бу ерда қолишинг мумкин эмас», дерди ўз-ўзига.

Уйларда яна чироқлар ёқилди. Одамлар содир бўлган воқеадан ухлайолмасмиди ё ғайритабиий сукунатдан хавотирга тушишармиди, бунди Монтэг билолмасди. Оқсоқланиб, ҳақкалаб сақраб, шикастланиб осилиб ётган оёғини сургаб, тишини тишига қўйиб харобалар орасидан ўтиб борарди. Оёғига сўз қотиб, инграр, унга буюргандай олдинга қараб юришни қистар, чунки омон қолиш-қолмаслиги шунга боғлиқ эди. Унга лаънат ўқир, илтижо қиларди. У қоронғиликда қичқириқ ва турли овозларни эшитди. Ниҳоят, пастқам кўчага олиб чиқадиган орқа ҳовлига етиб олди.

«Битти, сиз энди муаммо бўлмай қолдингиз, — хаёлидан ўтказди у, — сиз ҳамиша «муаммони ҳал қиламан деб бош қотиришингнинг кераги йўқ, яхшиси уни ёқиб юбориш керак», деб айтардингиз. Худди сиз айтгандай қилдим. Алвидо, брандмейстер».

У қоқила-суқила, чўлоқланиб қоронғи кўчада илгарилаб кетди.

Ҳар гал оёғини ерга босганда чидаб бўлмас оғриқ турар ва ўз-ўзини койирди: аҳмоқсан, аҳмоқ, каллаварам, уччига чиққан овсар, минг лаънат-е... Нима иш қилиб қўйдинг, ахир, бу ёғи нима бўлади энди? Такаббурлик, жаҳл ҳам эви билан-да, ўзингни тутолмай, ҳаммасини бошиданоқ расво қилдинг. Тўғри, осон тутиб бўлмайди, битта бошингга Битти, меҳмонхонадаги хотинлар, Милдред, Кларисса. Шундай бўлса ҳам барибир сени оқлаб бўлмайди! Бефаҳм, аҳмоқсан! Одам шунчалик ўзининг сирини очадими? Нима қолган бўлса кутқарамиз, қўлимиздан келган ҳамма ишни қиламиз. Борди-ю, ёнишга тўғри келса, кимларни жаҳаннамга ўзимиз билан бирга олиб кетишни ҳам биламиз.

Ҳа-я! У китобларни эслаб изига қайтди. Ҳар эҳтимолга қарши уларни олволиш керак.

У китобларни қолдирган жойи — ҳовлининг четан девори ёнидан топди. Милдред, афтидан, ҳаммасини йиғиштириб олмаган кўринади. Тўртта китоб яшириб қўйган жойида ётарди. Қоронғиликда овозлар эшитилиб, ора-сира чироқлар ёниб-ўчарди. Аллақаерларда бошқа самандарлар гувиллар, уларнинг шовқини тунги кўчаларда визиллаб бораётган полициячиларнинг автомобиллари шовқини билан қўшилиб кетган эди.

Монтэг китобларни йиғиштириб олиб, яна ҳақкалаб сақраб, оқсоқланиб кўчадан юриб кетди. Бехосдан бир зарб билан бошини сапчадек узиб, танасини бошидан ажратиб ташлагандай юзтубан

йиқилди. Миясида ялт этиб пайдо бўлган фикр тўхташга мажбур этди, ер тишлатди. У гужанак бўлиб, майда тошларга юзини тутиб ётар, хўнг-хўнг йиғларди.

Битти ўлишни истарди!

Энди Монтэг худди шундай бўлганига шубҳа қилмасди. Битти ўлишни истарди. Ахир у шундоққина рўпарасида, ўзини ҳимоя қилишга уринмасдан, уни мазах қилиб, гиж-гижлатиб турарди. Монтэг бу ҳолатнинг тагига етолмай лол эди. Ажабо, буни қандай тушунса бўларкин, қотилингни қўлида қурол билан атрофингда айланиб юришига йўл қўйиб қўйсанг, тилингни тийиб, бу билан ўз ҳаётингни сақлаб қолиш ўрнига рақибинг ихтиёр жilовини қўйиб юбормагунча ўдағайласанг, мазах қилсанг, жигига тегсанг...

Узоқдан югуриб келаётган оёқлар дупури эшитилди.

Монтэг ўрнидан туриб ўтирди. Кетиш керак. Имиллама, турақол! Аммо ҳамон ўпкаси тўлиб, аъзойи бадани титрарди. Узингни қўлга ол. Ана, ўзига келяпти. У ҳеч кимни, хатто Биттини ҳам ўлдирмоқчи эмасди. Унинг бадани кислота билан қуйдирилгандай акашак бўлиб қолди. Қўллари билан оғзини тўсди. Кўз ўнгида машъала каби ёниб турувчи, майсазорга улоқтириб ташланган Битти турарди. «Мен буни истамагандим! Эҳ, худойим, буни истамагандим!» деб бақириб юбормаслик учун бармоқларини зўр бериб тишларди.

У ҳаммасини эшлашга, воқеа-ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқаларини тиклашга, илгариги ҳаётини хотирасида тирилтиришга, унга элак ва қум, Денгэм тиш пастаси, қулўғида тунги капалак қанотларининг шитирлаши, ўт тушгандаги олов ёлқинлар, хавф-хатар сигналлари ва ва бу сўнгги тунги сафарини ўз ичига олган бир неча кун олдинги ҳаётини кўз олдига келтиришга ҳаракат қиларди. Буларнинг ҳаммаси икки-уч кунга, кишининг бутун бир ҳаётига ҳам кўплик қиларди!

Оёқ товушлари кўчанинг у бошида эшитила бошлади.

“Тур ўрнингдан!” — буюрди ўзига, -сени қара-ю, тур ўрнингдан! — қичқирди жонсиз оёғига қараб. Тиззаларида санчиқли оғриқ турди, кейин минглаб игналар санчилгандай бўлди, нишлар ургандай оғриққа ўтди, қўллари тирналиб, зирапча кириб, ёғоч девор бўйлаб эллик қадамча каловланиб борганидан кейин эса оёғига қайноқ сув қуйгандай, санчиқ қуйдираётгандек бўлди. Оёғи энди унинг измида эди. Мадорсиз бўлиб қолган бўғинлари чиқиб кетишидан хавфсираб, югуришдан чўчирди. Оғзини катта очиб, тунги ҳаводан ўпкасини тўлдириб нафас олиб, ичида бир нарса узилиб кетганини ҳис этиб, оқсоқланиб, гандираклаб олға қараб юрди. Китобларни бағрига босиб олган эди.

У Фабер ҳақида ўйларди.

Фабер у ерда, исми-жисми йўқ бўлиб кетган, ҳали совиб улгурмаган суюқликда қолиб кетган эди. У Фаберни ҳам ёқиб юборган эди-да! Бу фикр уни шундай даҳшатга солдики, Фабер унга ҳақиқатан ҳам ўлгандек, асфаласофилинга кетган, эти устихонга ёпишган, ундан бир уюмгина суяклар қолган одамнинг чўнтагига яшириб қўйилган мўъжазгина яшин капсуладаги майда балиқ сингари қуйиб қовурилгандек туюлди.

Ёдингда тут: уларни ёқиш керак, акс ҳолда улар сени ёқиб юборишади, ўйларди у. Ҳозир худди шундай.

У қўлларини чўнтагига суқиб кўрди — пуллар жойида турибди. Бошқа чўнтагида оддий «Чиганоқ» радиого тегиб кетди, унда совуқ ва тунд саҳари мардонда шаҳар ўзи билан ўзи гаплашарди.

Дикқат! Дикқат! Полиция қотиллик қилган, давлатга қарши бир қатор жиноий ишлар содир этган қочоқни излаяпти. Унинг исми — Гай Монтэг. Касби ўт ўчирувчи. Сўнгги марта уни...

Олти кварталча у тўхтамай югурди. Кейин кўча уни хиёбонларга, оддий кўчадан ўн баробар кенг автомобиль йўлига олиб чиқди. Чароғон қилиб ёритилган кўча чўлдаги дарёни эслатарди. Уни кесиб ўтиш қанчалик хавфли эканлигини у тушуниб турарди. Ҳеч нарса пана қилмас, кафтдек кўриниб турарди ҳаммаси. Декорациясиз кенг саҳнани эслатар, чироқлар ёруғида қочоқни осонгина таниб олиш, осонгина қўлга тушириш, осонгина нишонга олиб, отиб ташлаш мумкин бўлган бўшлиқ уни имлаб ўзига чорларди.

«Чиғаноқ» қулоғида ғинғилларди.

— ... Югуриб кетаётган кишини кузатинг... югуриб кетаётган кишини кузатинг... у ёлғиз, пиёда... кузатинг...

Монтэг ўзини орқага, панага урди. Шундоққина рўпарасида ёқилғи қуйиш станцияси — кафель сирлари ёруғда ялтираб турган баҳайбат оппоқ бино юксалиб турарди. Иккита кулранг кўнғиз автомобил ёқилғи олиш учун унинг ёнига келиб тўхтади.

Агар таваккал қилмасдан хиёбонни кесиб ўтмоқчи бўлсанг, югурмаслигинг, сайр қилиб юргандек, шошмасдан, хотиржам юриб ўтишинг керак. Аммо бунинг учун тартибли, озода кўринишда бўлишинг лозим. Йўлда давом этишдан аввал ювиниб, сочларингни тараб олсанг омон қолишингга имкониятлар кўпроқ бўлади... Қаёққа кетаяпсан ўзи, — сўради ўз-ўзидан, — қаёққа шошиляпман? Ҳеч қаёққа. Унинг шошиладиган жойи, Фабердан бўлак илтижо қиладиган дўстлари ҳам йўқ эди. Шу чоққача бейхтиёр Фабернинг уйи томон югураётганини англаб етди. Фабер уни яшира олмайди-ку, ахир бу ўз жонига қасд қилиш билан баробар-ку! Барибир у Фабер билан жилла бўлмаса бир неча дақиқа бўлса ҳам учрашиши керак. Фабер унда сўниб бораётган жон сақлаш, омон қолиш имкониятига ишонч-ни мустаҳкамлайди. Уни бир кўрса, дунёда Фабер сингари инсон борлигига ишонч ҳосил қилса, Фабер тириклигини билса, бошқалар каби сўхтаси чиқиб ёниб кетмаганини билса майли эди. Бундан ташқари, Монтэг ўз йўли билан кетгандан кейин у фойдаланиши учун пулнинг бир қисмини унга қолдириши керак. Эҳтимол, унга шаҳардан чиқиб олиш имкони туғилар, ўшанда шаҳар атрофига яшириниб, дарё бўйида, катта йўллар яқинида, дала ва тепаликлар орасида яшаган бўларди...

Ҳаводаги кучли чийиллаган товуш уни юқорига қарашга мажбур этди.

Осмонга бирин-кетин полиция ҳеликоптерлари кўтарилар эди. Улар жуда кўп, «гўё» қоқи ўтнинг гулини пуфлаб учириб юборгандай эди. Улардан йигирматачаси куз совуғида қолган капалаклар каби эринибгина Монтэгдан уч чақиримча нарида ҳавода тебраниб учарди. Кейин улар пастга туша бошлашди, у ер-бу ерга кўча ўртасига қўниб, кўнғиз-автомобилларга айланиб, бироздан кейин яна ҳавога кўтарилиб қидиришни давом эттириш учун гулдираб хиёбон бўйлаб учиб кетишди.

Рўпарасида ёқилғи билан таъминладиган станция. Хизматчилар кўринмайди, мижозлар билан банд. Монтэг бинонинг орқа томонидан айланиб ўтиб, эркалар ҳожатхонасига кирди. Алюмин пардевор орқали унга дикторнинг овози эшитилди: «Уруш эълон қилинди». Ташқарида устун ёнида бензин тортишар, автомобилда ўтирганлар станция

хизматчилари билан моторлар, бензин, қанча тўлаш ҳақида сўзлашишар эди. Монтэг радио орқали ҳозиргина эшитган қисқа хабарнинг моҳиятини тушунишга қанча уринмасин, билолмади. Майли, уруш бироз кутиб турар, унинг учун уруш кечроқ, бир ёки икки соатдан кейин бошланади.

У юз-қўлларини ювди, шовқин чиқармасдан сочиққа артинди, ювинадиган хонадан чиқиб, эшикни яхшилаб беркитди-да, қоронгиликка қараб қадам ташлади. Бир дақиқадан кейин хувиллаб ётган хиёбон бурчагида турарди.

Мана, у ютиши керак бўлган ўйин: сербар кегелбан майдончаси узра эрталабки салқин шабада эсиб турибди. Хиёбон донг таратишга улгурмаган қурбонлар ва номи номаълум қотиллар пайдо бўлишига бир дақиқа қолган гладиаторлар сахнаси каби топ-тоза эди. Кенг асфалт кўча тепасидаги ҳаво Монтэгни танасидан чиқаётган ҳовурга элас-элас тебранарди. Танасидан чиқаётган иссиқлик атрофни шу қадар тебратиши кишини ҳайрон қолдирарди. У, Монтэг нур сочиб турган нишон эди, буни билар, ҳис қилиб турарди. Энди кўчани кесиб яқин йўлдан ўтиши керак.

Уч квартал ўтганидан кейин автомобил чироқлари ялтираб кўринди. Монтэг ўпкасини тўлдириб нафас олди. Ўпкасини худди иссиқ чўтка тирнаб ўтгандай бўлди. Югурганидан томоғи қуриган, оғзида бемаза металл таъми, оёқлари эса кўргошиндай зил-замбил эди...

Автомобил чироқлари... Агар кўчани ҳозир кесиб ўтадиган бўлса, автомобил бу ерда қачон бўлишини ҳисоблаб чиқиш керак. Қарши томондаги йўлкагача узоқмикан? Юз ярд¹ча келар-ов. Йўқ, камроқ, боринги, юз бўла қолсин. Агар оҳиста қадам ташлаб секин юриб борилса, бу масофани босиб ўтгунча ўттиз-қирқ сония вақт кетади. — Катта тезликдаги автомобил-чи? У тезликни ошириб, уч квартални ўн беш секундда ўтади. Демак, йўлнинг ўртасига етиб олганда ҳам югуриш лозим. У аввал ўнг оёғини, кейин чап оёғини, яна ўнг оёғини босиб юриб кетди. У бўм-бўш кўчани кесиб ўтарди.

Кўча кимсасиз бўлганда ҳам, уни бемалол кесиб ўтаман деб ишонч билан айтиш қийин. Машина йўлнинг тепалик жойида тўрт квартал нарида бехосдан пайдо бўлиши мумкин ва атрофига қарашга улгурмасингданоқ сенга келиб урилиши, устингдан ошиб ўтиб кетиши мумкин...

У қадамларини санамасликка аҳд қилди. Ёнларига — сўлга ҳам, ўнгга ҳам қарамади. Кўча чироқларининг нури кундузги қуёш нурлари каби ёрқин, худди ўшандай куйдираётгандай бўлди уни.

У физиллаб келаётган машинанинг шовқинига қулоқ тутди: икки квартал нарида, ўнг томондан эшитиларди. Автомобил чироғи гоҳ кучли шуъла сочар, гоҳ ўчарди, ниҳоят, Монтэга тушиб, ёритди.

Тўхтама, юравер, юравер!

Монтэг бир дақиқа саросималаниб турди. Кейин қўлларидаги китобларни маҳкамроқ сиқиб, ўзини олга юришга мажбур қилди. Оёқлари беихтиёр шошилиб югура бошлади, аммо у овоз чиқариб ўзини уялтирди-да, оҳиста қадам ташлашга ўтди. У кўчанинг ўртасига келиб қолган эди, мотор овози ҳам тобора кучлироқ эшитилар, машина тезлигини оширарди.

Бу, шубҳасиз, полиция. Мени сезиб қолишди. Ўзингни бос, ҳаяжонланма, орқага қарама, атрофга аланглама, сир бой берма! Шаҳдам қадам ташлаб кетавер, тамом-вассалом.

¹ Я р д — Англияда 91,44 см.га тенг узунлик ўлчови.

Машина гувиллар, ўкирар, тезлигини оширарди. У, увиллаб гумбурлар, гилдираклари ерга тегар-тегмас, кўринмас милтиқдан отилган ўқ каби визиллаб учарди. Соатига бир юз йигирма мил. Соатига бир юз ўттиз мил. Монтэг тишларини гижирлатди. Машинанинг ёниб турган чироқлари юзини куйдираётгандай, ундан қовоқлари учаётгандай, бадани елимшак тер билан қопланаётгандай туюлди.

Монтэгнинг оёқлари ғалати судрала бошлади, у ўзи билан ўзи гаплаша бошлади, кейин ўзини босолмай югуриб кетди. Имкон борича оёқларини олдинга ташлашга ҳаракат қиларди. Олдинга, олдинга! Эҳ, худойим! Эҳ, худойим! Қўлидан китобни тушириб юборди, тўхтаб, сал бўлмаса орқага қайрилмоқчи бўлди, аммо бу фикридан қайтиб яна олға ташланди, кўнғиз автомобил эса ўз ўлжасини таъқиб этиб борарди — уларнинг орасидаги масофа икки юз, кейин юз, тўқсон, саксон, етмиш футгача камайди. Монтэг нафаси тикилиб, қўлларини ёяр, оёқларини баланд кўтариб ташлар, машина эса тобора яқинлашиб келар, гувиллар, сигнал берарди. Монтэг бошини ўгириб қараганини билади, ўткир чироқ нури кўзларини қамаштириб юборди — машина кўринмас, фақат кучли ёруглик шуъласи, ловуллаб турган машъала Монтэга қараб бостириб келаётганга ўхшарди — ҳозирок, кейинги дақиқадаёқ уни уриб ўтади!...

Монтэг қоқилиб, йиқилди.

Мен ҳалок бўлдим! Ҳаммаси тамом!

Йиқилгани жонига ора кирди. Монтэга урилиб кетишига бир сония қолганида қутурган кўнғиз кутилмаганда орқасига қайтиб, уни четлаб ўтиб ғойиб бўлди. Монтэг тошйўл устида юзи билан пастга қараб узала тушиб ётарди. Кўкиш ишланган газ билан бирга узук-юлуқ кулги овозлари унга етиб келди.

Унг қўли олдинга ташланиб чўзилиб ётарди. Уни юқорига кўтарди, ўрта бармоғининг учиде ингичка чизик қорайиб кўринарди — бу гувиллаб ўтиб кетган машина гилдиракларининг изи эди. У аста-секин ўрнидан кўзгалди, қўлидаги изга қараб кўзларига ишонгиси келмасди. Демак, бу полиция эмас экан-да?

У хиёбонни назардан ўтказди. Бўм-бўш. Бу полиция эмас, ўсмирлар тўлдирган оддий машина эди. Улар неча ёшда бўлишлари мумкин? Ун иккидан ўн олти ёшгачамикан? Бақирган-чақирган болалар тўдаси сайрга чиққану яёв кетаётган одамни кўриб, бу одам полиция бутун шаҳарни остин-устин қилиб қидираётган мистер Монтэгнинг ўзи эканлигига шубҳа ҳам қилмай, текин томоша-ку, уриб йиқитмаймизми, деган қарорга келишган. Эҳ, ёшлар-а, юзларини совуқ шамолга тутиб ойдин тунда беш юз-олти юз мил жойга учиб бориб келишга жазм этганлар-да. Тонготарда уйларига қайтадиларми, йўқми, соғ қоладиларми, йўқми — бундай сайр-лардан мақсад ҳам шу-да.

«Улар мени ўлдирмоқчи эдилар», -ўйлади Монтэг. У гандиракклаб турар, ҳавони чанг қоплаган эди. У юзидаги шилинган жойни қўллари билан пайпаслади. «Ҳа, улар мени ҳе йўқ-бе йўқ, нима қилаётганликларини ўйлаб ҳам кўрмай ўлдирмоқчи эдилар».

Монтэг қуввати қолмаган оёқларига ҳаракат қилишни буюриб, ҳали-бери етолмайдиган тротуарга қараб кетаверди. Қандайдир йўл билан сочилиб ётган китобларни йиғиштириб олди, аммо қандай энгашиб териб олганини эслолмади. Шу топда мураккаб юриш қилишга ҳозирлик кўраётган қартабоз каби китобларни у қўлидан-бу қўлига ўтказарди.

Эҳтимол, Клариссани ўшалар ўлдиришгандир?

У тўхтаб, хаёлида баланд овоз билан яна қайтарди:

— Эҳтимол, Клариссани ўшалар ўлдиришгандир!

У бақирганича уларни орқасидан қувламоқчи бўлди.

Кўзёшлари оламини зимистон қилган эди.

Ҳа, йиқилиб омон қолган. Ҳайдовчи ўз вақтида фаҳмлаган, фаҳмлаган эмас, энг катта тезликда кетаётган машина ётган одамга урилиб, муқаррар ўзи халокатга учраши ичидаги одамларни нобуд қилишини ҳис қилган. Борди-ю, Монтэг йиқилмаганда-чи?...

Монтэг бирдан нафасини ичига ютиб жим бўлиб қолди.

Ундан тўрт маҳалла нарида кўнғиз юришини секинлатиб, орқа филдиракларига суяниб, орқасига бурилди-да, ҳамма ҳаракат қоидаларини бузиб, кўчанинг у томонидан шиддат билан келаверди.

Монтэг хатарсиз жойда: қоронғи тор кўчага яшириниб олган эди. Бундан бир соат, бир дақиқа муқаддам шу ерга етиб олишининг илинжида эди. Тунги совуқдан дир-дир титраб, атрофга аланглади. Кўнғиз ёнгинасидан учиб ўтиб, хиёбоннинг ўртасига чиқиб олди-да, кўздан ғойиб бўлди: хоҳолаган кулги овози тун сукунатини, яна бузди.

Монтэг тор кўчадан ўтиб бораркан, келажакда узоқ давом этадиган кишининг биринчи қори осмондан ҳеликоптерлар худди лайлакқор ёғаётгандай учиб тушаётганини кўрди.

Хонадондан тиқ этган товуш чиқмасди.

Монтэг тундаги нарғиз, атиргул ва намиққан ўтлар ҳидини димогида туйиб, боғ томондан яқинлашди. Ойна солинган орқа эшикка кўлини теккизди, у кулфланмаган экан, бироз кулоқ солиб туриб, шовқин солмасдан ўзини ичкарига олди.

«Блэк хоним, ухлаётганингиз йўқми? — сўради у, — жўяли иш қилмаётганимни биламан, аммо эрингиз бошқаларга шундай қилиб ҳеч қачон бу яхшими, ёмонми деб ўзидан сўрамасди, ҳеч қачон бу ҳақида ўйламасди, виждони қийналмасди. Энди эса, сиз ўт ўчирувчининг хотини бўлганингиздан, сизга навбат келди. Энди эрингиз ўт қўйган ҳамма ўйлар, ўйламасдан одамларга келтирган ғам-ташвишлари учун олов сизнинг уйингизнинг кулини кўкка совуради».

Хонадон унсиз эди.

Монтэг китобларни ошхонага яширди-да, тор кўчага қайтиб чиқди. Орқасига ўтирилиб қаради: қоронғилик ва жимжитлик оғушида уй мудраб ухлаётгандай эди.

Монтэг яна тунги кўчалар бўйлаб юриб кетди. Шаҳар узра шамол учирган қоғоз парчалари каби ҳеликоптерлар чарх урарди. Монтэг йўлда кечасига ёпилган дўкон ёнидаги телефон ҳужрасига кирди. Кейин у совуқда жунжикиб, узоқда ўт ўчириш кўнғироғи жиринглаб, самандарлар Блэк жанобларининг уйини ёндириб юбориш учун ғувиллаб ўтишини узоқ кутиб турди. Жаноб Блэкнинг ўзи ҳозир хизматда. Аммо хотини эрталабки тумандан қалтираб, уйига ўт кетиб вайрон бўлишини кузатиб туради. Ҳозирча дунёдан хабари йўқ, уйқуда.

Тунингиз хайрли бўлсин, Блэк хоним.

— Фабер!

Эшик тикиллайди. Яна. Яна тикиллайди. Шивирлаб уй соҳибни чақирилди. Кутиш. Ниҳоят, бир дақиқадан кейин Фабернинг уйчасида хира чироқ ёнади. Яна бир дақиқа кутишдан кейин орқа эшик очилди.

Монтэг ва Фабер ўз кўзларига ишонмагандай, ярим қоронғиликда сас чиқармай, бир-бирларига тикилиб қолишди. Фабер келиб, чаққон кўлларини узатиб, Монтэгни ичкарига тортиб киритди-да, стулга ўтказди, яна эшикка келиб кулоқ тутди. Тонг отар сукунатида сирена товуши чийилларди. Фабер эшикни ёпди.

— Мен бошидан-охиригача ўзимни аҳмоқларча тутдим. Бемаъни ишлар қилдим. Бу ерда узоқ қолишим мумкин эмас. Кетаман, қаёққалиги ёлғиз худойимга маълум, — гўлдиради Монтэг.

— Ҳарҳолда, буларнинг ҳаммасини арзийдиган иш деб қилгансиз, — жавоб берди Фабер, — дунёни тарк этганмисиз деган хаёлга борувдим. Мен сизга берган аппарат...

— Ёниб кетди.

— Брандмейстер сиз билан қандай гаплашаётганини эшитувдим, кейин эса овоз чиқмай қолди. Сизни қидириб топишга жазм этгандим.

— Брандмейстер ўлди. У капсулани топиб олиб сизнинг овозингизни эшитди. У сизни ҳам қўлга туширмоқчи бўлвди.

— Фабер стулга ўтирди. Анчагача чурқ этмай ўтиришди.

— Тавба, буларнинг ҳаммаси қандай содир бўлди экан? — яна гапга тушди Монтэг, — кечагина ҳаммаси силлиқ кетаётувди, бугун эса жаҳаннам тубига қулаётганимни ҳис қиляпман. Инсон неча маротаба ўлиб, яна қандай қилиб тирик қоларкин? Менга ҳаво етишмаяпти. Битти ўлган, қачонлардир менинг дўстим эди у. Милли кетиб қолди: менинг хотиним деб ўйлардим уни, энди эса билмайман. Бошпанам йўқ, ўт тутаб ёнди, ишсиз қолдим, ўзим яширинишга мажбурман. Бу ерга келаётиб, ўт ўчирувчининг уйида сездирмай китоблар қолдириб келдим. Эвоҳ, бир ҳафта ичида шунча гуноҳлар қилдимки!

— Сиз фақат қилиниши керак бўлган ишларни қилгансиз, холос. Худди шундай бўлиши керак эди.

— Ҳа, шундай, бунга ишонаман. Бунга ишонсам ҳам, менинг ўзимга ишониб бўлармикан? Ҳа, шундай бўлишини билардим. Анчадан буён ўзимда нимадир ўзгариб, ўсиб бораётганини ҳис этардим. Бир ишни қилардим, тамом бошқа нарсани ўйлардим. Бу менда пишиб етиларди. Бунинг ташқаридан сезилмаганига ажабланаман. Мана, энди сизнинг ҳаётингизни ҳам бузиш учун хузурингизга келдим. Улар бу ерга келишлари мумкин-ку!

— Кўп йиллар ўтиб яна қайта туғилгандайман, — жавоб берди Фабер, — аллақачон қилишим керак бўлган ишни бажараётганимни ҳис қиляпман. Ҳозирча қўрқувни ҳис этмаяпман. Балким, зарур ишни қилаётганимдан шундайдир. Балким, бир марта таваккал иш қилиб, кўз олдингизда қўрқоқ бўлиб қолишни истамаётганимдандир. Орқага қайтмаслик, қўрқоқлик қилмаслик, қўрқувга йўл бермаслик учун дадилроқ бўлишим, кўпроқ таваккал қилишимга тўғри келар. Энди нима қилмоқчисиз?

— Қочаман, яширинаман.

— Уруш эълон қилинганини биласизми?

— Ҳа, эшитдим.

— Эҳ, худойим! Тавба! — ажабланди қария, — энди ўзимизнинг ташвишларимиз пайдо бўлганида уруш қандайдир аҳамиятсиз нарсадек туюлади.

— У ҳақида ўйлашга вақтим бўлмади, — Монтэг чўнтагидан юз долларлик қоғоз пул чиқарди, — манг, мана буни олиб қўйинг. Мен кетганимдан кейин, нимага хоҳласангиз шунга ишлатинг.

— Бироқ...

— Пешинга етгунча тирик қолишим даргумон. Ундан иш учун фойдаланинг.

Фабер бош иргитиб қўйди.

— Дарёга етиб олишга ҳаракат қилинг, кейин қирғоқ бўйлаб юринг, у ерда шаҳардан мамлакат ичкарисига элтадиган эски темир йўл изи бор. Уни топиб, ҳеч қаёққа чалғимай кетаверинг. Ҳамма

алоқалар эндиликда ҳаво йўли орқали амалга оширилади, кўпчилик темир йўллар қаровсиз қолган. Мазкур темир йўл ҳамон сақлаб қолинган, аста-секин уни ҳам занг босаяпти. Қардадир хилват жойларда дарбадарлар лагерини топиш мумкин деб эшитгандим. Пиёда кўчманчилар деб аташаркан уларни. Шаҳардан узоқроққа чиқиб, кўзқулоқ бўлиб туриш керак. Бу ердан Лос-Анжелесга олиб борадиган темир йўл изи бўйлаб Гарвард университетининг кўплаб собиқ тарбияланувчиларини учратиш мумкин дейишади. Уларнинг кўпчилиги полициядан яшириниб юрган қочоқлардир. Ҳарҳолда улар омон қолишган. Улар кўп эмас, афтидан ҳукумат ҳам уларни шаҳар ташқарисида қидиришни давом эттириш даражасида хавфли кишилар деб ҳисобламайди. Вақтинча уларнинг орасида яширинишингиз мумкин. Кейинчалик эса мени Сент-Луисдан қидириб топишга ҳаракат қилинг. У ерга бугун эрталаб соат бешда йўлга чиқадиган автобустга тушиб жўнайман. Кекса босмаҳона ишчиси билан кўришишим керак. Кўриб турганингиздек, ниҳоят, ҳаракатга тушдим. Сизнинг жамғармангиз хайрли иш учун ишлатилади. Сизга миннатдорчилик билдираман. Сизни худога топширдим. Балки, бироз ёнбошлаб дам оларсиз?

— Раҳмат, ҳаялламай йўлга тушганим маъқул.

— Келинг, нималар бўлаётганини кўрайлик-чи.

Фабер шошилиб Монтэгни ётоқхонага олиб ўтди ва деворда осилиб турган расмлардан бирини ён томонга суриб қўйди. Унинг остига катталиги почта қоғозидай келадиган унча катта бўлмаган телевизор экрани ўрнатилган эди.

— Мен ҳаминша мана бу қулоғингни қоматга келтирадиган улкан девор ўрнига хоҳласам кафтим билан ёпиб қўйишим мумкин бўлган кичик экранни орзу қилардим. Мана, кўринг.

У экранни улади.

— Монтэг, — деган овоз эшитилди телевизордан ва экран ёришди, — М-О-Н-Т-Э-Г; — ҳарфлаб ўқиди диктор, — Гай Монтэг. Ҳамон қидирилмоқда. Қидирувни полициячи ҳеликоптерлар¹ олиб боришмоқда. Қўшни райондан янги механик ит келтирилган.

Монтэг ва Фабер унсиз бир-бирларига қараб қўйдилар.

— Механик ит бенуқсон ишлайди. Бу ажойиб ихтиро жиноятчиларни қидириб топишда биринчи марта ишлатилгандан буён, ҳали бирон марта хатога йўл қўймаган. Бизнинг телевизион компаниямиз механик искович жиноятчининг изига тушиши билан ҳеликоптерда ўрнатилган телевизион камера билан уни кузатиб бориш имконияти яратиб берилганидан фахрланади...

Фабер стаканларга виски қўйди.

— Келинг, ичамиз. Бизга зарар қилмайди.

Улар ичиб юборишди.

— Механик итнинг ҳид билиш хусусияти шундай мукамалки, ўн мингга яқин одамнинг ҳидини эслаб қолишга қодир ва янгидан созламасдан туриб, шу ўн минг кишидан ҳар бирининг изидан тушиб топаолади.

Фаберни енгил титроқ босди. У кўз югуртириб хонага, деворларга, эшик, эшик тутқичи, Монтэг ўтирган стулга назар ташлади. Монтэг унинг нигоҳини дарров сездди. Икковлари бир зумда хонани назардан ўтказдилар. Монтэг дафъатан бурун катаклари титраб, худди ўз изига

¹ Хеликоптер — вертолёт.

ўзи тушгандай, ҳид билиш қобилияти ошиб, ҳавода қолдирган ўз изини ҳидига қараб топаётгандек, қўлини узатиб ушлаган эшик кулфида кичкинагина қандилнинг антиқа шокилалари каби йилтираб турувчи беҳисоб майда маржон терларини аниқ кўриб тургандай туюлди. Ҳамма нарсада унинг зарраси қолган, у Монтэг ҳамма жойда, уйда ҳам, ташқарида ҳам бўлган, у нур сочувчи булут, ҳавода эриб йўқ бўлиб кетган шарпа эди. Буларни ўйласа нафаси сиқиларди. Фабер ҳаво билан қочоқнинг соясини ичига тортишдан кўрқиб нафас олишни тўхтатганини ўз кўзлари билан кўрди.

— Ҳозир Механик ит ўт тушган жойда ҳеликоптердан туширилади!

Кичик экранда ёнган уй, оломон, ерда чойшаб билан усти ёпилган нимадир ва осмондан тушаётган, ажойиб гулга ўхшаган ҳеликоптер кўринди.

Демак, улар ўйинни охиригача етказишга қарор қилишибди. Бирон бир соатдан кейин уруш бошланишига қарамай, спектакл ижро этилади...

Монтэг сеҳрлаб кўйилгандай, сал қимирлашдан кўрқиб, воқеани кузатди. Бунинг ҳаммаси шу қадар узоқ, унга ҳеч қанақа алоқаси йўқдек, худди театрда ўтириб, бегона кишининг драмасини, қизиқсинмай, ҳатто қандайдир алоҳида мамнуният билан томоша қилаётгандек эди. «Буларнинг ҳаммаси мен ҳақимда-ку, — ўйлади у, — эсим курсин, ҳаммаси мен ҳақимда-ку!»

Агар у ҳоҳласа, бу ерда қолиб, қулай шароитда бутун таъқибни бошидан-охиригача, қадам-боқадам, жин кўчалар, равон йўллар, хувиллаган, кенг хиёбонлар бўйлаб, майсазорлар ва ўйин майдончалари узра, гоҳ у, гоҳ бу ерда зарур тушунтиришлар учун диктор билан тўхташи, яна тор кўчалардан ўтиб, жаноб ва Блэк хонимнинг ёнаётган уйлари, Фабер билан ўтириб виски ичишаётган уйчани, электр махлуқ эса ажал каби сездирмай яқинлашиб, унинг изларидан ҳид олаётганини кузатиши мумкин эди. Мана, у нақ деразага яқинлашиб турибди. Монтэг истаса, ўрнидан туриб, бир кўзининг қирини телевизорга ташлаб деразага яқинлашиши, уни очиши, механик ҳайвон рўпарасида бошини чиқариши мумкин. Ўшанда экраннинг ёруғ квадратида четдан драманинг бош қаҳрамони ҳамма шов-шув кўтарган машхур киши, ҳаммасини диққат-этибори қаратилган инсон сифатида ўзини кўради. Шу дақиқаларда бошқа меҳмонхоналарда уни ҳажмли, бутун бўй-басти билан рангли тасвирда кўришади. Бу сўнгги дақиқаларда фурсатни бой бермаса бандаликни бажо келтиришга бир сония қолганда жонини олувчи игна камдан-кам учрайдиган томоша — йирик йиртқични ов қилиш, жиноятчини таъқиб этиш, яккаю ягона киши қатнашадиган драмани ҳаяжонланиб кузатиш учун бир дақиқа аввал сиренанинг даҳшатли чинқиригидан жунбушга келиб, ўз меҳмонхоналарига шошилган ададсиз одамларнинг бахти ва тинчлиги учун баданига санчилаётганини кўриши мумкин.

Сўнгги сўзини айтишга улгурармикан? Миллионлаб томошабинларнинг кўз ўнгида итнинг чангалига тушганида, у, Монтэг, кўппак металл жағлари очилиб-юмилиб, қочиб қоронғида гойиб бўлганидан кейин ҳам айтганлари унут бўлмаслиги учун шу ҳафтадаги ҳаётига бир оғиз жумла ёки бир калима сўз билан яқун ясаши керак эмасми?

Телевизион камералар турган жойларида қимирламасдан узоқлашиб кетаётган ҳайвонни кузатиб турсалар — бундан ортиқ таъсирлироқ тасвир бўладими?

Одамларнинг юзини олов бўлиб куйдирадиган, уларни ғафлат уйқусидан уйғотадиган қудратли сўзни, шундай сўнгги сўзларни қайдан топсайкин?

— Унга қаранг, — шивирлади Фабер.

Хеликоптердан машинага ҳам, ҳайвонга ҳам ўхшамайдиган, тирик ёки ўлик эканлигини билиб бўлмайдиган хира кўкиш рангда нурланиб турган нарса сирғалиб пастга туша бошлади. Кўз очиб-юмгунча бу баҳайбат махлуқ тутаётган вайроналар ёнида пайдо бўлди. Полициячилар Монтэг ташлаб юборган ўтсочарни қўлларига олиб унинг тутқичини механик ҳайвоннинг тумшугига тутдилар. Визиллаган, шикирлаган, енгил гувиллаган товуш эшитилди.

Монтэг, кўзларини очиб, бошини силкитиб ўрнидан турди. Стаканда қолган вискини томоғига ташлади:

— Вақт бўлди. Шундай бўлганига жуда ачинаман.

— Ачинасиз? Нимага? Менга, менинг уйимга хавф-хатар пайдо бўлганигами? Ҳаммасига ўзим жавоб бераман. Худо хайрингизни берсин, кетинг, йўлингиздан қолманг! Балким, уларни чалғитиб туришнинг уддасидан чиқарман...

— Тўхтанг. Сиз ҳам қўлга тушгудай бўлсангиз, бундан не фойда? Кетишим билан ўринга ёпилган чойшабни ёқиб юборинг — мен унга текканман. Мебель, барча эшик тутқичларини спирт билан артиб чиқинг. Даҳлиздаги поёндозни ёқиб юборинг. Барча хоналардаги вентиляцияни тўла қувват билан ишлатиб қўйинг, бўлса, ҳамма нарсага куядори сепиб чиқинг. Ундан кейин боғдаги сув сепадиган ускуналарингизни барчасини ишлатиб юборинг, йўлчаларни шлангда сув билан ювиб ташланг. Таъқибни тўхтатишга муваффақ бўлсангиз, ажаб эмас...

Фабер унинг қўлини қисиб хайрлашди.

— Ҳаммасини айтганингиздай қиламан. Сизга оқ йўл. Икковимиз ҳам тирик қолсак, кейинги ҳафта ичи ёки яна бир ҳафтадан кейин сиздан бир мужда кутаман. Менга Сент-Луис, бош почта бўлими, «йўқлаб олинадиган хат» деб ёзинг. Афсуски, ҳаммавақт сиз билан алоқа боғлаб туролмайман, сиз учун ҳам, мен учун ҳам бу айни муддао бўларди, бироқ менда иккинчи эшитиш ғилофчаси йўқ. Бир нарсага яраб қолар деб ҳеч қачон ўйламаган эканман. Эҳ, аттанг! Охирина ўйламаган, тентаклик қилган эканман. Мана, керак бўлиб турганда, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Вақтингиз ўтмасин!

— Яна битта илтимос. Тезроқ менга чамадон бериб, ичига бирон-бир эски кийимларингиздан — костюм, қанча уринган бўлса, шунча яхши, кўйлак, эски бошмоқ, пайпоқ солинг.

Фабер кўздан ғойиб бўлиб, бир зумда яна қайтиб келди. Улар картондан қилинган чамадоннинг ёриқ жойларини ёпишқоқ лента билан елимлаб ямадилар.

— Мистер Фабернинг ҳиди ҳам мустаҳкам сақланадиган бўлди, — деди Фабер ҳаракатдан қора терга тушиб.

Монтэг виски олиб, чамадоннинг сиртига сачратиб сепиб чиқди.

— Ит икки хил ҳидни сезиб қолишдан бизга ҳеч қанақа наф йўқ. Қолган вискини ўзим билан олсам, майлими? Ҳали менга керак бўлиб қолиши мумкин. Нафсиламарини айтганда, шунга ҳаракатларимиз зое кетмас...

Яна қўл олишиб хайрлашди, эшик томонга юратуриб яна бир карра телевизорга кўз қирини ташлашди. Ит тун ҳавосини ҳидлаб, оҳиста, яширинганча из қувиб борарди. Уларнинг боши узра телевизион камералар ўрнатилган хеликоптерлар ғужғон ўйнардди. Ит биринчи тор кўчага кирди.

— Хайр!

Монтэг шовқинсиз уйдан сирғалиб чиқди-да, ярим бўш чамадонни

маҳкам ушлаб, югуриб кетди. Орқада сув сепувчи ускуналар ишга тушиб, аввал паст, кейин эса тобора кучли ва равон ёғиб турган ёмғир шовқини каби тонг ҳавосини тутиб кетганини эшитди. Сув боғдаги йўлчаларни тўлдириб, кўчада жилғаларга ўхшаб оқарди. Бир қанча томчилар келиб юзига урилди. Мўйсафид хайрлашиб, нимадир деб қичқиргани эшитилгандай бўлди; балки унга шундай туюлгандир?

У дарёни мўлжалга олиб, уйдан тез узоқлаша бошлади.

... Монтэг югурарди.

У механик итнинг худди кузнинг совуқ, енгил ва қуруқ нафасидай, худди ҳатто ўт-ўланлар ҳам силкинмайдиган, дераза эшиклари очиб-ёпилмайдиган, тротуардаги оппоқ плиталардаги шох-шаббаларнинг сояси липилламайдиган кучсиз шамол каби яқинлашиб келаётганини ҳис этди. Механик ит ўз ҳаракати билан атроф-жавонининг муаллақлигига заррачада таъсир этмасди. У пайдо бўлиши билан ҳаммаёқ сукунат ичида қолгандай бўлди. Монтэг шаҳар бўйлаб тез-тез қадам ташлаб бораркан муттасил шу сукунат исканжасида қолганини сезарди. Ниҳоят, унга ортиқ чидашнинг иложи қолмади. Монтэг югуришга тушди.

У дарё томон югурарди. Ора-сира нафасини ростлаб олиш учун тўхтаб, уйқуни тарк этган уйларнинг хира ёритилган деразаларига назар ташлар, меҳмонхоналаридаги телевизорли деворларига қараётган одамлар шарпасини кўрар, деворларда неонли буғ парчаси каби Механик ит гоҳ пайдо бўлар, гоҳ кўринмай қолар, гоҳ у, гоҳ бу ерда липиллаб кўринар, юмшоқ, ўргимчакники каби панжалари билан сакраб тобора узоқлашарди. Мана у Элм-террасда, Линкольн кўчасида, Чинор, Боғ хиёбонида, Фабернинг уйига элтадиган тор кўчада!

«Югур, тўхтама, — ўзига гапирарди Монтэг, — имиллама!»

Экранда Фабернинг уйи кўринди: сув сепадиган ускуналар тўлиқ ишга тушиб, ҳавога тизиллатиб ёмғир пуркаб ётарди. Ит сакраб тўхтади.

Йўк! Монтэг жон-жаҳди билан дераза тоқчасига ёпишиб олди. У ерга эмас! Фақат у ерга эмас!

Тешиб юборадиган игна ташқарига чикди-ю, жойига кириб кетди, яна чиқиб, яна кириб кетди. Унинг учидан ажалнинг уруги — бир томчи шаффоф захар думалаб пастга тушди. Игна итнинг тумшугида ғойиб бўлди.

Монтэг томоғига бир нарса тиқилгандай, нафаси сиқилди. Механик ит қайрилиб, Фабернинг уйдан нарига бошқа кўчага қараб отилди.

Монтэг экрандан кўзини олиб, осмонга боқди. Ҳеликоптерлар жуда яқинлашиб қолган, нурга учиб келган майда чивинлар каби бир жойга гуж тўпланишган эди.

Монтэг қийинчилик билан ўзини бу дарё томонга бораётиб тасодифан кўзи тушиб қолган аллақандай тўқиб чиқарилган сахна асари эмас, балки ўз шахмат партияси ўйналаётганини ўз кўзи билан кузатаётганини эслашга мажбур этди.

У шу кўчадаги сўнги уйнинг деразаларидан, унда кўрганларидан ўзини холи қилиш, серрайиб қолган ҳолатдан ёриб чиқиш учун овозининг борича бақирди. Жин урсин! Ҳаммасини жин урсин! Бу унга ёрдам қилди. Яна югура бошлади. Тор кўча, қатта кўча, тор кўча, катта кўча, гупиллаб дарё ҳиди кела бошлади. Ўнг оёғи, чап оёғи, ўнг оёғи, чап оёғи, чап оёғини босиб чопаяпти. Борди-ю, телевизион камералар уни ўз объективларига туширсалар, бир дақиқадан кейин томошабинлар экранларда у минг марта кўрган полициячилар ва қотиллар, қурувчилар ва қочувчилар қатнашадиган эски кичик ҳажвий пьесалардаги каби югуриб кетаётган йигирма миллион Монтэгни

кўрадилар. Унинг орқасидан шу топда йигирма миллион ит товуш чиқармай, соя каби меҳмонхоналарда ўнг девордан ўртадагисига сакраб йўқ бўлиб кейин яна ўнг томондагисига пайдо бўлиб, ўртадагисидан чап томондагисига ўтиш учун қувиб келяпти!

Монтэг «Чиганок»ни қулоғига суқди:

— Полиция Элм-террас аҳолисига шуни таклиф қилади: қайси кўчада ва қайси уйда яшамасин, ҳар бир киши уйининг эшигини очсин ёки дерзани очиб қарасин. Буни ҳамма бир вақтнинг ўзида бажариши керак. Ҳамма бирваракай ўз уйдан чиқиб қараса, қочқин яширина олмайди. Шундай қилиб, тайёрланинг!

Ҳа-я, илгари нима учун бу хаёлларига келмаганин? Нега шу чоққача шундай қилишмаган? Ҳамма тайёрланиб, бир пайтнинг ўзида ташқарига қараса! Қочқин яширина олмаса! Шу дақиқада кўчада югуриб кетаётган, ўз оёқларининг ҳаракат қилаолишини текширишга, югуришга жазм этган яккаю ёлғиз инсон яширинишга жой тополмаса!

— Ўн деганда қаралсин. Бошлаймиз. Бир! Икки!

У бутун шаҳар ўрnidан кўзгалганини ҳис этди.

— Уч!

Бутун шаҳар минглаб эшиклар томон бурилди.

Тезроқ! Чап оёқни, ўнг оёқни бос!

— Тўрт!

Ҳамма, уйкусида юрадиган одамлардек ташқарига юра бошлади.

— Беш!

Улар эшик тутқичларини ушлашди.

Дарё томондан жала қўйгандан кейин бўладигандек салқин шабада эсди. Монтэгнинг томоғи қуриб, чопаверганидан кўзлари қизариб кетди. Бирданига у сўнгги юз ярдни югуриб ўтишга, уни олдинга итаришга ёрдам қиладигандай бақариб юборди.

— Олти, етти, саккиз!

Минглаб эшикларда калитлар буралди.

— Тўққиз!

У тизилиб турган уйларнинг сўнгги қатори ёнидан югуриб ўтди. Кейин пастга қиялик бўйлаб сокин, гирдоб бўлиб оқаётган сувга яқинлашди.

— Ўн!

Эшиклар ланг очилди.

У зимистон кўчаларга, ҳовлиларга ва тун осмонига ҳуркиб боқувчи минг-минглаб чехраларни кўз олдига келтирди: улар кўрқиб ранги қув учиб пардалар орқасига яширинишади; майда махлуқлар сингари электр уяларидан бўйнилари чўзиб қарашади, кўзларини кул босгандай, лабларининг қони қочган, музлаб кетган таналарида сийқа фикрлар.

Монтэг дарё ёқасига келиб қолган эди.

У кўзига сароб бўлиб кўринмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун қўлларини сувга ботирди. Сувга тушиб, қоронғида кийимларини ечди, гавдасини сувга чайқади, қўллари ва боши билан вино каби маст қилувчи муздек сувга шўнғиди. Ундан тўйиб-тўйиб ичар, ундан нафас оларди. Фабернинг эски кийимлари ва бошмоғини кийиб олиб, ўз кийимларини дарёга ташлади, сув қандай қилиб уларни оқизиб кетаётганини кузатди. Кейин эса қўлида чамадонни тутиб, сувда қирғоқдан узоқлашиб кетаверди. Дарё тубига оёғи теккунча кетаверди; оқим уни бағрига олиб қоронғилик томон суриб кетди.

Ит қирғоққа етиб келгунча оқим бўйлаб уч юз ярдча жойга сузиб борган эди. Дарё тепасида ҳеликоптернинг баҳайбат пропеллари

гувиллаб турарди. Ёп-ёруғ нур дарё сатҳини ёритиб юборди. Монтэг булутлар орасидан кутилмаганда ёриб чиққан қуёшдай бу чароғбонликдан қочиб кетулиш учун сувга шўнғиди. Дарё уни оҳиста қоронғиликка оқизиб кетаётганини ҳис қилди. Бирдан прожекторлар нури қирғоқ томонга ўтди, ҳеликоптерлар янги изга тушгандай шаҳар томонга бурилдилар. Яна бир дақиқадан кейин буткул кўздан ғойиб бўладилар. Ит ҳам ғойиб бўлди. Муздек дарё ва унда жимжит қалқиб шаҳардан, унинг чироқларидан, қувишдан, ҳамма-ҳаммасидан тобора узокроққа сузиб кетаётган Монтэг қолди, холос.

Унга худди ҳозиргина актёрлар оломони чуввос солаётган театр сахналаридан тушгандек ёки чуғурлаётган хаёлий шарпалар тўдаси иштирокида улкан арвоҳлар билан сўзлашиш сеансини тарк этгандек туюлди. Нореал, даҳшатли дунёдан реал дунёга тушиб қолган, аммо ҳали унинг реаллигини тўлиқ ҳис этаолмас, унга кўника олмас эди.

Қоп-қора қирғоқлар икки ёнидан ўтиб борар; дарё уни тепаликлар орасидан олиб ўтарди. Узок йиллардан буён боши узра олдиндан чизиб қўйилган доирасида тўхтовсиз ҳаракат қилаётган осмон ёритқичларини кўрди. Улкан юлдузлар араваси уни эзиб ташламоқчи бўлгандай осмон бўйлаб гилдираб борарди.

Чамадон сувга тўлиб чўкиб кетганда Монтэг орқаси билан ўмбалок ошди. Дарё нонуштага соялар, пешинликка тутун, кечкурунги овқатга туман тамадди қиладиган одамлардан борган сари узоқлашиб, эринибгина ўз тўлқинларини суриб борарди. У ростакамига реал; Монтэгни авайлаб бағрида тутар, уни шошилтирмас, шу ой, шу йил, бутун умри давомида содир бўлган ҳамма нарсани яхшилаб ўйлаб кўришига йўл қўйиб берган эди. У юрагининг зарбига қулоқ тутди: у тинч, бир маромда уриб турарди. Фикрлари ҳам чарх уриб айланмас, томирларидаги қон каби тинч ва равон кечарди.

Ой ҳам осмонда паст осилиб турарди. Ой ва ой нури. Қаердан бу нур? Албатта, қуёшдан-да. Хўш, қуёш ўз нурини қаердан олади? Ҳеч қаердан олмайди, ўз олови билан нур сочади. Ҳар кунни ўчмай ёниб туради. Қуёш ҳамда вақт. Қуёш, вақт, олов. Ёқувчи олов. Дарё ўз тўлқинларида Монтэгни майин аллаларди. Осмонда қуёш, ерда вақт-ни ўлчовчи соат. Буларнинг ҳаммаси Монтэгнинг онгида бир-бири билан қўшилишиб бир фикрга айланди. Шунча йил умргузаронлик қилиб, шу дарёда ўтган бир неча дақиқада нима сабабдан энди ҳеч қачон ёндириши мумкин эмаслигини англади.

Қуёш ҳар кунни ёнади. У вақтни ёндиради. Коинот ўз ўқи атрофида айланиб доира бўйича ҳаракат қилади; вақт йиллар ва одамларни, Монтэгнинг ёрдамисиз ўзини ёқади. Агар Монтэг бошқа ўт ўчирувчилар билан одамлар яратган нарсаларни, қуёш эса Вақтни ёқса, ҳеч нарса қолмайди. Ҳаммаси ёниб кулга айланади.

Кимдир тўхташи керак-ку. Қуёш тўхтамайди. Демак, Монтэг ва бир неча соат муқаддам у билан ёнма-ён ишлаган кишилар тўхташи лозим. Қаердадир янгитдан бойликларни жамғариш жараёни бошланмоғи, кимдир инсон яратган жамики нарсаларни тўплаб сақламоғи лозим. Китобларда, граммафон пластинкаларида, одамларнинг миясида сақламоғи, қандай қилиб бўлса ҳам куядан, моғордан, занглашдан, чиришдан, гугурт тутган одамлардан омон сақлаши лозим. Инсонлар яқинда янги инсоният учун ўтга чидамли кийим-бош тайёрлайдиган касбнинг пайдо бўлишига гувоҳ бўладилар.

Унинг оёқлари қаттиқ заминга текканини, бошмоғининг таги шағал ва кумга тегиб гижирлаганини сизди. Дарё уни қирғоққа келтириб ташлади.

У атрофга қаради. Унинг қаршисида шакл-шамойили йўқ, фақат кўламли, минглаб чақирим, ундан ҳам узоқроққа чўзилиб кетган, ҳудудсиз текислик ястаниб ётарди; яшил тепаликлар ва ўрмонлар Монтэгга мунтазир эди.

У оромбахш дарё сувидан чиққиси келмасди. Ҳов ўша ерда яна Механик ит билан учрашишдан, ҳеликоптерлар пропеллеридан кўтарилган шамолдан дарахтлар эгилиб-букилиб, шовуллашидан кўрқарди.

Аммо ялангликда ёнгинасида сокин оқиб турган дарё каби оддий куз шамоли эсди, холос. Нега ит уни бошқа таъқиб этмаяпти? Нега унинг изига тушганлар орқага, шаҳарга қараб бурилиб кетди? Монтэг диққат билан кулоқ солди. Жимжитлик, ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмасди.

«Милли, — ҳаёл сурарди у, — атрофингга бир қара. Диққат билан кулоқ сол! Тиқ этган товуш эшитилмайди. Жимжит. Шунақа ҳам жимжитлик бўладими, Милли! Бунга сенинг нима дейишингни билолмайман. Балки, «Жим бўл! Жим бўл!» деб қичқирган бўлармидинг. Милли, Милли». Унинг кўнгли ғаш бўлиб қолди.

Милли ҳам, Механик ит ҳам йўқ эди. Узоқ далалардан аңқиб турган қуруқ хашак ҳиди Монтэгнинг хотирасида аллақачон унут бўлган манзарани қайта тиклагандай бўлди. Бир куни ёш болалик пайтида фермада бўлган эди. У кун ҳаётида камёб, бахтли, сир-асрори қоронғи, деворларига телевизор ўрнатилган, нуқул тунука томли шаҳардан бўлак сигирлар ўтлоқда ўтлаб юрган, чўчқалар кун тиккага келганда лойқа сувли ҳовузда ағанаётган, итлар эса вовуллаб тепаликларда кўзичоқларни қувиб юрган бошқача олам ҳам борлигини ўз кўзлари билан кўрган кун эди.

Қуруқ пичан ҳиди ва сувнинг шовуллаши унга янги ўрилган пичан устида ферма орқасидаги бўш омборхонада, сершовқин кўчалардан овлоқда, гўё ўтиб кетаётган йилларни санаб, қанотлари паст овоз чиқариб гижирлаётган, шарти кетиб, парти қолган шамол тегирмонининг соясида ухлаш жоннинг роҳати эканлигини эслатди. Ҳов ўшандагидек, майда жин-ажиналар турли жониворлар, баргларнинг шитирлашига, тунда аранг эшитиладиган товушларга кулоқ солиб, пичанхонада тунаганидек яна бир оз ётса қандай соз бўларди.

Кечқурун, ҳаёл сурарди у, эҳтимол, оёқ овозлари эшитилар. У ўрнидан туриб ўтиради. Оёқ овозлари тинади. У яна ётади-да, пичанхонанинг дарчасидан мўражайди. Ушанда фермернинг мўъжазгина уйида биринкетин чироқлар ўчиб, бокира ва гўзал қиз қоронғи дераза олдида ўтириб, сочларини тарай бошлайди. Унинг юзини кўриш қийин бўлади, бироқ унинг чехраси у бир пайтлари биладиган, ҳозир эса унутилган-ёмғирдан қувонадиган, ялтироқ олов кўнғиз-ларни писанд қилмайдиган, қоқи ўтни иякка суртилганда нима ҳақи-да сўйлашини биладиган қизнинг жамолини эслатарди. Қиз деразадан узоқлашиб, кейин яна юқорида ой нурида чароғон бўлган хонасида пайдо бўлади. Монтэг осмонни уфққача тенг иккига бўлиб юборувчи реактив самолётларнинг гумбури остида ўлим овозига кулоқ тутиб, ғайритабиий, унга нотаниш юлдузлар, тонг нурида оҳиста кўкнинг бир бурчагида йўқолиб боришларини томоша қилиб пичанхонадаги бошпанасида хотиржам ётади.

Гарчи туни билан мижжа қоқмаган, лабларининг таноби қочиб бўлса ҳам эрталаб чарчоқни сезмайди. Жонига роҳат бағишловчи пичан ҳиди, тун сукунатида барча кўрган ва эшитганлари ҳордигини чиқарган бўлади.

Пастда, зинапоя ёнида, уни яна бир етти ухлаб тушида кўрмаган қувонч кутиб турган бўлади. У шафақ нурига фарқ бўлган пичанхона-

дан ҳаёт нашъасидан маст бўлиб пастга тушиб келади-да, рўпарасида кичик бир мўъжизани кўриб қотиб қолади. Энгашиб, унга қўлларини теккизади.

Зинапоя остида бир стакан совуган янги соғилган сут, бир нечта олма ва нокларга кўзи тушади.

Ҳозир унга кераги ҳам шу эди. Бу уни олам-жаҳон қабул қилишига, ўйлаб кўриши лозим бўлган ҳамма нарсалар хусусида фикр мулоҳаза юритишига вақт берганига ишора эди.

Бир стакан сут, олма, нок.

У сувдан чиқди.

Қирғоқ баҳайбат тўлқин каби унга яқинлашиб келди. Қоронғилик, унга нотаниш мақон, этни жунжиктирадиган муздек шамол келтираётган анвойи ҳидлар Монтэгнинг бутун борлигини эгаллаган эди. У бундай қоронғилик, ҳидлар ва товушлардан ўзини орқага тортди. Қулоқлари шанғиллар, боши айланарди. Юлдузлар ёниб турган метеорлар каби у томонга учиб кела бошлади. У яна ўзини дарёга ташлашга чоғланди. Тўлқинлар уни истаган томонга оқизиб кетишига рози эди. Тимқора, ҳайбатли қирғоқ болалигида рўй берган бир воқеани, чўмилаётганда улкан тўлқин — умри бино бўлиб ундан каттасини кўрмаган! — уни уриб қулатганини эслатди. Тўлқин уни карахт қилиб яшил қирғоққа улоқтириб ташлаган, оғзи, бурни, қорнини куйдирувчи шўр сув билан тўлдирган, сувга гарқ бўлган эди!

Ҳозир эса қуруқлик ваҳима солиб турарди.

Бир маҳал, не кўз билан кўрсинки, нимадир шитирлаб, нақ рўпарасида баҳайбат махлуқнинг сояси-ю бир жуфт кўзи кўринди. Ваҳимали қоронғилик унга тикилиб тургандай эди. Сирли ўрмон тикилиб тургандай эди унга.

Механик ит!

— Шунча ҳаллослаб югуриб, чўкиб кетишингга сал қолиб, қанча йўлни ортда қолдириб, бошингдан не савдолар кечиб, хавф-хатардан қутулдим деганингда, елкангдан тоғ қулагандай ниҳоят қирғоққа чиқиб олганингда оёғинг остидан Механик ит чиқиб турса, бу не кўргилик!

Монтэгнинг бўғзидан қичқирган овоз отилиб чиқди. Буларнинг ҳаммаси битта одамни эзиб-эгиб ташлайди-ку.

Соя ён томонга сакраб ўтди. Кўзлар ғойиб бўлди. Қуруқ ёмғир каби ҳазонрезги барглар тўкилди.

Монтэғ ўрмонда яккаю ёлғиз эди.

Буғу. Буғу эди бу. Монтэғ ҳайвон қони ва дудоғи билан омухта ўткир мушк ҳидини, кардамон, пўпанак ва сариқбош бўйини туйди. Зимистон кечада дов-дарахтлар чеккасидаги гупиллаб уриб турган қонга ҳамоҳанг унга ёпирилиб яқинлашар, яна орқага чекинарди.

Замин тўкилган барглар билан тўшалган, уларнинг саноғи йўқ, еру кўкни тўлдирган, у қуруқ шилдираган, чиннигул ва чанг ҳиди анқиб турган дарёни кечиб ўтаётгандек оёқлари ҳазонга ботиб кетарди. Ҳавони хушбўй ҳидлар тутиб кетган. Мана, хом картош-қанинг ҳиди анқиб кетгандай бўлди; туни билан очиқ ҳавода, ойнинг нурида ётган оппоқ, совуқ картошкани катта-катта қилиб кессангиз, шундай ҳид таратади. Мана, майда сабзавот ошқўкнинг, ошхонадаги стол устида ётган сельдернинг, қопқоғи сал очиб қўйилган сариқ хантал ўсимлигининг, қўшни боғдан келаётган серяпроқ қалампир-мунчоқнинг бўйи келаётгандай. Монтэғ қўлини пастга туширган эди, ёш бола оҳиста қўлидан тутгандай ўт пояси кафтига урилди. Монтэғ бармоқларини юзига тутди: улардан чучукмия ҳиди келарди.

У ер ҳидларидан чуқур нафас олиб тўхтади. Қанча чуқур нафас олса уни ўраб турган оламнинг ранг-баранглигини чуқурроқ сезарди. Илгари у ҳис этган бўшлиқ узлатга чекилган, бундай ҳиссиёт энди унинг учун қайтиб келмасди. Шу кундай бошлаб ҳамишаликка шундай бўлди.

У хазонларга қоқилиб, оёғини судраб босарди.

Янги гайриоддий оламда таниш бир нарса содир бўлгандай туюлди.

Оёғи нимагадир тегиб кетиб, паст овоз чиқарди. У дам бир томонга, дам иккинчи томонга қўлларини ўт орасида пайпаслади.

Темир йўл излари.

Дарахтзор ва ўрмонлар оша шаҳардан ташқарига элтувчи қаровсиз қолган, занглаган темир йўл излари.

У мана шу йўлдан юриши керак. Бирча янгиликлар ичида унга таниш нарса, биринчи кезларда унга асқотадиган, қўли билан тутиб, мевали бутазор, турли-туман ҳидлар, ўрмон шитир-шитири ва шивирлаши орқали ўтиб бораркан, доимо оёғи остида ҳис этадиган сеҳрли нажот йўли, мана шу эди.

У шпалларга қадам босиб илгарилаб борарди.

Бунга ўзи ҳам ажабланиб, ҳеч бир исботлаб беролмасида бир нарсани аниқ билишини ҳис этди: қачонлардир бу ердан Кларисса ҳам ўтган.

Ярим соатлардан кейин совуқдан дилдираб, шпалларга оҳиста қадам ташлаб қоронғилик танасига сингиб, кўзларига, оғзига кириб кетаётганини, ўрмондан чиқаётган овозлар қулоғи остида гувиллаётганини оёқлари бутазорда шилиниб қичитқи ўтда куяётганини ҳис қилиб, кўрганда лоп этиб рўпарасидаги чироққа кўзи тушиди.

Аланга бир сония ялт этди-ю йўқ бўлди, яна пайдо бўлди. У узоқда қайсидир жонзотнинг кўзи каби ёниб-ўчарди. Монтэг турган жойида қотиб қолди. Мана шу милтиллаган хира чироққа пуфланса, ўчиб қоладигандек туюлди унга. Бироқ чироқ милтиллаб турар, Монтэг тобора унга аздирмай яқинлашаверарди. Унга яқинлашгунча ўн беш дақиқа фурсат ўтди; у тўхтаб, дарахт панасига яшириниб оловни кузата бошлади. Оқ ва қирмизи тусдаги ёлқинланиб турган аланга Монтэгга жуда ғалати кўринди, чунки унинг учун илгаригига сира ўхшамай-диган маъно касб этган эди.

Бу олов ҳеч нарсани куйдирмас, балки иситарди.

Монтэг унинг иссиғига узатилган қўлларни, фақат қўлларни кўрди, гулхан атрофида ўтирганларнинг гавдаси қоронғиликда кўринмасди. Қўллардан юқорида аланга шуъласида жонланган жиддий қиёфалар кўринарди. Олов шундай бўлишини тасаввур қилолмасди. Олов ҳамма нарсани маҳв этмасдан нимадир бериши ҳам мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ҳатто бу оловнинг ҳиди ҳам буткул бошқача эди.

Худо билади, гўё у ўрмон ҳайвони-ю, уни чангалзордан гулхан нури ёруғликка олиб чиққан деган бўлмағур, аммо ёқимли фантазияга берилиб яна қанча шу алпозда турарди. Хаёлида киприклари қалин, кўзлари рутубатли, териси силлиқ, ғадир-будир бурни, туёқлари, айри шохлари бор эди, борди-ю, қони ерга оқса ундан куз ҳиди анқиган бўларди. У илиқлик тарқатувчи гулханнинг чирсиллаб ёнишига қулоқ солиб узоқ туриб қолди.

Гулхан атрофида жимлик, одамларнинг юзида хотиржамлик ҳукмрон эди. Фойдаланилмай ташлаб қўйилган темир йўл излари яқинида дарахтлар остига жойлашиб ўтириб, дунёга ташқаридан назар

ташлашга вақт етарли эди. Олам шу ерда, гулхан ёнида мужассам бўлгандек, гўё дунё мана шу одамлар бошқатдан ясайдиган, оловда чўғ бўлиб ётган пўлат парчасидай, бир нигоҳ билан қамраб олгудай эди. Фақат оловгина эмас, сокинлик ҳам бошқача туюларди. Монтэг дунё тақдири унга боғлиқдай бўлиб туюлган бошқача сокинликка яқинроқ сурилди.

Кейинроқ турли овозларни эшитди. Одамлар гапиришар, бироқ у нима ҳақида гаплашаётганларини тушунаолмас эди. Уларнинг нутқи оҳиста гоҳ баланд, гоҳ паст эшитилар эди. Гапираётганларнинг жўз ўнгида бутун олам намоён эди, улар шошилмай унга разм солишар, ерни ҳам, ўрмонни ҳам қаровсиз қолган темир йўл охиридаги, дарё ортида ястаниб ётган шаҳарни ҳам яхши билишарди. Улар ҳамма нарса ҳақида гапиришар, улар гапириши мумкин бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ эди. Монтэг буни уларнинг овозидаги жонли интонациядан, уларда янграган ажабланиш ва қизиқиш оҳангларида уқиб оларди. Сўнгра, гапириб турганлардан бири бошини кўтариб, Монтэгнинг биринчи мартами, эҳтимол, еттинчи мартами кўрди-да, кимдир уни чақирди:

— Майли, яширинмасангиз ҳам бўлади.

Монтэг ўзини қоронғиликка олди.

— Қўйинг энди, қўрқманг, — яна ўша овоз янгради, — давраимизга марҳамат қилинг.

Монтэг оҳиста қадам ташлаб яқинлашди. Гулхан атрофида тўқ зангори бўздан тикилган шим, куртка, худди шундай рангдаги кўйлак кийган бешта қария ўтиришарди. Уларга нима деб жавоб қилишни билмасди.

— Келинг, ўтиринг, қаҳва ичасизми? — сўради улардан бири, чамаси уларнинг каттаси бўлса керак.

Монтэг қоп-қора буғланиб турган суюқлик йиғма темир кружкага куйилаётганини индамай кузатиб турди: кимдир кружкани унга тутказди. Ҳамма унга қараб турганини сезиб, бир қултум ичди. Иссиқ қаҳва лабларини куйдирди, аммо бу унга хушёқарди. Атрофида ўтирганларнинг юзлари қалин соқол билан қопланган, аммо улар бежирим, чиройли қилиб олинган эди. Бу одамларнинг қўллари ҳам тоза, назофатли эди. У гулханга яқинлашганда ҳаммалари ўринларидан туриб меҳмон билан кўришишди, кейин жой-жойларига ўтиришди. Монтэг қаҳвани ичди.

— Раҳмат, — деди у, — чин дилдан ташаккур.

— Хуш келибсиз, Монтэг. Менинг исмим Грэнжер, — ўзини Грэнжер деб танитган киши унга рангсиз суюқлик солинган кичикроқ флаконни узатди, — мана буни ҳам ичиб юборинг. Бу сиздан чиқадиган тернинг кимёвий индексини ўзгартириб юборади. Ярим соатдан кейин сиздан тамомила бошқа икки кишининг бўйи таралади. Ҳамонки, Механик ит изингизга тушган экан, шишачадагини оқ ичиб юборсангиз, фойдадан холи бўлмайди.

Монтэг аччиқроқ суюқликни ичиб юборди.

— Сиздан таканинг ҳиди уфуриб туради, аммо бу муҳими эмас, — деди Грэнжер.

— Менинг исмимни қаердан биласиз? — ажабланиб сўради Монтэг. Грэнжер боши билан имо қилиб гулхан ёнида турган портатив телевизорни кўрсатди.

— Биз қувишни кузатиб турдик. Сиз дарё бўйлаб жанубга тушасиз деб ўйладик, дайди буғу каби чангалзорда адашиб юрганингизни кўриб, одатдагидек яширинмадик. Ҳеликоптерлар кутилмаганда орқага

— шаҳарга қараб бурилганда сувга шўнғидингиз деб тахмин қилдик. Шаҳарда эса ғалати нарса бўляпти. Кувгин давом этияпти, аммо бошқа йўналишда.

— Бошқа йўналишда?

— Келинг текширамыз.

Грэнжер портатив телевизорни буради. Кичик экранда ранглар товланиб визиллаб соялар жимирлади, гўё шу қутичага аллақандай даҳшатли туш беркитиб қўйилган эди. Қизиғи шундаки, бу ерда, ўрмонда уни қўлда тутиб, бошқа кишига бериш ҳам мумкин эди. Дикторнинг овози шанғиллаб эшитиларди.

— Қувиш шаҳарнинг шимолий қисмида давом эттириляпти! Полиция ҳеликоптерлари Саксон еттинчи кўча ва Элм Гроув боғи атрофида тўпланишмоқда.

Грэнжер бош иргатди.

— Ана энди йўлига қувишни давом эттиришяпти. Сиз уларни дарё буйида адаштириб юбордингиз. Аммо улар буни тан олгилари келмайди. Томошабинларни узоқ муддат таранг вазиятда ушлаб туриш мумкин эмаслигини билишяпти. Тезроқ бир ёқлик қилиш керак. Дарёни тинтилса, тонг отгунча ҳам иш чиқариб бўлмайди. Бу масхарабозликни тезроқ дабдаба билан тугаллаш учун қурбонларини қидирмоқдалар. Ана, қаранг! Беш дақиқа ўтмасдан Монтэгни қўлга оладилар!

— Қандай қилиб?...

— Ҳозир кўрасиз.

Ҳеликоптернинг қорнига яширинча ўрнатилган телевизион камеранинг кўзи энди ҳувиллаб ётган кўчага қаратилган эди.

— Кўряпсизми? — шивирлади Грэнжер, — ҳозир сиз пайдо бўласиз. Ҳов анов ерда, кўчанинг охирида мўлжалланган қурбон. Камера қандай сувратга олаётганини қаранг! Аввал таъсирчан қилиб кўча кўрсатилади. Хавотирланиб кутиш. Кўчанинг узоқдан кўриниши. Мана, ҳозир бирон-бир нарсадан хабари йўқ бечора сайрга чиқади. Қандайдир қизиқ табиатли, ғалати одам. Полиция ҳеч қандай сабабсиз ёки уйқусизликдан қийналиб, тонг чоғида сайр қилишни севадиган бундай кишиларнинг одатини билмайди деб ўйламанг. Полиция уларни ойлаб, йиллаб кузатади. Буни қачон ва нимага яраб қолиши мумкинлигини ҳеч қачон билмайсан киши. Бугун эса жуда ўринли, мушкул аҳволдан қутқозишга ёрдам беради. Ё тавба! Ана кўринг!

Гулхан ёнида ўтирганлар олдинга интилишди.

Экранда кўчанинг охирида муюлишдан бир киши чиқиб келди. тўсатдан объективга Механик ит бостириб кирди. Ҳеликоптерлар кўчага ўнлаб прожекторларни йўналтирди ва бояги кишининг гавдасини ярқираб турган ёруелик устунларидан ясалган тўрнинг ичига қамашди.

Дикторнинг овози тантанали оҳангда эълон қилди:

— Бу Монтэг! Қувиш ниҳоясига етказилди!

Ҳеч қандай айби бўлмаган йўловчи қўлида сигаретини тутатиб таажубланиб турарди. У тушунолмаётган итга қараб турарди. Охиригача ҳеч нарсани тушунмаган бўлса, эҳтимол. У осмонга боқиб, сирена-ларнинг гувиллашига қулоқ солиб турди. Энди телевизион камералар пастдан туриб сувратга ола бошладилар. Ит сакради — бир маромли ҳаракатларидаги аниқлик ақни шоширарди. Игна йилтиллади. Бир дақиқа экранда томошабинлар бутун манзарани — ҳайрон бўлиб турган қурбоннинг қиёфаси, бўм-бўш кўча, нишонга учиб бораётган улкан ўқ-пўлат махлуқнинг сакрашини яхши кўришлари учун ҳамма нарса муаллақ қолди.

— Монтэг, қимирламанг! — осмондан овоз эшитилди.

Ұша заҳоти ит ва телевизион камеранинг объективи юқоридан ҳалиги одамга ташландилар. Камера ва ит бир пайтнинг ўзида уни босдилар. Одам чинқириб юборди. У бақирар, додлар, қичқирар эди!...

Оҳиста алмашинув.

Жимжитлик.

Қоронғилик.

Монтэг қичқириб, юзини ўгирди.

Жимлик.

Гулхан атрофидаги одамлар хира экранда дикторнинг овози эшитилмагунча қарахт ҳолатда ўгирдилар.

— Қидирув дугади. Монтэг ўлдирилди. Жамиятга қарши содир этилган жиноятчи жазоланди.

Қоронғилик.

— Энди сизларни Люкс меҳмонхонасидаги «Том остидаги Зал»га олиб ўтамыз. Ярим соатлик «Тонг олдидан» кўрсатуви. Бизнинг дастуримизда...

Грэнжер телевизорни ўчирди.

— Унинг юзини қандай кўрсатишганига эътибор бердингизми? Доимо фокуссиз бериб турди. Энг яқин дўстларингиз ҳам бу сизмадингиз ё бошқамиди, аниқ айтиб беришолмасди. Сал-пал ўхшадими, бас, у ёғи томошабиннинг ҳаёлига ҳавола. Устаси фаранглар шунақа, — шивирлади у.

Монтэгнинг гапиришга холи қолмаган, телевизорга қайрилиб, дағдағ титраб, живирлаб турган экрандан нигоҳини узолмасди.

Грэнжер қўлларини оҳиста унинг елкасига қўйди.

— Ҳаётга қайтганингиз билан табриклаймиз.

Монтэг бошини қимирлатиб қўйди.

— Энди бизлар билан танишиб қўйсангиз бўлади, — давом этди Грэнжер, — бу киши бир пайтлари Кэмбриж университетининг Томас Харди номидаги кафедрасини бошқарган Фред Клементдир. Бу ҳали Кэмбриж Атом-инженерлик билим юртига айланмаган йиллар эди. Бу киши эса Калифорния университетидан доктор Симманс, Ортега-и-Гассет¹ ижоди бүйича йирик мутахассис. Буёқ профессор Уэст, бир неча йил илгари Колумбия университетиде қадимий, ҳозир унутиб юборилган одоб-ахлоқ фанига катта ҳисса қўшган. Падовер ота ҳазратлари ўтгиз йил бурун бир неча марта ваъз айтиб, бир ҳафта ичида ўзининг фикрлаш тарзи туфайли черков қавмидан бутунлай ажралган. Анчадан буён биз билан дайдиб юрибди. Менга келганда шуни айтишим мумкин — «Бир панжанинг бармоқлари. Шахс ва жамият ўртасидаги тўғри муносабатлар» деб номланган китоб ёзганман. Мен ҳам шу ерларда юрибман. Сафимизга хуш келибсиз, Монтэг!

— Йўқ, менинг ўрним сизларнинг орангизда эмас, — тили зўрға калимага келди Монтэгнинг, — бутун ҳаётим давомида фақат ножўя ишлар қилганман.

Қўйинг, бу биз учун янгилик эмас. Ҳаммамиз ҳам хатоларга йўл қўйганмиз, акс ҳолда бу ерда бўлмасдик. Якка-якка ҳаракат қилганимизда қаҳр-ғазаб ягона қуролимиз эди.

Ўт ўчирувчи келиб кутубхонамни ёқиб юбормоқчи бўлганида уни аямай урганман: Бунга қанча йиллар бўлиб ўтди. Ушандан буён яшириниб юришга мажбурман. Бизларга қўшилишни истайсизми, Монтэг?

¹ Ортега-и-Гассет — XX аср таниқли испан ёзувчиси ва файласуфи.

- Албатта.
- Бизларга нимани таклиф этаоласиз?
- Хеч нарсани. Менда Экклезиастдан, эхтимол, Иоанн Илохйет Кашфйетларидан нималардир бўлса керак деб ўйловдим, ҳозир улар ҳам ёнимда эмас.
- Экклезиаст, ёмон эмас. Уни қаерда сақлар эдингиз?
- Мана бу ерда, — Монтэг кўли билан пешонасини кўрсатди.
- Шундайми, — кўлди Грэнжер ва бошини қимирлатиб кўйди.
- Нима, бу ёмонми? — сўради Монтэг.
- Йўқ аксинча, бу жуда яхши. Улуғ иш! — Грэнжер руҳонийга юзланди, — бизда Экклезиаст борми?
- Бор. Янгстаунда яшовчи Гаррис исмли киши.
- Монтэг, — Грэнжер Монтэгнинг елкаларидан маҳкам тутиб ўзига тортди, — эхтиёт бўлинг. Ўзингизни эхтиёт қилинг. Агар Гаррис билан бирон корхол бўлса, сиз Экклезиаст бўласиз. Кўрдингизми, сўнгги дақиқада қанчалик зарур инсон бўлиб қолганингизни!
- Ахир ҳаммасини унутиб юборганман-ку!
- Йўқ, ҳеч нарса изсиз йўқолмайди. Хотиранингизни силкитиб тиклайдиган усулимиз бор.
- Эслашга уруниб кўрганман.
- Уринманг. Керак бўлганда рўёбга чиқарамиз. Инсон хотираси сезувчан фотоплёнкага ўхшаган бўлади, бутун ҳаётимиз давомида унда акс этган нарсаларни ўчириб юборишга уринамиз. Симманс бир марта ўқилган жамики нарсаларни хотирада тиклашга ёрдам берадиган усулни ишлаб чиққан. Бунинг устида йигирма йил изланган. Монтэг, сиз Афлотуннинг «Республика»сини ўқишни истармидингиз?
- Оҳо, албатта!
- Мана, мен — Афлотуннинг «Республика»симан. Марк Аврелийни ўқишни истайсизми? Марҳамат, мистер Симманс — Марк Аврелий.
- Салом! — деди мистер Симманс.
- Салом, — жавоб берди Монтэг.
- Фоят кучли сиёсий сатира — «Гулливернинг бошидан кечирганлари»нинг муаллифи Жонатан Свифт билан сизни таништиришга рухсат этинг. Бу киши Чарлз Дарвин, буёқ Шопенгауэр, бу киши эса Эйнштейн, мен билан ёнма-ён турганлари ажойиб файласуф мистер Альберт Швайцер. Ҳаммамиз сизнинг ҳузурингиздамиз, Монтэг, — Аристофан ва Маҳатма Ганди, Гаутам Будда ва Конфуций, Томас Лав Пикок, Томас Жефферсон ва Линкольн — сизнинг хизматингизда. Биз, шунингдек, Матфей, Марк, Лука ва Иоаннлармиз.
- Улар паст овоз чиқариб кулишди.
- Бундай бўлиши мумкин эмас! — қичқариб юборди Монтэг.
- Йўқ, худди шундай, — кулиб туриб жавоб берди, Грэнжер, — бизлар ҳам китобларни ёқамиз. Аввал ўқиймиз-да, кейин биздан топиб олмасликларни учун ёқамиз. Микрофильмлар ўзини оқламади. Доимо сарсон-саргардонликда юрамиз, яшаш жойимизни ўзгартирамиз, пленкани бирон жойга кўмиб кўйишга, қайтиб келиб уни кавлаб олишга тўғри келади, бу катта қийинчиликлар туғдиради. Яхшиси, борини мияда сақлаш, ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмайди, ҳеч нарсдан шубҳаланмайди. Ҳаммамиз тарих, адабиёт, халқаро ҳуқуқнинг парчалари ва бўлақларимиз. Байрон, Том Пэйн, Макиавелли, Исо пайгамбар — ҳаммаси мана бу ерда, бошимизда жам бўлган. Анча кечиклиди, уруш бошланиб кетди. Биз бу ердამиз, шаҳар у ёқда, бу ердан узоқ, ўзининг ранг-баранг либосида. Нималарни ўйлаб, ҳаёл сураяпсиз, Монтэг?

— Ўз кучим билан курашишга ҳаракат қилганимда қанчалар тентаклик қилганимни ўйлаётман. Ўт ўчирувчиларнинг уйига яширинча китоблар ташлаб хавф-хатар сигнални берибман-а.

— Сиз қўлингиздан келган ишни қилгансиз. Бутун мамлакат миқёсида бу ишингиз ажойиб натижа берган бўларди. Аммо бизнинг кураш йўлимиз соддароқ, бизнингча, дурустроқ. Бизнинг вазифамиз бизга ҳали асқотадиган билимларни сақлаш, бус-бутун, тўлалигича эҳтиёт қилишдир. Ҳозирча ҳеч кимга қаттиқ тегмоқчи, ҳеч кимни гижгижламоқчи ҳам эмасмиз. Ахир бизни махв этсалар, биз сақлаб келаётган билимлар ҳам ҳалокатга учраши, бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкин. Биз маълум маънода ҳеч кимга оғирлиги тушмайдиган фуқаролармиз: ўз ҳолига ташлаб қўйилган темир йўл изида кезиб юрамиз, тунлари тоғларга яширинамиз. Шаҳарликлар бизга эътибор бермай қўйишган. Баъзан бизни тўхтатиб тинтувдан ўтказишади, лекин ҳеч қачон ҳибсга олишга асос бўладиган ҳеч нарса тополмайдилар. Тез ўзгариб мослашувчан, тутқич бермас ташкилотимиз мамлакатнинг ҳамма бурчакларига тарқалиб кетган. Бизлардан баъзилари ўзларида пластик операциялар ўтказиб, ташқи қиёфалари, бармоқ изларини ўзгартиришган. Ҳозир аҳволимиз жуда оғир: тезроқ уруш бошланиб, тугадини кутиб турибмиз. Бу даҳшат, албатта, бироқ қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Мамлакатни биз бошқармаймиз, биз жуда озчиликмиз, ҳамма ҳаракатларимиз беҳуда кетади. Уруш тугагандан кейин, эҳтимол, керак бўлиб қолармиз.

— Сизларга кулоқ солишармикан?

— Шундай бўлмаса, яна кутишга тўғри келади. Биз китобларни оғиздан-оғизга фарзандларимизга етказамиз, улар эса ўз навбатида бошқаларга етказишади. Талай қисми йўқотилган бўлади, шубҳасиз. Бироқ одамларни куч билан тинглашга мажбур этиш мумкин эмас. Уларнинг ўзлари тушунишлари, нега шундай бўлгани, нега уларнинг кўз ўнгида дунё портлаб кетганини ўзлари ўйлаб-кўришлари лозим. Абадул-абад шундай давом этиши мумкин эмас.

— Сизлар кўпчиликмисизлар?

— Йўлларда, кераксиз бўлиб қолган темир йўл изларида ҳозир биз минглаб кишилармиз, юзаки қараганда дарбадарлармиз, бироқ бошимизда бутун китоб жавонларини сақлаймиз. Аввал-бошида ҳамма нарса стихияли бўлган. Ҳар бир кишида ёдда сақлаб қолиши учун қандайдир китоби бўлган. Бироқ биз бир-биримиз билан учрашиб турдик, ўтган йигирма йил, балки ундан кўпроқ вақт ичида ташкилотга ўхшаган бир нарсани туздик ва ҳаракат дастурини ишлаб чиқдик. Энг муҳими, ўз-ўзимизча ҳеч нарсага арзимаслигимизни, майдакаш бўлмаслигимизни ёки бошқа одамлардан устунлигимизни ҳис этмасликни тушуниб етишимизда эди. Биз фақат емирилиб кетиши ва чангдан ҳимоя қилиб турувчи китоб муқовасимиз, холос. Баъзи бирларимиз кичик шаҳарларда турамыз. Торонинг «Уолден»¹ китобидан биринчи боб Грин Риверда, иккинчи боб Мэн штатидаги Уиллоу Фармда яшайди. Мэриленд штатида бор-йўғи йигирма етти киши-дан иборат аҳоли яшайдиган шаҳарча бор. У ерга бомба ташлаб ўтиришмаса керак. Шу шаҳарчада Бертран Россел асарларининг тўла нашри сақланади. Бу шаҳарчани китоб сингари қўлга олиб, саҳифа-ларини варақлаш мумкин, унда яшовчиларнинг ҳар бирининг боши-да шунча саҳифа бор деб ҳисоблаб чиқиш ҳам мумкин. Уруш тугагач, бахт кулиб боққан кунда, ажойиб бир йилда яна китоблар ёзишга имкон туғилади, ҳамма одамларни бир жойга тўплаймиз, улар билганларини ёддан ўқиб берадилар, биз ҳаммасини қозғоларга босиб чиқарамиз. Кейин эса, эҳтимол, янги қора

аср бошланар, ҳаммасини бошқатдан бошлашга тўғри келар. Аммо инсонда битта ажойиб фазилат бор: ҳаммасини бошқатдан бошлашга тўғри келса умидсизликка туш-майди, жасорат кўрсатишдан қайтмайди, найинки бунинг гоят зарур-лигини, ҳаракатлари зое кетмаслигини билади.

— Ҳозир нима иш қиламиз? — сўради Монтэг.

— Кутамиз, — жавоб берди Грэнжер, — ҳар эҳтимолга қарши, дарё бўйлаб пастга, узоқроққа кетамиз.

У гулханга тупроқ ташлай бошлади. Бошқалар унга ёрдам беришди, Монтэг ҳам қарацди. Чакалакзорда одамлар бир-бирларига сўз қотмай оловни ўчиришди.

... Улар юлдузлар нур сочиб турган паллада дарё бўйида туришарди.

Монтэг кўлидаги соатнинг йилтиллаётган циферблатига қаради. Эрталабки соат беш. Бир соат ўтибди, холос. Аммо у бир йилдан узоқроққа ўхшаб туюлди

Узоқдаги қирғоқ ортида тонг шафаги кўринди.

— Нима учун менга ишонасизлар? — сўради у.

Қоронғида турган одам қимирлади.

— Сизга бир қарашнинг ўзи кифоя. Сиз анчадан буён ойнага қарамагансиз. Бундан ташқари шаҳар ҳеч қачон бизга бу қадар юксак ҳурмат билдирмаган ва оптимиздан бу қадар дабдабали қувғин ташкил этмаган эди. Миясини шеърийят билан тиқиштириб тўлдирган ўнлаб телбанамо одамлар учун бунинг хавфли жойи йўқ; буни улар билишди, бизлар ҳам биламиз, ҳамма билади. Бутун халқ, яъни омма озодлик хартияси ва конституциядан ҳали иқтибослар келтирмаса хавотир-ланишга асос бўлмайди. Ут ўчирувчилар вақти-вақти билан тартибни назорат қилиб турсалар етарли бўлади. Йўқ, шаҳарликлар бизга тегишмайди. Сизни эса, Монтэг, хўп олиб бориб, олиб келишди.

Улар дарё ёқалаб, жануб томон боришарди. Монтэг ўз ҳамроҳларининг гулхан ёнида кўрган қаримсиқ, ажин босган, ҳорғин юзларига тикилиб қарамоқчи бўлди. Уларда қувонч, қатъийлик, келажакка ишонч ифодасини излади. Афтидан, ўзларидаги билимдан тун зулматида ёқилган чироқдай юзларида нур таралишини кутган эди. Бироқ уларнинг юзларида бундай ифодани кўрмади.

У ерда, гулхан тепасида уларни ёнаётган шох-шаббаларнинг шуъласи ёритиб турар, ҳозир эса ўзларига ўхшаган, сарсон-саргардон бўлган, умрининг бир неча йилини изланишда ўтказган, гўзаллик хароб бўлаётганини кўрган; мана ниҳоят ёши бир жойга етганда парда пастга тушиб, чироқлар сўнишини кўриш учун бир жойга тўпланган одамлардек ҳеч нарса билан фарқ қилмас эдилар. Улар хотираларида сақлаётган нарса келажак тонгини янада ёрқин аланга олдиришига у қадар ишонмас эдилар. Фақат ўз кўзлари билан кўрганларига ишонар эдилар. Жавонларда терилиб турган китобларни саҳифалари ҳали қирқиб олинмаган, , бир кун келиб, ким покиза, ким ифлос қўллари билан уларни олиб саҳифаларини очиб қарайдиган китобхонларни кутаётган китобларни кўрган эдилар.

Монтэг ҳамроҳларининг юзига диққат билан тикилди.

— Китоблар ҳақида муқовасига қараб ҳукм чиқаришга шошилманг, — деди кимдир.

Ҳаммалари дарё ёқалаб юришда давом этиб аста кулиб кўйишди.

... Қулоқни кар қилгудай, унга ўқдай санчиладиган чийиллаган

¹ “Уолден, ёки ўрмонлардаги ҳаёт” — XX аср америка адабиёти классиги генри Дэвид Торонинг машҳур асари.

товуш эшитилиб осмонни ракета самолётлари ёриб ўтди; йўловчилар бошини кўтариб қарашга улгурмасиданоқ кўздан ғойиб бўлишди. Самолётлар шаҳар томондан учиб келишарди. Монтэг дарёдан анча узоқда шаҳар ястаниб ётган томонга қаради: ҳозир у томонда хира шуъла кўринарди, холос.

— У ерда хотиним қолган.

— Сизга ачинаман. Яқин кунларда шаҳарлар огир синовларга дучор бўлади, — деди Грэнжер.

— Жуда галати-я, уни соғинганимни мутлақо ҳис этаётганим йўқ. Гўё ҳеч нарсани ҳис қилаолмайдиганга ўхшайман, — гапирди Монтэг, — бир баҳя илгари у ўлса ҳам ачинмайман, деган ҳаёлга бордим. Яхши эмас бу. Менда бир чатоқлик бўлаяптими дейман.

— Гапимга қулоқ солинг, — сўзлай бошлади Грэнжер уни қўлтиғидан олиб; у Монтэгга қалин бутазордан ўтиб олишига кўмаклашиб, ёнма-ён қадам ташлаб борарди, — болалигимда бобом бандаликни бажо келтирганлар. У киши ҳайкалтарош, жуда хушфеъл инсон бўлганлар, одамларни жуда қадрлаганлар, шаҳримизни кулбалардан тозалашга ёрдам берганлар. Биз болаларга турли-туман ўйинчоқлар ясаб берардилар. Бутун ҳаётлари давомида миллионта турли буюмлар яратган бўлсалар керак. Кўллари ҳамиша иш билан банд бўларди. Шундай қилиб денг, у киши вафот этганларида уларга эмас, улар яратган нарсаларга ачиниб йиғлаганимни пайқаб қолганман. Буларнинг ҳаммаси энди барҳам топганини, бобом энди ёғочдан ҳайкалчалар ясайоламасликларини, орқа ҳовлида биз билан кабутарлар урчитаолмасликлари, скрипка чалиб беролмасликлари ёки бизга қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб беролмасликларини билганимдан йиғлардим. Ҳеч ким у кишичалик қизиқтириб ҳикоя қилишни билмасди. У ўзимизнинг бир бўлагимизга айланиб қолган эди, у вафот этганда, буларнинг ҳаммаси ҳаётимиздан ном-нишонсиз йўқолгандай бўлди: унинг ўрнини босаоладиган ҳеч ким қолмаган эди. У ҳеч кимга ўхшамаган, бошқача инсон эди. Усиз ҳаётни тасаввур қилиб бўлмасди. Унинг ўлимига асти рози бўлолмасдим. Ҳозир ҳам уни тез-тез эслаб, унинг ўлими сабабли дунё қанчадан-қанча гўзал санъат асарларидан маҳрум бўлди, қанча қизиқарли ҳикоялар айтилмай қолди, маконига қайтиб келган қанча кабутарлар мушфиқ-мехрибон кўлларининг тафтини энди сезмайди, деб, ҳаёлга ботаман. У дунё қиёфасини ўзгартираётган эди. У дунёга янги нарсани инъом этаётган эди. У дунёдан кўз юмган тунда дунё ўн миллион хайрли ишларни бой берди.

Монтэг чурқ этмай борарди.

— Милли, Милли, — шивирлади у, — Милли.

— Нима дедингиз?

— Хотиним... Милли... Бечора, шўрлик Милли. Мен ҳеч нарсани эслолмаяпман... Унинг кўллари ҳақида ўйлайман-у, улар бирор нарса қилишини кўра олмайман. Улар қамчи каби танаси бўйлаб осилиб туради ё тиззалари устида ётади ёки сигарета тутиб турган бўлади. Кўллари фақат шунга қодир эди, холос.

Монтэг қайрилиб орқасига қаради.

— Сен шаҳарга нима тортиқ қилдинг, Монтэг?

— Кул.

— Одамлар бир-бирларига нима улашар эдилар?

— Ҳеч нарса.

Грэнжер Монтэг билан ёнма-ён туриб, шаҳарга назар ташларди.

— Бобом шундай дердилар: «Ҳар бир инсон ҳаётда ўзидан кейин

бирон нарса — ўғилми ё китобми, расмми, ўз қўлинг билан қурган уйми ёки жуда бўлмаса гишт териб кўтарилган деворми, ўзинг тиккан бир жуфт башмоқми ёки ўзинг ўстирган боғми қолдиришинг керак ҳаётлигингда бармоқларинг теккан, вафотингдан кейин руҳинг учун паноҳ бўладиган ниманидир қолдиришинг лозим бўлади. Одамлар сен ўстирган дарахт ёки гулга қараб сени эслашади, нөмингни тилга олишади». Бобом яна шундай дер эдилар: «Нима қилаётганинг эмас, муҳими кўлингни нимага урсанг ҳаммаси шаклини ўзгартиришида, аввалгисидан бошқача бўлиб қолишида, унда ўзлигингдан бир чимдим қолишида, майсазорда оддий ўт ўраётган киши билан ҳақиқий боғбон ўртасидаги фарқ мана шунда, — ўғит берарди бобом, — биринчиси дунёга келади-ю кетади, аммо боғбоннинг умри боқий бўлади».

Грэнжер Монтэгнинг тирсагини қисди.

— Бир кун, бундан эллик йил муқаддам, бобом менга Фау-2 реактив снарядлари ҳақида бир нечта фильм кўрсатган эдилар, — давом этди у, — сизга атом бомбаси портлаганидан кейин пайдо бўладиган кўзиқоринга ўхшаш булутни икки юз чақирим масофадан кўришга тўғри келганми? Бу аҳамиятсиз, арзимаган нарса. Чексиз, ҳудудсиз саҳрода бу деярли игна санчигандай гап. Бобом бу фильмни ўн мартача қайта қўйиб кейин шундай кун келадики, шаҳарлар деворларини кенгайтириб ўрмонлар, далалар ва ёввойи табиатни ўз бағрига олади. Менинг бунга имоним комил деган эди. Одамлар шуни унутмасликлари керакки, деб айтган эди у, ерда уларга озгинагина жой ажратилган, инсонга берган ҳамма нарсасини енгилгина қайтариб оладиган табиат қуршовида яшайдилар. Инсонга ўзи ўйлаганчалик қудратли эмаслигини шунчаки эслатиб қўйиш учун ўз нафаси билан ер юзидан супириб ташлаш ёки океан сувларига чўктириб юбориш табиат учун ҳеч гап эмас. Бобом дердилар: агар биз уни тунда доимо ёнимизда ҳис этмасак, қандай даҳшатли ва қудратли кучга эга эканлигини унутиб қўямиз. Ушанда кунлардан бир кун келадию бизни ютиб юборади. Тушунаясизми?

Грэнжер Монтэга ўтирилиб қаради.

— Бобомнинг вафот этганларига анча йил бўлди, бироқ агар сиз мия қопқоғимни очиб бурама-бурама бўлиб турган жойларига қарасангиз, у ерда унинг бармоқлари изини кўришингиз мумкин. У менга қўлини теккизган. Ҳайкалтарош эдилар, буни сизга айтганман. «Статус Кво исмли римликни кўргани кўзим йўқ, — деган у менга бир куни, — кўзларингни катта очиб, ўн сониядан кейин ҳаёт билан видолашадигандай зўр иштиёқ билан яшагин. Дунёни кўриб қолишга интил. У фабрикада яратилган, пул билан баҳоланган ҳар қандай орзудан ҳам гўзалдир. Кафолат сўрама ҳузур-ҳаловатни излама — булар оламда йўқ нарсалар. Борди-ю, бундай нарса бўлган тақдирда ҳам у узукун бошини пастга қаратиб дарахтда осилиб ётадиган, бутун умрини ухлаб ўтказадиган танбал маймундан фарқи бўлмайди. Алҳазар, — деди у, — дарахтни шундай силкитсинки, орқаси билан ерга урилиб, кўзлари мошдай очилсин!»

— Қаранг, қаранг! — қичқириб юборди Монтэ.

Шу дақиқада уруш бошланиб, тугади ҳам.

Пировардида Монтэ билан ёнма-ён турганларнинг биронтаси ҳам хусусан нимани кўрганига, нимани кўрган-кўрмаганини айтиб беролмади. Қора осмон бағрида бир лаҳзали ёрулик чақнади-ю, нимадир элас-элас ҳаракатга келгандай бўлди... Шу лаҳза ичида тепада, ўн, беш, бир мил баландликда уруғ сочувчи баҳайбат қўл билан агрофга сочиб юборилган бир сиқим дон уруғлари каби реактив самолётлари ўтиб

кетдию ўша заҳоти шувиллаган даҳшатли тезлик билан бомбалар уйкуни тарк этаётган шаҳар устига ёғилиб туша бошлади. Аслида бомбардимон қилиш самолётлар соатига беш минг мил тезликда учиб нишонга яқинлашганларида ва асбоблар бу ҳақда учувчиларни огоҳлантирганда тугаган эди. Уроқ ҳавони кесиб ўтганча лаҳза ичида яшин тезлигида учувчилар бомба ташлаш дастагини босган дақиқада уруш тугади. Кейинги уч сонияда, атиги уч сония ичида, ҳали бомбалар нишонга келиб тегмасидан душман самолётлари учиб кетаётган ўқ тезлигининг катталигидан кўзга кўринмагандай осмоннинг кўз илғайдиган қисмини ёриб ўтиб ғойиб бўлдилар. Ўқ отадиган қуролни ишлаганини билмайдиган овсар одамгина бунга ишонмайди, чунки уни кўрмайди, бироқ унинг юрагини ўқ тешиб ўтган, танаси уриб йиқитилгандай ерга кулаган, томирларидан қон отилиб турган бўлади. Мияси азиз хотираларининг сўнгги парчаларини тўхтатиб қолишига беҳуда уринади, нима воқеа бўлганини тушуниб етишга улгурмаёқ ўлади.

Дарҳақиқат, бунга ишониш қийин эди. У яккаю ягона, бир лаҳзалик ҳаракат эди. Аммо Монтэг узоқдаги шаҳар узра таҳдид солиб кўтарилган темирдан қаттиқ муштнинг силтамини кўрди. У, самолётларнинг қарсиллаган овози эшитилиб, бўлар иш бўлгандан кейин дона-дона қилиб вайрон қил, ер билан яксон қил, ҳаёт билан видолаш дейишини биларди.

Монтэг қандайдир лаҳзага бомбаларни ҳавода ушлаб қолди, ақлинг қаршилиги, чор-ночор юқорига кўтарилган кўллари билан тўхтатиб қолди. «Қочинг! — қичқирди Фаберга, — қочинг! — қичқирарди Клариссага, — қоч, қоч!» — ёлворарди Милдредга. Шу заҳоти Кларисса ўлганини, Фабер эса шаҳарни тарк этганини эслади; ҳозир қаердадир тоғлар орасидаги водийда соат бешдаги автобус вайрон бўлган бир объектдан иккинчисига ўтиб елдек учиб борарди. Вайронгарчилик ҳали бошлангани йўқ, ҳозирча ҳавода осилиб турибди, бироқ у муқаррар. Автобус яна эллик ярдча йўл босмасидан, у борадиган манзилдан ном-нишон қолмайди, у жўнаб кетган жой эса улкан пойтахтдан кўз илғамас ахлатхонага айланади.

Милдред-чи?...

«Қоч, қоч!»

Сониянинг қандайдир ониди, бомбалар ҳали осмонда осилиб, меҳмонхона томидан бир ярд, бир фут, бир дюйм масофада турган ҷоқда хоналардан бирида Милдредни кўриб қолди. Хотини сал олдинга интилиб, «қариндошлари» у билан чуғурлашиб гаплашаётган, милтиллаб турган деворларга маҳлиё бўлиб ўтирганига кўзи тушди. Улар отини айтиб бидирлаб жаврашар, тишларининг оқини кўрсатиб қулишар, бошида осилиб турган бомба ҳақида лом-мим дейишмасди. Маъна, ярим дюйм, фақат чорак дюйм заҳри қотил снарядни меҳмонхона томидан ажратиб турибди. Милдред нигоҳи билан гўё у ерда кўрқинчли уйқусиз тунларининг жавобини топиш мумкиндай деворларга ёпишиб кетган-дай эди. Бутун вужуди билан уларга интилиб, худди ушбу ранглар ва ҳаракатлар гирдобига тушиб қолгиси, унга шўнғигиси, яйраб чўмил-гиси, ҳаёлий хурсандчилигида фарқ бўлгиси келганга ўхшарди.

Биринчи бомба келиб тушди.

— Милдред!

Эҳтимол, бундан бирон кимса воқиф бўлармикан, эҳтимол улкан радио ва телевизион станциялар ўзларининг тубсиз ранглари, нурлари, қуруқ сафсаталари билан биринчи бўлиб ер юзидан йўқ бўлиб кетдиларми?

Монтэг муккаси билан ерга йиқилиб кўриб, ҳис этди ... ёки унга кўраётгандек, ҳис қилаётгандек туюлдим...

Милдреднинг хонасида бирдан деворлар қоронғилашиб, сеҳрли призмадан оддий кўзгуга айландилар. У, Милдреднинг қичқириб юборганини эшитди: хотинининг ҳаётининг сўнишига сониянинг миллиондан бир лаҳзаси қолганида бўм-бўш хонанинг деворларида ўзининг ўхшовсиз, ваҳимали юзини кўриб қолган эди. Кўриб тургани ўзининг юзи эканлиги худди ўзи эканлигини тушунган ҳолда, нигоҳини шипга қадади. Ўша ондаёқ меҳмонхона биноси устига кулаб юз тонналаб гишт, металл, сувоқ, ёғоч парчалари билан кўшиб уни пастга бошқа одамларнинг бошига, ундан қаватма-қават ер тўлагача суриб кетди. Пастда кучли портлаш ҳаммасига нуқта қўйди.

— Эсладим! — Монтэг ерга бағрини босди, — эсладим! Чикаго! Узоқ йиллар аввал Чикагода бўлган эди. Милли ва мен. Ўша ерда учрашган эдик! Энди эсладим. Чикагода. Анча йил аввал.

Кучли портлаш ҳавони ларзага келтирди. Ҳаво тўлқини дарё устидан ўтиб одамларни бамисоли домино доналари каби, чирпирак қилиб учириб сув уюрмасига айланди. Ҳавога чанг-тўзон кўтариб, дарахт-ларни шовуллатиб эгиб, яна узоқроққа, жануб томонга ўтиб кетди. Монтэг ерга кириб кетгудай бўлиб унга яна зичроқ ёпишиб, кўзлари-ни чирт юмиб олди. Бир мартагина кўзларини хиёл очиб қараган эди, ўша лаҳзада шаҳар осмонуфалакка кўтарилганини кўрди. Бомбалар билан шаҳар гўё ўринларини алмаштирганга ўхшарди. Яна бир ақл бовар қилмайдиган лаҳзадан кейин ғайритабиий, таниб бўлмайдиган, биронта ҳам қурувчи ҳаёлига келтирмаган, цемент парчалари, ялтироқ металл бўлаклари, айқаш-уйқаш синган нарсалар, дераза ва эшиклар, пойдевор ва томларнинг жойи алмашган, пастга қараб эмас балки юқорига отилган шаршара, ғаройиб расм каби ранг-баранг товланувчи шаҳар бир зум ҳавода муаллақ турди-да, кейин парчаланиб кўздан ғойиб бўлди.

Бир неча сониядан кейин узоқдаги портлашнинг гумбурлаган овози Монтэгни шаҳарнинг ҳалокатига учраганидан воқиф этди.

Монтэг ер бағирлаб ётарди. Майда цемент чанги кўзларини ачитар, зич юмилган лаблари орасидан ўтиб оғзига қум тушган эди. У ўпкаси тўлиб, юм-юм йиғларди. Ҳаёлига ярқ этган фикр келди... ҳа, ҳа, ниманидир эсладим! Нимаиди бу, ҳаҳ? Экклезиаст! Ҳа, бу Экклезиаст ва Кашфиётлардан боблар. Тезроқ, тезроқ, яна ёдимдан кўтарилмаслиги, ҳозирги ҳолатимдан чиқмасимдан, шамол тинмасидан эслаб қолай. Экклезиаст, эсладим уни! Портлашлардан силкиниб турган ерга янада маҳкамроқ ёпишиб, эсига тушган сўзларни пичирлаб такрорлаб борди. Пурҳикмат сўз ва иборалар эди улар. Денгэм тиш пастаси рекламаси унга халақит бермас эди. Рўпарасида воизнинг ўзи турар ва ундан кўзларини узмасди.

— Тамом-вассалом, — деди кимдир.

Одамлар қирғоққа улоқтириб ташланган балиқлар каби жониқиб ҳаво ютиб типирчилаб ётишарди. Ғайриихтиёрий равишда чақалоқ таниш буюмларга, жонсиз ва совуқ ўйинчоқларга талпингандай ерга маҳкам ёпишиб олган эдилар. Одамлар бармоқларини тупроққа суқиб, оғизларини ланг очиб қулоқ пардаларини портлашлардан омон сақлаш, эс-хушлари хира тортмаслиги умидида бор овоз билан қичқиривар эди. Монтэг ҳам юзига келиб урилаётган, лабларини юлқийётган, бурнидан қон оқизаётган шамолга жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатиб қичқирарди.

Монтэг ётган жойида қалин чанг булути аста-секин ерни

қоплаганини кўрди; у билан заминни сукунат чулғади. Унинг чанг заррасини, ҳар бир ўт-ўланни кўриб тургандек, ҳар бир шитирлаган товуш, қичқириқ ва янгича дунёда туғилаётган шивир-шивирни эшитиб тургандек туюлди. Атрофга назар ташлаш, қулоқ тутиш ва фикрлаш, ақл ва сезгилар билан янги кунни англаш учун зарур бўлган сокинлик, у билан бирга хотиржамлик ҳам оламни чулғади.

Монтэг дарёга қаради. Балки, қирғоқ бўйлаб кетармиз? У, эски темир йўл изига қаради. Балки, бу йўл билан кетармиз. Эҳтимол, катта йўллардан кетармиз? Энди ҳамма нарсани кўриб, ҳаммасини эслаб қолишимиз учун вақтимиз етарли бўлади. Кейинроқ қачонлардир ҳамма кўрганларимиз бизда мужассам бўлгач, бизнинг сўзларимиз ва ишларимизда яна ташқарига чиқади. Ушанда кўп нарсалар нотўғри бўлиши мумкин, бироқ кўп нарсалар тўғри бўлиб чиқса, ажаб эмас. Ҳозир эса йўлга тушамиз; тўхтовсиз юриб дунё билан танишамиз, у қандай яшаётганини, қандай гапираётганини билиб оламиз. Энди ҳамма нарсани кўргим келяпти! Кўрганларим ҳали меники бўлмаса-да, бора-бора мен билан бир бўлиб қўшилиб меникига айланади. Атрофинга бир назар ташла, олдинда ястаниб ётган оламга қара! У сенга чуқур сингиб кетган, қонинга кўшилиб томирларингда кунига миллион марта айлангандагина унга ҳақиқий равишда яқинлашган бўласан. Уни шундай маҳкам тутиб олайки, бошқа кўлимдан чиқиб кетадиган бўлмасин. Ахир бир кун у бутунлай менинг изимда бўлади; ҳозир эса унга бармоқларимни сал-пал теккизиб турибман. Бу бошланиши, холос.

Шамол тўхтади.

Яна бирмунча вақт Монтэг ва бошқалар ярим хушсизлик, ярим уйқу, ярим уйғоқлик ҳолатида ўрниларидан туриб, янги кунни минглаб ташвишлари ва юмушлари — гулхан ёқиш, егулик нарса топиш, ҳаракат қилиш, юриш, яшашни бошлаб юборишга мадорлари етмай ётдилар. Улар киприклари билан чангни қоқиб кўзларини пир-пир учирай эдилар. Аввал энтикиб-энтикиб, тез-тез кейин эса тобора текис бир маромда нафас олаётганликлари эшитилди.

Монтэг ўрнидан қўзғалиб ўтирди. Аммо ўрнидан азот туришга уринмади ҳам. Унинг йўлдошлари ҳам жонлангандай бўлишди. Тимқоронги уфқда ингичка тонг шафағи қизариб кўринарди. Ҳавода ёмғирдан дарак берувчи салқин шабада эсарди.

Грэнжер индамай ўрнидан турди. Ниманидир гўлдираб қўлоқларини пайнаслаб кўрди. Кўзёшлари юзидан оқиб тушарди. Зўрға қадам босиб, дарё бўйига тушдида, оқимнинг юқорисига қаради.

— Шаҳардан асар ҳам қолмабди, — деди у узоқ жимликдан кейин, — ҳеч нарса кўринмаяпти. Ундан култета қолибди, холос. Шаҳардан ҳеч нарса қолмабди, — у яна жим бўлиб қолди, кейин кўшиб қўйди: — Қизиқ, шундай бўлишини кўпчилик билармиди? Бундан кўпчилик гафлатда қолмадимикан?

Монтэг ҳам фикр юритарди: дунёнинг бошқа қисмларида яна қанча шаҳарлар ҳалок бўлдийкин? Мамлакатимизда қанчаси кунпаякун бўлди, юзтами, мингтами?

Кимдир чўнтагидан қоғоз парчаси чиқариб, гугурт ёқди, машъалага бир боғ ўт ва бир сиқим қуриган барглари ташлашди. Кейин шох-шаббалар келтириб, ташлай бошлашди. Намиққан шохлар вишиллаб чирсиллар эди, ниҳоят гулхан лоп этиб ёниб атрофга кўпроқ иссиқлик тарқата бошлади. Куёш чиқди. Одамлар оҳиста дарёдан юзларини ўгириб индамай гулханга яқинлашиб, оловга эгилдилар. Куёш нурлари уларнинг гарданига келиб тегди.

Грэнжер ёғ теккан қоғозни очиб, бир бўлак тузланган чўчка гўштини чиқарди.

– Ҳозир нонушта қиламиз-да, кейин орқага қайтиб дарё ёқалаб юқорига қараб жўнаймиз. У ерда керак бўлиб қолармиз.

Кимдир кичикроқ това узатди, уни оловнинг устига қўйдилар. Бир дақиқадан кейин унда эрталабки ҳавони иштаҳани қитиқлайдиган хидга тўлдириб гўшт бўлаклари вишиллаб сакрай бошлади.

Одамлар чурқ этмай бу таомни кузатиб турдилар.

Грэнжер оловга қаради.

– Қақнус, – деб юборди у бехосдан.

– Нима, нима?

– Қадимги пайтларда дунёда эси йўқ Қақнус деган қуш яшаган экан. Бир неча юз йилда у ўзини гулханда ёқаркан. У инсонга яқин уруғдан бўлиши керак. Аммо ўтда қуйиб, ҳар гал кулдан қайта туғиларкан. Биз одамлар ана шу қушга ўхшаймиз. Бироқ бизнинг қушдан бир устунлигимиз бор. Биз қандай аҳмоқона иш қилиб қўйганимизни биламиз. Минг йил, ундан ҳам кўпроқ вақт ичида қилган ҳамма аҳмоқликларимизни биламиз. Ҳамонки буни билсак, буларнинг ҳаммаси ёзилган, орқага назар ташлаб, босиб ўтган йўлимизни кўриш мумкин экан. Қачонлардир аҳмоқона дафн этиш гулханларини ёқиб, ўзимизни ўтга ташлашдан тийилишимизга умид бор. Ҳар бир янги авлод бизга инсониятнинг хатоларини эсда сақлайдиган одамларни қолдиради.

У товани оловдан олиб, бироз совишга қўйди. Кейин ҳамма жим, ўз хаёли билан ўзи бўлиб овқатланишга киришди.

Улар нонуштани тугатиб, гулханни ўчиришди. Кимдир гўё пуштиранг абажурли чироқ пилигини бураб тургандай, кун ёришиб борарди. Учиб кетган қушлар қайтиб яна дарахтларнинг шоҳларида чуғур-чуғур сайрай бошладилар.

Монтэг йўлга тушди. У шимолни кўзлаб борарди. Орқасига қараб, бошқалар ҳам унга эргашиб келаётганини кўрди. У ажабланиб ўзини четга олиб Грэнжерни олдинга ўтказиб юбормоқчи эди, у кўз қирини ташладию, бошини силкитиб қўйди. Монтэг илдам олға қараб кетаверди. У дарёга, осмонга, молхонага ва одамлар шаҳарни тарк этиб тун қоронғисида келиб турадиган пичан босилган болхонага элтадиган, ўт қоплаган, занглаб кетган изларга тикилди.

Қачон бўлмасин бир ой, ярим йил ёки бир йилдан кейинми булар ердан унгача ўтган одамларга етиб олмагунча якка ўзи қолса-да, албатта, ўтади...

*Русчадан
Мирза АНВАР
таржимаси*